

Ára: 870 Ft

„Donáth Péter monográfiája és a kiegészítő közlések együttesen hiánypótló könyvet alkotnak — mind a hazai nemzetiségtörténeti, mind az iskolatörténeti kutatások szempontjából.”

Kelemen Elemér

„Kitűnő munka!... Támaszkodik a korabeli kisebbségi népoktatással foglalkozó rendeletekre, statisztikákra, a legfontosabb aktapublikációkra és korabeli sajtódokumentumok gyűjteményére, a Magyar Országos Levéltárból a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya s a VKM vonatkozó irataira, teljesen ismeretlen, igen értékes anyagokat hoz felszínre Budapest Főváros Levéltárából, gondosan kiaknázza a Németnyelvű Tanítóképző-Líceum évkönyveit, s visszaemlékezéseket is gyűjtött annak egykori tanáraitól, növendékeitől... Különösen meggyőző annak ábrázolása, milyen gondot okozott a német tanítóképző szellemi arculatának kialakítása, főleg azután, hogy 1941-ben Magyarország is aktív részese lett Németország oldalán a világháborúnak.”

Tilkovszky Loránt

„Donáth Péter könyve a hazai pedagógiai szakirodalomnak, de különösen a nemzetiségtörténeti kutatásoknak nagy nyeresége.

Óriási anyag alapján kitűnő képet ad az iskola fejlődéséről, helyéről a hazai német nemzetiség történetében és azokról a nehézségekről, amelyeket a német nemzetiség–magyar kormányzat–hitleri Németország hármában el kellett viselnie.

A könyv messze túlnő a szokványos pedagógiatörténeti szakirodalmon.”

Niederhauser Emil

Donáth Péter: ISKOLA ÉS POLITIKA

Donáth Péter

ISKOLA

és

POLITIKA

Az állami
német nemzetiségi tanítóképzés
magyarországi történetéhez

1919–1944

Donáth Péter

ISKOLA ÉS POLITIKA

**Az állami német nemzetiségi tanítóképzés
magyarországi történetéhez**

1919–1944

Donáth Péter

ISKOLA ÉS POLITIKA

**AZ ÁLLAMI NÉMET NEMZETISÉGI
TANÍTÓKÉPZÉS
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉHEZ
1919–1944**

Trezor Kiadó

Budapest, 1998

A második kiadás készült
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium
Etnikai- és Nemzeti Kisebbségi Főosztályának
és
Budapest Főváros Önkormányzata
Oktatási Bizottságának
a támogatásával.

Lektorálta
Tilkovszky Loránt
a történelemtudomány doktora

ISBN 963 9088 005

© Donáth Péter, 1997

Kiadja a Trezor Kiadó
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon: 363-0276 Fax: 221-6337
Felelős kiadó: Benczik Vilmos

***Szüleimnek,
Bélának és Petinek***

TARTALOM

Előszó (Dr. Kelemen Elemér)

Bevezetés

1. A vajúadás két évtizede

- 1.1. Magyar és német nyelvű tanítóképzők 1920 szeptemberétől...? 15*
- 1.2. Rendszeres nemzetiségi tanfolyamok, nyári továbbképző tanfolyamok a C típusú iskolák tanítóellátására 21*
- 1.3. Az egységes, vegyes tannyelvű iskolák és az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam 28*
- 1.4. Német nyelvű tanítóképzőt — de melyet? 34*

2. A Magyar Királyi Állami Németnyelvű

Tanítóképző-Líceum története

- 2.1. A tervek és remények éve 41*
- 2.2. A területi revíziók fényében és árnyékában 54*
- 2.3. Az első (a harmadik?) háborús tanév — a „képzősök” és az SS 73*
- 2.4. Exkurzus: a Deutsche Jugend-ügy avagy a m. kir. miniszterelnök és az iskolai szabályzat 100*
- 2.5. A fordulat éve — a tervek és remények vége 116*
- 2.6. Az utolsó, csonka tanév — kitekintés a „vendéglátó” magyar és az újverbánszi német tanítóképzőkre 134*
 - 2.6.1. Magyar öntudat s közös gondok a Fery Oszkár utcában 136*
 - 2.6.2. Tanítóképzés a német nemzetiszocializmus jegyében 147*
 - 2.6.3. Végjáték 157*
- 2.7. Epilógus helyett: feltevések, kérdések 169*

MELLÉKLETEK

Tünde Zimmermann: A német líceumbeli tanítás módszereiről és tan-
könyveiről **246**

Prof. Dr. Uherkovich Gábor: A Németnyelvű Tanítóképző-Líceumban
folyó táj- és népkutató munkáról **257**

Bocsák Eszter III. éves hallgató: Az intézeti és országos táj- és népkutató
pályázatokról, valamint eredményeikről **263**

Névmutató (Készítette: Bozsóki Orsolya, Erdő Katalin és Tringel Judit) **269**

Prof. Dr. L. Tilkovszky: Consultant's opinion about Péter Donáth's work
"School and policy. To the history of the state German minority
teacher training in Hungary, 1919-1944." **275**

Prof. Dr. L. Tilkovszky: Zusammenfassendes Lektorengutachten über
den Band Péter Donáth: "Schule und Politik. Zur Geschichte der
staatlichen Lehrerbildung der deutschen Nationalität in Ungarn.
1919–1944" **277**

ELŐSZÓ

Donáth Péter monográfiája és a kiegészítő közlések együttesen hiánypótló könyvet alkotnak — mind a hazai nemzetiségtörténeti, mind az iskolatörténeti kutatások szempontjából.

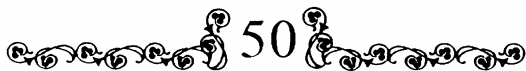
A kötet egyik szálon a magyarországi németek két világháború közötti életének, sorsának — *Tilkovszky Loránt*, *Bellér Béla* és mások által — gazdagon feltárt történetéhez kapcsolódik; azokat egészíti ki művelődéstörténetünk egy igen érdekes, ám eddig nem vizsgált területének: a német nyelvű állami tanítóképzés történetének bőséges forrásanyagon nyugvó, alapos feldolgozásával.

A másik szál: a hazai tanítóképzés s benne a fennállásának egy és egynegyed százados jubileumát a közelmúltban, 1994-ben ünneplő budai képző históriája. *Bollókné Panyik Ilona* összefoglaló kismonográfiájához kapcsolódóan most egy újabb, kevésbé ismert fejezet kerül az olvasó elé, hiszen az önálló intézményként működő kisebbik testvérrel — 1939 és 1944 között — nemcsak a fedél volt közös, de közösek voltak — nagyjából — a nézetkülönbségeik ellenére is zökkenőmentesen együttműködő nagyszerű tanárszemélyiségek is, ismert vagy kevésbé ismert elődeink.

Előttük is tiszteleg ez a kötet, hiszen szakmai erőfeszítéseik, emberi-erkölcsi teljesítményük a mi munkánkat is megalapozta, előkészítette. És tisztelgés az alig két évszázados magyarországi tanítóképzés és az ezeréves magyar iskola minden egykori és mai munkatársa: a névtelen tanítók és a neves professzorok előtt egyaránt, akik évszázadokon át — nem mindig elismerve és megbecsülve — vállukon hordozták a magyar iskola súlyos terhét, a mindenkori magyar társadalom jövőjét.

Dr. Kelemen Elemér

JUBILEUMI EMLÉKLAP

JUBILÄUMSURKUNDE

Abból az alkalomból, hogy a volt budapesti M. Kir. Állami Németnyelvű Tanítóképző - liceumot 1944-ben végzett növendékei 50 éves találkozójuk alkalmából meglátogatták egykori iskolájukat, a mai Budapesti Tanítóképző Főiskolát.

Tremmel... Ferenc.

/urnak/

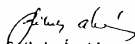
ennek az emlékezetes, szép napnak emlékére ezen Emléklapot adományozzuk
Budapest, 1994. június 3.

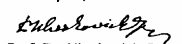
Anlässlich des 50 jährigen Schülertreffens der Schüler des ehemaligen Königl. Staatl. Lyzeums für Deutsche Lehrerbildung in Budapest, die im Jahre 1944 ihr Studium beendeten, verleiht die heutige Pädagogische Hochschule in Budapest.

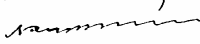
Franz... Tremmel..

/term/

als Andenken an diesen, schönen, denkwürdigen Tag diese Jubiläumsurkunde
Budapest, am 3. Juni 1994.

Székely Árpád
főtitkár

Prof. Dr. Uherkovich Gábor
biol. tud. doktora
c. egyetemi tanár

Dr. Nagyszentpéteri Géza
főigazgató

BEVEZETÉS

„Azt hiszem, hogy napjaink nemzedékének... az a kötelessége, hogy most már, a nacionalista szempontok félretételével, magának a nacionalizmusnak a torzításait írja meg, és adjon valósághű képet a múltról, az abban együtt élő, békésen együttműködő, ill. később már egymással szembeforduló, különböző, nem magyar ajkú és magyarul beszélő népek életéről és viszonyairól...

Ha előítélet nélkül közeledünk múltunkhoz és jelenünkhöz, valamennyiünk számára ki kell hogy derüljön: igenis, van lehetőség a békés együttélésre és együttműködésre.”¹

Benda Kálmán

A hazai történetírás — különösen Tilkovszky Lorántnak és Bellér Bélának köszönhetően — sokat tett a magyarországi németek Horthy-korszakbeli sorsának feltárásáért. Kötetünkben egy eddig alig tanulmányozott mozzanattal — az állami német nyelvű tanítóképzés történetével — szeretnénk kiegészíteni a hazai németiség főbb vonásaiban s jelentős részleteiben egyaránt kiválóan rekonstruált históriáját.

Kevésbé ismert ugyanis, hogy *a trianoni Magyarországon az első világháborút követő negyedszázadban egyetlen állami nemzetiségi tanítóképző működött: a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum.*² A két évtizedes politikai huzavona eredményeként a budai állami tanítóképző épületében, ám önálló intézményként 1939-ben létrejött, s csak 1944-ig fennállt, szerény létszámú tanítóképző előtörténete s históriája két szempontból is méltó lehet az érdeklődő olvasó figyelmére:

1. A jelentős részben eddig feltáratlan források „megszóllaltatására” törekvő alábbi munka révén *sajátos képet kaphat a korszak nemzetiségi oktatáspolitikájáról, annak változásairól.*

2. A kiváló tanáregyeniségekből (pl. Lux Gyula, Gárdonyi Zoltán, Kosáry János, Tscheik Ernő, Uherkovich Gábor, Benda Kálmán, Király István, Koltai István) álló tantestület törekvéseit, küzdelmeit, sikereit és kudarcait nyomon követve *újlag elgondolkodhat a közép-kelet-európai történelem kíméletlen szorításában vergődő, humanista értékeik mellett nehéz körülmények között is kitartani igyekvő pedagógusok s az iskola lehetőségeiről és korlátairól a fiatalok (diákok) nevelésében, szocializációjában...*

Mindazonáltal a tárgyalt téma érdekességére, relevanciájára vonatkozó őszinte meggyőződésünk (reményünk) kinyilvánítása mellett, a Tisztelt Olvasó elnézését kell kérnünk a *tudatosan választott dokumentatív-elbeszélő módszerből* adódó bizonyos nehézségek miatt. Kötetünkben a szokásosnál többet és hosszasabban idézzük a korabeli forrásokat, melyek nyelvezete időnként élvezetes, gyakrabban kicsit archaikus, nehézkes, germanizmusokkal, bürokratikus fordulatokkal terhelt.³ Tesszük ezt annak reményében, hogy ily módon talán sikerül elkerülnünk az iskola és politika jelenkor-történeti vizsgálatakor a kutatóra óhatatlanul leselkedő csapdákat.⁵

— azt, hogy valamely ideológiai-politikai, nemzeti-nacionalista áramlat, törekvés direkt vagy indirekt szolgálatába szegődjék, „az annál rosszabb a tényeknek” szabados megközelítése jegyében,⁶

— azt, hogy az „utólag és minden körülményt számba véve” ő minden jobban tudhat, mint a történetét átélő, s abban aktívan szereplő személy” főlényes, ám téves pozíciójába keveredjék;⁷

— s azt, hogy a maga bonyolultságában, ellentmondásosságában ábrázolt História helyett a szereptévesztő történész maga tetszelegjen az élet (a kortársak) tanítómestere pózában.⁸

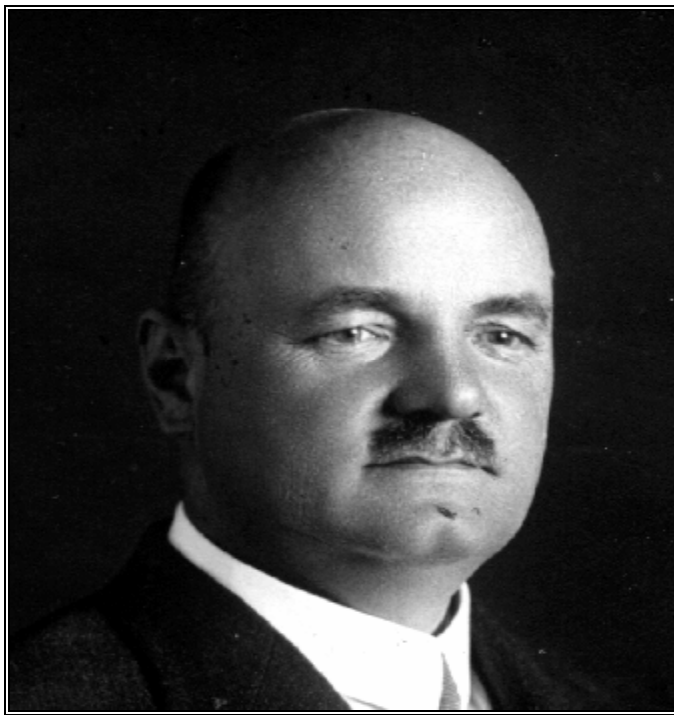
A kevéssé ismert, javarészt levéltári források megismerése révén az olvasó lehetőséget kap a dokumentumokból kitetsző „korszellem” érzékelésére, a szerző gondolatmenetének, következtetéseinek kontrollálására s arra, hogy attól eltérő saját álláspontot alakítson ki az elbeszélte történetesekről, személyekről stb. Ily módon talán — fél évszázad elteltével — történetünk szereplői is módot nyernek arra, hogy a kortársak által méltatlanul rájuk aggatott „pángermán ügynökök” vagy „magyarónok, asszimilánsok” címkeitől megszabadulva, a fellelhető források tükrében, „olyan-amilyen történeti mivoltukban” állhassanak a reméljük méltányos újabb generációk előtt.⁹

Sikerült-e mindez vagy sem — az olvasó eldönti. A kutatást támogató „A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítványt”, „A Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Unger Mátyás emlékére szakalapítványát”, az „1000 Éves a Magyar Iskola Alapítványt”, a Budapesti Tanítóképző Főiskolát, a Magyar Országos Levéltárat, Budapest Főváros Levéltárát, a Pest megyei Levéltárat, az Országgyűlési Könyvtárat, az Országos Széchényi Könyvtárat, az Országos Pedagógiai Könyvtárat és a BTF könyvtárosaikat azonban a vállalkozás sikerétől függetlenül csak köszönet illeti. Köszönettel tartozom az előszóért Kelemen Elemér főigazgató úrnak, tudós lektoromnak, Tilkovszky Lorántnak, a kötetbe tanulmányt készítő kollégáimnak, Zimmermann Tündének és Bocsák Eszternek, valamint Uherkovich Gábor professzor úrnak a rendelkezésre bocsátott memoárért, s a szöveg gondozásáért Farkas Máriának, Tringel Juditnak és Medgyesi Istvánnénak.

*

*A kisebb kiegészítésekkel, javításokkal, névmutatóval s a lektori vélemény angol nyelvű fordításával bővített **második kiadás** erkölcsi és anyagi támogatásáért köszönet illeti a német nyelvű tanítóképző egykori tanárait és diákjait, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatát, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztályát valamint Budapest Főváros Önkormányzatának Oktatási Bizottságát. Gesztusaikban a szerző annak elismerését látja, hogy a német nyelvű tanítóképzés magyarországi történetének tárgyalt fejezete érdekkeltő lehet a mai olvasó számára: ma már jórészt méltatlanul elfeledett fővárosi pedagógusokra irányítja a figyelmet, akik nehéz körülmények között oly módon törekedtek német nemzetiségi identitásuk megőrzésére, ápolására, hogy az számukra mindvégig elválaszthatatlan volt a szülőföld, annak kultúrája, népei iránti szeretettől s a magyar állam iránti lojalitástól. Figyelemre méltó kísérletük irányítója, **Lux Gyula** igazán rászolgált arra, hogy életműve tárgyilagos értékelés/méltatás tárgyává lehessen, ha korábban nem, hát **halálának 40. évfordulóján...***

Donáth Péter

Dr. Lux Gyula 1937-ben

1. A VAJÁDÁS KÉT ÉVTIZEDE

„Minden emberközösséget a kultúrája tesz közösséggé.. A nemzeti közösség megformálója a nemzeti nyelv. ... A nemzeti eszme (a nemzettudat) mint kulturális közösségi tudat európai fogalmaink szerint lehet jogos és helyes — a kiváltságtudat nem lehet az.”

Székely János: A valódi világ.

Bp. 1995. 204–207. p.

1.1. MAGYAR ÉS NÉMET NYELVŰ TANÍTÓKÉPZŐK

1920 SZEPTEMBERÉTŐL ...?

Abudai német nyelvű tanítóképző geneziséét kutatva az 1868. évi XXXVIII. és XLIV., azaz a népiskolai közoktatás, ill. a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott tc.-ek elemzése kínálkoznék logikus kiindulópontul,¹⁰ ámde — terjedelmi okokból — a történet szálait csak a két forradalom bukását követő időszakról, 1919 nyaratól követhetjük nyomon¹¹. Augusztus 21-én a Friedrich-kormány — a bácskai sváb származású *Bleyer Jakab* nemzetiségügyi miniszter¹² kezdeményezésére — rendeletet adott ki „A nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról”. A 4044/1919. ME sz. rendelet a forradalmak nemzetiségi politikájának hatására s az ország területi integritása védelmének szándékával széles körben biztosította a nemzetiségek jogait.¹³ „Gondoskodni kell arról, hogy az állam területén nagyobb zárt egységekben együtt élő nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok az általuk lakott vidék közelében állami tanintézetekben anyanyelvükön nyerhessenek kiképzést, egészen addig, ahol a magasabb akadémiai kiképzés kezdődik” — olvashatjuk a 13. paragrafusban, majd a 14. paragrafus kimondja: „Úgy a tör-

vényhatóságok, községek, egyházak, egyházközségek, mint bármely nemzeti kisebbséghez tartozó magánosok, akár saját erejükből, akár társulás útján szabadon állíthatnak fel alsó-, közép- és felső iskolákat.../melyek/ — a közoktatásra vonatkozó törvényes rendelkezések betartása mellett — az állam hasonló célú és ugyanazon fokú intézetével egyenjogúak... /Ezek/ nyelvét az alapítók határozzák meg.”¹⁴

December 23-án a 209 494/1919. VKM sz. rendeletben értelmezték a fentieket az állami és községi óvodákra, elemi népiskolákra és ismétlőiskolákra vonatkozóan: a nemzetiségi iskolákban a magyar nyelvet a III. osztálytól kell tanítani. Majd a tanítók felelősségét hangsúlyozva, a 6. § leszögezte: „Az anyanyelven történő oktatás általában — mint az egész nem magyar nyelvű népiskolai tanítás — a nemzeti, vallásos és erkölcsi nevelés szolgálatában áll...”¹⁵ *(Az ellenforradalmi rendszer korai éveinek ideológiájáról lásd a 15. jegyzetet!)*

Megfelelő pedagógusokat is biztosítani kívánt a jogalkotó a 35. §-ban: „Amíg a nemzeti kisebbségek tanítóképzéséről gondoskodás nem történik, a nem magyar tannyelvű iskoláknál működő tanítók részére az illető nemzeti kisebbségek nyelvében való jártasságuk fokozása végett a nemzeti kisebbségek minisztere külön rendelettel továbbképző tanfolyamokat szervez.”¹⁶

Valójában egyetlen ilyen tanítói továbbképző tanfolyamról maradt fenn híradás, melyet Lux Gyula és mások közreműködésével 1920. július 28-tól augusztus 30-ig tartottak Sopronban.¹⁷

Előremozdulni látszott a német nemzetiségi tanítóképzés ügye is. 1920. június 5-én napvilágot látott ugyanis a vallás- és közoktatási miniszternek és a nemzeti kisebbségek miniszterének 48 696/1920. VKM sz. közös rendelete, mely szerint „annak biztosítására, hogy Magyarország német ajkú lakossága népiskolái számára oly tanítók álljanak rendelkezésre, akik a magyar és a német nyelvet egyaránt bírják... magyar és német tanításvelvű tanító- és tanítónőképző intézetek felállítását, ill. meglévő intézeteknek ily nyelvű tanfolyamokkal való kiegészítését” határozták el 1920 szeptemberétől Baján, Győrött, Felsőölvön, Sopronban és Szegeden. (Tehát Budapesten nem!) A fenti helyeken működő állami és egyházi intézményekhez rendelt tanfolyamokon „a növendékek a hivatásukkal szorosabb kapcsolatban álló tárgycsoportot, nevezetesen a német nyelvet és irodalmat, a nevelés- és tanítástant, továbbá több közismereti és gyakorlati tárgyat német nyelven tanulják, hogy... a német tanításvelvű népiskolákban is sikerrel megfeleljenek”, s így

„a jövő tanítósága... hazafias érzületével hatékonyabban szolgálhassa és ápolhassa német ajkú polgártársaink hitét, erkölcsét, nyelvét, kultúrhivatását, és ezzel is bensőségesebbé tegyük Magyarország iránti hagyományos hűségét és rendületlen hazaszeretetét...”¹⁸

Mindazonáltal mégsem indult kétnyelvű tanítóképzés a dokumentumban jelzett három hónap elteltével Magyarországon. *Közel két évtizedet* (1939 szeptemberéig) *kellett várnia a német nemzetiségű magyar állampolgárok százezreinek*¹⁹ az első színvonalas anyanyelvi s módszertani képzést nyújtó tanítóképző megnyitásáig... Ennek okát — a forradalmakat követő fokozatos konszolidáció mellett — nagy valószínűséggel egy, a legutóbb idézett rendelet megjelenését alig egy nappal megelőző eseményben: a trianoni békeszerződés 1920. június 4-én történt aláírásában kell keresnünk.²⁰ Illúziónak bizonyult a remény, melyre Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter egész politikai stratégiája épült,²¹ hogy Magyarország területi integritása megővhető, ha kormányzata látványosan demonstrálja a nemzetiségekhez való viszonyának pozitív változását. Így azután a történelmi Magyarország végét rögzítő diktátum — a későbbiek során — valójában az 1919–1920-ban kikristályosodott magyar nemzetiségi politika felülvizsgálatához (s Bleyer menesztéséhez, a nemzetiségügyi minisztérium felszámolásához) vezetett,²² annak ellenére, hogy szövegében, tételesen, bizonyos nemzetiségi jogokat garantált. Az 58. cikkelyben pl. rögzítette a faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó magyar állampolgárok jogát, hogy „saját költségükön jótékonsági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket” létesítsenek, s azokban „saját nyelvüket szabadon használják”. Az 1921. évi XXXIII. tc.-kel a magyar jogrend részévé vált szerződés 59. cikkelye ezt kiegészítette azzal, hogy az „olyan városokban és kerületekben, ahol nem magyar nyelvű állampolgárok jelentékeny arányban laknak, a Magyar Kormány a közoktatásügy terén megfelelő könnyítéseket fog engedélyezni avégből, hogy ily magyar állampolgárok gyermekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön tanítsák”.²³

Mindez egybecsengett gróf Bethlen István miniszterelnök 1921. június 1-jei parlamenti beszédével, melyben az április 19-i kormányprogramot kiegészítve — mikor is semmit sem szólt a nemzetiségi kérdéstről — a következőket mondta: „Számolnunk kell azzal, hogy magában ebben a Csonka-Magyarországban, akármilyen kicsi és akármilyen egységes is az, mégis van nemzetiségi kérdés... A mi kötelességünk... az, hogy elmenjünk addig a szélő határig a nemzetiségi kérdés megoldása terén, melyet nemzeti és állami

egységünk megenged. Ez a nemzet érdeke... hiszen mi magunk a trianoni béke elismerésével és elfogadásával a nemzetiségi kisebbségi jogokat törvényeinkbe iktattuk. Ebből ránk nézve nemcsak saját akaratunkból kifolyólag és nemcsak saját nemzetünkkel szemben, de a külfölddel szemben is bizonyos kötelezettségek hárultak, melyeket becsülettel, tisztességgel megtartani minden körülmények között kötelességünk... A kérdésnek a súlypontja kulturális téren van. Nekünk gondoskodni kell arról, hogy bárki e hazában, ha nem is beszéli a magyar nyelvet, az ő oktatását a legalsótól a legfelső fokig az anyanyelvén kapja meg. Régóta hiba volt ebben az országban, hogy ebben a tekintetben gondoskodás nem történt” — hangsúlyozta Bethlen István.²⁴

Bár a m. kir. minisztérium 1923. június 22-i hatállyal megjelent — „a trianoni békeszerződésben vállalt kötelezettségek végrehajtásáról” intézkedő — rendeletében²⁵ is megállapította, hogy „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában alkotott 1868:XLIV. tc. alapján az 1921:XXXIII. tc.-kel vállalt kötelezettség mértékén felül” biztosíthatók a nemzetiségi jogok Magyarországon, mivel „minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi. Valamely kisebbséghez való tartozásból nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése, vagy a különböző foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében előny vagy hátrány senkire sem hárulhat.” Majd a 18. §-ban az alapfokú oktatáson túlmutató ígéretet tett a kormány (mely szerint „gondoskodik arról, hogy az általa kijelölendő polgári iskolákban és középiskolákban a nyelvi kisebbséghez tartozó tanulók számára a tanítás erre a célra létesített párhuzamos osztályokban egészen vagy részben a tanulók anyanyelvén történjék”, s hogy „ugyancsak megfelelő módon gondoskodik arról, hogy az ezen rendelkezések végrehajtásához szükséges tanerők kellő számban kiképeztesse”), a későbbiekben döntőnek bizonyult, hogy a békeszerződés csak az elemi iskolákkal kapcsolatban tartalmazott előírásokat.

Ám ezekkel az előírásokkal sem zárták ki, hogy a 110 478/1923. VKM VIII. a. sz. rendeletben „értelmezzék” az idézett kormányrendelet elemi iskolákra vonatkozó utasításait. A „megjelölt cél elérésére az alább tüzetesen megjelölt önkormányzati szervek vagy a szülők/gyámok a következő három iskolatípus között szabadon választhatnak:

A) kisebbségi tanítási nyelvű iskola, amelyben a magyar nyelv rendes, köteles tárgy, a többi tantárgyat a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kell tanítani;

B) vegyes: kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola; ebben az iskolatípusban a kisebbségi nyelvet (anyanyelvet), a természetrajzot, a természettant és a vegytant, a gazdaságtant, a rajzolást, a kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, a földrajzot, a történelmet, a polgári jogokat és kötelességeket és a testgyakorlást magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatot, az írást és az olvasást, a számtant (mennysiségtant) és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani;

C) magyar tanítási nyelvű iskola, melyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelezett tantárgy, s amelyben az írás és olvasás magyarul és a kisebbségi nyelven (anyanyelven), a többi tárgy pedig magyarul tanítandó.²⁶

A rendelettel kapcsolatban fenntartásaikat hangoztatták a német tanítási nyelvű iskolák számának gyors csökkenése miatt (1918/19-ben: 281; 1919/20-ban: 287; 1920/21-ben: 92; 1921/22-ben: 58)²⁷ amúgy is aggodalmaskodó nemzetiségi vezetők. Az 1924 őszen alakult Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) vezetői²⁸ a német anyanyelvi iskolák védelmében készítendő memorandumukhoz pedagógiai szakvéleményt kértek a tudományos s politikai tekintélye révén egyaránt relevánsnak tartott *Imre Sándortól*, aki *1925 januárjában körvonalazta véleményét* „A nemzetiségi iskolákról”: „...Az érzület nevelése szempontjából fontos tárgyra nézve nem a tanítás nyelve a fontos, hanem a szelleme. Feltéve, hogy a szellem tiszta, a közös hazának és az egységes (azaz: több elemből álló, de egylelkű) nemzetnek a szeretete jellemzi: inkább németül tanításnak magyar szellemben, semmint magyarul, de nem jutva be a lélekbe...²⁹ Egyszóval: a pedagógiai megfontolás mellett szól, hogy a népiskolában a tanítás anyanyelven folyjék, a magyar nyelv tanítása pedig külön történjék...³⁰

Január 24-én azután memorandumot készítettek az MNNE vezetői a miniszterelnökség számára, amelyben „pedagógiai megfontolásokból” — egyebek között — kérték a fenti rendelet módosítását úgy, hogy „az ott előírt 3 típus közül csupán az első maradjon meg, s így a tanítási nyelv szempontjából mindössze kétféle iskolánk legyen: magyar és nem magyar tanítási nyelvű. A nem magyar tanítási nyelvű iskolában a magyar nyelv egy-egy napi órán mindenik osztályban... rendes tárgy legyen.” Kérték továbbá, hogy a tanítás nyelvét „a lakosság anyanyelvére vonatkozó hivatalos adatok alapján, népszámlálástól népszámlálásig terjedő hatállyal” a VKM, ill. a megfelelő felekezeti főhatóságok határozzák meg, ne „a szülők évről évre változó és sokféleképpen befolyásolható társasága” legyen ebben az irányadó.³¹

1925. február 27-én Bethlen miniszterelnök és Klebelsberg kultusz-miniszter megtárgyalták az MNNE előterjesztésében foglaltakat, s levélben biztosították vezetőit, Gratz Gusztávot és Bleyer Jakabot: „nagy súlyt helyeznek arra, hogy ez a kérdés minden érdeket kielégítő módon mielőbb megoldassék..., hogy a végleges rendezés az 1925–26. tanév elejétől a gyakorlatban megoldható legyen...”³²

Mindazonáltal a július 21-én Klebelsberg kultuszminiszternél tartott értekezleten a házigazda s Prónay György államtitkár, bár „elvben akceptálták”, lényegében elvetették a kéréseket. A három típus fenntartása mellett maradtak, mivel ezt ítélték célszerűnek a környező államokkal elérendő „viszonosság” okán, valamint azért, „mert a három típusú rendszer könnyebben teszi lehetővé, hogy az iskolák tanrendjei a községek nemzetiségi viszonyaihoz idomuljanak”. Az iskolák besorolására javasolt „numericus álláspontot” sem fogadták el. „Véleményük szerint a nemzetiségi jogokat nem lehet kötelezettségekké változtatni... Az érdekelt lakosság szabad megnyilatkozásainak lehetetlenné tétele súlyos precedensül szolgálhatna. Az elszakított területek magyarsága ugyanis szigorúan a lakosság önrendelkezésének elvi alapján áll...” Az értekezlet végén *Klebelsberg*, „Bleyer megnyugtására közölte, hogy a kultuszkormány gondoskodott arról, hogy az új nemzetiségi politika gyakorlati végrehajtásához szükséges elegendő számú és a német nyelvet kifogástalanul beszélő tanerő rendelkezésre álljon”³³ (*Klebelsberg Kuno álláspontjáról részletesebben lásd a 33. jegyzetben!*)

1.2. RENDSZERES NEMZETISÉGI ÉS NYÁRI TOVÁBBKÉPZŐ TANFOLYAMOK A „C” TÍPUSÚ ISKOLÁK TANÍTÓELLÁTÁSÁRA

Valóban történt néhány intézkedés annak érdekében, hogy hozzáértő tanítókat képezzenek a nemzetiségi iskolák számára. Még 1925 nyarán továbbképző tanfolyamot szerveztek a budai állami tanítóképzőben már állásban lévő pedagógusok részvételével.³⁴ Ám az egyelőre folytatás nélkül maradt kezdeményezésnél jelentősebbnek bizonyult, hogy az 1925/26. tanévtől heti 4 órás nemzetiségi tanfolyamokat³⁵ szerveztek kezdetben 6, majd a harmincas évektől 7-9 tanító-, ill. tanítónőképző intézetben (köztük a bajai és a budapesti állami képzőkben). Az első években 150-200, majd afeletti hallgatói létszámmal működött — igencsak eltérő színvonalú³⁶ — tanfolyamok eredményeként évente 22-90 jelölt képesítőzött a programba bevont intézményekben (1925–1933 között összesen 342 fő).³⁷

Szükség is volt rájuk, hiszen 1920/21-től fokozatosan csökkent a német származású tanulók száma és aránya a tanító- és óvónőképző intézményekben.³⁸ Tizenhárom év alatt részesedésük a kezdeti 3,3%-ról 1%-ra csökkent.³⁹ Ilyen körülmények között aligha kételkedhetünk a történeteket közelről szemlélő kortárs értékelésében, mely szerint *az első ilyen típusú — egészen 1944-ig fennmaradt*⁴⁰ — *tanfolyami képzés hasznos volt*, mivel „nagyjában kielégítette az 1923-as törvény követelményeit, hiszen annyi nyelvtudást mindenki elsajátított, hogy a C típusú iskolákban megállja a helyét”.⁴¹ Márpedig a magyarországi német nemzetiségi népiskolák túlnyomó többsége (kb. 75%-a) akkoriban C típusú volt...⁴²

Éppen ebbe nem kívánt belemélyedni az MNNE vezetősége, ezért 1927. június 17-én egy — a miniszterelnökségen *Bethlen és Klebelsberg* grófok részvételével tartott — értekezleten *Bleyer Jakab* megismételte, hogy véleményük szerint a C típusú valójában nem is kisebbségi iskola, s csak vegyes lakosságú községek osztatlan iskoláiban elfogadható. Némi kompro-

misszumkészséget mutatva javasolta: „Általánosságban a B típusú (vegyes) oktatást kellene bevezetni... bizonyos korrekciókkal (a gyermek minden tárgy tanulását anyanyelvén kezdje meg; magyar nyelvű tanítását pedig már az I. osztályban el kell kezdeni az anyanyelvén elsajátított anyag ismétlésével).” A kultuszminiszter válaszában leszögezte: nincs kifogása a B típus szélesebb körű bevezetése ellen, ugyanakkor hangsúlyozta: „Nehézség főleg a tanító-személyzetnél van. A felekezeti és a községi népiskolák tanítóit élethosszigan választják, csak fegyelmi úton mozgíthatók el. A megfelelő nyelvismerettel rendelkező tanerők alkalmazása csak szukcesszíve történhetik.”⁴³

Addig is a már állásban lévőket kell segíteni, továbbképezni. Dr. Lux Gyulát — „a kisebbségi oktatás elméleti pedagógiájának megteremtőjét, gyakorlati pedagógiájának legkiválóbb szakértőjét”⁴⁴ — bízták meg, hogy 1928. augusztus 6–18. között szervezzon meg egy kéthetes továbbképző tanfolyamot Baján.⁴⁵

A vonatkozó jogszabályok megismertetése és a hazai németiség történetére, településviszonyaira, kultúrájára vonatkozó előadások mellett főként a hallgatók nyelvi kultúrájának fejlesztése, módszertani ismereteik gyarapítása állt a tanfolyam középpontjában. A 73 tanító részvételével lezajlott kurzust kezdetben bizalmatlanul fogadták a bajaiak. Brunovszky Rezső intézetigazgató „politikai és jól ismert tárgyi okból” nem vállalta sem a részvételt, sem az adminisztratív vezetést. A helyi társadalomban elterjedt „általános vélemény az volt, hogy ez valami pángermán tanfolyam, amely talán hazaelenes célokat szolgál” — írta jelentésében Lux dr., majd hozzátette: „A tanítókkal való beszélgetéseim során arról győződtem meg, hogy a nemzeti-ségi vidékeken működő tanítók felfogása hivatásukat és működésüket illetőleg nemcsak, hogy nem egységes, de nem is felel meg mindenkor a haza és az állam jelenlegi helyzetének és érdekeinek.” A vezetője által „úgy erkölcsi, mint tanulmányi tekintetben sikeresnek” minősített tanfolyam talán legbánsóbb (legárukodóbb) „szépséghibája” az volt, hogy már az első napokban kiderült: a jobb megértés érdekében célszerűbb, ha az előadások zömét magyarul tartják...⁴⁶

A következő tanfolyamra — 70 tanító részvételével — 1929. július 11–24. között került sor, ugyancsak Baján. Az előadókat Lux Gyula arra kérte, hogy „kerüljenek mindenféle politikai nyilatkozatot”. Az első kurzus tapasztalatait összegezve, vállalkozásuk célját abban látta, hogy az „egyfelől pótolni kívánja... azokat a pedagógiai hiányokat, amelyek a háború utáni törvényes rendeletek folytán természetesen álltak elő a tanítósnál, másfe-

löl egységes tanítói közfelfogást, egységes gondolkozást akar létrehozni a kisebbségi kérdés pedagógiai vonatkozásaiban, mert egységben az erő, amelyre most kölcsönösen szükségünk van”. Ezért elsősorban a módszertani előadások és a mintatanítások fontosságát hangsúlyozta.⁴⁷

Beyer Ede kir. tanfelügyelő előadásában arra hívta fel hallgatói figyelmét, „hogya a kisebbségi tannyelvű iskolában különös gond fordítandó a hazafias nevelésre... hogy meggyökereztessek a tanulók fogékony lelkében a magyar nemzethez való tartozás tudata, a magyar hazához és annak alkotmányához való töretlen ragaszkodás”.⁴⁸

Bizonyára az utóbbi intenció jegyében született az ismét „sikeresnek” minősített tanfolyammal kapcsolatos 1929. X. 3-i miniszterelnökségi állásfoglalás, mely szerint „elvi okokból” megengedhetetlennek tartják, „hogya a hazai nyelvi kisebbségek tanítói részére rendezendő tanfolyamon idegen állampolgárok mint előadók működjenek, vagy azon részt vegyenek”.⁴⁹ Az ily módon hazai előadókka meggyökeresedett, egyre letisztultabb profilú tanfolyam növekvő elismertségét mutatta, hogy a következő évben, 1930. július 28-án az ünnepélyes megnyitón az oktatók s a 71 hallgató mellett a helyi társadalom illusztris képviselői is részt vettek. Bácsbodrog vármegye főispánja, főjegyzője, királyi tanfelügyelője mellett ezúttal jelenlétével tisztelte meg a vállalkozást Brunovszky Rezső is.⁵⁰

Korántsem szeretnénk visszaélni a t. olvasó türelmével, ezért nem követjük nyomon az évente ismétlődő, 1937-től egy hónapossá vált — tanítók százainak pótolhatatlan szakmai támogatást nyújtó — nyári továbbképző tanfolyamok sorát. **Kurzusaik** — erényeikkel és hibáikkal — **immár a második intézményes formát jelentették, mellyel a magyar kormányzat segíteni kívánta a nemzetiségi népiskolák szakemberellátását. Értékes szakmai tapasztalatok forrásává, eszmecserék keretévé, sajátos módszertani műhelyeké váltak ezek a nyári programok**, melyek tanulságait Lux Gyula és tanártársai sikerrel kamatoztatták 1937-től az egyéves posztgraduális tanfolyamokon, majd 1939-től a Németnyelvű Tanítóképző-Líceumban folyó oktató-nevelő munkájuk során...

Történetünk további szálait követendő, térjünk vissza az 1930. évhez. Bethlen miniszterelnök ekkori berlini látogatása során a hazai német kisebbség ügyei immár a legmagasabb szinten kerültek napirendre. A november 25-én Kánya Kálmán magyar követ társaságában Brüning kancellárral és Curtius külügyminiszterrel folytatott tárgyaláson a hazai német kisebbség helyzetéről szólva Bethlen leszögezte: „szándékai a legjobbak, és szilárd el-

határozása, hogy a német kisebbség kívánságainak az iskolaügy és a hittan-tanítás területén messzemenően eleget tegyen. Ennek az elhatározásnak a megvalósítását a birodalom által fenntartott német egyesületek Magyarországon lefolytatott agitációja lehetetlenné teszi. Ez az agitáció célul tűzte ki a magyarországi németységnek a magyarságtól való elidegenítését, és ez már kezd azzal az eredménnyel járni, hogy a magyarországi németységnek az országgal szemben érzett lojalitása ingadozóvá vált...” A tárgyalásról fennmaradt feljegyzések tanúsága szerint Curtius külügyminiszter Bethlen „szemrehányásait meglepetéssel hallja, s úgy látja, mintha egy circulus vitiosushoz vezető félreértés állana fenn, amidőn a magyarországi németség hűsége iránt kételyek támadnak annak az agitációnak a hatására, amely a velük való mostani bánásmód következménye, másrészt jogos kívánságaiknak a teljesítését ennek az agitációnak a feladásától teszik függővé...” Jobb lenne, ha inkább kölcsönösen kimagyarázkodnának — javasolta. Bethlen hozzájárult ehhez, megismételvén: „Ha az általa felpanaszolt agitációt leállítanák, akkor a magyarországi német kisebbség kívánságai teljes kielégülést találhatnának.”⁵¹

A Bethlen gróf által említett volksdeutsch agitáció, valamint az idézett tárgyalások nyomán a magyar kormánynak aligha maradhattak kétségei afelől, hogy a korábban lényegében kétpólusú, a hazai német kisebbség képviselői és a kormányzat között — a revíziós politika háttérével — folyt játszma a birodalmi kormány viszonylag nyílt bekapcsolódása révén fokozatosan, de visszavonhatatlanul többpólusúvá vált, a felek egymás lépéseit immár több dimenzióban értékelték, motívumaik komplexebbekké váltak.

Így volt ez a nemzetiségi iskolák ügyében is. A Magyar Országos Levéltárban ránk maradt dokumentumok arról tudósítanak, hogy Bethlen István miniszterelnökségének utolsó éveiben — ígéretéhez híven — valóban tett bizonyos erőfeszítéseket a C típusú iskolák egy részének B típusúvá változtatásáért, törekvése azonban bizonyos politikai szervezetek, vidéki vezetők, s a legnagyobb iskolafenntartó, a katolikus egyház ellenállásába ütközött.⁵²

Serédi Jusztinián hercegeprimás, esztergomi érsek pl. egy 1930. december 29-i levelében a C típusú iskolák B típusúvá változtatásának nehézségeit ecsetelve arra is hivatkozott, hogy „a nép sok esetben tényleg nem kívánja, sőt ellenzi a típusváltogatást”. Bethlen válaszában (1931 márciusában) ismét sürgette az érseket álláspontja felülvizsgálatára, hiszen a 36 C típusú iskolából, mely olyan 18 községben volt, melynek lakói 90%-ban német ajkúak voltak, mindössze 5 alakult át B típusúvá. A vegyes tannyelvű iskolák-

ról nyert kedvező tapasztalatokra hivatkozva kérte Serédit, hogy terjessze ismét a püspöki konferencia elé a kérdést, melynek kapcsán „népszövetségi panasz várható”, s mellyel kapcsolatban a kormány „törvényes eszközökhöz nyúlhat”.⁵³

A gyakran sziszifuszinak bizonyult erőfeszítések eredményeként a B típusú iskolák száma az 1926-os 63-ról öt-hat év alatt kb. 140-re nőtt (miközben a C típusúak száma 260 felett maradt), majd ez a tendencia megtorpant, sőt részben visszajára is fordult.⁵⁴

Az átalakulási folyamat lassúsága, ellentmondásossága s az 1930. évi népszámlálás adatai⁵⁵ elkeserítették az MNNE vezetőit, akik kevés készséget mutattak arra, hogy megfogadják a Központi Statisztikai Hivatal elnökének, *Kovács Alajos* helyettes államtitkárnak a tanácsát: „A németységnek bele kell nyugodnia abba, hogy Magyarország elveszett terület a számára. A németység itt még akkor is nehezen tudhatja fenntartani magát, ha művelődési szükségleteiről a békeszerződés szerint gondoskodunk, mert nincs meg a lehetősége annak, hogy értelmiségi osztálya kiképződjék.”⁵⁶

1933. május 9-én *Bleyer Jakab* egy szenvedélyes hangú felszólalás keretében nagy vihart kavart deklarációt olvasott fel a Képviselőházban. Ebben — kissé manipulálva — az 1928-as adatokat felvonultatva szomorú képet festett az elemi iskolák helyzetéről, az elakadt, sőt visszajára fordult típusváltásról, majd az 1923-as kormányrendeletnek a középiskolákra s a pedagógusutánpótlás biztosítására vonatkozó ígéreteit felidézve leszögezte: „... sajnos az a tényleges helyzet, hogy egyetlen ilyen polgári vagy középiskola sincsen és nincs egyetlen tanítóképző sem, ahol a német kisebbségi iskolák számára a német nyelv szempontjából csak távolról is megfelelő tanítók képezhetnének ki”.⁵⁷

A Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások heves reakcióját kiváltó⁵⁸ — sok vonatkozásban új kül- és belpolitikai körülmények között elhangzott — deklaráció számunkra fontos eleme az volt, hogy *ismét napirendre tűzte a német nyelvű tanítóképző kérdését, mely* — mint a továbbiakban látni fogjuk — *ettől kezdve a legfontosabbnak minősített német nemzetiségi követelések sorában maradt mindaddig, amíg a fokozatosan változó politikai konstelláció eredményeként meg nem valósult.*

Talán az említett képviselőházi fellépésnek is szerepe volt abban, hogy *Gömbös Gyula* 1933. augusztus 11-én fogadta az MNNE ügyvezető alelnökét, és *Bleyer* müncheni látogatásával s *Hess*-szel folytatott tárgyalásai-val kapcsolatos szemrehányásait alátámasztva, személyesen tájékoztatta őt

júniusi berlini tárgyalásairól: „kerekén megmondta Hitler úrnak, hogy a magyarországi németiség kérdése belpolitikai kérdés, amiről ő csak a magyarországi németiséggel folytathat tárgyalásokat... /Majd/ Gömbös azzal folytatta, hogy a magyarországi német kérdést meg akarja oldani, mégpedig velem... Ahhoz azonban ragaszkodik, hogy Németország Magyarországon semmiféle agitációt se fejtsen ki, hogy a magyarországi német mozgalmat ne támogassák német pénzzel, és az utódállamokban élő németiség ne kezdeményezzen és ne támogasson semmiféle magyarellenés akciót.”⁵⁹

Érdemi tárgyalásokra azonban csak Bleyer halála után,⁶⁰ 1934. február 5-én került sor Gömbös miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Hóman Bálint kultuszminiszter és más kormánytisztviselők, valamint Gratz Gusztáv MNNE-elnök részvételével. Az utóbbi beszámolója szerint „a kormány elvben hajlandó 3-4 éven belül a B típust mindenütt megvalósítani (az állami iskolákban). A felekezeti iskoláknak ugyanezt javasolják.” A polgári és középiskolák létrehozására vonatkozó kérést „kerekén elutasították”. A német nyelvű tanítóképző intézet felállítását „semmi körülmények között sem engedélyezik. Legfőbb indok: nincs rá pénz. Gömbös felvetette a gondolatot, hogy a kormány esetleg ösztöndíjat ad fiatal tanítóknak arra, hogy Németországban vagy Ausztriában nyerjenek kiképzést. Hóman ezt a gondolatot elvetette, hivatkozván a hétezer állástalan tanítóra, melyek között bizonyára akadnak olyanok, akik tudnak németül.”⁶¹

Rövidesen, február 14-én Gömbös (válasz nélkül maradt) levelet írt Hitlerhez a német kisebbség ügyeiről, melyben általánosságban leszögezte: „A magyar kormány a német kisebbség jogos kulturális követeléseinek teljesülését teljes mértékben elő óhajtja segíteni... azt kell azonban követelnie a kisebbség tagjaitól, hogy maradéktalanul illeszkedjenek be a magyar állam kereteibe, őrizték meg teljes hűségüket az állam iránt.” „Ami a tanítóképzést illeti, a magyar kormány a már alkalmazásban álló tanszemélyzet német nyelvi továbbképzését még intenzívebbé kívánja tenni, és arról is gondoskodni szándékozik, hogy a már működő tanítóképző tanfolyamokon a pedagógiai és a didaktikai követelményeknek teljes mértékben eleget tegyenek, hogy a tanítótanpótlás teljes mértékben bírja a német nyelvet, és kellő számban álljon rendelkezésre.”⁶²

A kilátásba helyezett intézkedések szükségességét tanúsítja Schmidt Henrik egyetemi tanárnak egy a kir. tanfelügyelőhöz írt 1934. szeptember 13-i levele. Ebben az ismert szegedi professzor a bajai tanfolyamok során

szerzett tapasztalataira hivatkozva — egyéb politikai okok mellett — azzal indokolta álláspontját, mely szerint a német tannyelvű iskolák Vezérkönyvét magyar nyelven kellene kiadni, hogy a német változatot a szolgálatban álló tanítók „legalább fele” meg sem értené.⁶³

A sürgető szükséglet ellenére is csak nehezen mozdultak előre a dolgok. *Mackensen* budapesti követ még 1934. november 30-án is arról tudósította Berlint, hogy az MNNE új ügyvezető alelnöke, dr. Kussbach Ferenc iskolaügyben folytatott tárgyalásaiból kitűnt: „A magyar kormány semmilyen vonatkozásban sem tett eleget azoknak az ígéreteknek, amelyeket .../februárban/ Gratz önmagyméltóságának tett.”⁶⁴ Pedig a társadalom bizonyos közvélemény-formáló köreiben lassan érlelődni látszott a belátás: változtatások szükségesek a magyar kormány nemzetiségi politikájában. Így pl. a Kisgazdapárt vezérén, Eckhardt Tiboron kívül — a birodalmi megfigyelők által „németellenesnek” minősített — Bajcsy-Zsilinszky Endre is sikraszállt 1935 februárjában az eddig szinte tabunak tekintett német nyelvű középiskolák létesítéséért.⁶⁵ (Ne feledjük: a tanítóképző intézetek is középfokú iskolák voltak.)

1.3. AZ EGYSÉGES, VEGYES TANNYELVŰ ISKOLÁK ÉS AZ EGYÉVES NÉMET NYELVŰ TANÍTÓI TOVÁBBKÉPZŐ TANFOLYAM

Kormányzati körökben azonban egyelőre csak a népiskolák típusát érintő — immár évtizedes — nemzetiségi kérdés (követelés) teljesítésére hajlottak. Hosszas előkészítő tárgyalások nyomán, 1935. december 23-án megszületett a 11 000/1935. ME sz. kormányrendelet, mely a korábbi három típus helyébe az egységes, vegyes tannyelvű (a B típusú) népiskolát állította.⁶⁶ S bár nyilvánvaló lehetett, hogy a rendelet megvalósításához németül jól tudó tanítók tömegére lesz szükség (az 1930-as népszámlálás során a 20 149 népiskolai tanító között mindössze 95 német nemzetiségűt regisztráltak),⁶⁷ a tanítóképzés terén nem készültek lényeges változtatásokra.

Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár 1936. január 13–18. közötti berlini tárgyalásain — „a magyar iskolaügy belső struktúrájára hivatkozva” — elutasította egy német nyelvű tanítóképző intézet felállítását.⁶⁸ Az erről szóló híradásra válaszul *Mackensen* követ úgy vélte: „A magyarországi német mozgalom részéről kifejtett nyomás itt is elég erős ahhoz, hogy a dolgokat ne engedjék annyiban maradni. Arra egyelőre gondolni sem lehet, hogy a tanítóképzőket Németországban iskoláztassák, mivel itt túl nagy az aggodalom, hogy Németországból minden tanítóképzős kész pángermán agitátorként térne vissza.”⁶⁹

A magyar kormányzat valóban „aggodalommal” figyelte „a csonk hazai németsegnél észlelhető visszas jelenségeket”. Ilyen címmel látta el *Pataky* államtitkár egy 1936. április 4-i memorandumát, melyben a népi német mozgalom és külföldi kapcsolatai veszélyességére hívta fel a figyelmet: „a Volksdeutsche Kameradschaft jelentős része (pl. Basch, Goldschmidt és mások), azon túl, hogy a magyar politikai nemzet egységét megbontó német népközösség gondolatának harcosa, egyben a nemzetiszocializmus magyarországi szálláscsinálója is”.⁷⁰ Esetenként nyíltan is felléptek a szálakat általában a színpad mögött mozgó birodalmi tényezők. 1936. szeptember 20-án a Kánya külügyminiszterrel folytatott budapesti tárgyalások során *Neurath*

birodalmi külügyminiszter — Hitler személyes utasítására utalva — „felhozta a magyarországi német kisebbség kérdését, és meglehetősen komoly hangon arra figyelmeztetett, hogy amennyiben még soká rendezetlen marad és bizonyos német kívánságok nem lesznek honorálva, Berlin és Budapest között elkerülhetetlen az elhidegülés”.⁷¹

1936. november 29-én *Mackensen* követ — Kozma belügyminiszter küszöbönálló berlini tárgyalásait előkészítendő — terjedelmes feljegyzést küldött a birodalmi külügyminisztériumnak a várható magyar panaszokról s a „magyarországi németiség követeléseiről”. Ez utóbbiak közt, a második helyen, nagy súllyal szerepelt „a német tanítóképző intézet kérdése”. „Az iskolareform végrehajtására irányuló minden magyar jó szándék kudarcra van ítélve, ha a reform nem tartalmazza egyidejűleg egy német tanítóképző intézet felállítását, mert megfelelő számú német tanerő nélkül lehetetlen a magyarországi német népcsoport rendezett iskoláztatásának felépítése ... több mint ezer német ajkú néptanítóval kellene rendelkezni... Tény az, hogy a német nyelvet csak néhány magyar tanítóképzőben oktatják egyáltalán, de ott is többnyire csak fakultatív tárgyként. /Ez tévedés — D. P./ Tény továbbá, hogy minden évben nyaranta egy, bár jó szándékú, de túllontúl rövid továbbképző tanfolyam működik, melyet német és magyar nyelven tartanak. Ezzel azonban ki is merül jelenleg minden, ami a magyarországi német lakosság számára rendelt iskolában tanítani hivatott pedagógusok képzése és továbbképzése érdekében történik” — olvashatjuk a dokumentumban.⁷²

Három nappal később, december 1-jén „*Pataky* államtitkár úrnál járt *Paikert Géza* kultuszminisztériumi miniszteri titkár, aki többek közt bizalmasan azt az egyéni tapasztalatát közölte, hogy az új iskolatípus bevezetésének igen nagy kerékkötője az, hogy még azoknak a tanítóknak is csak mindössze 18–20%-a tud tényleg megfelelően németül, akik ezt a nyelvtudásukat mint meglevő készségüket tüntetik fel, ill. /akiket/ így tartanak nyilván. Ezt a közlést nagy meglepetéssel hallotta az államtitkár úr, mert eddig mindig úgy értesült illetékes részről, hogy úgy az állandó tanítóképző intézeti tanfolyamok, mint az évenként rendezett bajai nyári tanfolyamok jó eredményeket értek el a német nyelv tanítása terén.”⁷³

Talán a korabeli feljegyzés révén felidézett intermezzónak is szerepe volt abban, hogy *Mackensen* 1936. december 8-án már némi továbblépésről számolhatott be az időközben elhunyt Gömbös Gyula helyére lépett *Darányi* miniszterelnökkel, *Kánya* külügyminiszterrel, *Kozma* belügyminiszterrel, *Hóman* kultuszminiszterrel s az említett államtitkárral folytatott tárgyalásait

összefoglalva. Kánya külügyminiszter „elismeri, jelenleg még tanítók sem állanak elegendő számban rendelkezésre ahhoz, hogy az iskolatörvényt gyakorlatilag hatékonyra tehessek; de a kormány épp ezen a ponton szándékozik erőteljes intézkedéseket hozni. Lényegesen ki akarja bővíteni nemcsak a már meglévő átképző tanfolyamok rendszerét, hanem néhány nappal ezelőtt döntésre jutott abban a kérdésben is, hogy külön intézményt létesít/a külügyminiszter kerülte a tanítóképző kifejezést/, amelyben a kisebbségi iskolák leendő tanítói a német nyelvben hat hónap alatt oly alapos kiképzést kapnak, hogy feladatuknak tökéletesen megfelelhessenek”⁷⁴

Ám a német felet nem nyugtatta meg ez az előrelépés. A korábban idézett dokumentum révén alaposan felkészített berlini tárgyalópartnereinél Kozma külügyminiszter „teljesen egységes, lezárt állásponttal találkozott... újra a német követeléseket tárták elébe, ezúttal különösen a tanítóképző intézet felállítására vonatkozó”. December 14-én Stieve külügyminisztériumi osztályfőnök, miután kétségét fejezte ki a tervezett hat hónapos tanfolyam várható hatékonyságával kapcsolatban, a tanítóképzőt „feltétlenül szükségesnek” mondotta, amire Kozma külügyminiszter „kiterő választ adott”.⁷⁵

Újabb Neurath-látogatás, tárgyalások (1937. június 13.), s egy kölcsönös jó szándékot demonstráló „nyilatkozatsere” (Széll József külügyminiszter és Rudolf Hess között 1937. július 15–16-án) után,⁷⁶ augusztus 23-án megjelent a vallás- és közoktatási miniszter 18 696/1937. eln. sz. rendelete „az egyéves német nyelvi tanítói továbbképző tanfolyam felállításáról”: „A m. kir. minisztérium 11 000/1935. ME sz. alatt kiadott rendeletével kapcsolatban minél hatékonyabban kívánok gondoskodni arról, hogy a német nyelv ismeretéhez kötött tanítói állások betöltésénél kellő számban álljanak rendelkezésre megfelelően képzett tanítók. E célból annak a képzettségnek a kiegészítésére, amely a tanító/nő/képző intézetekben működő német nyelvű előkészítő tanfolyamokon szerezhető meg, az 1937–38. iskolai évtől kezdve Budapesten egy tanévre terjedő tanítói továbbképző tanfolyamot állítok fel. Ez a tanfolyam a szükségeshez képest állandóan, vagy csak időszakonként működik. A tanfolyamra a szükséges létszámban olyan állástalan okleveles tanítók, tanítónők vétetnek fel, akik a német nyelvű tanításra való képesítést már megszerezték, esetleg ennek a képesítésnek a hiányában olyan állástalan okl. tanítók és tanítónők, akik a sikeres továbbképzéshez kellő alapul szolgáló nyelvkészséggel rendelkeznek.”⁷⁷

„Az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam” hivatalos megnevezéssel honosodott új — immár harmadik ilyen célú s 1944-ig

fennállt — **intézmény** vezetésével dr. Lux Gyulát bízták meg (helyettese dr. Kosáry János volt).⁷⁸ Az általában évente 30 állástalan tanító (köztük 10 tanítónő) felvételére jogosított tanfolyamra írásbeli és szóbeli felvételi vizsga eredményeként lehetett bejutni és — a korabeli viszonyok között igen előnyösnek számító feltételek mellett — tandíjmentesen, ingyenes internátusi ellátással lehetett tanulni, az ily módon biztosítottnak látszó álláslehetőség reményében. Az évi 24 „rendkívüli előadást” nem számítva, heti 32 órát tanulnak a felvettek a Fővárosi Pedagógiai Szemináriummal szoros munkakapcsolatban álló intézményben. Kardeván Jenő beszámolójából tudjuk,⁷⁹ hogy a tananyag négy nagyobb részre tagolódott: 1. kisebbségi ismeretek, 2. népis-kolai anyag, 3. nyelvi ismeretek, 4. gyakorlati képzés. Az 1. témakörben a hallgatók a hazai németiség eredetét, történetét, nyelvjárásait, kultúráját, jogait, valamint „a kisebbségi iskola módszertanát” tanulmányozták. A 2. tárgykörben a népis-kolai anyag német szókincsét, szakmai terminológiáját sajátították el, míg a 3. típusként említett órák során általános nyelvi ismereteiket bővítették, szóbeli és írásbeli nyelvkészségüket fejlesztették. A gyakorlati képzés (4.) két teljesben osztozott, 6 osztályos népis-kolában, a budaörsi r. kat. községi fiúiskolában és az Irgalmas Nővérek leányiskolájában, heti egy délelőtti zajlott. Emellett népművelői gyakorlatokon, szemináriumokon és egyházi ének-zenei órákon vettek részt a hallgatók.

A 109 629/1938. VKM IX. sz. rendelet⁸⁰ értelmében tanulmányaikat a tanfolyami anyagot summázó írásbeli, gyakorlati és szóbeli vizsgával zárták a jelöltek. Csak a másodikról, az 1938/39-es tanévben rendezett tanfolyam zárásáról maradt ránk dokumentum. A tanfolyamvezető, Lux dr. 1939. június 21-én a 29 vizsgázóról nyert tapasztalatait így összegezte: „a tanfolyam hallgatói általában igen szép tanulmányi eredményt értek el, van összesen 10 tiszta jeles, 8 jeles-jó, 4 jó, 4 jó-elégséges és 5 elégséges eredményű. De nemcsak a tanulmányi eredmény jó, hanem a hallgatók tanítói araverálása, kisebbségi tanítói készsége és lelkesége is igen jó. Hiszem, hogy valamennyien meg fogják állni helyüket.”⁸¹

A kortársak s a források tanúsága szerint tehát az egyéves továbbképző tanfolyam létrehozásával komoly, minden korábbinál jelentősebb előrelépés történt 1937 őszén, melyet — közelgő berlini tárgyalásaira tekintettel — Darányi miniszterelnök is igyekezett politikai, ill. propagandaszempontból kiaknázni. November 15-én egy hazai német kisgazdaküldöttséget fogadva nemcsak a kért német nyelvű gazdatanfolyamot engedélyezte „a legnagyobb készséggel”, hanem „az iskolakérdésről is nyilatkozott... Rámutatott

arra, hogy a magyar kormány mindent megtesz, hogy a német kisebbség jogos kulturális kívánságai kielégítést nyerjenek... /ám/ a kérdést nem engedi agitáció vagy nemkívánatos befolyások tárgyává tenni... A kormány gyakorlatilag tekinti ezt a kérdést... jelentékeny költséggel egyéves tanítói kurzust állított fel abból a célból, hogy németül jól tanítani tudó tanítók álljanak minél előbb megfelelő számban rendelkezésre” — olvashatjuk a másnapi lapokban és a sajtóközleményekben.⁸²

A birodalmi tárgyalópartnerek — anélkül, hogy lemondtak volna a német nyelvű tanítóképzőre vonatkozó igényükről — honorálni látszottak a történetket, vagy legalábbis a nemzetiségi kérdés más aspektusait forszírozták. Egy — *Mackensen* külügyi államtitkár (volt budapesti követ) és *Pataky* miniszterelnökségi államtitkár tárgyalásairól készült — dokumentum szerint a német fél elsősorban Gratz Gusztáv elmozdítását szorgalmazta, mert őt „itt úgy ismerik mint katolikust, legitimistát és ... szabadkőművest... A Magyarországi Németek Népművelési /sic!/ Egyesülete az ő vezetése alatt a németek szemében nem egyéb, mint a magyar kormány készséges eszköze a német kisebbség leküzdésére... Az iskoláztatás és a tanítóképzés kérdésében... — nyugtatta meg Patakyt Mackensen — teljes bizalommal vagyunk Darányi miniszterelnök szándékainak komolyságát illetően.”⁸³

Valóban: 1938. február 3-án, Budapesten *Darányi* miniszterelnök maga biztosította *Bohle* külügyminisztériumi államtitkárt, „hogy — különösen az iskolakérdésben — maradéktalanul teljesíteni szándékozik a német kívánságokat”.⁸⁴

A májusban hivatalba lépett *Imrédy Béla* miniszterelnök augusztus 26-án Berlinben ígérte meg *Ribbentrop* külügyminiszternek, hogy a magyar kormány figyelembe fogja venni az iskolakérdéssel kapcsolatos német panaszokat, és „a legrövidebb időn belül orvosolja azokat”, ám hozzátette: „a magyar kormány hálás lenne, ha német részről mérséklő befolyást gyakorolnának a magyarországi német kisebbség képviselőire”.⁸⁵

A módosult német prioritásokat tükröző Mackensen-dokumentum s az egybecsengő kormányfői nyilatkozatok egyaránt az 1937–1938-ban gyorsan változott politikai helyzet tükröi. A magyar–német kapcsolatokban más kérdések kerültek a figyelem középpontjába (pl. az Anschluss és következményei, a kereskedelmi, ill. a katonai kapcsolatok, a tengelyhatalmakhoz és az antikomintern paktumhoz való közeledés, a Csehszlovákiával kapcsolatos közös és különböző érdekek stb.), melyekhez képest a magyarországi német-ség ügyei valamelyest háttérbe szorultak. Amennyiben mégis felvetődtek,

német részről elsősorban a volksdeutsch irányzat mozgásterének tágítását, befolyásának növekedését szorgalmazták, míg magyar részről éppen a mozgalom fűken tartását kérték, s inkább az iskolakérdésben mutatkoztak engedékenyebbek. Így a „nagypolitika” fókuszából ismét — immár egyszer s mindenkorra — *kikerült német nyelvű tanítóképző intézet ügye*, „hajója” is csak a nemzetközi politika „oldalhullámain” jutott, juthatott célba.

1938. november 3-án a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács és a Minisztertanács együttes ülésén, melyen az első bécsi döntés következményeit taglalták, az utolsó (14.) napirendi pontként — *Imrédy miniszterelnök javaslatára — úgy határoztak, hogy „a kisebbségi tanítóképzőket mindjárt meg kell csinálni”*.⁸⁶ Majd két hét múltán, 1938. november 16-án, a második Imrédy-kormány első ülésén a miniszterelnök előadta „a mai Magyarország területén lakó kisebbségek érdekében teendő kormányzati intézkedésekre vonatkozó javaslatait. Nézete szerint legsürgősebb egy német tanítóképző felállítása Budapesten. Ezenkívül 2 német középiskola létesítése Budapesten és esetleg Pécsen, úgyszintén polgári iskolák felállítása...”⁸⁷

A budapesti német nyelvű tanítóképző két évtizedes „előtörténetének” gyors lezárásával kecsegtető döntés motívumai könnyen kiolvashatók az időzítés időpontjából s az utóbbi minisztertanácsi ülés azon határozatából, mely szerint a visszakerült „szlovák középiskolákat is fenn kell tartanunk”. *A korábban is problematikus gyakorlat tehát, a bécsi döntéssel egyszerűen tarthatatlanná vált,*⁸⁸ s — legalább elvileg — *megnyílt az út a német nyelvű tanítóképző létrehozása előtt.*

1.4. NÉMET NYELVŰ TANÍTÓKÉPZŐT — DE MÍLYET?

Etől kezdve az általunk vizsgált politikai játszma a megalakítandó tanítóképző jellegének, szellemiségének meghatározásáért s az ehhez szükséges befolyás megtartásáért, ill. megszerzéséért folyt. „Németül beszélő magyarok” hazafias nevelését szolgálja-e az új intézmény a „Szent István-i állameszme”⁸⁹ szellemében, avagy elsősorban a Harmadik Birodalom iránt elkötelezett „népi német tanítóság” nevelését a „németnek lenni annyi mint nemzetiszocialistának lenni”⁹⁰ meggyőződés jegyében? Az intézmény körül folyó csatározások ily módon egy szélesebb, a hazai németiség ideológiai-politikai befolyásolásáért folytatott küzdelem részét képezték, melynek főbb ágensei egyfelől a magyar kir. kormány és az MNNE, másfelől a birodalmi kormány és az 1938. november 26-án zászlót bontott Volksbund (Volksbund der Deutschen in Ungarn — a Magyarországi Németek Népi Szövetsége) voltak.

Márpedig a Volksdeutsche Kameradschaftból dr. *Basch Ferenc* vezetésével alakult Volksbund „az egész magyarországi németiséget felölelő, annak minden életterületét, működési szféráját átfogó népcsoportszervezet” kívánt lenni, „népcsoport-autonómiai törekvéseket kifejező program /az ún. népprogram — D. P./ alapján”.⁹¹

A fejlemények hatására lemondott az MNNE elnöke, dr. *Gratz Gusztáv*. Lépését azzal indokolta, hogy a Volksbund „külföldről kapja az anyagi eszközöket szervezkedésének az előmozdítására, és ennél fogva egész magatartására külföldi tényezők akaratának és irányításának nyilván nagy befolyása van”.⁹²

Imrédy miniszterelnök a Pester Lloyd december 25-i számában megjelent, „Magyarország nemzetiségi politikája” c. cikkében vázolta álláspontját. A november 16-i kormányülésen kifejtett elképzeléseit ismertetve kiegészítve megígérte, hogy az egységes nemzetiségi iskolára vonatkozó rendelet hatályát kiterjeszti a felekezeti iskolákra is; elválasztja a németül és magyarul beszélő gyermekek oktatását; német tanítóképzőt állít fel; a német népcsoport számára egy-egy német polgári iskolát, német középiskolát és mezőgazdasági tanfolyamot létesít, s hogy engedélyez egy (népi) német heti-
lapot. A német illetékesek szerint is „meglehetősen messzemenő ígéretek-

ként” értékelt⁹³ ellenjavallat közzétételét követően Imrédy a két magyarországi német szervezet, az MNNE és a Volksbund kibékülését, sőt egyesülését javasolta vezetőiknek, Pintér Lászlónak és Basch Ferencnek. A miniszterelnökség közreműködésével hónapokig tartó — végül kudarccal zárult — tárgyalássorozat azon az elgondoláson alapult, hogy a kívánatosnak ítélt egységes német szervezetben „a radikális irányzattal szemben az ún. lojális tábor fékező erőként fog hatni s elkerülhetővé válik mindazon hátrány is, amely a hazai németiség két egymással vetélkedő csoportja között előreláthatólag mutatkozni fog”.

E törekvés jegyében *Imrédy* miniszterelnök — Pintér Lászlót követően — december 28-án fogadta Basch Ferencet. Gesztusát *Erdmannsdorff* budapesti német követ igen nagyra értékelte: „Ez volt az első eset, hogy egy magyar miniszterelnök a Volksdeutsche Kameradschaft egy mértékadó személyiségével szóba állt... Hogy... hajlandó volt éppen Bascht fogadni, aki nemzetgyalázás miatt elítélve nemrég több hónapig börtönben ült, mutatja... komoly szándékát, hogy a népcsoport kérdésének intézését maga vegye kézbe.”⁹⁵ Csalódottan nyilatkozott viszont a miniszterelnökkel folytatott tárgyalásairól a Volksbund törekvéseit legalizálni kívánó s az MNNE-vel való mindenfajta megbékélést, egyesülést elutasító *Basch*: „Kiderült, hogy Imrédy egyelőre /a Deutscher Volksbote, a Volksbund hetilapja engedélyezése mellett — D. P./ csak bizonyos iskolaügyi engedményre hajlandó, de ennek értékét is kérdésessé teszi a magyar érzelmű tantervek alkalmazása; a tanítóképzőt is asszimilánsokra akarja bízni... Elődeihez hasonlóan ő sem gondol a magyarországi népcsoport kérdéseinek becsületes megoldására... szavai csupán a külföldnek szánt gesztusok.”⁹⁶

Berlinben persze ezúttal sem hagyták figyelmen kívül patronáltjuk, a „népcsoportvezető” jelzéseit, de a magyar–német kapcsolatok egészébe ágyazták, s a birodalom aktuális érdekeinek alárendelve kezelték azokat. Így az új magyar külügyminiszter, gróf *Csáky István* berlini látogatására készülve, a megtárgyalandó problémák (pl.: Magyarország viszonya a tengelyhatalmakhoz; csatlakozása az antikomintern paktumhoz; kilépése a Népszövetségből; revíziós törekvései, aktuálisan a rutén kérdés; a két ország közötti gazdasági és katonai kapcsolatok) egyikeként vetették csupán fel a magyarországi németiség helyzetét. Egy *Ribbentrop* külügyminiszter számára 1939. január 12-én készült feljegyzés szerint „a népcsoportnak a külügyminisztérium és a Volksdeutsche Mittelstelle /az SS-nek a „népi németekkel” foglalkozó hivatala/ által is elismert legsürgősebb követelése a alábbiak:

„A német iskolaügyre vonatkozó ígérek lojális végrehajtása, mégpedig mind a nyilvános, mind a felekezeti iskolákban.

A tanítóképző intézet gyors felállítása. Ennek népi német elemekből kell rekrutálnia.

A népcsoport szervezési szabadsága, melynél a magyar kormánynak tartózkodnia kellene attól, hogy — mint ezt eddig is megkísérelte — befolyásolja a népcsoport vezetőségének személyi összetételét...⁹⁷ Bár a január 16-i hivatalos tárgyalásokon Ribbentrop csak általánosságban vetette fel a magyarországi németek problémáit,⁹⁸ aligha kételkedhetünk abban, hogy a mindennapos diplomáciai érintkezés során Berlin továbbra is érvényesíteni próbálta elképzeléseit.

Budapesten ezekben a napokban ellenkező irányú kritika érte az 1938. november 23-i képviselőházi szavazás során addig példátlan módon alulmaradt (115:94) s így lemondásra kényszerült, ám a kormányzó által akkor még hivatalban tartott Imrédy miniszterelnök tevékenységét, s egyebek között a hazai német kisebbséggel kapcsolatos lépéseit. 1939. január 14-én *gróf Bethlen István és több „keresztény nemzeti alapon álló ellenzéki politikus”* — Sztranyavszky Sándor, Kornis Gyula, Tildy Zoltán, Eckhardt Tibor és mások — *memorandumot intéztek Horthyhoz „az ország kül-, bel- és gazdaságpolitikai leromlásáról”*. A küszöbönálló választások s „a Közép-Európában döntő túlsúlyra jutott német befolyás súlya alatt” rendkívül veszélyesnek ítélték, hogy az Imrédy-kormány, „részben az alulról jövő ugyanilyen irányú feszültségnek engedve, immár versenyre kelt a forradalmi irányzatokkal... hangban és tartalomban egyaránt a legradikálisabb hírokon játszik.... másrészt a tényleg fennálló sürgős reformok megoldása tekintetében semmit sem tesz, sőt állásfoglalásait mindegyre változtatja..., /s/ az irányát veszített közvélemény mindenféle szélsőség számára hozzáférhetővé válik, az ország radikalizálódása, sőt forradalmasítása rohamléptekben folytatódik, nemzeti életünk jól bevált alkotmányos intézményei az alulról és felülről egyidejűleg üzött rombolás következtében megínognak, s egész közéletünket belső egyensúlyának elvesztése fenyegeti, ami a független magyar külpolitika lehetőségeit is derékba törhetné...” — írták. Majd „a két magyar sorskérdés: a zsidókérdés és a földkérdés közmegnyugvásra” történő gyors megoldását követelve, a memorandum rátért a hazai német kisebbségi politikában elkövetett, „alig jóvátehető hiba” tárgyalására: „A kormányzat engedékenységevel utat nyitott arra, hogy a magyarországi svábság, mely eddig államházi vezetés alatt állott, és német népi kultúrájához való hűségét a magyar állam-

hűséggel mindig össze tudta egyeztetni, most a kormányzat gyengesége vagy könnyelműsége következtében olyan vezetés alá kerüljön, melynek... államellenes magatartása büntető ítéletekben már bírói megállapítást nyert. A hazai svábság kiszemelt új vezetősége bevallotta külföldi anyagi eszközökkel, külföldi politikai irányítás szerint dolgozik, és államot akar alkotni az államban. A magyar életet a Német Birodalomra való folytonos hivatkozással döntő módon akarja befolyása alá vetni... A nemzethű hazai svábság, akár a magyarság is, két malomkövé közé szorult. Belülről az államilag elismert nagynémet szervezetek fogják terrorizálni, kívülről a hatalmas Német Birodalom fogja őket minden jóval csábítani. Mit várhat az ilyen megoldástól a magyar nemzet.”⁹⁹

A további fejlemények nem egy elemét igen elgondolkodtatóan előrejelző memorandum értelemszerűen „belső használatra” készült, így a kortársak inkább a különböző hivatalos megnyilatkozásokból, pl. *Horváth Zoltán* január 25-ei képviselőházi felszólalásából értesülhettek az Imrédy-kormány nemzetiségi politikáját elmarasztaló politikai megnyilatkozásról s az arra adott válaszáról.

„... A Volksbundnak az elnöke... mint egy kisebbségnek a vezetője pontokat állapít meg... követeli... az óvodáknak azonnali német nyelvűvé tételét, követeli a német elemi népoktatást, követeli a német tanítóképzőt, követeli a német papnöveldét, azonkívül ezekben az iskolákban német szellemű tanítókat és tanárokat... a miniszterelnök úr a Magyarországon megjelenő egyik német nyelvű napilapban... nemhogy megcáfolta volna... hanem jóformán pontról pontra honorálta ennek a tisztelt úrnak minden egyes pontját... Kérdem, hogy... azoknak a németeknek, akik csak német ajkúak, de magyar érzésűek — legalábbis nagy részben —, kívánsága ellenére is miért teszik ezt... Legyen minden sváb faluban egy német iskola, de legyen benne egy magyar iskola is... nem tudom elképzelni, hogy a magyar állam területén legyen község, ahol csak német iskola van...” — fejtegette a képviselő.¹⁰⁰

Válaszában gr. *Teleki Pál* vallás- és közoktatási miniszter először is leszögezte: „... A magyar kir. kormány 1935. december 23-án 11 000/1935. ME szám alatt kiadott rendeletével... a háromtípusú iskola helyébe állított egységes nemzetiségi iskolatípus vegyes előadási nyelvű iskola és nem német iskola.” Az állami iskolákban az új rendszer már Hóman Bálint minisztersége alatt bevezetésre került, most „a felekezeti iskolákban is érvényesítenünk kell azt... A legnagyobb gonddal községenként, ill. iskolánként állapították meg minisztériumom tisztviselői azt, hogy milyen mértékben kell a

vegyes oktatási rendszert bevezetni... Az azonban tény, hogy vegyes iskolába kényszerítette rendeletem sok olyan szülő gyermekét, aki magát német, ill. sváb ajkú magyarnak vallja és aki szívesebben járatná gyermekét magyar iskolába” — ismerte el a felvetett kérdések sorát (így pl. a tanítóképzőre vonatkozót is) figyelmen kívül hagyó válaszában a korlátozott kompetenciájú, kényes helyzetbe került szakminiszter.¹⁰¹

Alig három hét múltán, február 16-án azonban gyökeresen megváltozott a helyzet: a lemondatott Imrédy Béla helyére a kormányzó gróf Teleki Pált nevezte ki miniszterelnökké, a vallás- és közoktatási miniszter pedig ismét Hóman Bálint lett. Az új kormányfő energikusan látott munkához: rendezte a kormánypárt sorait (Magyar Élet Pártja), csatlakozott az antikomintern paktumhoz, betiltotta a Magyar Nemzeti Szocialista Párt-Hungarista Mozgalom, valamint a Hungarista Párt működését, felgyorsította a győri fegyverkezési program végrehajtását, kihirdetette az új honvédelmi törvényt, felgyorsította, majd lezáratta a második zsidótörvény parlamenti vitáját (1939:II. és IV. tc.), s immár német jóváhagyással végrehajtotta Kárpátalja katonai megszállását, folytatta az előkészületeket a Népszövetségből való kiválásra s bizonyos, a földtulajdonlással-birtoklással kapcsolatos intézkedések foganatosítására, valamint a választások előkészítésére stb.

Mindemellett *Teleki* „kétségtelenné tette, hogy Magyarországon népcsoportjogi alapon nemzetiségi szervezkedést sem szlovákok, sem németek, sem mások nem folytathatnak”, s hogy „a Volksbund alapszabályait a benyújtott formában nem engedi jóváhagyni, a Volksbund nem lehet népcsoportszervezet, hanem csupán egy újabb kultúregyesület a Volksbildungsverein mellett”.¹⁰² Március 31-én az MNNE ügyvezető elnöke, *Pintér László* jelenlétében jóváhagyta a miniszterelnökség II. a. ügyosztályának előterjesztését „a hazai németiség túlzó, radikális irányzatának ellensúlyozására szolgáló eszközökről”. E dokumentum szerint „a hazai német kisebbségnek kül- és belpolitikailag el nem hanyagolható része, a Basch Ferenc vezette túlzó radikális tábor... egyre jobban és jobban terjeszkedik és mindinkább elhódítja annak a másik tábornak a tagjait, akik az MNNE keretében a magyarsággal való teljes kooperációt s a magyar államhoz és a magyar hazához való teljes ragaszkodásukat dokumentálják. A Basch által vezetett hazai németiség csoportja, amelyet német birodalmi körök is támogatnak, a legélesebb harcban áll az MNNE keretében tömörült németiséggel... /így/ az MNNE munkája a leghatásosabb támogatásban kell, hogy részesüljön.” Ezért egy komplex — a katolikus és evangélikus egyházi szervezeteket és fórumokat is érintő —

intézkedéssorozat finanszírozására az 1937-ben 45 ezer, 1938-ban 67 ezer pengős állami támogatás radikális, 435 ezer pengőre történő emelését indítványozta. Ugyanakkor sajnálattal tudomásul vette, hogy az adott konstellációban a kormányzat nem térhet ki a Volksbund revideált alapszabályainak jóváhagyása elől, s így „a hazai németiség radikális-túlzó tábor a maga nem éppen hasznos működését ezentúl legális keretek közt fogja kifejteni”.¹⁰³

Így is történt. Április 13-án jóváhagyták a Volksbund alapszabályzatát, ezzel „egy kultúregyesület működését engedélyezték a volksdeutsch irányzatnak is”.¹⁰⁴ Az immár legális szervezet április 30-i cíki zászlóavató nagygyűléséről *Basch Ferenc* köszönő-köszöntő táviratot küldött az éppen hivatalos berlini látogatáson tartózkodó Telekinek és Csákynek, melyet a külügyminiszter — a magyar nemzetiségi politika mellett szóló bizonyítékként — május 1-jén megmutatott *Ribbentrop*nak is.¹⁰⁵ A tárgyalásokról készült Erdmannsdorff-feljegyzés tanúsága szerint „a birodalmi külügyminiszter úr sürgős problémaként említette meg az iskolakérdés mielőbbi rendezését, és kíváncsúnak minősítette, hogy a magyar kormánypárttal eddig folytatott tárgyalások alapján váljék lehetővé három népi német képviselő beválasztása a magyar parlamentbe. Csáky gróf azt állította, hogy a megfelelő intézkedés már megtörtént. „*Teleki* gróf megjegyezte, az a szándéka, hogy a kisebbségi kérdésben lépésről lépésre haladjon előre. Mint született erdélyi, különösen nagy megértéssel viseltetik a kisebbségi probléma kielégítő megoldása iránt.”¹⁰⁶

Így tehát a Volksbund gyors és teljes áttörést célzó törekvésével a Teleki-kormány — a méltányolható kérdésekben — a lépésenként haladás, ellenőrzés, korlátozás s az államhű németiség hathatósabb támogatása programját állította szembe. Ez persze korántsem volt elégséges a szlovákiai fejleményeket élénken figyelő — s bizonyos feltételezések szerint június 1-jén SA Oberführerré kinevezett — Basch Ferenc és mentorai számára.¹⁰⁷ A *Nation und Staat* c. folyóirat 1939. július-augusztusi számában terjedelmes cikkben foglalkozott a magyarországi németiséggel s a népcsoport politikai követeléseivel. *Sztójay Döme* berlini követ augusztus 10-i jelentése szerint „szerepel a követelések között: német birodalmi tanítók a német iskolák számára..., a német nemzetiszocialista világnézet alapján való politikai szervezkedés, nyilván az ugyancsak követelt külön politikai párt keretében... népképviselési felügyeleti jog állami intézmények felett... A névmagyarosítás azonnali beszüntetése... a magyarosított nevek visszanevetítése. Német foglalkoztatási nyelv bevezetése a levಂತemozgalomban, sőt még a magyar

nyelvű istentisztelet látogatási kötelezettségének beszüntetése is a levante-mozgalom keretében...”¹⁰⁸

A nyilvánvalóan *Volksbund*-inspirációra született cikk jelezte: a korlátozott tevékenységi körrel engedélyezett szervezet *korántsem mondott le* eredeti céljai megvalósításáról, így *a német ajkú fiatalok nemzetiszocialista szellemű nevelésének követeléséről*. A frontok tehát újrarendeződtek, az álláspontok tisztázódtak, a küzdelem folytatódott... Ilyen körülmények között, *a Teleki-kormány elképzeléseit érvényesítendő kérték fel 1939. augusztus 29-én dr. Lux Gyula c. igazgatót az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam vezetőjét, hogy szervezze meg az ország történetében első, Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Liceumot Budapesten.*

2. A MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMI NÉMETNYELVŰ TANÍTÓKÉPZŐ- LÍCEUM TÖRTÉNETE

2.1. A TERVEK ÉS REMÉNYEK ÉVE

*„Nem ék, hanem összetartó kapocs akarunk
lenni e két nép között.”*

Lux Gyula, 1940. június 15.

Forrásainkból nem világos, hogy miért ilyen későn, augusztus végén került sor Lux Gyula megbízására. Korábbi szakmai pályafutása s a VKM-mel kialakult rendszeres és jó munkakapcsolata egyaránt erre a szerepre predesztinálták, így valószínűleg a kormányváltással s komoly bel- és külpolitikai problémákkal magyarázható elsősorban, hogy a kormányzat halogatta a gyakorlati intézkedések foganatosítását. Néhány hetes késlekedést okozhatott az is, hogy a budai képző igazgatóját, Padányi-Frank Antalt csak kemény tárgyalások során tudták rábírní a VKM illetékesei által kidolgozott koncepció elfogadására, s legalább részleges támogatására.¹⁰⁹

A kultuskormányzat ugyanis eredetileg azonos eljárásra törekedett a budapesti állami német nyelvű tanítóképző és a szekszárdi „állami német tanításnyelvű gimnázium” szervezése során. Mindkettőt „egyelőre” a kijelölt magyar tannyelvű intézményben, annak tanári karára, infrastruktúrájára támaszkodva, az óratervet alig módosítva kívánták létrehozni oly módon, hogy a magyar és a testnevelés kivételével minden tárgyat németül tanítsanak, közös igazgatás mellett. Az ugyancsak német származású, ám asszimiláns álláspontot képviselő *Padányi-Frank Antal* kategorikusan elzárkózott a német tanítóképző igazgatásától, s a két intézmény „ideiglenes” közös elhelyezésébe, s így a közös internátus irányításának vállalásába is csak a legkomolyabb nyomásnak engedve egyezett bele. Így azután Lux Gyula személyében megbízott igazgató került a budapesti német nyelvű tanítóképző élére, míg Szekszárdon a két gimnázium közös igazgatás alatt működött volna.¹¹⁰ (Talán ez

utóbbi körülménynek is szerepe volt abban, hogy „a szekszárdi kísérlet sikertelennek bizonyult” az 1939/40-es tanévben.)¹¹¹

A gyors és pillanatnyilag legkevésbé költséges eljárás mellett szólt az is, hogy így módon a német tannyelvű intézet „növendékeinek fejlődése a magyar tanítóképző intézet szellemében” indulhatott meg, s hogy a német nemzetiségű fiúk a magyar intézet internátusában nyerhettek elhelyezést.¹¹² Napokon belül tisztázódott, hogy bár a budai képző több, németül jól beszélő tanára elzárkózott a feladattól, igent mondtak a felkérésre: *dr. Prochaska Ferenc*, *dr. Kelemen József* és *Garamvölgyi Ervin* tanárok, *Tscheik Ernő* c. igazgató, valamint *dr. Kosáry János* és *Bölcsházy Árpád*, az egyéves tanítói továbbképző tanfolyam, ill. a Berzsenyi Dániel Gimnázium tanárai. A növendékek vallási összetételének megfelelően a későbbiekben *Hüttl Ármin* evangélikus lelkész és *Niedermann István* okleveles hittanár csatlakozott átmenetileg az igazgató kivételével csak óraadókból rekrutálódott tantestület-hez.¹¹³

A növendékeket újsághirdetések útján toborozták. A 28 (23?) jelentkezőből a túlkorosak és a németül gyengén beszélők kiszűrése után 18 tanuló iratkozott be, ám rövidesen csak 15-en maradtak (13 katolikus és 2 evangélikus vallású). Valamennyien internátusi elhelyezést kaptak *dr. Padányi-Frank Antal* igazgató és *dr. Wagner Ferenc* tanár felügyelete, irányítása mellett.¹¹⁴

A gyors szervezőmunka eredményeként első ízben szeptember 4-én délután alakuló értekezleten találkoztak a német nyelvű tanítóképző tantestületének tagjai. Az elnöklő *Lux Gyula* mindenekelőtt leszögezte, hogy „a magyarországi kisebbségi oktatásügy történetében a mai nap nevezetes fordulópontot jelent, mert most nyílik meg első ízben az állam által létesített és fenntartott kisebbségi tanítóképző-líceum”. A feladat fontosságát, jelentőségét hangsúlyozva rámutatott: a magyar kormány tudatában van annak, hogy „csak egy minden tekintetben igazságos és őszinte megoldás vezethet az ország rendjének, a nemzet egységének és a kisebbség jogos igényeinek a biztosításához, kielégítéséhez. A kisebbségi kérdés sokágú. Egyik ága az oktatásügy. Ennek a helyes megoldásától sok függ, mert ehhez igen fontos nemzeti érdekek fűződnek... /ezért/... kéri munkatársait, hogy viseltessenek kellő megértéssel ezen fontos feladatok iránt és legyenek segítségére ezen feladatok megoldásában.”

A tanterv kérdésére áttérve közölte: „A német nyelvű líceum is a magyar líceumi tanterv alapján fog dolgozni, de egyes tantárgyakból bizonyos változtatásokra lesz szükség. Így a német nyelvi tantervnel, amelynek

az óraszámát és az anyagát is meg kell változtatni, továbbá a mennyiségtan-nál, amelynek az órászáma fog megváltozni, s ennek következtében anyag-csökkentésnek kell bekövetkeznie. A történelemnél is lesznek változások. Mindezekre vonatkozóan javaslatot fog... előterjeszteni.”¹¹⁵

Német nyelvű hazai tankönyvek hiányában, átmenetileg, a mennyi-ségtant, a természetrajzot, a csillagászati és fizikai földrajzot osztrák, ill. né-met tankönyvekből tanítják majd, ám a történelem és a német nyelv tanításá-hoz sürgősen saját tankönyveket kell írni.¹¹⁶

Expozéját Lux Gyula módszertani útmutatásokkal zárta: „Számol-nunk kell azzal, hogy a tanulók igen különböző nyelvtudással fognak jönni... Ezért kisegítő nyelvként a magyar nyelvet kell majd használnunk.../ami/... a magyar szakkifejezések megismerése szempontjából is kívánatos, mert hi-szen a növendékek mint leendő tanítók /az egységes nemzetiségi — D. P./ népiskolában német és magyar nyelven fognak tanítani.”¹¹⁷

1939. szeptember 24-én, az ünnepélyes tanévnyitón immár népesebb hallgatóság, a felvett diákok s illusztris vendégek — a miniszterelnökséget képviselő dr. *Fritz László* kir. táblabíró, a VKM-et képviselő dr. *Lotzka Ala-jos* tanügyi főtanácsos, az MNNE-t reprezentáló *König Antal* és *Riegler Re-zsó* s a Volksbund-elnök dr. *Basch Ferenc* és munkatársa, *Goldschmidt György* — jelenlétében vázolta *Lux Gyula* a nemzetiségi oktatás, azon belül a tanítóképzés magyarországi történetét; az intézmény létrehozásának szük-ségességét; majd áttért az új képző hivatásának taglalására: „Ennek az intéz-ménynek... ugyanaz lesz az általános feladata, mint az ország többi liceumá-nak. A törvény a liceum feladatát így jelöli meg: „A liceum feladata, hogy a tanulót vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelje, gyakorlati irányú műveltséghez, a fiútanulót ezenfelül gazdasági... ismere-tekhez juttassa, továbbá a családi és iskolai gyermekneveléshez szükséges alapismeretek tanításával magasabb nevelési szaktanulmányokra képessé te-gye. Ebből... kitűnik, hogy ez az intézmény oktat és nevel... /A tanítóképzők hagyományának megfelelően — D. P./... ez az intézmény is elsősorban neve-lő intézmény lesz... hivatásukat szerető, lelkes tanítókat fog nevelni... kifeje-zetten kisebbségi iskolák számára... A kisebbségi tanítóképzés ma az ország egyik legfontosabb feladata a kisebbségi kérdés keretén belül, mert ennek a kérdésnek a helyes megoldásától függ igen sok más kérdés megoldása is. ... A kisebbségi tanító... a kisebbség népi kultúrájának a megalapozója... Egy nép sajátos kultúrájának legnagyobb értéke a nyelve. Ezért ez az intézmény elsősorban a német nyelv ápolását van hivatva szolgálni. De... akik ebből az

intézetből ki fognak kerülni, Magyarországon fognak tanítani... a magyar államnyelvet is ismerniök kell... hogy e nyelvek segítségével elvezessék tanulóikat saját népi kultúrájukhoz és a magyar nép kultúrájához is. Ez igen fontos feladat, amelyet egyetlen kisebbségi tanítónak sem szabad szem elől téveszteni, mert akár az egyiket mulasztja el, akár a másikat, mindenképpen mulasztást követ el. ... A kisebbségeket... az állammal ezerféle szálak fűzik egybe, valamennyien egy sorsközösségben élnek. Ha nyelvben, szokásokban, kultúrában különböznek is egymástól, azért mégis egy hazának a gyermekei. A haza fogalma nem lehet más az egyiknél és más a másinnál; a haza fogalma valamennyinél csak azonos elemekből tevődhetik össze. És a haza szeretetében és tiszteletében is csak egyek lehetnek. A haza fogalmában azonban benne van a haza területén élő népek összessége is... a hazaszeretet fogalmában benne kell lenni a haza minden polgárára, minden néprétegére és népcsoportjára kiterjedő szeretetnek is. ...aki tanítványait őszinte és igaz hazaszeretetre akarja tanítani, annak arra kell törekednie, hogy tanulóit ismerjék meg a többi népcsoportokat, azok nyelvét, intézményeit és kultúráját, s mindekelőtt az államfenntartó nép nyelvét, intézményeit és kultúráját. Ha ennek a megismerésétől elzárkóznak... bármennyire is hangoztatják hazaszeretetüket, az nem lesz teljes, az nem lesz őszinte... Célkitűzéseink határozottak és világosak... Akarjuk a haza javát, akarjuk a népek boldogulását és emelkedését, akarjuk, hogy működésünkkel minden oldalon meg legyenek elégedve” — zárta gondolatmenetét az igazgató.¹¹⁸ *(A harmincas évek ideológiai-politikai változásairól lásd a 118. jegyzetet!)*

A valamennyi „magyarországi érdekelt fél” képviselőjének jelenlétében elhangzott, rendkívül kivonatossan, ám hosszasan idézett megnyitó beszéd — időtállóan bizonyult, humánus mondanivalójával — aligha hagyhatott kétséget az igazgató szándékait és az új intézmény jellegét illetően. Ezért természetesen irreálisnak bizonyult az utolsó mondatban diplomatikusan megfogalmazott törekvés: a Volksbund egyetlen képviselője sem lehetett „elégedett” az új intézmény első nyilvános, hivatalos megnyilatkozásával (ma úgy mondanánk: küldetés- vagy szándéknyilatkozatával).¹¹⁹

Még kevésbé örültek volna az október 5-ei tanári értekezleten elhangzottaknak. Ekkor Lux Gyula ismertette a VKM 141 244/1939. IX. ü. számú szervező rendeletét,¹²⁰ majd rátért „a legfontosabb nemzetnevelési alapelvek” tisztázására: „Kétségtelen, hogy ennek az iskolának egyik legfontosabb rendeltetése az, hogy hazafiasan gondolkodó és érző kisebbségi tanítót neveljen. Ez a feladat azonban ebben az iskolában sokkal nehezebb...,”

mert itt oly tanulókat kell nevelnünk, akik között lehetnek olyanok, akik vagy a szülői házban, vagy más környezetben esetleg olyan hatásoknak vagy befolyásoknak voltak vagy vannak kitéve, amelyek nincsenek összhangban az iskola hazafias nevelésével. Itt tehát nem járhatunk el ugyanazokkal az eszközökkel és ugyanazon a módon, mint a többi líceumban... Ezek a tanulók... tudatában vannak az ő nemzetiségi, kisebbségi mivoltuknak... ez a tudat... különböző befolyások hatása alatt esetleg olyan irányú nemzetiségi öntudattá fejlődhetik, amely már nem kívánatos, sőt veszedelemes lehet. Ezért tehát a legnagyobb gonddal és tapintattal kell neveljük őket, hogy gondolkodásmódjuk és érzésviláguk azonos legyen a többi magyar hazafias tanítóéval, hogy érezzék a magyarsággal való sorsközösségüket és ilyen szellemben neveljék majdán a rájuk bízott tanulókat... A tanári testületnek a legnagyobb összhangban kell együtt dolgoznia, nehogy az egyik a másiknak a nevelőmunkáját lerombolja... arra kell törekednünk, hogy valamennyi tanulókat egyformán megnyerjük a magyar életközösség számára, hogy... egész értelmi, érzelmi és akaratilagukkal bekapcsolódjanak a nemzeti célok szolgálatába. Azt a tudatot, hogy ők egy nemzetiség tagjai, és hogy egy nemzetiség szolgálatába fognak állni, nem lehet belőlük kiölni..., sőt az volna a baj, ha ezt a tudatot itt el akarnánk fojtani, mert az ilyen irányú kísérlet bizonyára az ellenkező hatást váltaná ki. Természetesen kiemelni és hangsúlyozni sem szabad... Ezt a célt azonban nem fogjuk elérni, ha csak a magyar szellemi és kulturális értékeket tárjuk szemük elé és az ő népük szellemi és kulturális értékeit elrejtjük előlük... Persze a saját népük szellemi és kulturális értékeinél sem kell csupán a határokon kívül élő fajtestvéreik kulturális értékeire gondolni, hanem elsősorban a hazai földön kialakult és keletkezett kultúrára. E téren még igen nagy feladatok várnak a tantestületre, mert össze kell gyűjtelnünk a hazai németiség anyagi és szellemi kultúrájának az értékeit, hogy mindenekelőtt azt ismerjék meg a magyar kulturális értékek mellett. Itt természetesen nagy mérsékletre van szükség, és tartózkodni kell mindenféle összehasonlítástól.

Minthogy semmiféle iskola nem állhat a politikai élet szolgálatában, természetesen ez az iskola is távol kell, hogy álljon mindenféle politikától. Itt semmiféle politikai megjegyzésnek helye nincs” — figyelmeztette kollégáit az Általános Utasítás 7. fejezetéhez kapcsolódva az igazgató.¹²¹ *Niedermann István* r. k. hitoktató hozzászólásában „olyan eszmények ifjúság elé állítását” javasolta, „amelyekből kitűnik német származású nagy embereink (pl. Schulek Frigyes, Ybl Miklós) építőmunkája a magyar kultúréletben”.

Az elvi kérdések mellett egy sor gyakorlati-szervezési feladat is felmerült az értekezleten az iskolai élet, a tanítás megindulásának csalhatatlan jeleként. Felvetődött, hogy a leventeórákat, a cserkész- és önképzőkori foglalkozásokat a magyar intézettel közösen szervezik meg. Prochaska Ferenc megjegyezte, hogy benyomása szerint „növendékeink még a magyar nyelvű liceum tanulóinál is szegényebbek”. Kelemen József jelezte, hogy egy tanulót — idegenszerű magyar kiejtése miatt — külön figyelemmel kísér majd. Bölcs házy Árpád közölte, hogy „jó benyomást tettek rá a tanulók a mennyiség-tani alapismeretek szempontjából”. Garamvölgyi Ervin és Lux Gyula beszámoltak az óra, ill. tanítás előtti (alatti) jelentkezéssel-jelentéssel kapcsolatos intézkedéseikről stb.¹²² Már-már úgy ment minden, mint egy „normális”, „békebeli” iskolában — holott immár több mint egy hónapja gyilkos háború dúl Európában.

Rövidesen, október 7-én a magyarországi német nemzetiség s így az éppen megnyílt iskola sorsát, perspektíváit érintő nyugtalanító híreket olvashattak a tanárok a napilapokban a birodalmi kancellár előző napi, a Reichstagban elhangzott beszédéről. *Hitler* — egyebek között — a következőket mondta: „A legfontosabb feladat azonban: a néprajzi viszonyok új rendezése, vagyis a nemzetiségek áttelepítése oly módon, hogy a fejlődés lezárásakor jobb választóvonalak álljanak elő, mint ma vannak... Európa kelete és délkelete ugyanis tele van a német népiség töredékeivel. A folytonos államközi zavarok egyik alapja és oka éppen ezekben rejlik. A nemzetiségi elv és a faji gondolat korábban utópia volna azt hinni, hogy egy nagy értékű népnek ezeket a hozzátartozóit minden további nélkül asszimilálhatják. Az európai élet messze tekintő feladatai közé tartozik tehát, hogy itt áttelepítéseket hajtsanak végre, s így módon küszöböljék ki az európai viszályanyag leg-
alább egy részét.”¹²³ Majd hozzátette: „a kisebbségi kérdés így módon való megoldása érinti csaknem valamennyi dél- és délkelet-európai államot”.¹²⁴ Magyarországot illetően Hitler leszögezte, hogy „szoros és szívélyes barátság hagyományos köteléke fűz össze minket, határunk itt is végleges”.¹²⁵

A nyilvánosságna szánt deklarációk függönye mögött felhalmozódott feszültségeket¹²⁶ enyhítendő *Horthy* kormányzó november 3-án levelet írt a „Vezér és Kancellárnak” melyben a revízióhoz nyújtott segítségre utalva biztosította, hogy „hálás és feltétlenül megbízható nép vagyunk, és tudatában vagyunk annak, hogy mivel tartozunk Önnek és a német nemzetnek”. Cáfolta „a hazug helyzetjelentéseket”, melyek szerint „a magyarok elnyomják az itt élő nemzetiségeket”, majd a fentiekben idézett beszédhez kapcsolódva a kö-

vetkezőket írta: „Az Ön szándéka, hogy a német kisebbségeket őshazájukba áttelepítse, számos kérdést szabályoz, és kiküszöböli a súrlódásokat; ezt a kitűnő gondolatot valamennyi kisebbségre ki kellene terjeszteni... Ha... valaha kivitelezésre kerül, semmivé foszlik azok törekvése, akik a kisebbségi kérdés segítségével is éket akarnak verni közénk és a Német Birodalom közé. Egyébként derék svábjaink, akiket mindig nagyon kedveltünk, bizonyára a legjobb mezőgazdák és földművesek mindazok között, akiknek a repatriálására sor kerülhet.”¹²⁷

Az általános hitleri felvetésre tehát Horthy Miklós határozottan igent mondott anélkül, hogy bármilyen különbséget tett volna a Magyarország, ill. a birodalom iránt inkább lojális „derék és nagyon kedvelt svábjaink” között...

Az érintettek, a magyarországi németiség vezetői, az áttelepülés ellen foglaltak állást, mivel „a magyarországi németiség nem messzire hullott, pusztulásra ítélt népforgács..., hanem terjeszkedőképes, a birodalmi német néptalajhoz egyre közelebb kerülő, és a bácskai-bánáti svábság zárt településterületével összeköttetést biztosító jól meggyökeresedett néptest, melynek jövője jelenlegi településterületén is biztató... A magyarországi németiség történelmi hivatását abban jelölték meg, hogy a magyarságtól — népiségi harc /Volkstumskampf/ útján — magukhoz ragadják a térségben a hegemoniát.”¹²⁸

Állásfoglalásuk alig befolyásolta a róluk, de nélkülük döntő, ill. tárgyaló államfőket; lényegében mindketten kitartottak álláspontjuk mellett,¹²⁹ mindazonáltal a kérdés egyelőre lekerült a napirendről. 1939. november 18-án Frick birodalmi belügyminiszter tudatta a Berlinben tárgyaló Kozma Miklós ny. belügyminiszterrel, hogy „a magyarországi német kisebbség áttelepítése /legalábbis rövid távon — D. P./ nincs tervbe véve”.¹³⁰

Mindazonáltal *ettől kezdve búvópatakként vagy manifestáltan a magyar kormányzat motívumaiban, tevékenységében jelen volt a magyarországi németiség birodalom iránt elkötelezett részének vagy egészének a kitelepítésére, „repatriálására” irányuló törekvés, ami persze nem volt (nem lehetett) hatás nélkül a német nyelvű tanítóképző liceummal kapcsolatos döntésekre, erőfeszítésekre sem...*

A magas és titkos diplomácia ezen megnyilvánulásai persze teljességgel rejtve maradtak a budai képző tanárai előtt, akik így egy Hitler-beszéd meglehetősen általánosan fogalmazott részletén s az azt követő sajtó-megnyilatkozásokon¹³¹ túl, alig érzékelhettek valamit a történetekből, különösen attól kezdve, hogy a kérdés — látszólag — lekerült a napirendről. Ők

végezték a dolgukat: egy természeténél fogva hosszú távra tervező és „termelő” iskolát gründoltak a magyarországi német kisebbségi népiskolák pedagógusellátásának biztosítására — s nem is sikertelenül.

Az osztályozó értekezleti jegyzőkönyvek szerint „a tanulók magatartása, rendszerete s előmenetele ellen komolyabb kifogás nem merült fel, sőt a tanulók jelentékeny része igen örvendetes előmenetelt tanúsított”.¹³² A tanév végére a túlnyomórészt alsóbb néprétegekből érkezett fiatalok (10 kisbirtokos, 1 napszámos, 1 kisiparos, 2 bányász és 3 kereskedő családfő gyermekei) közül 12-en „jeles”, 4-en „jó” minősítést nyertek, s csak egyetlen „elégséges” általános előmenetelű tanuló akadt az osztályban.¹³³ A magyar képzővel közös cserkész-, levante- és sportfoglalkozások mellett, a végül is önállóan megalakított önképzőkör is figyelemreméltó üléseket tartott az igazgató vezetésével.¹³⁴

A többi magyarországi líceumhoz hasonlóan megtartották a hivatalos ünnepeket is: 1939. október 6-án a vértanúk emlékünnepét, 31-én a reformáció emlékünnepét; november 1-jén és 2-án a mindenszenteket és a halottak napját; december 6-án a kormányzó nevenapját, 8-án a szeplőtelen fogantatást; 1940. január 6-án a vízkeresztet; február 2-án és 7-én a gyertyaszentelőt és a hamvazószerdát; március 1-jén a kormányzó regnálásának 20. évfordulóját, 15-én a szabadságharc emlékünnepét; május 2-án az áldozócsü-törtököt, 11–13-án a pünkösdöt, 23-án az úrnapját. Május 26-án, a Hősök Napján az ifjúság elvonult az intézeti hősök emlékműve előtt.¹³⁵

A központi előírások szabályozta forгатókönyveknek, ill. liturgiának megfelelő, a hazafias és valláserkölcsi nevelést szolgáló hivatott, évenként ismétlődő ünnepek szokásos rendjétől egyetlen említésre méltó eltérés regisztrálható. A kormányzó június 18-án esedékes születésnapja helyett regnálásának évfordulóját ünnepelték a VKM 167 824/1940. IX. sz. rendeletében foglaltaknak megfelelően. A hálaadó istentisztelet mellett — tanítási órán — az intézet egy tanára „méltó módon emlékezett meg szeretett Kormányzó Urunk kormányzói működésének jelentőségéről”.¹³⁶ *Lux Gyula* tanévzáró beszámolója szerint „hódolattal ünnepeltük meg ezt az évfordulót, és hálattal szívvel gondoltunk azokra a szolgálatokra, amelyekkel Kormányzó Urunk nevét aranybetűkkel vésték be a magyar nemzet történetébe”.¹³⁷ Sem ekkor, sem később nem ünnepelték viszont iskolai keretben a Führer születésnapját (április 20-át) s május 1-jét vagy egyéb birodalmi ünnepeket, ahogy ez pl. az újverbázi alapítványi német nyelvű tanítóképzőben előfordult.¹³⁸

A szimbolikus tartalmakkal telített ünnepeknek láthatóan nagy jelentőséget tulajdonító Lux Gyula 1940. június 15-én — az MNNE- elnök *Pintér László* kanonok és dr. *Leber Lajos*, a Sonntagsblatt szerkesztője jelenlétében¹³⁹ — tartott tanévzáró beszédében tovább árnyalta az iskola küldetésére vonatkozó elképzelését: „...Amióta Szent István a magyarságot behelyezte az európai kultúrközösségbe és szomszédaival, nevezetesen a német néppel kulturális érintkezésbe lépett, azóta e két népnek állandóan voltak kulturális kapcsolatai. Ezeknek a kapcsolatoknak a kiépítésén és kimélyítésén nekünk is fáradoznunk kell, hogy e két nép békés együttélését és egymás iránti tiszteltét és megbecsülését megerősítsük. Ez iskolánknak elsőrendű feladata. ...amikor a két nép kultúrkapcsolatairól beszélünk, nemcsak a két állam népének a kapcsolataira gondolunk, hanem a haza területén élő magyar és német nép kulturális kapcsolataira is. Nem ék, hanem összetartó kapocs akarunk lenni e két nép között. És örömmel állapítom meg, hogy e téren már itt, ez intézet falai között is áldásos munkát végeztünk. ... a mi növendékeink együtt élnek a magyar líceum és tanítóképző intézet növendékeivel, együtt van a dolgozószobájuk és a hálószobájuk. Növendékeink a magyar intézet növendékeivel a legteljesebb összhangban és egyetértésben éltek, semmiféle súrlódás nem fordult elő... egymás iránt tisztelettel és szeretettel viseltettek.”

Majd — a vendéglátó intézetnek kifejezett köszönet után — a tanulókhöz fordult az igazgató: „...A világ legnagyobb kultúrnépei öldöklík egymást, a világtörténelem legnagyobb csatái folynak le előttünk. De bármennyire fájdalmas tudni azt, hogy a férfiak ezrei hullnak ma el, mégis csodálattal is kell a hősiességnek és a hazaszeretetnek olyan példáit szemlélni, amelyek elhomályosítják a világtörténelem legnagyobb hőstetteit... Tanuljatok ti is ezekből a példákból hősiességet és hazaszeretetet. Mert hazánknak is hazaszerető hősökre van szüksége. Mindnyájan érezzük, hogy egy új világ van kialakulóban, egy új világrend is, amelytől egy jobb, egy igazságosabb, egy emberibb jövőt várunk. De ez az új világrend új embereket is kíván, s ennek az új világrendnek ti lesztek a hordozói, s ennél fogva olyan lesz, amilyenek ti lesztek... Mutassátok meg, hogy elöttetek csak egyetlen cél lebeg: tanulni és a kultúra szolgálatába állni” — fejezte be a máig megszívlelendő gondolatok mellett, a mai olvasót mehökkentő elemeket is tartalmazó beszédét¹⁴⁰ (az ebben a vonatkozásban is Teleki miniszterelnök útmutatásait¹⁴¹ követő) Lux Gyula.¹⁴²

Kirajzolódtak tehát az új intézmény szellemi-politikai arculatának alapvonásai:

— a törvényekben, egyéb jogszabályokban rögzített, s a magyar tanítóképzés története során kikristályosodott keresztény-nemzeti értékrend és a népiskolai pedagógusképzésre hagyományosan jellemző gyakorlatorientált, nevelőiskola koncepció;

— a Szent István, Széchenyi István, Eötvös József és Teleki Pál nevével fémjelezhető hagyomány vállalása és továbbvitele a nemzetiségi kérdés kezelése során;

— a nemzetiszocialista köntösben jelentkező hivatalos birodalmi kultúra mellett (azzal szemben?), lehetőség szerint a tradicionális német értékek s különösen a hazánkban élő német nemzetiség kulturális örökségének preferálása, ápolása;

— törekvés arra, hogy mindenkor megfeleljenek a világháború következtében változó magyar kormányzati elvárásoknak.

Az 1939/40-es tanévben — egyetlen, akkor még jelentéktelennek tűnő epizód kivételével¹⁴³ — úgy tűnt: megfelelő személyi és tárgyi feltételekkel, eltökéltséggel, hajlékonysággal és tapintattal a különböző aspektusok összeegyeztethetők, s a belőlük adódó pedagógiai program megvalósítható az állami német nyelvű tanítóképző líceumban.

A siker érdekében komoly lépések történtek a megfelelő személyi és tárgyi feltételek biztosítására.

1940. április 29-én Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök (VKM) az 1938:XIII. tc. rendelkezésére hivatkozva — mely szerint a 4 osztályos líceumban egy igazgatónak és hat tanárnak kell tevékenykednie — az 1940 őszen megnyíló újabb I. osztállyal immár 2 osztályossá váló német nyelvű tanítóképző líceum számára egy V. fizetési osztályba sorolt tanügyi főtanácsos igazgatói, két rendes tanári és egy helyettes tanári álláshely szervezéséhez kérte a PM és a miniszterelnökség hozzájárulását. A VKM 141 719 / IX. sz., a PM-hez intézett átirata szerint¹⁴⁴ az 1941-től a költségvetésbe állítható béreket az 1940. év folyamán költségvetési túllépés terhére kívánták finanszírozni (1140 P). A felterjesztéskor az „áll. tanítóképző intézeti rendes tanár, címzetes igazgató” besorolású, megbízott igazgatóként tevékenykedő Lux Gyula „méltóságos úr” megszólítással járó tanügyi főtanácsosi kinevezését s a tanítóképző intézeti igazgatók között igen csak ritka fizetési osztályba sorolását „a m. kir. miniszterelnök úr által is különösen hangsúlyozott kisebbségpolitikai szempontokon” túl Kósa Kálmán azzal indokolta, hogy a

jelölt „igen nagy hozzáértéssel és fáradhatatlan buzgalommal látta el az intézménynek igen nagy körütekintést igénylő szervezési munkálatait”.¹⁴⁵ Az elfogadásra került felterjesztésben Kardeván Jenő¹⁴⁶ és dr. Werger Márton rendes tanári és dr. Uherkovich Gábor helyettes tanári megbízását indítványozták. Utóbbiakat — a VKM 1379/940. eln. C. sz. és az 1814/940. eln. C. sz. rendeletekkel — március 15-től július 15-ig továbbképzésre küldték a bécsi egyetemre, szállást biztosítva számukra a Collegium Hungaricumban.¹⁴⁷ Werger Márton visszaemlékezése szerint Lux Gyula a következő szavakkal indította útjukat őket a Harmadik Birodalomhoz csatolt metropolisba: „A miniszterelnökségen esküt kellett tennem, hogy nem lesztek nácik.”¹⁴⁸

Optimálisnak tűnő megoldási javaslat körvonalazódott 1940. május 27-én a német nyelvű tanítóképző elhelyezésére is. Fáy István államtitkár aláírásával a VKM (175 592/1940. sz.) átiratot küldött gr. Teleki Mihály földművelésügyi miniszternek, kérve az állami magyar tanítóképzővel szomszédos (Fery O. u. 42., 7894. hrsz.) 1 hold és 144 négyszögöl kiterjedésű, az erdészeti főosztály és a m. kir. koronauradalom kezelésében lévő — javarészt beépítetlen — telek átadását, mivel „a kül- és kisebbségpolitikai érdekből Budapesten az 1939. évben megnyílt német tanítóképző liceum elhelyezésének megoldásáról a lehető legsürgősebben” gondoskodni kell. „Az egyelőre még csak az 1. osztállyal felállított intézetet ugyanis a budapesti I. ker. állami tanítóképző intézet I. Fery O. u. 40. sz. alatti épületében helyeztem el; ez a kényszerelhelyezés azonban a fokozatos fejlődés folytán, a további osztályok megnyitása miatt már nem tartható fenn, nemcsak azért, mert a vendégintézetben több hely nincs, hanem azért, mert a vendégintézet maga is kibővítésre szorul.”¹⁴⁹

Az FM-nek küldött átirat másolatát Kósa Kálmán eljuttatta az érintett magyar, ill. német tannyelvű állami tanítóképzők igazgatóinak, azzal, hogy mérjék fel s 60 napon belül jelentsék intézményeik további helyiség-szükségletét, tekintettel a német nyelvű képző továbbfejlődésére, ill. a magyar képző akadémiai tagozatának a szükségleteire. „A helyszükséglet összeállítására alkalmával az áll. tanítóképző intézet és a német nyelvű liceum növendékei által közösen használandó helyiségek (diszterem, tornaterem, gyakorlóhely, esetleg szertár, könyvtár, zeneterem, sportpálya stb.)... mindkét intézet létszámának szem előtt tartásával nyerjenek megállapítást. Rendkívül nagy nevelési előny származik ugyanis abból, ha a német liceum növendékei a szoros értelemben vett iskolai elfoglaltságon kívül, minél több alkalommal kapcsolatba kerülnek az áll. intézet növendékeivel, ünnepélyeken, verseny-

ken közösen vehetnek részt s egymással minél többet érintkezhetnek” — írta a miniszteri osztályfőnök, majd közölte, „hogymint a szóban forgó építkezés a szükséges fedezetnek a törvényhozástól leendő kieszközlése esetében is csak az 1941. év elején kezdhető meg, ezért az 1940/41. tanévben a német nyelvű tanítóképző líceum jelenlegi ideiglenes elhelyezését a kényszerítő körülmények folytán kénytelen vagyok meghosszabbítani... Irányelvül tekintendő, hogy a német tanítóképző líceum növendékei valamennyien elhelyezést nyerjenek az áll. tanítóképző intézet internátusában, aminek következtében az áll. intézet növendékeinek internátusi elhelyezése megfelelően csökkentendő...”¹⁵⁰ A magyar intézet számára óhatatlanul sérelmes intézkedés negatív hatásainak enyhítésére a dokumentum ugyan kilátásba helyezte, hogy esetleg a Tanítók Házában vagy a Tanáregyesület Házában bérelhetnek a magyar tanulók számára helyet, ettől azonban a lényeg nem változott: a kényszerűen befogadott „vendégekkel” szemben a „vendéglátók”, a „házigazdák” hátrányos helyzetbe kerültek, ami az adott konstelláció megmerevedése esetén komoly feszültségforrássá válhatott a kényszerűen együtt lakó fiatalok között.¹⁵¹

A szeptembertől tovább növekvő tanulólétszám sürgős intézkedéseket követelt az ifjúsági könyvtár fejlesztésére,¹⁵² az osztálytermek s az internátusi helyiségek bútorzatának,¹⁵³ ill. az ebédlői felszereléseknek¹⁵⁴ a kiegészítésére. A kb. 11 000 P-t felemésztő beruházások szükségességét csak fokozta, hogy a miniszterelnöki támogatás ellenére zátonyra futottak a VKM és az FM közötti tárgyalások. Gr. Teleki Mihály földművelésügyi miniszter 1940. július 13-i válaszában ugyanis a Fery O. u. 40. sz. telek átadását az „ungvári Maszarik-féle /Masaryk-féle? — D. P./ iskolának” alerdésziskola céljára való átengedésétől (ingatlancserétől) tette függővé: „ha ezt az épületet nem tudnám megszerezni, kénytelen lennék a Fery O. u-i ingatlant más megfelelő ingatlanért elcserélni” — írta, s valóban nem engedett.¹⁵⁵

A német tanítóképző líceum így módon megoldatlanul maradt problémája felmerült egy 1940. augusztus 21-ei, a VKM-ben — *Hóman Bálint, Fáy István, Kósa Kálmán* és a miniszterelnökséget képviselő *Pataky* államtitkár részvételével — tartott tárgyaláson, ahol kilátásba helyezték: „amennyiben Kolozsvár felszabadul és a minisztérium tervei szerint a szegedi egyetem jogi kara ott nyerne elhelyezést, a Szegeden felszabaduló épületek felhasználásával az összes nemzetiségi tanítóképzőket /a tervbe vett német nyelvű tanítónőképzőt is — D. P./ Szegeden lehetne elhelyezni”...¹⁵⁶

A végül is füstbe ment terv¹⁵⁷ mellett a következő, témánk s az 1940/41-es tanévnyitás szempontjából fontos részlet olvasható a német iskoláügyekről folytatott tárgyalás emlékeztetőjében: „Az állami német nyelvű tanítóképzőben lehetővé fogják tenni 50 növendék felvételét. Ezek közül 27 növendéknek tudnak kedvezményes internátusi elhelyezést biztosítani.. indokolt esetben a Miniszterelnök Úr hajlandó a folyó évre elvállalni egy további helyiség bérének költségeit, s ha szükséges lenne, még további növendékeknek kedvezményes elhelyezést biztosítani.”¹⁵⁸

2.2. A TERÜLETI REVÍZIÓK FÉNYÉBEN ÉS ÁRNYÉKÁBAN

*„A legnagyobb tapintattal és minden esz-
közzel arra kell nevelnünk ifjainkat, hogy
ebben az országban a nemzetiségek külön
testként és különösen a magyarsággal
szembenálló testként nem állhatnak.”*

Lux Gyula, 1940. szeptember 6.

A z 1940–41. iskolai évet két nagy történelmi esemény tette szá-
munkra emlékezetessé: a tanév megnyitása alkalmából ünnepelhet-
tük megcsonkított hazánk keleti részének és Erdély egy részének
visszacsatolását az anyaországhoz, a tanév vége felé pedig nemzeti büszke-
séggel telt szívvel örvendeztünk a Délvidék egy részének visszaszerzésén. Ez
a két nagy esemény végigvonult oktatási munkánkon és adott különleges
színt és tartalmat nevelési tevékenységünknek” — olvashatjuk az éves be-
számoló nyitányaként az intézeti kiadványban.¹⁵⁹ Az Évkönyv magyar törté-
nelemben kevésbé jártas mai olvasója számára talán fel sem tűnik, hogy —
különösen a német nyelvű tanítóképző szempontjából — milyen súlyos kiha-
tással jártak e területi revíziók: 1940. augusztus 30-án német–magyar megál-
lapodást írtak alá Bécsben a magyarországi „német népcsoport” helyzetének
rendezéséről¹⁶⁰, s 1941. április 3-án hajnalban tragikus körülmények között
elhunyt az intézmény legfőbb mentora és támogatója, Teleki Pál.¹⁶¹

De haladjunk sorjában! 1940. június 7-én Hubay Kálmán és Vágó
Pál nyilas képviselők a Volksbund törekvéseit támogatva törvényjavaslatot
nyújtottak be a képviselőházban „a Magyar Szent Korona területén élő nép-
csoportok önkormányzatáról és anyakönyvezéséről”.¹⁶² A közvélemény he-
ves reakcióját kiváltó¹⁶³ törvényjavaslatot a képviselőház június 11-én elve-
tette, mivel az „a magyar államiságot alapjaiban támadja meg”. Sőt július 22-
én az országgyűlés összeférhetlenségi ítélobizottsága helyt adott Teleki Pál
képviselői „bejelentésének”, s Hubayt és Vágót „állambomlasztó” javaslatuk
miatt megfosztotta mandátumától. Kezdeményezését a miniszterelnök egy
beszédében azzal indokolta, „hogy a tervezet tele van rendelkezésekkel, ame-
lyek — ha valóra válnának — a magyar állam és a nemzet egységét bontanák
fel, s gyorsan és feltartóztatlanul a magyar állam széteséséhez, megszű-

néséhez vezetnének... ilyenképpen a tervezet nem járul hozzá a nemzetiségi kérdésnek multhatatlanul szükséges jobb megoldásához... az ellentétek bontó szellemének és mérgének állandósulásához és a haza szétbomlásához vezetnek”.¹⁶⁴ A népcsoporttörekvéseket így módon a leghatározottabban elutasító Teleki Pál ekkor még nem sejtette: rövidesen, 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés „járulékaként” hozzájárulását kell adnia a németek által előkészített, s javaslatára terminológiájában kissé módosított „jegyzőkönyv” aláírásához.¹⁶⁵ A *Ribbentrop és Csáky* külügyminiszterek által aláírt okmány — melyet immár *Teleki* aláírásával hirdettek ki 1940. november 23-án¹⁶⁶ — történetünk szempontjából lényeges részei a következők:

„A magyar királyi kormány biztosítja a német népcsoporthoz tartozó személyeknek azt a lehetőséget, hogy német népiségüket korlátozás nélkül megőrizhessék. Gondoskodni fog arról, hogy a német népcsoporthoz tartozó személyeknek a népcsoporthoz tartozás tényéből és amiatt, hogy a nemzeti-szocialista világnézetet vallják, semmiféle módon és semmiféle téren hátrányuk ne származzék. A népcsoporthoz az tartozik, aki magát a németiséghez tartozónak vallja, s akit a Magyarországi Németek Szövetségének (Volksbund der Deutschen in Ungarn) vezetősége népi németnek (Volksdeutsch) elismer...

A német népcsoporthoz tartozó személyeknek az ide vonatkozó általános szabályok figyelembevételével joguk van arra, hogy szervezkedjenek, és hogy különleges célokra, mint aminők pl. az ifjúság gondozása, a sport, a művészeti tevékenység stb. egyesüléseket alakítsanak...

A népcsoporthoz tartozó személyek valamennyi gyermekének lehetővé kell tenni, hogy ugyanolyan feltétel mellett, mint amilyenek a magyar iskolákra nézve érvényesek, népi német iskolákban nevelkedhessenek, és pedig közép-, középfokú és elemi iskolákban, valamint szakiskolákban. Magyar részről mindenképpen elő fogják mozdítani az alkalmas népi német tanítóknak elegendő utánpótlás kiképzését...

Magyar részről kerülni fognak minden olyan rendszabályt, amely a kényszerű asszimiláció célját szolgálhatná...

A népcsoporthoz tartozó személyeknek kulturális téren joguk van a nagynémet anyaországgal szabadon érintkezni...

A magyar királyi kormány és a birodalmi kormány között teljes egyetértés áll fenn arra nézve, hogy a fenti alapelvek semmiképpen se érintsék a lojalitásnak azt a kötelességét, amellyel a népcsoporthoz tartozó személyek a magyar államnak tartoznak...¹⁶⁷

Az augusztus 31-ei minisztertanácson *Teleki* miniszterelnök ismertette a szerződés szövegét, elismerte, hogy kényszerűen különleges kiváltságokat biztosítottak a német kisebbségnek, ugyanakkor reményét fejezte ki, hogy az elért szöveg módosítások hagynak bizonyos manőverezési lehetőséget, persze, hogy mennyit — ismerte el —, az igencsak kérdéses.¹⁶⁸ Kétségtelen volt viszont, hogy a mindaddig szuverén magyar belügyként kezelt német kisebbségi probléma egy külpolitikai megállapodás révén nyert rendezést,¹⁶⁹ hogy a szövegben szerepelt a „népcsoport” fogalma, s hogy Teleki szóban ígéretet tett Bécsben arra, hogy beszüntetteti a magyar kormányzat által mindaddig támogatott MNNE tevékenységét.¹⁷⁰

Birodalmi részről persze mindent elkövettek, hogy a lehetséges maximumot préseljék ki a második bécsi döntésért lekötöztetett magyar kormányzatból. Így azután szeptember 10-én *Hitler* egész elváráslistát tárt a Horthy köszönőlevelét átadó Sztójay magyar követ elé: Magyarország „sziklaszilárd” kiállása Németország mellett, egyezményeken felüli nyersanyag- és élelmiszer-szállítások a birodalomnak, radikális belpolitikai intézkedések (továbbtlépés a zsidókérdésben), személyi változások a politikai életben, Magyarország csatlakozása a tengelyhatalmakhoz szerepeltek a listán, s persze a kisebbségi egyezmény érvényesítésére irányuló követelés.¹⁷¹ A ránk maradt feljegyzés szerint *Hitler* ismételtén Sztójay figyelmébe ajánlotta, hogy „bánnak jól a németekkel”, hiszen „a nemzeti politika szempontjából a kisebbségekkel való jó bánásmód nem kerül a magyaroknak semmibe, és a Führer egyszer majd biztos abban a helyzetben lesz, hogy visszavigyen belőlük egy milliót Németországba. De józan nemzetiségi politikával Magyarország olyan mágnest teremthet magának, ami nagyon tekintélyesen erősíteni fogja politikáját. A népek végleges, stabil képződmények, és a délkelet-európai németek szívük szerint természetesen mindig lojálisak lesznek hazájukkal szemben. A magyarok nemzetiségi politikája nem volt mindig szerencsés, és a németek nem érezték erős vonzódást Magyarországhoz; ha ez nem így lett volna, akkor a revízió még kedvezőbb lehetett volna Magyarország számára” — hangoztatta a kancellár.¹⁷²

Válaszában *Sztójay* elismerte, „hogy az iskolakérdésben egy kicsit rossz a magyarok lelkiismerete..., de Magyarország ebben a kérdésben ma már tisztábban lát, és mindent megtesz..., hogy még tovább javítsa a népi németek helyzetét”.¹⁷³

A magyar illetékesek által ismételtén hangoztatott jó szándék valódiságát — a gyakorlati lépések (pl. az MNNE megszüntetésének) elhúzóda

miatt — német diplomaták előtt már szeptember 24-én (s azután újra és újra) kétségbe vonta *Basch Ferenc*: „úgy látja, hogy nincs meg a szándék a bécsi — 'akarattal vagy akarat ellenére aláírt' — pontok betartására”. Sőt „nyomatékkal hangsúlyozta, hogy magyar hivatalos részről teljes határozottsággal azt a szándékot látja fennforogni, hogy a bécsi szerződés rendelkezéseit a gyakorlatban lehetőleg hatálytalanítsák...”¹⁷⁴

S valóban: *lehetett-e más adekvát reakciója a magyar félnek, mint hogy megpróbálta a maga számára elfogadhatóan „értelmezni” a Teleki leghevesebb tiltakozása ellenére keresztülerőszakolt diktátum szövegét?* Homályos megfogalmazások, a két fél által különbözőképpen használt fogalmak sora válthatott ki polémiát a felek között. Emeljünk ki néhány példát!

1. Minek tekintendő a Bécsben aláírt dokumentum; nemzetközi jog-értvényű szerződésnek (Vertrag) vagy egyezménynek (Abkommen), ami törvénybe iktatandó, avagy megállapodásnak (Vereinbarung), egyszerű jegyzőkönyvnek (Protokoll), amit rendelet formájában tehetnek (s tettek) közzé?¹⁷⁵

2. Használható-e, értelmezhető-e a magyar jogrendszerben a „népcsoport” kifejezés? „Az ebben a dokumentumban körülírt 'népcsoport' ugyanis fogalmilag nem azonos a hazai német anyanyelvű vagy nemzetiségű állampolgárok összességével” — holott a kiadandó rendeletek többsége (pl. a nemzetiségi iskolákra vonatkozóak) csak az ország valamennyi német nemzetiségű állampolgárára vonatkoztatható.¹⁷⁶

3. Mit értsünk a jegyzőkönyvben említett „magyar iskolák alatt, felekezeti vagy állami iskolákat?”¹⁷⁷

4. Mi értendő „a népi német” iskola (tanítóképzés) fogalma alatt? Olyan iskola-e, „amelyben a tanítás német nyelven, német tanítók útján és német szellemben történik, /s/ ezért helyezett a jegyzőkönyv külön súlyt a népi német tanítói utánpótlásra”;¹⁷⁸ avagy csak „német nyelvű, de magyar szellemű”, A típusú nemzetiségi iskola s az ennek megfelelő tanítóképző?

5. Hogyan értendő a népcsoporthoz tartozó gyermekek iskoláztatására vonatkozó kitétel, mely szerint „lehetővé kell tenni, hogy... népi német iskolákban nevelkedhessenek?” Az ilyen iskolák létrehozásának és fenntartásának kötelezettségét rója-e ez a magyar államra, vagy pusztán azok engedélyezését, hiszen „a magyar államtól... lehetetlenség megkövetelni, hogy saját iskoláiban német szellemben tanítson...”¹⁷⁹

6. Hogyan, milyen keretek között szervezkedhessenek olyan „különleges célokra, mint aminők pl. az ifjúság gondozása, a sport, a művészeti tevékenység”, milyen „egyesüléseket” alakíthassanak, s ezek hogyan viszo-

nyuljanak a Magyarországon már létező ifjúsági, sport- s kulturális szervezetekhez?

Egyebek között ezekre, a budapesti német nyelvű tanítóképző jellege, szellemisége, sorsa szempontjából javarészt igencsak fontos kérdésekre kellett választ találniok — a Volksbund-követelésekkel és a birodalmi nyomással számolva/dacolva — a korabeli magyar kül-, bel- és kultúrpolitika irányítóinak, s a maga szerény posztján a Fery O. utcai képző vezetőjének.

Alig egy hét múlva, 1940. szeptember 6-án — az immár négy főállású pedagógusból s óraadókból rekrutálódott tanári testület alakuló értekezletén — Lux Gyula állásfoglalásra kényszerült.¹⁸⁰ A különböző intézményekből a budai német nyelvű liceumba került új kollégák — dr. *Uherkovich Gábor* h. tanár, dr. *Werger Márton* r. tanár és a korábban óraadó, immár r. tanár *Kardeván Jenő* — s *Bölcsházy Árpád* és *Niedermann István* óraadók számára vázolnia kellett a közös munka alapelveit, a legfontosabb feladatokat:

„a./ Nyelvi feladat. Minden tanárnak törekednie kell arra, hogy szaktergának német nyelvét a legtökéletesebben elsajátítsa.

b./ A szakképzettséget illetően is a maximális teljesítményt kell a tanári testület minden tagjának elérnie.

c./ A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban gr. Teleki Pál miniszterelnöknek ebben a tárgykörben elmondott beszédeire hívja fel a figyelmet. A beszédeket összefoglaló füzetet minden testületi tag megkapja.¹⁸¹ Ebből a füzetből világosan kifejezésre jut a kormánynak a nemzetiségi kérdésben vallott felfogása. Ez a felfogás lesz a mi munkánk közös és kötelező alapja. Kiemeli, hogy a miniszterelnök beszédeinek gondolatvezetése Szent István intelmeinek 6. pontján alapul,¹⁸² de kiemeli a miniszterelnök beszédének azt a részét is, mely a természetes asszimilációra utal, mint olyan jelenségre, melyet nem lehet kizárni.¹⁸³

d./ Intézetünknek különleges feladatai vannak. A legnagyobb tapintattal és minden eszközzel arra kell nevelnünk ifjainkat, hogy ebben az országban a nemzetiségek külön testként és különösen a magyarsággal szembenálló testként nem állhatnak. Az ilyen esetleges küzdelmek mind a nemzetiségeknek, mind pedig a magyarságnak kárára lennének.

e./ A sikeres tanítói munkához népi ismeretek szükségesek. A nép számára a nép kultúrájából, lelkivilágából, szükségleteiből fakadó és a mindennapi életéhez kapcsolódó ismeretek értékesek. Ebből következik, hogy nekünk tanároknak, a tanítók tanítóinak magunknak is tisztában kell lennünk a hazai népművelés kultúrájával, életével. Igazgató szeretné, ha ilyen irányú

munkánkkal is mind a kormányszatnak, mind pedig a hazai németiségnek megelégedését és az utóbbiaknak egyúttal szeretetét is kívánnánk” — olvashatjuk a ránk maradt jegyzőkönyvben, melyben dr. Uherkovich Gábor táj- és népkutató vezetőképző tanfolyamra rendeléséről is hírt adtak.¹⁸⁴

*A szakmai és nyelvi igényesség mellett tehát a korábbi nemzetiségpolitikai vonal töretlen folytatását helyezte kilátásba, kiegészítve azt néhány indirekt, ámde egyértelmű reflexióval a bécsi „jegyzőkönyv” tartalmára s a Volksbund törekvéseire. A népcsoport-elkülönülés /szembenállás helyett kooperáció, az erőltetett disszimiláció helyett „természetes asszimiláció”, a „Volkstumsgedanke” helyett a „Heimatsgedanke” előnyben részesítése jellemzi továbbra is az állami képző tevékenységét — hangsúlyozta az igazgató.*¹⁸⁵

A „belső használatra” szánt, ezért igen szókimondó vezetői állásfoglalás lényeges elemeinek többsége — ha más kontextusba ágyazva s kissé diplomatikusabb megfogalmazásban is — visszaköszönt a szeptember 15-ei,¹⁸⁶ a diákság s a Volksbund képviselőinek¹⁸⁷ jelenlétében elhangzott tanévnyitó beszédben. A meglehetősen hosszúra nyúlt szónoklat a második bécsi döntés következményeinek és aktorainak méltatásával¹⁸⁸ indult: „Kettős ünnepet ültünk ma itt: ünnepeljük Erdély egy részének visszatérését és ünnepeljük intézetünk második iskolai évének a megnyitását. ... most, ebben az órában a magyar államfő fényes kísérettel vonul be az erdélyi fejedelmek egykori fővárosába... melyet gonosz lelkek csak azért raboltak el tőlünk, hogy büntessenek bennünket azért, mert bajtársi hűséggel egy nagy nép oldalán harcoltunk. ... Örömnépünk ... nem volna teljes, ha nem emlékeznék meg mindazokról, akiknek ezt... köszönhetjük... Hálánk mindenekelőtt Magyarország kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós felé száll..., aki újra talpra állította az elbukottnak látszó nemzetet. De hálátelt szívvel kell megemlékeznünk a magyar nép két nagy baráti nemzetéről és azok vezéreiről, akiknek meleg rokonszenve, őszinte barátsága és mindenekfölött zseniális államvezetése és hatalma lehetővé tette, hogy mi ma véráldozatok nélkül bevonulhatunk Erdélybe... Nekünk tehát nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a trianoni határok ledöntésénél a német hatalom, német hősiesség és német hősi halottak is szerepet játszottak. De része van a mi zavartalan örömnépünkben a dicső olasz nemzetnek is, amely a hősieken küzdő német nemzet mellé állt... Hálátelt szívvel köszöntjük... a német nép vezérét, Hitler Adolfot és az olasz nép vezérét, Mussolini Benitót. De hálával gondolunk a két állam kiváló külügyminisztereire, Ribbentropra és Cianóra, akik-

nek döntő szerepük volt a bécsi döntésben. ...gr. *Teleki Pál* miniszterelnök és gr. *Csáky István* külügyminiszter fáradhatatlan és sikeres tevékenységükkel örök hálára kötelezték a nemzetet ... De meg kell emlékeznünk azokról az erdélyi magyarokról is, akik a két évtizedes rabság alatt nem törtek össze, akik híven kitartottak nyelvük, ősi szokásaik, kultúrájuk mellett, akiket semmiféle kényszer, semmiféle erőszak nem tudott eltántorítani”... — emlékeztetett a szónok,¹⁸⁹ majd a (német nemzetiségű) tanulókhoz fordult: „Ma a haza mindenkitől fokozott munkateljesítményt követel, mert e hazát csak úgy tudjuk megtartani, ha mindenki lényének legjavát a legteljesebb mértékben a haza szolgálatába állítja. Hiszem és remélem, hogy ennek az iskolának a tanulói is megértik a kor szavát, és ... minden erejükkel azon fognak fáradozni, hogy a magyar haza ismét nagy, erős és dicsőséges országgá váljék.”¹⁹⁰

Ezt követően a szónok rátért a német nyelvű liceum feladatainak körvonalazására: „Iskolánk állami intézet, s így... a sajátos feladatokat is az állam, tehát a magyar kormány szabja meg. Iskolánk a magyarországi német-ség kulturális szükségleteit van hivatva szolgálni, mint ilyen tehát németiségi iskola. ... a magyar nemzetiségi politikának testet öltött formája. ... ez az iskola szervesen beilleszkedik a magyar iskolarendszerbe éppúgy, mint ahogy a magyarországi német nép szervesen beilleszkedik a magyar állami közösségbe. Ebből a tényből folyik iskolánk egyik fontos nevelési feladata. Ez... abban áll, hogy olyan tanítókat neveljünk, akik tudatában vannak annak az állami szerves kapcsolatnak, amely őket összekapcsolja az államnépvel és tudatában lesznek az állami egység jelentőségének, és ebben az értelemben és szellemben fogják nevelni a rájuk bízott ifjúságot. Neveltjeinknek át kell hatva lenniük attól a tudattól, hogy ők éppoly tagjai ennek a hazának, mint bármely tagja az államnépnek, aki Magyarországot hazájának tekinti. Sem kötelességek, sem jogok tekintetében nincs és nem is lehet különbség e haza különböző anyanyelvű tagjai között” — hangsúlyozta a szónok, majd egy, a fentiekben már említett Teleki-gondolat felidézése után így folytatta mondanivalóját: „A magyar kormányzat tehát nemcsak elismeri, hanem támogatja is a magyarországi népcsoportoknak”¹⁹¹ azt a természetes törekvését, hogy saját nyelvüket, irodalmukat és sajátos népi kultúrájukat ápolhassák és továbbfejlesztthessék. ... A nyelvben jut ... legjobban kifejezésre minden nép sajátos lelkisége, népi jellege. ... A néplélek pedig a népkultúra hordozója, tára... Minél alaposabban ismeri meg a gyermek az anyanyelvét, annál mélyebben tud saját népisége lelkébe hatolni... Az anyanyelv alapos ismerete ... az alapfeltétele annak, hogy magasabb kultúrnívóra emelkedhessünk... Amikor tehát

a magyar kormány elrendeli az ország valamennyi nemzetiségi iskolájában az anyanyelvi oktatást, akkor egyetemes állami érdeket is szolgál, mert elősegíti az általános műveltség emelkedését. Ha a magyar állam történetében a közelmúltban nem is volt általános az a felfogás, hogy a nemzetiségek anyanyelvi oktatását ápolni kell, büszkén mutathatunk rá arra, hogy a magyar nép ősidők óta valamennyi európai népet megelőzve a legnemesebb álláspontot foglalta el a más nyelvű állampolgárokkal szemben” — állította az előadó, majd álláspontját történelmi példákkal igyekezett alátámasztani. A múltba tett hosszas kitérő végén a következőképp summázta áttekintése aktuális tanulságait: „A magyarság vezetői ma gyakran hivatkoznak a szentistváni szellemre és gondolatokra, és gyakran halljuk... gr. Széchenyi Istvánnak a szavait is idézni. A magyarságnak e két nagy nevelője nekünk, nevelőknek is sok oly tanítást nyújt, amelyeket kortársaik nem értettek meg vagy félreértettek, amelyeket azonban előbb-utóbb mégiscsak követtek honfitársaik, mert a magyar néplélekből fakadt tanítások voltak, és áldásos a nemzetre csak az lehet, ami a néplélekből fakad.

Le kell tehát vetnünk azt a szellemet, amely francia és angol földön született a magyar néplélektől távol álló racionalista liberális állambölcselethagyományában, és vissza kell térnünk az igazi magyar állambölcselethagyományához, akik a nemzetiségi kérdésben egy emberi és természetes álláspontot képviseltek.”¹⁹²

A korabeli magyar hivatalos ideológia számos elemét felvonultató fejtegetés — a német és olasz vezetőket piedesztálra állító, a francia és angol liberalizmust és a trianoni békediktátumot fenntartó hatalmakat ostromozó részletei s bizonyos terminológiai engedményei ellenére — sem szolgálhatott a Volksbundot képviselő dr. Weidlein János, dr. Schnitzer János és Schmidt József urak örömeire, mivel az iskola és a képzés jellegét illetően semmi kétséget nem hagyott: állami tanítóképző ez, és az is marad a Teleki által irányított nemzetiségi politika szolgálatában.

Márpedig a Volksbund a legkevésbé sem kívánt lemondani a budai képző német nemzetiségű tanulóiról: mindent megtett azért, hogy — a tanári kar törekvéseit keresztezve — „népi német” szellemben befolyásolja őket. A két felfogás különbségét érzékeltetendő lassunk néhány részletet egy korabeli, zárt borítékban különböző címekre elküldött, ill. megbízható aktivisták által terjesztett röplapból: „Olvasd és add tovább!

A példátlanul nagy győzelmek bizonyították tökéletesen, hogy a világ első fajtája a német. Ehhez a fajtához tartozni büszkeség. Ehhez a fajtá-

hoz tartozni előny... A Nagynémet birodalom kebelébe tartozónak vallja azt, aki nem veszítette el német-tudatát... Ha német neved van és árja vagy: a németekhez tartozol. Ha német neved volt és árja vagy: a németekhez tartozol. ...Légy német-tudatos! Néhány évtizednyi vagy évszázadnyi magyar lét nem pusztította el német véredet.¹⁹³ A német származású vagy német-tudatos magyar állampolgárokra nagy és kevély feladat vár. Végezd el a magad személyében a visszatudatosítást! Végezd ugyanezt a családban. Végezd ugyanezt ismerőseidnek és barátaidnak körében. Európában a jövőben csak arra vár nagy és szép jövő, aki a németekhez tartozik... A kis országok önállóságának ideje elmúlt”...¹⁹⁴

A német felsőbbrendűséget és küldetéstudatot árasztó propaganda korántsem maradt hatás nélkül a német nyelvű liceum tanulóira, legalábbis erről tanúskodik egy 1940. október 15-ei csendőrségi jelentés: „Bizalmas értesülés szerint a budapesti Fery O. utcai tanítóképző intézet német tagozatának I. és II. évfolyamos hallgatóit a VDU/a Volksbund — D. P./ faji öntudat és hűség szempontjából osztályozta. A közelmúlt napokban S. J. I. évfolyambeli tanuló — valószínűleg a VDU megbízásából — összeírta a német tanulókat és azokat osztályozta. 49 tanuló közül 11-et magyar, 31-et német érzelműnek jelölt meg, míg 7-et még nem minősített. A tanulók közül azokat is megjelölte, akik nevüket magyarosították, és ezeket 'grosser Gegner' (nagy ellenfél) jelzővel minősítette.”¹⁹⁵ A belügyminisztériumon s a miniszterelnökségen át titokban Lux Gyulának eljuttatott jelentés arányszámaait aligha tekinthetjük hitelesnek. Mindazonáltal kétségtelen: a „káderezés” ténye s az azt végző személye bizonyítja a Volksbund-aspirációk létét s azt, hogy volt kire (kikre) támaszkodniok az intézetben ekkoriban még „suttogó propagandában”.

Basch Ferenc október 20-i beszédében a maguk szempontjából megvilágította a fokozatosan kibontakozó küzdelem célját is: „...A magyarországi német nép iskoláiban csak a német néppel összeforrott, a német népből származó tanító taníthatja gyermekeinket, a többiek menjenek a magyar falvakba... Ha nem kapjuk meg az iskolákat kizárólag a saját részünkre, akkor majd fogunk saját iskolákat építeni a mi pénzünkből,¹⁹⁶ de akkor meg fogjuk nézni, hogy az adófilléreinket hová teszik... Ha az öregeket, az apákat és anyákat már nem is tudjuk újra németté tenni, mert azokat már elrontották, tudjuk, hogy a fiatalság a miénk. Azt mi tűzön vízen át minden eszközzel újra németté tesszük.”¹⁹⁷ Erre egyedül a Volksbund képes... minden szülőnek a szíve örülni fog, amikor látja majd a fiatalságunkat a napkorongos lobogó

alatt menetelni. Mert a német ifjúság menetelni fog... Nem tűrjük tovább, hogy bennünket elnémetlenítsenek” — hangoztatta a Himmler támogatására talán túlságosan is számító „népcsoportvezető”.¹⁹⁸

December elején tovább árnyalódott a Volksbund által kíváncsinosnak tartott német iskola képe a Deutsche Zeitung közleményeiben. 6-án *Bruno Klein* fejtegette, hogy „miként az egyházaknak felekezeti iskoláik vannak, a Volksbundnak is ...bírnia kell a maga népi iskoláival. Iskoláinknak nemcsak a német nyelvet, hanem ezen túlmenőleg a nemzetiszocialista érzületet is terjeszteniök kell, s ez az érzület csak német tanítókból áramolhat át az ifjúságba. ...mi egyenes úton kívánjuk jogunkat, a német érzületiskolát (Gesinnungsschule)... A magyar kormány nem zárkozhatik el kívánságaink elől, s reméljük, hogy a jövőben az 'iskolakérdést' a mi gondunkra fogja hagyni. A magyar államban nem szabad németek részére 'iskolapolitikának' lennie.”¹⁹⁹ — olvashatta Lux Gyula az álláspontjával s az állami képző létevel összeegyeztethetetlen követelést.

December 8-án pedig immár a tanítási-nevelési programra vonatkozó gyökeres nézetkülönbségről kaphatott részletes képet a Deutsche Zeitungot is olvasó Fery O. utcai tantestület. A visszacsatolt erdélyi területek Volksbund-irányítás alá került német iskolái számára ismertették ugyanis Arnold Roth tantervét. A magyar nyelvű lapokból a cenzúra által kitiltott dokumentum a következő tárgyakat írta elő:

„1. Német történelem (a hősi gondolat áll előtérben, nagy német alakokat kell lenyűgözően ismertetni).

2. Német nyelv (német irodalommal a középpontban).

3. Nemzetiszocialista nevelő óra (a IV. osztálytól vezetendő be. Az óra középpontját a német ember alkotja. Mindennap egy óra. A testgyakorlás és a történelem mellett a legfontosabb óra).

4. Számolás (mint eddig).

5. Földrajz (a fő súlyt Németországra kell fektetni és aláhúzni azt a tényt, hogy Németország tér nélküli nép). /Sic!/

6. Természetrájk (biológia és átöröklés a középpontban, faji büszkeséget ébresztetni).

7. Testgyakorlás (mindennap egy óra, úszás, ökölvívás, lögyakorlat).

8. Ének és zene (az ének hatalmas nevelő eszköz, katonadalokat és indulókat tanulni).

9. Rajz és kézügyesség (különös figyelmet kell szentelni neki. A III. osztálytól kötelezően bevezetni az ország-szolgálatot, Landsdienst).

10. Vallásoktatás (az Egyháznak kell kialakítania. Az ó-szövetség kizárandó az oktatásból. A vallásoktatás tartalma: Isten és a német lélek).

A tanterv szerint el kell törölni az oktatásból a román és francia nyelvet, az erkölctant és a bölcseletet.”²⁰⁰ A német köszöntést (Heil!) és a reggeli sorakozót (Morgenappel) kötelezővé tévő állásfoglalás (közlemény) nem sok kétséget hagyhatott a budai képző pedagógusaiban „a német nyelvű, de magyar szellemű és tantervű” iskolák és a „népi német” iskolák közötti eltérés mélységéről s az ezeknek megfelelő tanítóképzős programok másosságáról...

Így azután senkit sem ért váratlanul, hogy a Volksbund elégedetlenül fogadta az egységes (vegyes) tanítási nyelvű iskolák helyébe a korábbi A típusú nemzetiségi iskolákat visszaállító rendelkezéseket.²⁰¹ a német tanítási nyelv ellenére sem változott ugyanis az iskolák keresztény-nemzeti szelleme, s megmaradt a szülői állásfoglalás lehetősége a vegyes tannyelvű B típus fenntartása érdekében.²⁰²

A Deutsche Zeitung 1941. február 5-ei számában megjelent „Állásfoglalás” nem követelt kevesebbet, mint hogy „éppen úgy, amint az állami vezetőség a nevelésre jogosultak megkérdezése nélkül minden területen önállóan rendelkezik, éppúgy meg kell adni a német népcsoport vezetőségének is a jogot, mint a magyarországi német népcsoport a bécsi szerződésben a magyar kormány által is elismert önálló akaratmegtestesítő szervének, hogy határozhasson a nyelvet és a tanítás szellemét illetőleg népcsoportjának iskoláiban... joga és kötelessége..., hogy saját népisége tagjainak lelki és anyagi javai felett őrkdjék”.²⁰³

Az iskolázási ügyekben is teljes önállóságot követelő Volksbund-elképzelések megvalósításának talán csak a bánáti területek átengedése fejében birodalmi részről aláírattni tervezett — de végül is elvetett — „második népcsoportegyezmény” keretében lett volna valamelyes realitása.²⁰⁴ Ennek hiányában Baschék képteleneknek bizonyultak letörni a magyar kormány kemény ellenállását, melyet csak erősített, hogy a bécsi „jegyzőkönyvet” zsarolásnak minősítő — német nemzetiségi családból származó, „a német-magyar barátságot történelmi szükségszerűségnek” tartó — *Hóman Bálint* közeledett *Teleki Pál* ebben a vonatkozásban rendkívül következetes álláspontjához.²⁰⁵ Így azután a miniszterelnökség és a VKM mindent megtett azért, hogy akadályozzák, „szabotálják” a Volksbund-iskolák létrejöttét, s —

az erdélyi szász iskolák kivételével²⁰⁶ — kategorikusan *elzárkóztak attól, hogy a német nemzetiségi területeken működő állami, önkormányzati, felekezeti stb. iskolákat a „népcsoport” kezelésébe adják.*²⁰⁷ Ragaszkodtak az állami szupremácia s a nem magyar anyanyelvű szülők döntési lehetőségének megőrzéséhez,²⁰⁸ miközben a magyar anyanyelvű gyermekeket kötelezően magyar iskolába irányították.²⁰⁹ *A nemzetiségi iskolákban is előírták a magyar nyelv tanítását,²¹⁰ s az iskoláktól, valamint a tanulóktól²¹¹ határozottan megkövetelték a magyar állam iránti lojalitást,²¹² a hazafias nevelést.*²¹³ A bécsi „jegyzőkönyvben” elismert nemzetiszocialista világnézet szervezett oktatásban való terjesztését lényegében csak a kis számú Volksbund-iskolákban engedélyezték.²¹⁴

A bécsi „népcsoportegyezményt” követően így azután újrafogalmazódott a magyarországi németiség iskoláztatása fölötti ellenőrzés megtartásáért, ill. megszerzéséért küzdő felek álláspontja, ami a vázolt kormányzati koncepció következtében *inkább megszilárdította, mintsem gyengítette a budapesti német nyelvű tanítóképző liceum helyzetét.* Az 1941/42. tanév során több száz népiskolában át kellett, hogy térjenek a vegyes tannyelvű oktatásról az anyanyelvire, így csak nőtt a német nyelven tanítani képes pedagógusok iránti kereslet. S az, hogy az iskolák döntő többsége a korábbi fenntartók kezében maradt, s megmaradt bennük a keresztény-nemzeti nevelés dominanciája, biztosítani látszott az ilyen szellemben nevelt budapesti tanítóképzősök elhelyezkedési lehetőségét. *Maradtak még ugyan szabályozatlan kérdések — pl. a német ifjúsági szervezetek kapcsán —, ami azután kisebb-nagyobb konfliktusok forrásává vált, ám mindez nem téríthette le a budai képző tanterületét a megkezdett útról, nem tarthatta vissza az intézmény politikai és pedagógiai „filozófiájának” (álláspontjának) megfogalmazásától.*

Az 1940/41-es tanévi, intézeten belüli politikai konfliktusokról csak az 1940. november 29-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében olvashatunk szűkszavú beszámolót: „Egy nap a II. éves növendékek a Volksbund jelvényével jelentek meg. Azt állították, hogy a Volksbundtól kapták a jelvényt azzal, hogy hordhatják azt. Igazgató a jelvényeket elvette és az esetet szóban és írásban jelentette a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a miniszterelnökségnek. Amíg az igazgató nem kap erre vonatkozólag utasítást, nem engedélyezi a jelvény viselését.”²¹⁵ A Volksbund egyik ifjúsági vezetője telefonon felhívta az igazgatót, hogy engedje meg, hogy az ifjúság részt vehessen az általuk rendezett kiképző tanfolyamon. Igazgató ezt a Rendtartásra való hivatkozással megtagadta. Erre az illető azt kérte, hogy engedje meg, hogy

az ő emberük itt az intézetben képezhesse ki az ifjúságot. Ezt a kérést is megtagadta azzal, hogy a tantestületen kívül álló személy nem oktathatja és nem nevelheti az ifjúságot. Ezt az esetet is jelentette a minisztériumnak szóban és írásban.”²¹⁶

Sajnos a ránk maradt források hallgatnak a további fejleményekről,²¹⁷ leszámítva azt a jellemző mozzanatot, hogy Lux Gyula ez alkalommal is Teleki Pál nemzetiségi koncepciójára hívta fel kollégái figyelmét.

Beszédesebbek forrásaink az intézmény fokozatosan kikristályosodó pedagógiai credóját illetően. Az igazgató e tekintetben is szisztematikusan haladt előre. Miután a korábbi „módszeres értekezleteken” vázolta „a nemzetnevelési feladatokat”, „a nevelési-oktatási alapelveket” s „a magyar-német kapcsolatok kiépítése terén elvégzendő feladatokat”, 1941. február 19-én „néhány fontos pedagógiai feladatról” szolt: „Egy intézet hivatását természetesen csak akkor fogja jól betölteni, ha minden külső és belső feltétel rendelkezésére áll. A külső feltételek közé tartozik egy megfelelő épület megfelelő felszereléssel. Ez sajnos még nem áll rendelkezésünkre, de reméljük, hogy egyszer ez is rendelkezésünkre áll majd. A belső feltétel egy hivatása magaslatán álló, kiválóan képzett, lelkes, önzetlen, eszményi világnézettel áthatott tanári testület... A tanári testületre háruló feladatok kétirányúak: ... A befelé irányuló a hivatásos nevelői-oktatói munka; a kifelé irányuló a tantestületnek tudományos és társadalmi tevékenysége. Egy intézetnek tekintélyt mindenekelőtt a nevelői-oktatói munkája ad. De nagyban gyarapszik a tekintélye, ha a tantestület... a tudományos vagy a társadalmi élet terén is megállja a helyét. Minden intézet valamely közösségnek alkotó eleme... Ennek a... szolgálatába állni, azt összes képességeinkkel szolgálni, akár tudományos kutatással, akár társadalmi szolgálattal, a tanárnak éppoly kötelessége, mint a nevelői-oktatói munka...”²¹⁸ A mi munkánk csak akkor lesz érdemes és sikeres, ha minden szaktanár megkeresi szaktárgyának népi kapcsolatait, összefüggéseit. ...hiába töltjük meg tanulóink fejét bármily és bármennyi ismerettel, ha a tanuló azokat az ismereteket nem tudja a való élettel összekapcsolni, ha azok csak elméleti ismeretek, amelyek a gyakorlati élet számára nem jelentenek semmit, akkor kár a fáradságért... A tanítóképző intézet... a korszerű pedagógiai eszméket ne csak ismerje, hanem azokat éretten mérlegelve terjessze is... Nem akarok itt kitérni a korszerű pedagógiai eszmék ismertetésére, csak egy elvi szempontot szeretnék kiemelni... Ismeretes, hogy a múlt század oktatási eszménye a tudás volt. Az iskola feladata volt... minél több ismeretet közvetíteni, mert azt vallották, hogy a tudás hatalom, s ki mi-

nél többet tud, annál nagyobb hatalomhoz, javadalomhoz, jóléthez juthat, a tudatlan pedig lecsúszik... Az egyéni képességek kimívelése volt a cél, hogy a létért vívott harcban győztes legyen. Ez az individualisztikus rendszer nem vette figyelembe a közösséget, azzal nem is törődött.²¹⁹ A tananyag megválasztásánál csak egy ismeretkonglomerátumra ügyelt, amely látszattműveltséget adott, de a lelket nem tette művelté.²²⁰ Ma már látjuk, hogy ez a nevelési rendszer hova vezetett. Szétbomlasztotta a társadalmat elemeire, kiölte a közösségtudatot az emberekből, önző ...egyéneket nevelt. Most már látjuk, ...az iskola nevelőmunkájának... mindig arra kell irányulnia, hogy a tanulók lelkében kifejlődjék az áldozatos közösségtudat,²¹⁹ amely a mi esetünkben kétszeresen fontos, s mert a mi tanulóink nemcsak egy népiségnek, hanem egy hazának a közösségébe tartoznak... A mi tanulóink lelkét... át kell, hogy hassa nemcsak az ő népiségük közösségtudata, hanem a haza közösségtudata is. Ez a mi különleges nevelői feladatunk.

Az a közösség, amelyet különösen a szemünk előtt kell tartanunk, a falu. Tanulóink túlnyomó része falusi gyermek, és majdan mint tanítók is, kevés kivétellel, falun fognak működni... A tanítóképzők még ma is olyan képzést nyújtanak, amely lényegében a városi ember szükségletére van tekintettel... mert az amit a népiskolában tanítani kell, eltekintve a kultúrtechnikáktól, az írás-olvasás- és számolástól, nem a falu népének, hanem a városi embernek a kultúrkörébe tartozik. A falu és a város élete, szokásai, erkölcei, kultúrája sok tekintetben különböző. Amíg a városi ember teljesen kiélheti egyéni életét, addig a falusi ember mindig egy közösség alkotóelemének érzi magát, ahol senki sem élhet úgy, ahogy akar, mert a falu szigorú szokásai, erkölcei nem engedik, hogy másként éljen, másként öltözködjék, másként beszéljen, mint a falu népe általában, mert különben kiközösítik... A falusi gyermek egészen más életviszonyok között nő fel és egészen más életközösségbe nő bele, mint a városi gyermek. Márpedig elemi pedagógiai követelmény, hogy minden oktatás csak akkor bír értékkel, csak akkor fejleszti a tanuló lelkét, ha a tanuló meglévő ismereteire épít, mert különben légüres térbe épít... A mostani tantervek azonban azonos feltételeket vesznek alapul úgy a városi, mint a falusi gyermek számára... azonos anyagot írnak elő... így... a falusi gyermek sok olyat kap, ami egész életén át idegen marad a számára, viszont nem kapja meg azt, ami az ő sajátos kultúráját van hivatva tökéletesíteni, nemesíteni, emelni... De ha a falusi kultúrát nem fogjuk meg ott, ahol tovább kell fejlesztenünk... akkor a falusi iskola nem töltötte be hivatását. ...a leendő tanítók ismerjék meg mindeneke előtt a falu életét, a falu kultúráját, is-

merjék meg, hol van valami hiba, hol kell segíteni, emelni, nemesíteni, tökéletesíteni, s hol van valami, amit érdemes megmenteni, mert szép és jó. A régi iskola mindent megvetett, ami népi; lenézte a nép nyelvét, szokásait, kultúráját, hitét, az iskolába be nem vitte volna, csak a városit tartotta értékesnek, s azt igyekezett a falu népére ráerőszakolni, addig, amíg a nép maga is elhitte, hogy az ő nyelve egy romlott nyelv, az ő szokásai nevetségesek, az ő kultúrája értéktelen.²²¹ ...A régi tanítóképző lassanként eltávolította a falutól a faluból kikerült tanítójelöltet, s amikor az újból visszakérült a faluba, már idegennek érezte magát ott, nem is ment szívesen a faluba. Nekünk azonban olyan tanítókat kell nevelnünk, akik csak egy szent feladatot ismerjenek: a falu népének nevelését. Hogy ezt elérhessük, mindent el kell követnünk, hogy tanulóink érdeklődését a falusi problémák iránt felkeltsük s kedvet ébresszünk lelkükben e problémák megoldási útjának egyengetésére” — hangsúlyozta a korabeli társadalmi, politikai, kulturális problémák széles körét érintő, azokra hol korszerű, hol pedig túlonút is „kor-szerű” válaszokat kínáló, tanulságos és vitatható megállapítások seregét tartalmazó, színvonalas fejtegetése végén *Lux Gyula*.

Az akkoriban már túlnyomórészt vidéken, falvakban élő hazai népmetség vitális problémáit²²² s a tanítóképzőből kikerülő növendékek feladatait, perspektíváját érintő előadás élénk visszhangot váltott ki a tantestület körében.

Kardeván Jenő beszámolt arról, „hogy a növendékek igen nagy kedvvel foglalkoznak népi vonatkozású témákkal mind az önképzőköri munkával kapcsolatban, mind a németórákon. Minden önképzőköri gyűlésen legalább egy népi vonatkozású előadás szerepel”.

Werger Márton közölte, hogy „a történelmi és a magyar nyelvi órákon a tanulók figyelmét szülőföldjük településtörténeti és helytörténeti adatainak, népszokásainak, mondáinak stb. gyűjtésére hívja fel”.

Uherkovich Gábor pedig azt „jelentette”, hogy „a természetrajz, a testtan és a földrajz tanításánál a népi vonatkozásokkal állandóan foglalkoznak általános néprajzi, település-földrajzi szempontból és az egyes növendékek lakóhelyének és a lakóhely szokásainak ismerete szempontjából is”.²²³

Korábbi jegyzőkönyvekből s a professzor úr rendelkezésünkre bocsátott memoárjából tudjuk, hogy ilyen irányú tevékenysége korántsem merült ki az órai foglalkozásokon. 1940. november 17-től 29-ig részt vett az áprilisban alapított *Táj- és Népkutató Intézet* továbbképző tanfolyamán (melyen később oktatott is), ahol országos hírű szakemberek vezették be az ország 23

tanítóképzőjéből érkezett tanárokat a modern falukutatás rejtelmeibe, annak érdekében, hogy egységes szempontok alapján minél szélesebb körű gyűjtőmunka induljon²²⁴ „a magyar föld és az azon élő népek helyzetének és életkérdéseinek feltárására”.²²⁵

A szülőföldhöz s az azon élő népekhez fűző szálakat minden eszközzel erősíteni próbáló, s — az aktuálisan nemzetiszocialista motívumok jegyében „átkomponált” birodalmi (nagynémet) kultúrával szemben — a magyarországi német értékeket, hagyományokat előtérbe helyező budai tanítóképző törekvései szerencsésen (korántsem véletlenül) találkoztak a Teleki-kormány által létrehozott új intézet céljával, feladatával, így természetes, hogy gyümölcsöző együttműködés alakult ki közöttük. Az akkor mindössze két osztályból álló, 47 tanulóval foglalkozó kis intézményből 11 diák 15 pályamunkával indult a Táj- és Népkutató Intézet országos versenyén, ahol ketten jutalmat, hatan dicséretet kaptak, ami a közösségi verseny III. helyére predesztinálta a budapesti német nyelvű tanítóképzőt.²²⁶ Kötetünkben külön memoárt szentelünk az intézeti táj- és népkutató kör figyelemreméltó munkásságának, ezért e helyütt csak a tanítóképzőben folyó nevelő-oktató munka egészével összefüggő két tiszteletet ajánlunk a tisztelt olvasó figyelmébe.

Az első az a körülmény, hogy bár a „népi német” mozgalom hagyományosan, majd 1941 márciusától a — budapesti székhelyű, ám birodalmi érdekeltsgű — Német Tudományos Intézet előszeretettel foglalkoztak „a német fajú leszármazásúak számbavételével, a települések, városok német eredetének kimutatásával, a német építkezések és más kultúrmunkák regisztrálásával”,²²⁷ vagyis egy sor témával, amivel az *Uherkovich* tanár úr vezetete munkacsoport is foglalatostkodott, mégis ők a magyar állam által létrehozott intézet hazai kutatásaihoz kapcsolódtak, s eredményeik egy részét (pl. a család kutatásra vonatkozóakat) mintegy „elkonspirálták” a Volksbund előtt.²²⁸

Kiemelést érdemel továbbá az a tudatosság, mellyel tevékenységüket a tanítóképzés egészébe illesztették: „A néppel a népért és a nemzetért — ez a hazai német tanító jelszava, ...Minden tanító csak akkor alkothat népével kulturális-népi egységet, csak akkor oldódhatnak szinte fel a népben úgy, hogy egyidejűleg mégis vezető, útmutató szerepe legyen, ha mindenről, ami a népére vonatkozik, tudomása van. A legfontosabban ismernie kell a népi műveltség természetes alapjait, községe gazdasági életének lelki és tájhoz kötött előfeltételeit, a nép fejlődési lehetőségeit és fejlődési útjait... A mi iskolánk szilárd, tántoríthatatlan világnézeti állásfoglaláshoz és a népi és nemzeti közösségi életbe való beilleszkedéshez akar vezetni. Hogy ezeket a legmag-

sabb célokat elérhessék tanulóink, szükségük van a vezetésen és nevelésen kívül egy sereg táj- és népkutatási vonatkozású ismeretre is...” — vallották.²²⁹

Forrásaink igazolni látszanak az 1940/41-es tanévről kiadott évkönyv megállapítását: „*A tanítási órákon kívül is minden alkalmat felhasználunk arra, hogy a tanulók lelkében a hazafias és vallásos érzést, a művészi érzéket fejlesszük. Ezt a célt szolgálják az iskolai hazafias ünnepségek, a lelki gyakorlatok és hiterősítő napok és a tanulmányi kirándulások.*”²³⁰ A „hazafias ünnepségek” sorából a tanévben kiemelkedtek a területi revíziók alkalmából tartott iskolai rendezvények, ill. az Országzászlóhoz s az Irredenta Emlékmű Dél szobrához történt kivonulások, valamint az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam hallgatóival közösen rendezett október 6-i és március 15-ei megemlékezések. E két ünnep szónokai, szereplői a német nyelvű tanítóképző növendékei közül kerültek ki, ami a tanári kar s a VKM-képviselő dr. Huszka János miniszteri tanácsos megelégedésére szolgált.²³¹

A „Heimatsgedanke” erősítését szolgálták évről évre az iskolai kirándulások is. A Budai Hegyvidéken, Budaörsön, Visegrádon kívül, az év során — tanáraik kíséretében — felkeresték a növendékek a Magyar Tudományos Akadémiát, a Nemzeti, a Szépművészeti és Petőfi Múzeumot, a királyi várat, a Kerepesi Temetőt s az Állatkertet.²³²

A valláserkölcsi nevelés keretében (mint minden évben) „a katolikus tanulók ... vásár- és ünnepnap közösen hallgattak szent misét és szent beszédet, s az előírt lelkigyakorlatot a tanév elején végezték. A szokásos négyszeri szent gyónáson és szent áldozáson kívül fiaink gyakran járultak vásár- és ünnepnap is az Úr oltárához. Az ifjúsági Hitterjesztési Egyesület szép eredménnyel működött” — zárta beszámolóját a katolikus hitoktató. „Az evangélikus tanulók heti egy órában nyertek vallásos oktatást. Vasárnapokon a várbeli ifjúsági istentiszteleteken vagy a Deák Téri Templomban a német nyelvű istentiszteleteken jelentek meg. Október 30-án a pesti Vigadóban protestáns diákgyűlésen, április 4-én a Deák téri hiterősítő előadásokon vettek részt. Erkölcsei magatartásuk kifogástalan volt” — olvashatjuk az éves beszámolóban,²³³ melynek nyugodt, elégedett hangja panaszossá, nyugtalanná vált a tárgyi feltételek esetelésekor.

Saját intézmény hiányában egy igazgatói szobában, két — dolgozószobául is szolgáló — tanteremben, külön zenetermeket és szertárakat nélkülözve, délutánonként komoly fűtési gondokkal, hiányos felszereléssel, késve nyomtatásra került vagy a birodalomból későn érkezett tankönyvekkel dol-

goztak. „Sok nehézséggel kellett küzdenünk” — írták. Különösen a gyakorlóiskola hiánya okozott problémát, hiszen a tanulók Budaörsre jártak hosiálni.

A kedvezőtlen körülmények fokozott erőfeszítést igényeltek tanárlól-diaktól egyaránt. A „kifogástalan magaviseletű tanulók” tanulmányi eredménye is „minden tekintetben kielégítő” volt, ami annál figyelemreméltóbb, mivel az elsősök közül csak heten végeztek német polgáriban, tehát többségük számára nehézséget jelentett a szaktárgyi nyelvezet elsajátítása. „A német polgáriból jött tanulók viszont nem tudtak kellőképpen magyarul, mert ezek a munkácsi polgári iskolában csak az utolsó évben tanulták a nyelvet. Ezeknek... külön magyar nyelvi órákat kellett beiktatni.”²³⁴

S ha mindehhez hozzátesszük a kötelező levétfoglalkozásokat, az önképzőköri és kórusmunkát, a sportkör és a szájharmonika-zenekar tevékenységét,²³⁵ aligha csodálkozhatunk, hogy a visszaemlékező növendékek beszámolóikban 14–16 órás munkanapokról tudósítanak.

„Bár otthon németül beszéltünk — ez tájszólás volt —, német nyelvi szókincsem szegényes volt (úgy az írásbeli, mint a szóbeli kifejezőképességem). Így kezdetben sok nehézséggel kellett megküzdenem. Amit tudtam, azt a polgári iskolában sajátítottam el. Mivel komolyan vettem iskolai tanulmányaimat, sikerült viszonylag rövid időn belül a nyelvi hiányosságokat pótolni. Igaz, ez kezdetben napi 16 órai aktív tanulást jelentett, sokszor hidegben, gyertyafény mellett” — írta memoárjában az ekkor elsőéves eminens növendék: *Rieder Antal*.²³⁶

„Nagy lelkesedéssel, komoly munkával egy kiváló tantestület a legmostohább körülmények között is szép eredményt érhet el” — biztatta, úgy tűnik, nem is hiába, kollégáit *Lux Gyula*²³⁷, ám korántsem békült meg az intézmény szűkös lehetőségeivel. Erről tanúskodik a tanári testület 1941. április 29-i jegyzőkönyve is. „Intézetünk jövő évi elhelyezésével kapcsolatban a következőket jelenti az igazgató: ...számításba jött Szeged, de a jogi kar megszűnésével megürült épületeket a helyszűkében lévő szegedi intézmények foglalták le. A Markó utcai Berzsényi Gimnázium — amely ... a következő tanévben megszűnik — intézetünk elhelyezésére alkalmas lenne... de már ... egy ipari középiskola részére foglalták le.

A Horánszky utcában lévő gimnázium épületét a főváros hajlandó lett volna átadni, de ezt az iskolát a főváros csak fokozatosan szünteti meg, nekünk pedig sürgősen kellene az épület. Így ez a lehetőség sem jöhet számításba.

Az Andrássy úton egy évek óta üresen álló palotát ajánlottak. Az igen elhanyagolt állapotban lévő épületet csak nagy befektetések árán lehetett volna céljainknak megfelelően átalakítani, és különben időközben már azt az épületet is kiadták.

Ezeket... kívül még egy egész sor magántulajdonban lévő épület iránt érdeklődött, de ezeket lakásoknak adták ki. A felettes hatóságok által nagy megértéssel és jóindulattal támogatott ilyen irányú munkája eddig tehát külső okokból nem lehetett eredményes, és így intézetünk elhelyezését illetően a legnagyobb aggodalmak és kétségek között nézünk a jövő tanév elé...²³⁸

2.3. AZ ELSŐ (A HARMADIK?) HÁBORÚS TANÉV

— A „KÉPZŐSÖK” ÉS AZ SS

„Az élet megköveteli tőlünk, hogy kemények legyünk..., mint az acél, ez legyen az eszményünk.”

Lux Gyula, 1941. szeptember 16.

„Felelősségünk súlya alatt kezdünk össze-rokadni.”

Lux Gyula, 1942. február 25.

„...Nehéz év áll mögöttünk..., amelyet mégis sikeresen tudunk befejezni.”

Lux Gyula, 1942. június 20.

Az 1941/42. tanév több szempontból is helyénvalónak mutatta a kétségeket és aggodalmakat, melyekkel a tantestület várta az őszi tanévnyitást. A nyár folyamán Magyarország — a tengelyhatalmak oldalán — hadviselő félle vált az immár harmadik éve tartó világháborúban, ami egyre érezhetőbben befolyásolta az élet egészét; új dimenzióba helyezte a német–magyar kapcsolatokat, s módosította a hazai németiség különböző csoportjai, irányzatai közti erőviszonyokat. Az elmúlt tanévben bővült a Volksbund mozgásterre, befolyása, különösen a számunkra érdekes német nyelvű tanítóképzés területén.

Basch Ferenc gyakran hangoztatta, hogy bizalmatlan a „magyar szellemű” tanítóképzőkben végzett pedagógusokkal szemben, hiszen „90%-ban ... sem népi, sem világnézeti utunkat nem járják, sőt még ellenségeink is”, ezért azután a népcsoport kezébe kívánta venni a pedagógusképző intézményeket, hiszen „aki egy iskola ura, abban a szellemben neveli a tanítokat is”.²³⁹ A területi revíziók következtében két német nyelvű tanítóképző került de facto Volksbund-irányítás alá: az 1940. október 15-én az erdélyi (szász) evangélikus egyházkerület által létrehozott szászrégeni²⁴⁰ és — a bácskai bevonulást követően — az újverbázi alapítványi tanítóképző. S mi

vel a Volksbund oktatási ügyeit irányító Schmidt József sem csinált titkot abból, hogy amennyiben megszerzik a német lakta területek népiskoláit, ott csak megbízható, „népi német szellemű” tanítókat alkalmaznak majd,²⁴¹ aligha lehet véletlen, hogy a budapesti állami intézménybe a határidő lejártáig mindössze 4 s a tanévkezdésig is csak 11 (13?) növendék jelentkezett a szászrégeni 73 s az újverbázi 64 jelentkezővel szemben.²⁴² Erre utal, hogy az előbbibe 2, az utóbbiba 1 másodéves tanuló is távozott a budai képzőből a tanév elején.

Mindazonáltal a tanévnyitó értekezleten *Lux Gyula* korántsem dramatizálta a helyzetet, nem állította — mint később a VKM szakértője — hogy „a budai német nyelvű tanítóképzőtől ... tervszerűen távol tartják a tanulókat”,²⁴³ sőt úgy látta, hogy a felvételt kérők száma ugyan kicsi (kevesebb, mint harmada az előző évinek — D. P.), de ez „az intézet jövője szempontjából mégsem aggasztó... sok liceumban ehhez hasonló vagy még ennél is kevesebb az idei tanévben az első osztályba jelentkezők száma”. Sokkal inkább azon örvendezett, hogy újabb három főállású oktatóval bővíthetett a tantestület: a soproni evangélikus tanítóképzőből dr. *Gárdonyi Zoltán* zene-tanárt, az ismert zeneszerzőt; a szolnoki áll. polgári iskolából *Lángfy Mihály* tanítóképző intézeti rajztanárt s az előző évben csak óraadóként tevékenykedett *Bölcsházy Árpád* matematikatanárt helyezte az intézethez a minisztérium.²⁴⁴

Az akkor még csak novemberig katonai szolgálatra behívott dr. Werger Mártont óraadóként a magyar nyelvű képző tanára, dr. *Kelemen József* s — a később ismertté vált kiváló történész — dr. *Benda Kálmán* helyettesítette.²⁴⁵ Az érseki főfelügyelő megbízásából *Brandli István*, a Bleyer Jakab Gimnázium hittanára vette át a katolikus hittan oktatását.²⁴⁶

Az ily módon megújult tantestület s az alig több mint félszáz diák előtt szeptember 16-án nyitotta meg²⁴⁷ a tanévet az igazgató: „...Most kezdődik a harmadik háborús év és a mi harmadik iskolaévünk szintén most indul. Ez a párhuzam akaratlanul is a keleten folyó nagy háborúra irányítja figyelmünket, ahol hőseink a bolsevizmus véres áradatát tartják fel és szorítják vissza... Minél mélyebben hatolnak be... az ellenség országába, annál világosabban ismerjük fel azt a borzalmas veszélyt, amely minket azzal fenyegetett, hogy kultúránkat elpusztítja. Csak most ismerjük meg a bolsevisták hatalmas erejét, amely a modern hadvezetés minden eszközével fölszerelve, feltartóztatatlan rohammal akarta Európát megtámadni és a keresztény kultúrát elpusztítani. De csak most tudjuk a Német Birodalom vezérének történelmi je-

lentőségét is értékelni, aki idejében felismerve a végzetes veszélyt, elszántan szembeszállt vele.²⁴⁸

Az a tény, hogy ma milliók áldozzák fel életüket a mi biztonságunkért és jólétünkért, a legmélyebb hála érzetét váltja ki lelkünkben... A mostani háború... az egész nemzetet... érte öregeknek és fiataloknak, férfiaknak és asszonyoknak együtt kell küzdeniük... Az ellenség nemcsak a katonát, hanem annak hozzátartozóit is el akarja pusztítani, és e célból szellemi méretet vet a nép közé, hogy ezzel az ellenség ellenállóképességét megtörje... Ne felejtjük el, hogy csak az egységes és szellemileg erős, büszke és áldozatkész nép van oly erő birtokában, amely minden veszéllyel szembeszáll, csak olyan nemzet hadserege tudja a győzelmet kiharcolni, amely mögött egy egységes, elszánt és áldozatkész háterszág áll... Tehát az élet megköveteli tőlünk, hogy kemények legyünk, kemények, mint az acél, ez legyen az eszményünk... Mi azt követeljük tehát az ifjúságtól, hogy acélos testtel és acélos lélekkel lépjen a létért való küzdelembe, és ne siránkozzék, ha az élet sújt minket, ha kényelmetlenséget és nélkülözést kell elszenvednünk és ha vajaskenyér helyett száraz fekete kenyeret kell ennie. Ti tanítók akartok lenni, ti a magyarországi német nép nevelői akartok lenni... ezért jó példával kell előljárnotok..., hogy ne maradjatok el szüleitek és őseitek teljesítményétől..., hogy... kötelességeket éppúgy megtegyétek, mint a háború hősei ott kint a harc mezején. ... reméltük, hogy ...otthonunkban kezdhették meg az iskolaévet... a háború minden reményünket megsemmisítette... Mi kemény fából vagyunk faragva, és be fogjuk bizonyítani, hogy fényes palota és elsőrangú felszerelés nélkül is kiváló eredményt tudunk elérni... És amidőn hőseink a harctéren megteszik kötelességüket, mi is megteszünk minden tőlünk telhetőt hazánk és népünk javára. Isten áldja munkánkat!” — fejezte be a korabeli háborús retorika keléktárát különösebb válogatás nélkül felvonultató, lelkesítőnek szánt beszédét *Lux Gyula*.²⁴⁹ (Amikor az igazgató „kevésbé válogatosságára” utalunk, akkor korántsem az utókor képviselőjének „éleslátásával” utasítjuk el a Hitlert a keresztény Európa megmentőjeként ábrázoló képet, hanem azon studírozunk, vajon kortársként valóban képtelenség volt-e felismerni, hogy a szöveg általunk kiemelt részeit — egy tizenéves német ajkú fiú egyszerűsítő s talán a Volksbund által is „színezett” szemüvegén át — egybeolvasva könnyen a „bolsevik ösellenséggel” élethalálharcra kelt legerősebb, homogén ármádiába, annak is „a legelőkelőbb lovagrendjébe”, az SS-be²⁵⁰ szólító szöveggel értelmezhetik — a szerző akaratától függetlenül, sőt annak ellenére.)

A helyzet logikájából adódóan s kormányzati/főigazgatói utasításoknak megfelelően a háborús tematika, motívumok az 1941. október 1-jei módszeres tanári értekezleten is háttérbe szorították avagy „áthatották” a korábban domináns nemzetiségpolitikai s tanítóképzős nevelési témákat, ill. szempontokat.

Központi előírások nyomán ugyan röviden megemlékeztek gr. Széchenyi István születésének 150. évfordulójáról s az áprilisban elhunyt gr. Teleki Pálról, lényegében megismételve az 1940. szeptemberi tanévnyitón elhangzottakat, újólág leszögezték: „Szent István — Széchenyi — Teleki Pál az a három oszlop, amelyen a mai kisebbségi politika felépült. Igazgató hangsúlyozza, hogy a tanítók kisebbségi szakemberek kell hogy legyenek, hogy ellensúlyozhassák a kérdést alaposan nem ismerők káros befolyását, akik pufogó frázisok után indulva, próbálják elgáncsolni a kormány szentistváni törekvéseit.” A mindkét oldal nacionalista demagógiájától elhatárolódó tantestület álláspontját az határozza meg, „amit e férfiatól tanulhatunk” — hangoztatta *Lux Gyula*, majd egy rövid, az önnevelés témakörét beharangozó eszmefuttatás után, a főigazgatói utasítások végrehajtásának mikéntjéről szól. „A magyar nyelv védelme iskolánkban csak szűkebb keretek között érvényesíthető.”²⁵¹ Svájci mintára minden egyes osztálynak legyen zászlója, amely előtt a tanulók naponta tisztelegnek, hogy a nemzet iránti kötelesség tudata állandóan felszínen maradjon. Déli 12 órakor harcoló honvédekért fohász mondandó.” A Kardeván tanár úr német fordításában naponta elhangzott ima²⁵² bevezetése immár direkt módon kapcsolódott „a tanév különleges nevelési szempontjához”: „Háborúban élünk, amely mindnyájunk életébe mélyen belevág, iskolánkba is. Nem mehetünk el mellette, hatásai és következményei mellett” (reflexió nélkül — D. P.) — húzta alá az igazgató, majd rámutatott „háborúnk igazságos és szent voltára... Elmúlt az ideje annak, mikor a katonás szellemet az iskolából a hivatalos felfogás ki akarta üzni. .../ami/ kedvezett a liberális korszak gyáva, meghunyászkodó szellemének. Létérdekünk kívánja a katonás szellemet. Ennek legjobb eszköze a jó példa. A tanár legyen katonás, egyenes, határozott. Követeljük meg mindenben a katonás magatartást, felállásnál, leülésnél, jelentkezésnél stb.

Ezzel szorosan összefügg a jellemnevelés kérdése. A régi és sok tekintetben a mai iskola is az iskola célját a tudás megszerzésében látja... Az akarat nevelése tanácsadásban merült ki... Mindent el kell követnünk..., hogy a tanulók erős akaratú egyénekké váljanak. Keményen meg kell fogni őket, hogy érezzék, ingadozó akarral nem lehet célt érni. A jellem és akarat neve-

lése együtt lényeges nevelői tevékenység legyen.²⁵³ Ide tartozik a hallgatni tudás... is. Plakátok intenek a fecsegés káros és veszélyes voltára. Tanulóinkat rá kell szoktatnunk, hogy ne fecsegenek. E cél elérése érdekében iskolánk elrendelte hallgatási gyakorlatképpen a tízperc utáni abszolút csendet a tanár belépéséig.

A háborúból folyik a korlátozás szüksége. Könnyen panaszra, sópánkodásra hajlunk... Tanuljunk meggyőződéssel lemondani valamiről... Tanulóink szegény sorsúak hazulról, de kikerülve az otthoni környezetből, igényesekké válnak. A lemondás kérdésével összefügg az áldozatkészség... Az értekezlet elhatározza, hogy a Horthy Miklósné akcióra gyűjtést fog végezni a tanulók és a maga körében is... osztályfőnöki órán beszélünk az áldozatkészségről.

Rendkívül fontos és ápolandó erény a hűség. Hűség a család, barát, osztály, nép, haza iránt. Számon tartjuk, hogy fiaink hűek-e hozzánk. Árulót az osztályban nem támogatunk, azt megvetjük.²⁵⁴ A csíny nem szörnyű bűn, csak eltévelyedés, amelyet helyre kell billenteni. Felelősségtudatra és felelősségvállalásra kell nevelnünk a tanulóinkat. Közéletünk átka, hogy a felelősséget igyekszünk másra áthárítani. Minden tanulóknak meg kell hogy értse: a köz egy tagja ő, a közért dolgozni annyi, mint saját magáért dolgozni. Fontos nevelői célkitűzés a személyiség kialakítása” — olvashatjuk az időnként lakonikusra sikerült jegyzőkönyvben.²⁵⁵ Külön tanulmány témája lehetne aprólékosan összevetni a fentieket a Volksbund-befolyás alá került német nyelvű tanítóképzők nevelési elképzeléseivel, fogalomhasználatával s eszközrendszereivel. Terjedelmi okokból s a tudatosan vállalt dokumentatív-elbeszélő módszer folytán ezúttal is csak a budai képzőben történtek megértéséhez szükséges mozzanatok rögzítésére vállalkozhatunk:

1. Magyarország hadba lépésével a korábbinál is fokozottabb hangsúlyt kapott az ellenforradalmi rendszer egész legitimációja szempontjából amúgy is döntő fontosságú bolsevikellenesség s a tengelyhatalmakhoz, azok vezetőihez fűződő baráti, szövetségi viszony.

2. Az „új Európa” egyes „kollektivistikus” értékeit, liberálistudománycsere-ellenességét, antiszemitizmusát bizonyos tradicionális értékekkel kombinálni próbáló „nemzetnevelési” koncepció, a maga új hangsúlyaival, centralizáló törekvéseivel s szándékával a társadalom egészének átforgatására (totális nevelés) — hangsúlyozott kereszténysége ellenére — sok vélt vagy valós hasonlóságot mutathatott az elméleti kérdésekben járatlan tizenéves fi-

atalok szemében az általuk ugyancsak felületesen ismert nemzetiszocializmus-sal.

3. A háborús helyzet s a Harmadik Birodalommal közös ellenség (a Szovjetunió) egy sor hasonló intézkedés megtételét, azonos vagy rokon értékek előtérbe helyezését indukálták valamennyi magyarországi iskolában (hősiesség, katonás szellem, áldozatkészség, önfegyelem, erkölcsi és fizikai felkészültség a háborúval járó megpróbáltatásokra stb.).

4. Kétségtelen különbség volt ugyanakkor a nemzeti-keresztény ideológia, s a Heimatsgedanke, valamint a fajelméletre alapozott nemzetiszocialista elképzelések, a Volkstumsgedanke között, és különösen abban, hogy az egyes tanítóképzőkben milyen teret engedtek egyiknek, ill. a másiknak.

5. Látszólag csak hangsúlybeli eltérés volt a Magyarországhoz, ill. a Német Birodalomhoz való lojalitás tekintetében: míg a budai képzőben az előbbi, a szásrégeni és az újverbászi képzőkben formálisan mindkettőt (valójában az utóbbit) forszírozták.²⁵⁶

Bármekkora lássuk is a 4. és 5. pontban leírt különbségeket (ezek valóban lényegbevágóak) s bármilyen jelentőséget tulajdonítottak volt ezeknek az egymással rivalizáló (szembenálló?) kortársak (Lux Gyula és kollégái, ill. a Volksbund-vezetés), fél évszázad távolából feltűnnek az 1–3. pontokban jelzett rokon vonások is. Ezért — e perspektívából — korántsem olyan sokkoló, ami 1941–42. fordulóján történt: hogy a 18. életévüket elért növendékek a Volksbund-agitáció hatására valamennyi német képzőből jelentkeztek az SS-be.²⁵⁷

Haladjunk csak sorjában! Alig két héttel az október 1-jei értekezlet után az egyik kiváló tanulmányi eredményű harmadéves növendék, M. F. titokban felkereste a budapesti német parancsnokságot, hogy megérdeklődjön: miként lehet belépni a német hadseregbe. Mivel ott nem álltak érdemben szóba vele, elment a német konzulátusra, ahol azt felelték, hogy hozzon valami írást a Volksbundtól.²⁵⁸ Amikor utóbb, a novemberi fegyelmi tárgyalás során tanárai megkérdézték, miért ment a parancsnokságra, M. F. így felelt: „Az udvaron arról beszéltek társaink, hogy a magyar intézet növendékei azt mondják nekik, hogy ők csak beszélnek, de ha tette kerülné a sor, meglapulnának.”²⁵⁹

A tájékozódás fázisában megrekedt kísérlet tanúsítja: a német nyelvű tanítóképző növendékeit már októberben foglalkoztatta a birodalmi hadsereghez csatlakozás gondolata, s hogy ilyen irányú terveik nem maradtak rejtve a magyar intézet tanulói előtt sem.

Mindazonáltal a tanári kar tagjait készületlenül érték az 1941. november 23–26-i események.²⁶⁰ Történt ugyanis, hogy K. J., R. M., G. F., T. F. és S. J. „23-án este a felügyelő tanár egyenes tilalma ellenére kimaradtak. Werger Márton dr. tanár hazajövet észrevette az engedély nélküli távozást és T. Gy. által visszahívatta a növendékeket. Nemcsak a többi nem jött vissza, de T. sem. Közben az intézetet megvizsgálta Padányi-Frank Antal dr. igazgató és megállapította, hogy a növendékek este még nincsenek itt. Utasítást adott a felügyelő tanárnak megérkezésük megfigyelésére. A tanulók 1/2 1 felé jöttek haza. Másnap reggel Lux Gyula dr. igazgató 7 óra felé bejött az iskolába és a portás jelentette neki, hogy hat növendék kimaradt...

A mosdóban akadt rájuk. Berendelte őket az irodába, felelősségre vonta és kihallgatta őket. Hol jártak és miért maradtak ki? Azt felelték, hogy nem mondhatják meg. Miért voltak német katonákkal együtt engedély nélkül? Nem nyilatkoztak. Végül sikerült annyit megtudni, hogy a német hadseregbe akartak belépni, arra számítottak, hogy minden további nélkül felveszik őket... Arra a kérdésre, van-e szülői engedélyük, azt felelték: a szüleiket nem is kérdezték meg. Később... Lux Gyula ... a tanári értekezletig valamennyi tanulónak megtiltotta az intézet épületének elhagyását. Ebéd után dr. Werger Márton jelentette, hogy három tanuló: G., K. és R. jelentették, hogy elmennek haza. Később, este, Lángfy Mihály tanár jelentette, hogy még M. F. is eltávozott engedély nélkül. Lux Gyula dr. másnap reggel korán bejött érdeklődni, hogy mi van. A tanulók nem jöttek vissza. ... Igazgató express levelet küldetett azonnal a szülőknek az esetről, hogy jelentsék a szülők: gyermekeik odahaza vannak-e. G. szülei 11 óra tájban telefonon közlik, hogy a fiú nincs otthon és semmiről sem tudnak. Délben K. és R. apja személyesen jelentkeztek és elmondták, hogy fiaikról semmit sem tudnak. M. édesanyja sürgönyileg 1/2 3 tájban közölte, hogy fia útban van Budapest felé.

Miután itt ismételt fegyelemvétségről, az engedelmesség megtagadásáról és az intézeti közszellem súlyos veszélyeztetéséről van szó, az igazgató elhatározza, hogy a rendtartás 46. §-a értelmében fegyelmi értekezleten kivizsgálhatja az ügyet és határozatot hoz. A történeteket folyó hó 24-én hétfőn és a további eseményeket kedden igazgató szóval is jelentette vitéz Fraknóy József tankerületi főigazgató úrnak” — olvashatjuk az említett fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvében a történetekről.

Ezt követően az itthon maradt fiúk „kihallgatására” került sor. Elbeszélésükből kiderült, hogy a vasárnapi kimenő során K. és R. német katonákkal ismerkedtek össze az Üllői úton. A Rosztovból érkezett és valószínű-

leg Bécsbe vagy Krakkóba továbbutazott katonák 15 teherautóval várakoztak Budapesten. Kocsijaikban már elrejtettek két nagyszombeli fiatalembert s a budapesti képzőket is készek voltak — ahogy tervezték — hétfőn este vagy kedd reggel, német egyenruhába öltöztetve magukkal vinni. Az ismeretlen fegyvernemhez tartozott katonák — közülük a legmagasabb rangú is csak tizedes volt — telefonon szándékoztak értesíteni az utazás időpontjáról a német hadseregbe bevonulni kész 6-7 tanítóképzőst, ám a hívás elmaradt. Négyen: R., G., K., és M. mindazonáltal útrakeltek, hogy éppen hol jártak, arról az itthon maradottaknak nem volt tudomásuk. Általában is meglehetősen tájékozatlanoknak mutatkoztak.

T. F. arra a kérdésre, „nem tudja-e, hogy idegen állam hadseregébe belépni tilos, nemmel felelt”.

S. J. a kérdésre, „tudta-e, milyen következményekkel járna a kimenetele? — azt felelte, hogy nem jöhet vissza. A magyar és a német hadsereg együtt harcol.

Miért nem harcol a magyar hadseregben? A magyar zászló alatt kockázatosabb a harc. Azt tudja, hogy kimenetele az állampolgárságának elvesztésével járt volna? Nem tudta.

De azt tudta, hogy az intézet szabályait megsértette? Azt gondolta, mindegy, úgysem jön vissza.”

T. Gy. arról nyilatkozott, hogy „megzavarodott, nem tudta, mit csináljon”. Az „erkölcsi érzését nem bántotta a parancs megszegése?” kérdésre nem válaszolt.

Azt viszont megígérte (és be is tartotta), hogy „ha itt maradhat, nem megy el”. A tanulók meghallgatása után az igazgató a tanárok véleményét kérdezte a szóban forgó tanulók magatartásáról.

„*Kardeván Jenő*: Sokszor volt szó Németországhoz való kapcsolatainkról a magyar–német sorközösség fejtegetése kapcsán. A haza fogalmának megbeszélése során K. úgy nyilatkozott, hogy az ő hazája Németország, de aztán belátta tévedését, hiszen soha nem is volt Németországban. R. és P. egy alkalommal kijelentették, hogyha tehetnék, azonnal kimennének Németországba. K. és R. több esetben magyarelleses ízü kijelentéseket tettek.

Werger Márton dr.: K. gyakran kétkedően fogadta a történeti órák alatt a magyarságot méltató és a magyar nemzet teljesítményeit elismerő megállapításokat. Ilyenekbe igyekezett belekötni, hogy pl. a magyarok még

nem állottak azon a színvonalon akkor, hogy ilyen szellemi kincseket tulajdoníthatnánk nekik stb.²⁶¹

Uherkovich Gábor dr.: A tanár abszurdumnak nyilvánította az egyik órán a gazdasági autonómiát. R. azt válaszolta erre, hogy a Volksbund pedig ezt vallja. A magyarországi német népcsoportnak abszolút gazdasági autonómia kell. M. helyeslőleg bólogatott, de a tanári magyarázat után belátta, hogy vélekedése nem helytálló. R. azonban megmaradt korábbi véleménye mellett. Tudomása szerint R. nővérét óvónőnek küldték Németországba.

Lángfy Mihály: Feltűnt neki az órákon a III. éves fiúk szélsőséges gondolkodása. Túlzott rajongásuk Németország iránt gondolkodóba ejtette. Ilyen tárgyú beszélgetések során K. és R. mindig felszólalt és igyekeztek Németország oldalán felsorakoztatni az érveket. Az erről a tárgyról való véleményük megtudakolása céljából írott dolgozatok némi támpontot nyújtanak M. tisztultabb álláspontjának felismerésére. G. dolgozata óvatosságot árult el” — zárta a tanári vélemények sorát Lángfy Mihály.

Lux Gyula mindehhez csak annyit tett hozzá, hogy K. és R. már korábban is kimutatták: „féktelen természetűek és hajlandók a kilengésekre”.²⁶²

Eddig jutottak a történetek s az előzmények számbavételével, amikor 6 óra tájban kiderült, hogy a Németországba szökött négy tanuló, K., R., G. és M. visszaérkeztek és személyesen jelentkeztek. Így azután az ő meghallgatásukkal folytatódott a fegyelmi vizsgálat.

Elbeszéléseikből kitűnt, hogy miután a német katonák jelzés nélkül távoztak, az Üllői útról a Kelenföldi pályaudvarra mentek, ahonnan Hegyeshalomba utaztak. Mosonszentjánosnál átszöktek a határon, s immár a birodalmi oldalon „egy finánc bevitte őket a vámházba, telefonált Bruckba és azt mondta nekik, hogyha semmi iratuk (úti okmányuk — D. P.) nincs, akkor vissza kell küldenie őket”. De mivel M.-nek Andauban lakott a nővére, a vámosok, miután elvették a fiúk igazolványait, megengedték nekik, hogy estig sétálgassanak a helységben. „Kérték a fináncokat, hogy ne tegyék át őket a határon, mert abból bajuk lesz, hanem engedjék őket az éjszaka leple alatt viasszaszökni. Így kerülőúton vissza is szöktek. 3/4 9-kor este értek vissza Hegyeshalomra” — emlékezett M.

„Hogy tehetted, hogy eldobta az egész múltat és belement egy olyan vállalkozásba, amelynek nem láthatta a végét?” — kérdezték tőle, ám M. nem felelt. Azt, hogy mindez az állampolgárságának elvesztésével járt volna — állítása szerint — nem tudta.

Elszántnak mutatkozott R. is, amikor a „ha most értesítést kapna, hogy kimehet, kimenne-e? kérdésre azt válaszolta, hogy kimenne, ha lehetne rendes úton. Nem tudta, hogy elveszti állampolgárságát, ha átlép a határon.

Magának a magyar Haza semmi? ... (nem válaszolt).”

G. is azt állította: nem tudta, hogy elveszítheti állampolgárságát az akcióval. Majd a „mit várt attól, hogy Németországba megy?” kérdésre így válaszolt: „azt hallottam, hogy be lehet lépni az SS-alakulatba. Havi 180 márka fizetést kap. M. bátyja is feketén ment ki...”

Másnap, november 27-én délelőtt, a bizottság ismételten meghallgatta M.-t. Egyebek között az október közepén történelekről kérdezték. Annyi újdonsággal egészítette ki a fentiekben leírtakat, hogy a konzulátusi felszólítás ellenére sem kértek írást a Volksbundtól, s hogy mindössze egyetlen társukat avatták be a kísérletbe, a résztvevő R.-en és K.-n kívül. Meglepően válaszolt a bizottság kérdésére: „Kit tart a mozgalom mozgatójának?

E mozgalom tulajdonképpen Alfred Rosenberg 'Mythus des 20. Jahrhunderts' c. munkájának olvasása során, társaimmal folytatott beszélgetéseink közben alakult ki bennünk.

Hogyan jutottak a könyvhöz? F. L. II. éves tanuló hozta magával Németországból. Kik olvasták ezt a könyvet? Többen, mert most már a Német Házból is hoztak ilyen könyvet. Megjegyzni továbbá, hogy ennek a könyvnek egyes állításairól a hittanórán is szó esett, és a hittanár úr megnyugtató magyarázatot adott nekünk.”

Ezt követően a fegyelmi bizottság, hosszas mérlegelés után — mivelhogy „sok olyan körülményt kellett mérlegelni, amely más iskolában szóba sem jöhet”²⁶³ — a következő határozatot hozta: „K. J. és R. M. veszítse el segélyét, de ezen büntetés végrehajtása egyelőre felfüggesztendő. Mindketten részesüljenek szigorú igazgatói megrovásban az egész intézet előtt azzal a figyelmeztetéssel, hogy újabb fegyelmi kihágás esetén az ország összes intézetéből való kizárásuk fog bekövetkezni. Internátusi büntetésük az, hogy kimenőjük április végéig megvonandó.

M. F. veszítse el segélyét, de a büntetés végrehajtása egyelőre felfüggesztendő. Részesüljön szigorú igazgatói megrovásban az egész intézet előtt. Internátusi büntetése pedig, hogy kimenője február hó végéig megvonandó.

G. F., S. J., T. F. és T. Gy. részesüljön szigorú igazgatói megrovásban az egész intézet előtt. Internátusi büntetésük pedig, hogy kimenőjük február hó végéig megvonandó.”

Az internátusi igazgató, Padányi-Frank Antal által túlon túl engedékenynek ítélt²⁶⁴ határozat három elemét érdemes kiemelni.

1. Minden résztvevőnek alkalmat adtak arra, hogy újragondolva a történeteket, ha úgy akarja, folytathassa tanulmányait. 2. A két legelszántabbnak mutakozó tanuló mellett „végső figyelmeztetésben” is részesítették, s valamennyiüket megrótták az intézet nyilvánossága előtt. 3. Viszonylag kevésbé differenciáltak az internátusi büntetésnél, hogy a szokási kísérletben másodlagos szerepet játszó, vagy valójában részt sem vett tanulókat is visszatartsák az újabb „kísértésektől”.

Amennyire a rendelkezésünkre álló szűkös forrásokból következtetni lehet, a humánus pedagógiai megfontolásokat bizonyos adminisztratív-korlátozó, demonstratív „elrettető” elemekkel kombináló fegyelmi határozat csak részben érte el célját. Az érintett tanulók közül csak ketten, T. F. és T. Gy. maradtak az intézet tanulói, s álltak el belépési szándékuktól a német ármádiába. A többiek kitartottak elhatározásuk mellett, s egy kivételével (S. J.) végig is vitték azt. Ami pedig a konkrét ügyben nem érintett szélesebb iskolai közvéleményt illeti — itt sem volt sokkal jobb a helyzet. Nem tudni, hogy kifejezetten tüntető-demonstratív szándékkal-e vagy csak véletlenül, a fegyelmi tárgyalást követő napokban a „tanulók egy része tilalom ellenére újból Volksbund-egyenruhában és -jelvénnel jelent meg a tanításon. Igazgató azonnal levétette a jelvényeket és civil ruhába öltöztette őket” — olvashatjuk a december 1-jei tanári értekezlet jegyzőkönyvében, ahol egyebek között az is napvilágra került, hogy „a tanulók nagy része a Volksbundtól ösztöndíjat élvez. Közvetítő St. J. és F. L.”

Am nemcsak a Volksbund-hatások sodorták történetünk szereplőit az 1942. február végi drámai helyzet felé.

1941. november 25-én *Fraknóy főigazgató* — a VKM kezdeményezésére — a MOVE Országos Elnöksége által a Vigadóban rendezett Nemzetközi Bolsevistaellenes Kiállítás megtekintésére hívta fel a középfokú és középiskolákat, mivel „a vallás- és közoktatási miniszter úr fontosnak tartja, hogy a magyar ifjúság tiszta képet alkosson magának a kommunizmus lényegéről, mert a mostani tanulókból kerül ki az ország szellemi vezető rétege...”²⁶⁵

December 12-én pedig, egy újabb körlevélben „a Szovjet ellen dicőségesen küzdött honvédsapataink visszatérése alkalmából” rendezendő 14-i díszszemlére invitálta a két felső osztály tanulóit — „a nemzeti érzés erősítése és a magyar katonai erények megbecsülése” érdekében — az Andrássy útra, ill. a Hitler térre (ma Kodály köröndre).²⁶⁶

1942. január 6-án azután egy újabb körlevélben a birodalmi külügy-miniszter budapesti látogatása alkalmából kívánta a növendékek kivonultatását 8-ára, a Rákóczi út, Baross tér, Erzsébet körút egy-egy szakaszára, „saját készítésű zászlócskákkal”.²⁶⁷

A magyar kormányzati kezdeményezések sem hiányoztak tehát a tanulók antibolsevik érzelmeinek, katonás, harci szellemének felszítására s a Harmadik Birodalom iránti (szövetségesi) elkötelezettség megszilárdítására... Így a Volksbund-agitációval szinkron hatások következtében lassan már csak a jogi feltételek hiányoztak a harcra tüzelt ifjak bevonásához „a bolsevikellenes szent és igazságos háborúba”.²⁶⁸

Ám ezek is körvonalazódtak az 1942. január — februári német–magyar tárgyalásokon, melyek eredményeként a január 15-ei elvi hozzájárulást követően, február 20-án a *Bárdossy-kormány* hozzájárult 20 ezer SS-katonára toborzásához Magyarországon: „... a magyar kir. kormány a német birodalmi kormány kérésére hozzájárult népi német származású, 18–30 éves magyar állampolgároknak önkéntes jelentkezése alapján a Waffen SS-be történő toborzásához, tekintet nélkül arra, hogy azok a magyarországi német Volksbund tagjai-e vagy sem” — olvashatjuk *Jagow* budapesti követ aznapi jelentésében, melyből további részleteket is megtudhatunk: „A jelenlegi toborzást a leggyorsabban kell lebonyolítani. A toborzást a sajtó kizárásával a Volksbund végzi. Az alkalmasnak minősült kiskorú önkéntesek sorozó bizottsági felvételük után megszerzik a szülők (vagy törvényes gyámjuk) helyi közigazgatási hatóság által hitelesített írásbeli hozzájárulását belépésükhöz a Waffen SS-be és elbocsátásukhoz a magyar állam kötelékéből...”²⁶⁹

Így is történt, s ez, ill. ennek az intézmény növendékeit ért hatásai igencsak megrendítették a budapesti német nyelvű tanítóképző tanárait.

1942. február 25-ei „módszeres értekezletükön” az igazgató, miután rövid áttekintést nyújtott az első félév munkájáról, értékelve a tanulók igyekezetét s — a decemberi fegyelmin kívül — a tanulók fegyelmezettségét, a következőket mondotta: „Nagy aggodalommal szemléli azonban ő is, de az egész tantestület is azokat a jelenségeket, amelyek a reánk bízott ifjúság lelkivilágában végbemennek. Sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy ifjúságunk a

nemzet szemlélet dolgában mind jobban eltávolodik a tanári testület nemzet szemléletétől, és hogy olyan befolyások hatása alatt áll, amelyeket a tanári testület képtelen ellensúlyozni, s amelyek a tanári testületet súlyos lelkiismereti problémák elé állítják. ... tanulóink többféle nevelési és irányítási hatás alatt állanak. ... az intézetnek nincs saját épülete, tanulóink egy más intézmény internátusában laknak, s így a napnak túlnyomó részében egy más intézmény irányítása alatt állanak, felváltva hol az egyik, hol a másik intézmény rendelkezéseivel kell alkalmazkodniuk... És tanulóink lelkére is nyomásztóan hat... hogy jelenlétük a másik intézet rovására szolgál ... Mindamellet... ez az együttlét eddig még semmiféle aggodalmas jelenséget nem eredményezett.

Tanulóink azonban nemcsak ennek a két különböző irányításnak a hatása alatt állnak, hanem még egy harmadiknak is. Tanulóink ugyanis kevés kivétellel a Magyarországi Németek Szövetségének (Volksbund), ill. e szövetség ifjúsági csoportjának a tagjai. Szabad idejükben eljárnak annak az összejöveteleire és részt vesznek az ottani kiképző munkában. Kétségtelen, hogy ott ismét más irányítás alatt állnak. Szomorúan tapasztaltuk, hogy tanulóink az utóbbi időben olyan gondolkodásról tettek tanúságot, amely a tanári testület nevelési elveivel ellenkezik. ... hogy tanulóink az iskolán kívül álló alakulat rendelkezéseit saját érdekeik ellenére is hajlandók követni...

Mint felelős nevelők... kötelesek vagyunk ifjúságunkat a fennálló rendelkezések szellemében vezetni és nevelni. Az Általános Utasítások megszabják oktatói és nevelői munkánk tartalmát és irányát, főbb elveit... a nemzetnevelés kérdésében is... „A nemzetnevelés ma magyar sorskérdéssé lett. Új, egészségesebb és öntudatosabb magyar nemzedékre van szükségünk. Ennek a nevelésnek az egész magyar társadalom életét fel kell ölelnie. A nagy feladat elvállalása az egész nemzeti közösségre tartozik, s ennek éppen ezért egységes szellemű nevelőhatalommá kell válnia... *Az iskola feladata e téren az, hogy az ifjúságot a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává nevelje.* Ez tehát a mi feladatunk is... ámde... *ezt a célt, nagy szomorúságunkra, veszélyeztetve látjuk. Az utóbbi napokban ugyanis azt kellett tapasztalnunk, hogy a Volksbund állítólagos felszólítására valamennyi tanulóink, aki ebben az évben tölti be a 18. életévét, hajlandó volt elhagyni hazáját és egy más állam kötelékébe szolgálatba lépni, jól tudván azt, hogy ezzel magyar állampolgárságukat elvesztik.* Kettő már el is hagyta az intézetet; nagy részük valószínűleg nem kapja meg a szülői beleegyezést, s így nem tud majd kimenni. De ez a lényegen nem változtat; tény az, hogy tanulóink túlnyomó

része hajlandó volt hazáját elhagyni. *Ha ez az ifjúság itt is marad, fennmarad a kérdés: vajon nevelhető-e ez az ifjúság a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává?* Felelősségünk súlya alatt kezdünk összeroskadni. Feletteseink és a magyar társadalom joggal kívánhatja tőlünk az előírt nevelői cél elérését, s lelkiismeretünk is erre kötelez. ... ifjúságunk külsőségekben is nem az intézetünk, hanem a Volksbund szabályai szerint akar élni. Olyan intézeti zászlót kívánnak, amely egyik oldalán a Volksbund-, a másik oldalán a magyar zászló lenne; ruhájukon a Volksbund jelvényét viselik; a Volksbund egyenruhájában akarnak járni stb. *Nyíltan kívánják, hogy itt német nemzetiszocialista nevelésben részesüljenek.*

A tanári testület tisztában van feladatával, tudja, hogy mi a kötelessége a magyarországi nemzeti kisebbségek nevelése terén. Ismerjük a magyar törvényhozás és a magyar kormány ide vonatkozó rendelkezéseit, és ismerjük az 1940. évi augusztus hó 30-án Bécsben kelt magyar–német kisebbségi egyezményt is... tudjuk, hogy a magyar kormány mindenképpen elő fogja mozdítani az alkalmas népi német tanítók kiképzését... A mi intézetünk is alkalmas népi német tanítókat akar nevelni. Tudjuk, hogy a kormány rendelkezéseinek pontos betartásával hazánk ügyét szolgáljuk. De érezzük, hogy nemzetszemlélet dolgában tanár és tanítvány között nagy különbség van, s ezért aggodalommal nézzük a dolgoknak ilyen irányú fejlődését...

A történeti igazság kedvéért meg kell azonban említenünk azt is, hogy a tantestület és tanítványaink nemzetszemlélet-különbségéből kifolyólag eddig semmiféle súrlódás nem fordult elő. *Tanítványaink a kellő tiszteletet és szeretetet tanúsítják irántunk, a tantestület és az ifjúság között a legjobb összhang állapítható meg.* Ez kétségtelenül annak tudható be, hogy *a tanári testület nagy tapintattal kezeli az ifjúságot.* És ez a körülmény, hogy a reánk bízott ifjúság tisztelettel és szeretettel viseltetik irántunk, reményt kelt bennünk az iránt, hogy nevelői feladatunkat talán mégis sikerül megelégedésre megoldanunk.”

Ezt követően *Lux Gyula* kollégái hozzászólását kérte.

„*Lángfy Mihály* örömmel üdvözlí az igazgató észrevételeinek közlését és jegyzőkönyv számára való lefektetését. Maga is aggodalommal szemléli az ifjúság legfelső évfolyamának hangulati eltolódását és beállítottságát, amely nem a tanári kar szellemi befolyását követi. *Uherkovich Gábor* dr. szerint saját internátus, amelyben az ifjúság zavartalanul élhetné életét saját tanári karának felügyelete alatt, sokat javíthatna a helyzeten. *Werger Márton* dr. szerint növendékeink érzékenyek a kimenőre. A történelmi nagyságaink

kisebbitésére való hajlandóság kétségkívül iskolán kívüli befolyásra mutat. *Kardeván Jenő* hasonló megnyilatkozásokról számol be a dolgozatírással kapcsolatban” — olvashatjuk a jegyzőkönyvben, majd mintha mi sem történt volna (vagy sajátos üzenetként?) az igazgató minden átmenet nélkül „jelenti, hogy a március 15-ei hazafias ünnepély előkészületei folynak, és azt az idén is az egyéves tanfolyammal karöltve iskolánkban rendezzük meg...”

Ne kövessük a tanári testület napi ügyeit a jegyzőkönyvben, inkább tekintsünk előre néhány hónappal. Az április 27-i feljegyzésben ugyanis, még mindig napirenden van a fenti problémakör: „R. M. és S. K. a Waffen SS-szel Németországba utaztak. A szülőket az igazgatóság értesítette és be-kérte az iskolába” — olvashatjuk a fiúk valószínűleg illegális távozásáról. A Volksbund hatalmának további növekedésére utal, hogy 1942. április 20-án (Hitler születésnapján, a birodalmi állami ünnepen) Lux Gyula igazgatói szünetet rendelt el, elkerülve a nyílt konfrontációt a tanulóifjúsággal, mivel „a népcsoportvezetőség” a volksbundista szülőket — valószínűleg — arra szólította fel, hogy gyermekeiket aznap tartsák távol az iskolától. A Lendvai utcai országos központ befolyásáról tanúskodik az április 27-i jegyzőkönyv következő bejegyzése is.: „St. J. ... ma bejelentette, hogy a Volksgruppen-führer őt a Bleyer Gimnázium internátusába helyettes vezetővé választotta. Munkájáért havi 60 P díjazást, villamosköltség-térítést, lakást és ellátást kap. Minthogy a tanuló kérelmét apja frontszolgálatával és négy ellátatlan testvé-rére való hivatkozással indokolta, igazgató neki az állás elfoglalását engedé-lyezte, egyúttal azonban figyelmeztette, hogy ez valószínűleg káros hatással lesz tanulmányi előmenetelére...”²⁷⁰

Mielőtt a február végétől manifesztálódott konfliktus néhány szá-munkra fontos elemét számba vennénk, még egy, a Fery Oszkár utcában 1942. február utolsó napjaiban keletkezett, aláírás nélkül ránk maradt fogal-mazvány ismertetése szükséges. A valószínűleg *Padányi-Frank Antal* igaz-gatótól származó, „Nehézségek a XII. kerületben” c., kézzel írt feljegyzés ugyanarról tudósít, persze más nézőpontból, s így más megvilágításban: „A német tanítóképző liceumnak intézetünkben való elhelyezése... rendkívüli akadály mind a tanítás, mind a nevelés szempontjából. — A legjobb növen-dékeink általában a bentlakók. De most — a német liceum miatt — csak ke-vés bentlakót vehetünk fel. A 49 elsőévesből csak 9 bentlakó. — Így is túl-zsúfoltak mind a dolgozók, mind a hálók. A hálókban olyan sűrűn vannak az ágyak, hogy ez éles ellentétben áll a mai egészségügyi követelményekkel. — Az intézet tisztán tartása mind nehezebbé válik. — A német liceum növen-

dékeinek internátusi fegyelmezése rendkívül nehéz. Miután azt látják, hogy súlyos fegyelemsértések ellenére is tovább tanulhatnak, a kisebb fegyelemsértésekkel egyesek nem is törődnek. — Ez azután nagyon kedvezőtlenül hat a magyar intézet növendékeire. — Azt is meg kell mondani, minden törekvésünk arra irányul, hogy a magunk részéről is sugározzuk a magyar érzést a német líceum növendékeibe. Sajnálatos kell megállapítanunk, hogy ez a törekvésünk nagyon kevés sikerrel járt...²⁷¹

Mit tehet ezekhez a meglehetősen „magukért beszélő” forrásokhoz a dokumentatív-elbeszélő módszer révén tudatos önkorlátozást vállalt krónikás? Olyan további információkat, melyek segíthetik az olvasót a történet megértésében s szuverén értékelésében.

Kezdjük talán a legkézenfekvőbbel. A tanári kar nemzetpolitikai álláspontjának a dokumentumban vázolt képét támasztja alá — a fentiekben ismertetettek kivül — az is, hogy 1941. december 1-jén és 1942. február 25-én Lux Gyula kimerítő előadásokban korrekt módon vázolta a kisebbségi kérdés jogi szabályozásának történetét a reformkortól (az 1844:II. tc.-től) a magyar–német kisebbségi megállapodásig (1940. aug. 30.), sőt a 700/1941. sz. kormányrendeletig, majd nyomatékosan felhívta kollégáit a kisebbségi folyóiratok tanulmányozására, hiszen „fontos ... hogy ennek az iskolának minden tanára ne csak a kisebbségi rendeleteket, hanem a kisebbségi irodalmat is alaposan ismerje.”²⁷²

Kevesebb megbízható információknak van a diákok álláspontjáról, arról, hogy mennyire voltak egységesek a tanári karral a nemzeti elkötelezettség különböző felfogása révén kialakult konfliktusban. Ennek több oka is van.

1. A ránk maradt jegyzőkönyvek csak a tanári kar korabeli ismereteit tükrözhetik, márpedig ekkoriban meglepően tájékozatlanok voltak tanítványaiknak a Volksbunddal fenntartott, előttük valószínűleg tudatosan elkonszpirált kapcsolatait illetően. Erre utal az idézett jegyzőkönyv egy sor bizonytalan megfogalmazása („Ifjúságunk”, „tanulóink kevés kivétellel” stb.) s az a körülmény, hogy Lux Gyula csak az április 27-i értekezletre tudta megszerezni és ismertetni a Deutsche Jugend (DJ) alapszabályzatát.²⁷³ Az egyetlen határozott megállapítás szerint valamennyi, az 1942. évben 18. életévét betöltött tanuló elment az SS-sorozásra, de hogy hányan, s mikor vonultak be, ezt csak hozzávetőlegesen rekonstruálhatjuk. A június 20-i tanévzáró értekezlet jegyzőkönyvében az áll, hogy „tanulóink egy része szabályos módon vagy szabálytalanul elhagyta az intézetet és belépett a német hadsereg köte-

lékébe. Ily módon beírt tanulóink 38%-a távozott el és az év végén kevesebb tanuló volt, mint a múlt évben.”²⁷⁴ Csakhogy: az év során többször is változott a „beírt tanulók” létszáma. Melyik időpont tekintendő bázisnak — nem tudjuk. Az 1941–42. tanévről kiadott évkönyv tanúsága szerint az I. osztályból 4, a II.-ból 12 és a III.-ból 7 növendék maradt ki az év során, tehát összesen 23 tanuló.²⁷⁵ Ki milyen okból s mikor távozott, erről csak részleges információkkal rendelkezünk. A túlnyomó többség kétségtelenül az SS-be vonult be; számuk 20–23 között lehetett. Minden évben kimaradt ugyanis néhány elsős tanulmányi okból. (1940–41-ben pl. 4 fő.)²⁷⁶ Tényszerűen azonban csak 4-5 tanuló kilépéséről rendelkezünk megbízható adatokkal. A többiekéről csak annyit tudunk, hogy április 27-ig távozott 4 II. osztályos tanuló (az I. és III. évesekről nincs adat az említett harmadéves R. M.-en s az elsős S. L.-en kívül).²⁷⁷ A többség tehát április 27. és június 12. között hagyta el az intézetet, akkor ugyanis már a tanév végi létszámokról számoltak be az osztályfőnökök.²⁷⁸

Még nehezebb helyzetben vagyunk, ha megpróbáljuk viszonyítani, értékelni ezeket az adatokat. Kétségtelenül alapos oka volt a tantestületnek arra, hogy megrendülten vegye tudomásul a történeteket, de hogy mekkora is volt ez a „vereség” (ha annak tekinthető egyáltalán), azt már nehezebb „bemérni”. Az 1940–41-es évkönyv szerint tehát 1941 nyarán, a tanév végén összesen 27 tanulója volt az iskolának, aki 1922–24-ben született.²⁷⁹ Egy évvel később összesen 12-en voltak ebből a korosztályból (közülük egy tanuló I. éves volt), vagyis ennyien maradtak az iskolában annak ellenére, hogy életkorukból adódóan sorozhatók vagy — ha hihetünk a tantestület állításának, akkor — sorozottak voltak az SS-be, ám valamilyen okból mégsem vonultak be.²⁸⁰ Talán a szülői hozzájárulás megtagadása miatt, talán mert időközben meggondolták magukat. (Ez esetben aligha zárható ki a tanári testület hatása az álláspontjukat változtató fiúkra.) Így azután a történetek — nézőponttól függően — többféleképp is értelmezhetők: *a megfelelő korú fiúk kétharmada távozott, ám egyharmada maradt — ki-ki értékelje ezt az iskola szocializációs szerepéről alkotott elképzeléseinek, elvárásainak megfelelően...*

Még homályosabb számunkra a tanulók nézeteiről kirajzolódó kép. Többségük(?), hangadóik hosszabb-rövidebb időre Volksbund-befolyás alá kerülhettek, az egyenruhára, jelvényre, zászlóra s a nemzetiszocialista nevelésre vonatkozó követeléseik mellett erre utal — az előbbiektől eltérően a tanári kar által is méltányolt — az olasz nyelv rendkívüli tárgyként való oktatá-

sára irányuló kérésük is.²⁸¹ Kétségtelen, hogy vasárnap délutánonként sokan (valamennyien?) rendszeresen eljártak a Német Házba különböző gyűlések-re, foglalkozásokra.

2. S itt ütközünk a második akadályba: a számunkra elérhető hajdani növendékek egyike sem volt hajlandó (képes) érdemben nyilatkozni a DJ-szervezetben történekről. Az egyetlen hitelt érdemlő információnk: egyenruhában, jelvénnel mentek a Német Házba; hol alakzatban vonultak, hol mint a közönséges járőkelők, tömegközlekedési eszközökkel.²⁸² Az is nyilvánvaló, hogy könyveket, propagandaanyagokat hoztak a Lendvai utcai Volksbund-székház könyvtárából. Több visszaemlékező szerint a fentiekben már említett St. J. és F. L. voltak a DJ-szervezet megbízottai, szervezői az intézetben. Ám a többi részlet, legalábbis egyelőre, kifürkészhetetlen számunkra, mivel

3. az intézet irattára, benne a bizalmas anyagokat tartalmazó dossziékkal — az ostrom alatt, Koltai István igazgató Böszörményi úti lakásának kiégésekor — nagy valószínűséggel megsemmisült.²⁸³

Az ily módon igencsak hiányos forrásanyag birtokában sem mehetünk el reflexió, kiegészítés nélkül a történetünk során először világosan manifestálódott feszültség jelentkezése mellett, mely a magyar és a német nyelvű tanítóképző igazgatói közötti nézeteltérésekből s a két összezárt intézet egyaránt nehéz helyzetéből adódott.

Kezdjük az utóbbival. 1942. január 8-án *Lux Gyula* újabb levelekben kérte a VKM illetékeseit s a tankerületi főigazgatót az intézet elhelyezésének biztosítására.²⁸⁴ „A 175 592/1940. sz. rendelettel utasítást kaptam, hogy dolgozzak ki egy helyiségszükségleti tervet és költségvetést... A háborús viszonyok miatt azonban az építkezés tervét le kellett venni a napirendről, és gondoskodni kellett az intézet másféle elhelyezéséről. Érintkezésbe léptem különböző lakásközvetítő irodával, felkutattam minden helyiséget, amelyről tudomást szereztem... de minden fáradozásom eddig eredménytelen maradt. ... Jelenleg három osztály van már a magyar tanítóképző épületében elhelyezve. Kétségtelen, hogy ez csak a magyar intézet rovására történhetett. Miután azonban a reám bízott intézet megfelelő helyiségeket nem tud kapni /sic!/, ennek az intézetnek a fejlődése is meg van akasztva. Néhány hónap múlva pedig már a IV. osztály tanulói fognak beiratkozni /sic!/. Ezeket a magyar intézetben csak a magyar intézet súlyos megkárosításával lehetne elhelyezni. ... Ezért azzal a kéréssel fordulok Nagyméltóságodhoz, hogy kegyeskedjék az iskola elhelyezésének kérdését újból mérlegelés tárgyává tenni...” — olvas-

hatjuk a VKM-nek címzett felterjesztésben, melyhez konkrét javaslat is kapcsolódott a főigazgatónak küldött levélben: „Arról értesültem, hogy a volt Berzsényi Gimnázium épületébe költözött textilkola ki akar onnan hurcolkodni. Ha ez a hír megfelelne a valóságnak... talán meg lehetne szerezni ezt az épületet. Mély tisztelettel kérem Méltóságodat, kegyeskedjék az ügyben segítségünkre lenni.”

Az illetékesek pártfogása ezúttal sem maradt el. A miniszterelnökség ügyosztálya az alábbi indoklással támogatta a Markó utcai épület megszerzésére irányuló akciót: „a m. kir. áll. német nyelvű tanítóképző-liceum 1939 óta működik állandóan emelkedő növendékszámmal. Működése ellen ez idáig semmiféle kifogás nem merült fel, és nagyon fontos nemzeti érdekeink fűződnek ahhoz, hogy a német nyelvű tanítóképzés megfelelő, kipróbált vezetőik irányítása mellett olyan környezetben történjék, mely ellen senki sem emelhet indokolt kifogást...” — hangsúlyozta az állásfoglalás, majd javaslatot tett az elintézés módjára is: „ez úgy érhető el a legkönnyebben, ha a kérdést a miniszterelnök úr ... a legközelebbi minisztertanács keretében tisztázza a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral”.

Túlságosan messzire vezetne, ha aprólékosan követni próbálnánk a központi állami bürokrácia, ill. az egymást épp ekkoriban váltó miniszterelnökök (Bárdossy L., Kállay M.) s kultuszminiszterek (Hóman B., Szinyei Merse J.) lépéseit az ügyben.²⁸⁵ Történetünk s a vizsgált konfliktus szempontjából elég, ha rögzítjük: a Lux Gyula által kérvényezett épületet ezúttal sem kapta meg a budai német nyelvű tanítóképző, mivel azt a katonaság céljaira vették igénybe.²⁸⁶ A következő tanévben is maradt tehát a korábbi helyzet, egy újabb osztályterem-igénnyel súlyosbítva, ám az internátusi létszámot tekintve (a távozott 23 tanuló helyett 17 elsőéves és 2-3 visszatért növendék) lényegében változatlanul.²⁸⁷ Az igazgatók mindent megtettek az áldatlan helyzet felszámolásáért, a legmagasabb fórumokon kértek, kezdeményeztek, hiába. Ha ehhez hozzátesszük, hogy ezen túlmenően is egyre több helyiséget vettek igénybe különböző közszolgálati, ill. katonai feladatokra,²⁸⁸ még tovább szűkítve a magyar tanítóképző mozgásterét, aligha tekinthetjük megalapozatlannak *Padányi-Frank Antal* aggodalmait.

A helyzetet csak súlyosbította a krónikus szénhiány: „Intézetünk északi fekvésénél fogva sok szén kell. Február 1-től február 8-ig volt szén-szünet. A szénhiány miatt január 26. óta az internátusban tanítunk. Ez természetesen csak tengődés. Mind a tanárok, mind az ifjúság sokat szenvedett a kellően be nem fűtött tantermekben” — olvashatjuk a fentiekben már idézett,

aláírás nélküli feljegyzésben.²⁸⁹ *A munka- és létfeltételek ilyen mértékű romlása nyilvánvalóan további feszültségek forrása volt az összezártságból adódó problémák révén amúgy is próbára tett közösségekben. S ehhez járult az SS-sorozás traumája, mely zavarba ejtette a mindaddig sikeres, s a magasabb vezető körök töretlen bizalmát élvező igazgatókat.*²⁹⁰ *A személyiségük, életpályájuk, bizonyos nevelési elvek különbözőségéből adódó, mindaddig látens — a sikeres kooperáció érdekében fegyelmetten felszín alatt tartott — feszültségek a többszörösen nehéz, szokatlan helyzetben kipattantak, s a sikertelenség egyik okaként kölcsönösen az összezártságot s a másik féllel való kényszerű együttműködést jelölték meg.* A kérdésünkre írásban vagy szóban nyilatkozó — a német nyelvű tanítóképzőbe járt — növendékek „Lux papát” nagy tudású, empatikus, toleráns, „szeretett atyai barátként” írták le, eltérően a szigorúan következetes, inkább felkészültségéért, mint emberi magatartásáért respektált Padányi-Frank Antaltól. Jellemzésük kétségtelenül eltér a magyar képzősök legutóbbi találkozásán rajzolt Padányi-képtől, ám összecseng a dokumentumainkban található megjegyzéssel, melyben az internátusi igazgatóként megnyilatkozó Padányi-Frank Antal kollégája túlzott engedékenységre utalt. Az idézett február 25-ei jegyzőkönyvben ugyanakkor Lux Gyula és Uherkovich Gábor tettek nehezen konkretizálható, ám egyértelműen valamelyes elégedetlenségre, nézeteltérésre utaló megjegyzést.²⁹¹

Valamennyiük aggodalmát növelte, hogy az említett SS-sorozás, ill. a bevonulások több hulláma nemcsak a hazafias nevelés csődjét (helyesebben: korlátait) demonstrálták, hanem újra és újra konfliktushelyzeteket generáltak, s messzemenően elvonták a tanulók figyelmét a tanulástól és az iskolai kötelezettségektől. „Társaik eltávozása az itt maradtakra is mély hatást tett és egy pillanatra mindegyik lelkében megvillant a példa követésének gondolata. Az ifjúság tanulási kedve a mérlegelések következtében egy időre erősen lelohadt. Ez a körülmény nagymértékben befolyásolta intézetünk ez évi munkáját” — olvashatjuk a tanévzáró értekezlet jegyzőkönyvében, ahol a tanulmányi eredményt „ennek ellenére általában jónak, az egyik osztályban jelesnek” minősítették.²⁹² Az évkönyvben általában „kielégítőnek, sőt egyes osztályokban dicséretesnek” talált eredményt²⁹³ az igazgató a tantestület elismerésre méltó munkájának tudta be: „Mindenki igyekezett az intézet munkájának sikerét biztosítani.”²⁹⁴

A kétségtelenül tiszteletre méltó erőfeszítések eredményeként született, végül is „kielégítő” eredmények sem feledtethették azonban a korábbi sikeresebb éveket, s el kellett hogy gondolkodtassák a német nyelvű tanító-

képző pedagógusait: vajon meddig terjed, miben áll az iskola s a tanár nevelési lehetősége az egyéb társadalmi tényezők (mozgalmak) és a család által messzemenően befolyásolt tizenévesek körében? Csakhogy az ilyen tűnődéseknek ritkán születnek írott emlékei, vagy ha mégis (naplók, levelek), sajnálatunkra nem állnak rendelkezésre.

Kizárólag hivatalos célból született dokumentumaink vannak, melyek óhatatlanul magukon viselik az elvárásoknak megfelelni akarás, az öngigazolás szándékát, s így az általuk hordozott információ is ennek megfelelő forráskritikával kezelendő. Így van ez az 1942. február 25-ei jegyzőkönyvvel is, amelyből elsősorban Lux Gyula, másodsorban néhány kollégája gondolataival ismerkedhettünk meg; jó, ha ezt véleménye kialakításakor a t. olvasó sem téveszti szem elől.

Hatványozottan igaz ez az április 27-i „módszeres” értekezet témájához kapcsolódó, számunkra töredékesen elérhető írásokra.

Mint a fentiekben már említettük, v. Fraknóy József tankerületi főigazgató az 1941. szeptemberi igazgatói értekezleten az „önnevelés” kérdését, valamint a háborúból adódó nevelési feladatokat állította az 1941–42. tanév nevelési programjának fókuszába. Az értekezet mellékleteként kiosztott anyagban kifejtik, hogy „a családi és az iskolai nevelés értékelése már mindenütt beleygőkerezett a társadalomba, az önnevelés, mint a nevelés harmadik és befejező szakasza erősen gyerekcipőben jár... Pedig Foerster szerint akkor sikerült a nevelés, ha önnevelésre vezet... Kiindulópontja és alapja: az önismeret... a legfontosabb gyakorlandó tulajdonságok (erények): mértékletesség, hallgatás, rend, határozottság, takarékoság, szorgalom, őszinteség, igazságosság, önmérséklet, tisztaság, alázatosság stb. ...” — olvashatjuk az összefoglalóban.²⁹⁵ S bár a dokumentum szerint az önnevelés „beiktatása egyrészt a vallásos egyesületeken át, másrészt a cserkészeten át történik”, a budai német nyelvű képzőben már másként került tárgyalásra. Minden szaktanárnak előzetesen, írásban válaszolnia kellett két kérdésre:

1. Mennyiben foglalkoztam az önnevelésre való nevelés kérdésével?
2. Mennyiben törekszem a háború győzelmes befejezéséhez szükséges lelkierőt növelni?

Az igazgatónak továbbítás céljából benyújtott dolgozatok egy része maradt csak meg az adott értekezleti jegyzőkönyv mellékleteként (4 db). Bölsházy Árpád bevezető előadásának szövege, továbbá a többi tanár dolgozata (köztük Lux Gyuláé is) hiányzik a fővárosi levéltár megfelelő fond-

jából.²⁹⁶ Ezért csak a ránk maradt írásokból idézhetünk a történetünk, mondanánk szempontjából érdekkeltő részleteket.

A politikai kérdésektől mindig idegenkedő, kiváló zenetudós *Gárdonyi Zoltán* írását így kezdte: „Ahhoz, hogy valaki önmaga nevelésére képes legyen, kialakult és leszűrődött erkölcsi ideálokra van szükség. Ezeknek az ideáloknak az átplántálása naponkénti nevelői munkánk részét alkotják. /Sic!/ Ezzel azonban a vezetésünkre bízott ifjúságot csupán közvetve nevelhetjük önnevelésre. A tulajdonképpeni önnevelés ideje náluk majd csak akkor következik be, ha sikerül személyiséggé alakítani őket. Ebben a tekintetben a nevelés sokat tehet, de nem mindent: a személyiség kialakulásában a nevelői ráhatások mellett igen nagy szerepe van a növendék lelki alkatának, valamint a növendéket az iskolán kívül érő hatásoknak is” — olvashatjuk, szinte válaszként a formálisan fel sem tett, ám az élet által felvetett kérdésre adott „válaszban”. Ami pedig az első kérdés érdemi részét illette, Gárdonyi tanár úr „a munkás életre való nevelést” igyekezett „a növendékek saját feladatává tenni” oly módon, hogy „a zenegyakorlást nem külső kényszereszközzel, hanem a munka szükségességének beláttatása alapján” végeztette.

Kardeván Jenő abból indult ki, hogy „az önnevelésre való szoktatás a rendes órák keretén belül sokféle módon juthat kifejezésre. Két fő területét különböztethetjük meg, önnevelés a külsőségekben... és a lelki élet terén.” A külsőségeket illetően azt emelte ki, hogy a tanulók „szegényes öltözetüket igyekeznek rendben tartani, fehérműjük tiszta, testük tisztán tartására nagy gondot fordítanak. ... a lélek önnevelésénél az ellenőrzés már nehéz” — hangsúlyozta ő is a fel sem tett kérdésre adott sajátos válaszként, hozzátéve, hogy a mindig „fegyelmezett és katonás”²⁹⁷ tanulóknál mindennek „az önnevelés belátásának szükségességén kell alapulnia. A tanárra csak az irányítás, ösztönzés feladata hárulhat, mert a tanuló lelki életébe való minden erőszakos behatolás, rossz hatást válthat ki és képmutatásra, esetleg hazudozásra szoktathatja a tanulót...”

Lángfy Mihály dolgozatán erősen érződött a kényszerhelyzet szülte görcsös megfelelni akarás;²⁹⁸ szinte iskolásan sorolta a korban „hivatalosan elvárt” megfogalmazásokat: „Önnevelés alatt érthetjük azt az öntudatos, egyéni öntevékenységet, lelki folyamatot, mellyel ismereteinket, lelki és jellembeli tulajdonságainkat minél tökéletesebb fokra kívánjuk fejleszteni, hogy minél eszményibb világnézetet alakíthassunk ki önmagunkban s minél odaadóbb munkásai, apostolai lehessünk a nemzeti közösségnek, melyben születtünk és melyhez tartozónak valljuk magunkat.

A világháború után bizonyos megújulási folyamat indult meg az egyes nemzeteknél. A fasiszta Olaszországban és a nemzetiszocialista Németországban ez a megújódás az iskolai oktatás reformját is magával hozta. Ezt megelőzőleg nálunk Magyarországon a keresztényi gondolat, a Szt. Istváni Állameszme /sic!/ szerezte vissza ezeréves múltban gyökerezett jogait. A nemzetnevelés nagy munkája nálunk maga után vonta az iskolák reformját, s szakítva a humanisztikus irányzattal, nem az ismeretek tömkelegére fekteti a fő súlyt, hanem a lelki és jellembeli tulajdonságok fokozottabb nevelésével értékesebb egyedeket kíván a nemzetközösség szolgálatába állítani. Ugyanez az elv érvényesül katonai kiképzésünkben. ... Az új nemzetnevelés... fontosabb szerepet kíván juttatni az önnevelésnek... Helyesnek tartom, ha tanítványainkat ideális lelkülettel, telített ambícióval, kellő önismerettel, önbizalommal, önfegyelmel, egészséges világnézettel-szemlélettel és 100% felelősségérzettel és kötelességtudattal bocsátjuk ki az életbe, de próbáljunk megoldást találni..., hogy olyan anyagi megbecsülésben legyen részük, mely önértéküket fokozza és az önneveléshez szükséges nyugodtabb légkört részükre biztosítani is fogja” — zárta immár egy önálló javaslattal általános gondolatmenetét a tanár úr, majd a tantervek reformjára, egy, az önnevelésnek teret engedő új szisztéma kialakítására vonatkozó kívánságát körvonalazta.

Uherkovich Gábor összevontan válaszolt a két kérdésre: „A háború győzelmes megvívására való lelki előkészítés olyan hatalmas feladat, hogy annak megoldása csakis az egész nemzettest minden életnyilvánulásában egységesen megnyilatkozó beállítottsággal és akarattal sikerülhet. Hogy ez a lelki előkészítés jó részben nevelési feladat, méghozzá elsősorban önnevelés kérdése, az nyilvánvaló. Az iskola is kiveheti a részét ebből a lelki előkészítésből, azonban nem szabad túlbecsülnünk az iskola ilyen irányú munkájának hatósugarát, mert hiszen akikre az iskola közvetlenül hat, azok a háborús történéseknek csak szemlélői, és abban sem fegyveresen, sem munkaerejükkel részt nem vesznek. A közvetett — a tanulókon keresztül a szülőkre kisugárzó — hatás nagysága pedig egyéb területen — mint pl. a mezőgazdasági oktatás területén — nyert előző tapasztalatok alapján teljes elenyészőnek mondható” — figyelmeztetett a tanár úr, majd folytatta gondolatmenetét.

„Az iskolának mégis kötelessége, hogy a nemzet hadban állásának idején a gondjaira bízott tanulókat a saját nevelési rendszere keretein belül és főleg az önnevelésre való neveléssel lelki vigyázásba állítsa. Teszi ezt két okból: 1./ A tanuló, ha csökkent mértékben is, de mégis felelős tagja a nemzettestnek, akit kötnek a győzelmes háború befejezéséhez vezető előírások;

ezeknek az előírásoknak tudatos, az egész nemzet szolgálata iránt szívesen tett betartása /sic!/ lelki iskolázottságot feltételez. 2./ A háború és a vele kapcsolatos lelki iskolázás a tanuló alakuló személyiségére a jövő szempontjából döntő jelentőségű lehet.

Az ilyen irányú lelki ráhatások, nézetem szerint, legspontánabban a mindennapi kérdések óráján és a történelemtanítás óráin történhetnek meg. Saját tantárgyaim — a természetrajz és a földrajz — felfogásom szerint azzal vehetik ki részüket ebből a ráhatás-rendszerből, hogy a lelki indítékok tárgyi megalapozottságát adják” — szögezte le az iskolában az igazgató mellett a legsokrétűbb, a tanítványok által nagyra értékelt munkát végzett Uherkovich Gábor,²⁹⁹ majd áttért a részletes példák bemutatására.

A háború győzelmes befejezéséhez szükséges lelkiező növelésére vonatkozó kérdésre Gárdonyi Zoltán leszögezte: „A mi vezetésünkre bízott ifjúságot erre külön buzdítani szinte szükségtelen, mert bennük ezt a német-séghez való vér szerinti tartozás fokozott tudata, valamint a budapesti Német Házban kapott állandó szellemi irányítás úgyis eléggé kifejlesztette.” Mindazonáltal az órákon az énekek megválasztásával segítette a lelkesedés fenntartását, s a tantárgyaktól függetlenül „a fegyelmezett magatartást, a testi igé-nyek (táplálkozás, fűtés, ruházat) leszállítását, a vezetőkre helyezett bizal-mat, a körülmények nehézségei iránti türelmet és általában a fokozott munka-terjesztmény szükségességének „belátását” ösztönözte.

Hasonló példát említett *Kardeván Jenő* is: „... bár növendékeim szel-leme kifogástalan, sok mindenben törekedtem lelki ellenállóképességüket erősíteni. Egy ízben pl. panaszkodtak, hogy kevés kenyeret kaptak. A követ-kező órán iskolai dolgozat volt. Ezt a tételt kellett kidolgozni: ‚Wir bekommen weniger Brot’. Csak annyit fűztem a címhez, hogy gondoljanak arra, hogy most háború van. A dolgozatokban panasznak nyoma sem volt. Összehasonlították az ő áldozatukat a harctéren harcoló katonák áldozatával, és bizony jelentéktelennek találták.”

Lángfy Mihály egyebek között arról számolt be, hogy „déli harang-szókor, az orosz fronton harcoló honvédeinkért elmondott ima után, néhány gondolattal kitérek a háborús időkre, melyben élünk, és felhívom a figyelmet az egész magyarság összetartására, lelkierejének edzésére, hogy az eljövendő megpróbáltatások ideje alatt minden magyar ember fegyelmezetten, áldoza-tos lélekkel és katonás résenállással végezze azt a munkát, melyre a haza szólítja.”

A tankerületi főigazgató elégedettségét megnyerő dolgozatok³⁰⁰ szellemében zárta *Lux Gyula* a tanévet is. Az 1942. június 14-i záróünnepélyen a következő beszédet intézte az ifjúsághoz:³⁰¹ „A háború harmadik évében vagyunk. Olyan hősi időben élünk, amilyenre nincs példa a világtörténelemben. Ezért tehát minden alkalommal első kötelességünk, hogy megemlékezzünk azokról a hősookról... akiknek hősi küzdelme lehetővé teszi, hogy zavartalanul dolgozzunk...

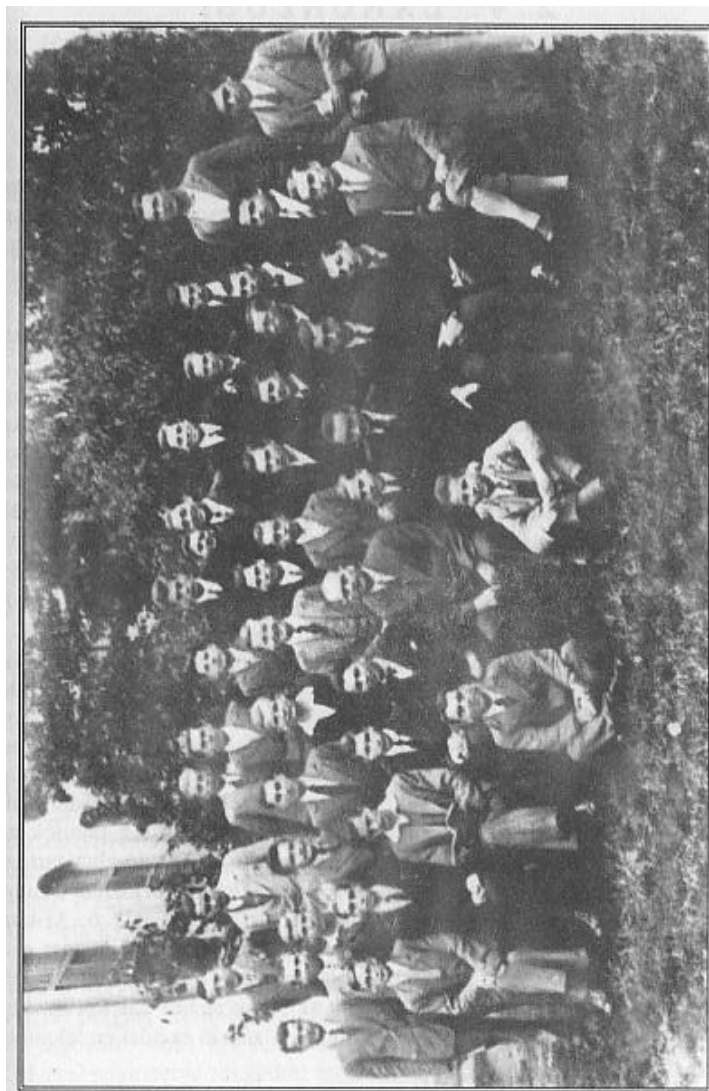
Ez a háború nemcsak népek csatája, hanem egyúttal különböző világok és különböző világnézetek harca is. Két szélsőség szövetkezett ellenünk: egyrészt a régi világ féregrágt a korhadtt eszméivel, másrészt a Sátán országa az ő alsóbbrendű fajzataival. E kettő el akarja pusztítani a mi világunkat.³⁰² A világtörténelem legelkeseredettebb küzdelmét éljük most át, amelyben létünkért harcolunk... Az iskolának fontossága a létért való harci tevékenység közepette még sohasem volt oly szembeszökő, mint ebben a háborúban. Mert az iskola a szellem kiművelésének a színhelye, az iskolában alakul ki egy népnek a szellemvilága... A korábbi nemzedékek is törekedtek arra, hogy a nemzeti közvéleményt az iskolán keresztül formálják. De hogy idegen eszmék egy nemzet pusztulását előkészíthetik, azt csak az újabb időkben ismertük fel. Nem fog ártani visszapillantást vetni arra a korszakra, amelyben az iskolát olyan eszmék szolgálatába állították, amelyek könnyen romlásba dönthették volna nemzetünket.

... a francia forradalom hatása alatt új világnézet született; vezető eszméi a szabadság, egyenlőség és testvériség voltak. ... A nevelés terén is új alapelveket állítottak fel, ott is szabadságról, egyenlőségről és testvériségről beszéltek. Az új nevelési eszmény az egyén szabadságát követelte, amely minden nemzeti és vallási köteléktől menten, az általános emberiben olvad fel. Emberi közösség volt a jelszó, mely a népiségtől és országhatároktól függetlenül járja be a világot. Nem akarták elismerni a népiség jogát, csak az általános emberit akarták mint elérendő célt a tanulók szeme elé állítani. Azt követelték, hogy Európa ifjúsága egyetlen nagy szervezetet alkosson. Nemzetközi együttműködésről, a népek megbékéléséről beszéltek... Azokban az országokban, amelyekben ezeket a szép frázisokat a lehangosabban hirdették, nyoma sem volt a népiségtől független emberi sorsközösségnek, és a testvériség megvalósítása helyett beton határerődítményeket építettek... Ennek a nevelésnek a következménye minden népi közösségnek a szétrombolása lett. Korlátlan önzés fejlődött ki hatása alatt, amely a dolgozó tömegek és a kis népek rabszolgaságba süllyedéséhez vezetett. Ennek a világnak el kell

tűnnie.³⁰² Jól tudjuk, hogy olyan egyenlőség, amilyent egykor követeltek és prédikáltak, nincs és nem is lehet, mert a természet nem ismer efféle egyenlőséget. A természet nem demokratikus, hanem arisztokratikus és bár tömegeket teremt, csak a jót tenyészt ki... Csak azoknak van joguk a felemelkedésre, akik az élet követelményeinek megfelelnek. Csak azoknak a személyisége szolgálja a köz javát, akik szellemi, testi és jellembeli kiválósággal tűnnek ki.³⁰³ A demokratikus világ a testi rátermettséget nem sokra becsülte, csak az értelem kiképzésére vetett súlyt. Az ifjúságot nem elhatározó-képességre, felelősségvállalásra nevelte, hanem kényelmes, úgynevezett szép élet elérésére.³⁰⁴ Így eltompult az ifjúság lelkében a közösség iránti érzék.³⁰⁵ Az ember azonban társas lény, mindenki része valamilyen közösségnek, ahol nemzeti, nyelvi és kulturális korlátok közé van szorítva. Az egyén nem nemzetközi, hanem egy nemzeti közösség része, amely nélkül élete el nem képzelhető. Mi tehát nem a nevelés nemzetközivé, hanem nemzetivé tételére törekszünk.³⁰⁶ A nemzeti közösség azonban csak akkor életképes, ha tagjainak fő jellemvonása az áldozatkészség és hősiesség. A liberális pedagógia szerint a nevelés eszménye a pacifista emberben valósult meg, aki nem akart katonát látni, mert a fegyverforgató embert megvetette. A világ teremtményeinek a fennmaradása a létért folytatott küzdelemben azonban csak a közösség tagjainak áldozatkészségével, hősiességével biztosítható.

Ha én ma figyelmeteket erre a nevelési eszményre hívom fel... titeket, mint leendő tanítókat még a búcsú órájában is erősíteni akarlak abban a szellemi magatartásban, amelyet ebből az iskolából szülőfalutokba magatokkal kell vinnetek, hogy hazátok hű fiai legyetek.³⁰⁷ Egy új korszak küszöbén nagy történeti időket élünk. Közösségünk minden egyes tagja előtt egy célnak szabad lebegnie: a győzelmet kiharcolni” — hangsúlyozta, a tanév elején a bolsevizmus, azaz a Szovjetunió ellen meghirdetett „szent és igazságos háborút”, az időközben bekövetkezett politikai fejleményeknek „megfelelően” immár a liberalizmus és a demokrácia, azaz a nyugati hatalmak (Anglia, USA) ellen is deklarálva Lux Gyula.

Mit tehet mindehhez egy „a kényelmes és szép élet”, „a közösség (partikuláris, lokális, nemzeti, európai s összemberi) iránti elkötelezettség”, a demokrácia és a liberalizmus alapértékei, a szabadság, egyenlőség, testvériség mellett még fél évszázad múltán, a posztmodern világban is „javíthatatlanul” kitartó, s a biologizáló társadalomelméletek magyarázó erejét illetően meglehetősen szkeptikus „krónikás”?³⁰⁸ Az olvasó judiciumára bízva az olvasottakat, kérve a történelmi-társadalmi kontextus messzemenő figyelembevételét...

Lux Gyula növendékei körében

2.4. EXKURZUS: A DEUTSCHE JUGEND-ÜGY AVAGY A M. KIR. MINISZTERELNÖK ÉS AZ ISKOLAI SZABÁLYZAT

„...tanulóink jelentékeny része a Deutsche Jugend szervezet tagja, ahol az intézeti neveléstől lényegesen eltérő, német nemzeti-szocialista irányú nevelési hatások alatt állnak...”

Lux Gyula, 1943. június 9.

A tanévzárás napjaiban történt, hogy — immár harmadszor — a figyelem fókuszába kerültek a Volksbund ifjúsági szervezetével, a Deutsche Jugenddel (a továbbiakban DJ) kapcsolatos problémák a Fery Oszkár utcai német tanítóképzőben. Először 1942. február 25-én, a részletesen ismertetett tanári értekezleten emlegették, meglehetősen homályos megfogalmazásokban, másodszor április 27-én a VKM 30 189/1942. Eln. D. számú rendeletével ismertették a DJ alapszabályzatának főbb pontjait.³⁰⁹ Majd a június 6-i dátummal napvilágot látott 38 286/1942. sz. VKM rendelet megjelenését követően fordult Lux Gyula a tankerületi főigazgatóhoz, azt kérdezvén, hogy a DJ immár „jóváhagyott alapszabályait a vezetése alatt álló intézetben mikor léptetheti életbe és annak egyes pontjait milyen mértékben alkalmazhatja a Házi Rendtartási Szabályzat elkészítésénél”.³¹⁰

A DJ kapcsán a tanulókkal már több alkalommal kisebb-nagyobb konfliktusba keveredett igazgató ezúttal részletes útmutatást kért az intézet életében addig felmerült és a várható problémák kezelésére. Szokásához híven kérdéseit precízen fogalmazta, sorakoztatta: „1. Viselhetik-e a tanulók a DJ egyenruháját? 2. Viselhetik-e a DJ jelvényeit? 3. Milyen zászló alatt tartoznak kivonulni? 4. Hogyan kell köszönniök? 5. Milyen ruhában tartoznak a magyar nemzeti ünnepeken és ünnepélyes kivonulásokkor megjelenni? 6. Mikor és hetenként hányszor mehetnek a Deutsches Haus-ba és mennyi ideig maradhatnak ilyenkor ki? 7. Ki legyen az ifjúság DJ-vezetője? Intézeti tanár, avagy idegen? 8. Szabad-e kivonulásokkor az utcán német dalokat énekelni? 9. Hogyan tartoznak tisztelni a magyar nemzeti zászló és hősi emlékművek

előtt? 10. Milyen nyelven énekeljék a Himnuszt és a Szózatot? 11. Szabad-e német nemzetiszocialista műveket olvasniok?"

Kérdéseire Lux Gyula csak egy fél év elteltével kapott választ, miután a tankerületi főigazgató javaslatait egy kultuszminiszteri értekezletet követően a miniszterelnökségen is felülvizsgálták, s személyesen Kállay Miklós miniszterelnök is módosított az akkor közvetlenül a VKM-nek szánt választervezetten. Mielőtt azonban a felsorolt dokumentumok ismertetésébe fog-nánk, célszerűnek látszik röviden összefoglalni a DJ-ügyben addig történte-
ket, a budai képzővel kapcsolatos események háttérének érzékeltetésére.

A DJ-ügy széles értelemben az 1940. augusztus 30-án aláírt német–magyar megállapodással kezdődött, melyben „a népcsoportokhoz tartozó sze-mélyek az ide vonatkozó általános szabályok figyelembevételével” jogot nyertek arra, „hogyan szervezkedjenek és hogy különleges célokra, mint ami-nők pl. az ifjúság gondozása, a sport, a művészeti tevékenység stb. egyesülé-seket alakítsanak...”³¹¹

Fél év múltán, 1941. március 25-én lépett életbe „a német ajkú ifjú-ság iskolán kívüli gondozásáról és műveléséről” szóló kormányrendelet,³¹² mely körvonalazta az egyezményben jelzett egyesületek alakításának, műkö-désének feltételeit: a levanteegyesületek mellett „oly egyesületek, vagy egye-sületi jellegű szervezetek” foglalkozhatnak a címben megjelölt tevékenység-gel, „amelyeket erre jogszabály-rendeletkezés feljogosít”. Az ilyen, a VKM kormányhatósági felügyelete mellett működő szervezeteket a honvédelemről szóló 1939: II. tc. 13. §-ának 2. bekezdése szempontjából „iskolai hatóság felügyelete alatt álló egyesületnek kell tekinteni”³¹³ — szögezte le a rendelet, mely feljogosította a Volksbundot ilyen „egyesületi jellegű külön szervezet, vagy szervezetek alakítására”, azzal, hogy a szervezetek „tagja csak az lehet, aki magát a német népcsoportokhoz tartozónak vallja, s akit a Magyarországi Németek Szövetségének /a továbbiakban: MNSZ/ vezetősége népi németnek elismer”. Tizenhét év alattiak csak a Volksbund-tag szülő engedélyével vehettek részt a szervezetek munkájában, azonban „a szervezetben tagsági jogot” nem gyakorolhattak, s belépési szándékukat — levantekötelesek lévén — jelenteniük kellett a parancsnokuknak vagy az iskolai hatóságnak. Az ily módon a szervezetbe került fiatal annak „hatóságilag jóváhagyott ifjúsági jelvényét polgári öltönyén, valamint a szolgálaton kívül leventeruháján is vi-selni jogosult” volt. „A levanteegyesületek a honvédelmi miniszternek a VKM-mel egyeztetve megadott engedélye alapján német nyelvű tagozatot is létesíthetnek”, s a honvédelmi miniszter a német tagozatok tagjai számára

„külön köszöntési módot állapíthat meg, amelyet az ilyen levente a kötelező leventakiképzés körén kívül használ” — kínálta fel az államhoz lojális német nyelvű szervezet lehetőségét a rendelet, azzal a kikötéssel, hogy a Volksbund által alakítandó ifjúsági szervezet tagja „leventeegyesületnek, vagy leventeegyesület tagozatának tagja nem lehet”, ezért „a leventék számára megállapított köszöntési módot... csak szolgálatban, a kötelező leventakiképzés alkalmával köteles használni”.

A Teleki Pál aláírásával napvilágot látott rendelet — a fentiekben a népcsoportegyezmény kapcsán kifejtettek szellemében — megnyitotta, s egyben lehetőség szerint korlátozta a Volksbund ifjúsági szervezetének mozgásterét a beszervezhető fiatalok körét, a katonai előképzés módját illetően, s szabályozta a honvédelmi és az iskolai hatóságokhoz való viszonyát s egy-némely külsőségeket.

A Volksbund — legalábbis formálisan — csak 1941 júniusában élt a jogi keretek kínálta lehetőséggel: Mágoacson országos népi német ifjúsági gyűlésen határoztak a DJ megalakításáról. A belpolitikai fejleményeket gondosan követő csendőrség központi nyomozóparancsnoksága rövidesen megküldte a miniszterelnökségnek és a belügyminisztériumnak az új szervezet „szervezési irányelveit”.³¹⁴ E dokumentum szerint a Volksbund „egyedüli ifjúsági szervezete a DJ. Ennek hatáskörébe tartozik a német ifjúság népi világnézeti és testi nevelése. A DJ a Volksbund egyik tagozata. Mint ilyen, az országos ifjúsági vezetőség (Landesjugendführung) útján a népcsoportvezetőknek (Volksgruppenführer)van alárendelve... Ezek a szervezési irányelvek a VDU /Volksbund — D. P./ szervezési alapszabályainak kiegészítő részét képezik...

A DJ-tagság más ifjúsági szervezethez vagy egyesülethez való tartozást kizárja. A DJ-nek minden német ifjú 6–24 és minden német leány 6–21 éves korig tagja lehet. Felvételre a következő határozványok mérvadók:

- a. magyar állampolgárság,
- b. tiszta árja német származás,
- c. kifogástalan erkölcsi magatartás,
- d. kifogástalan német érzület és német nevelés,
- e. a VDU és a DJ iránti engedelmesség.

A felvétel valamely egység vezetőjének javaslatára történik. Tagnak csak az számít, akinek tagsági igazolványa van. A DJ-jelvényt — melyet a német ifjúság minden tagja viselhet és amelynek viselése egyben kötelezett-

séget is jelent — ünnepélyes összejövetel alkalmával a jelenlévő rangban legidősebb ifjúsági vezető adja át” — olvashatjuk az „irányelvekben”, melyekben egyebek között leszögezték, hogy a DJ „különös feladatnak tekinti a magyar állami ifjúsági szervezetekkel a barátságos viszony ápolását”, s „arra törekszik, hogy a német állami ifjúsági szervezetekkel barátságos viszonyt létesítsen”.

Néhány héttel később, június 29-i keltezéssel benyújtották a VKM-be a DJ alapszabály-tervezetét is.³¹⁵

E szerint a szervezet célja: „Az ifjúság iskolán kívüli, a nemzetiszocialista eszmének megfelelő gondozása és nevelése — a magyar állam iránti hűség ápolása és erősítése. A szervezet felelős a német ifjúság népi, világnézeti neveléséért, valamint testnevelési kiképzéséért.”³¹⁶ „A cél elérésére szolgáló eszközök a német népcsoportokhoz tartozó magyar állampolgárok gyermekei számára:

- népi, világnézeti, kulturális és testnevelési tárgyú tanfolyamok rendezése, úgy a szervezet vezetősége, mint a népcsoport ifjúsága részére;
- ismeretterjesztő, zene-, ének- és színelőadások, valamint népi ünnepélyek rendezése;
- múzeumok, nyilvános könyvtárak, helyi és vándorkönyvtárak létesítése és fenntartása;
- népi, kézmű- és képzőművészeti kiállítások rendezése;
- versenyek rendezése, ösztöndíjak és jutalmak adományozása;
- az ifjúság szaknevelését elősegítendő a szervezet keretén belül szakosztályok alakítása;
- német nyelvű sajtótermékek kiadása és terjesztése;
- ifjúsági otthonok, üdülőhelyek, üdülő jellegű utazások, munkatáborok, gyermekcsere-akciók szervezése;
- az ifjúság általános orvosi felügyeletének és egészségügyi szempontból való védelmének megszervezése...” — olvashatjuk a tervezetben, mely a szervezet tagjairól szólván deklarálja: „működésüket a magyar állam iránti köteles hűség szellemében fejtik ki. A tagok lehetnek: 1. dísztagok, 2. rendes tagok, és 3. pártoló tagok.”

A budai képző tanulói, életkorukból adódóan, csak pártoló tagok, ill. néhányan rendes tagok lehettek, így csak e kategóriákat ismertetjük:

„Rendes tagok: Minden német ifjú 18–24. életévéig és minden német leány 18–21. életévéig rendes tagja lehet a szervezetnek, ha

- a. magyar állampolgár,
- b. magát a német népcsoporthoz tartozónak vallja, s igazolja, hogy őt az MNSZ vezetősége népi németnek elismeri,
- c. kifogástalan erkölcsi magaviseletű,
- d. a szervezet határozatainak kötelező erejét elismeri.

Pártoló tagok: Minden német ifjú és minden német leány 6–18. életévéig pártoló tagja lehet a szervezetnek, ha

- a. magyar állampolgár,
- b. atyja (törvényes képviselője) az MNSZ tagja s ennek engedélyét igazolja,
- c. kifogástalan erkölcsi magaviseletű,
- d. a szervezet határozatai kötelező erejét elismeri.

Pártoló tagok a szervezetben a rendes tagokat megillető jogokat nem gyakorolhatják, így különösen nincsen szavazati joguk, tisztségeket nem viselhetnek... A rendes tagság 3 évre kötelező. Amennyiben a harmadik évet befejező utolsó félév első napjáig a tagság fel nem mondatik, úgy az önmagától további egy évre megújul. A rendes és pártoló tagok évi tagdíjat fizetnek, melynek összege 3.60 P. ...A tagság megszűnik: halál... kilépés, törlés és kizárás által... Ha a tag a szervezet, ill. általában a német népcsoport érdekei ellen dolgozik, hazafias vagy erkölcsi szempontból kifogásolható magaviseletet tanúsít, a szervezet intéző bizottsága kizárhatja. A tagot akkor is ki kell zárni, ha az MNSZ vezetősége az illető egyént a népcsoport tagjaként nem ismeri el. A törlési és kizárási határozatot indokolni nem kell...”

A DJ nem, kor, létszám és „helyi adottságok” szerint tagolódott. A számunkra érdekes kategóriák az ifjak csoportjából: német ifjúság (DJ) 14–18 évig és fiatal bajtársak (Jungkameradschaft) 18–24 évig.

Az előbbieket egyenruhája „piros zsinórral díszített sapka, barna ing, nyakkendő, bőrgyűrű, DJ-jelvény, rövid fekete nadrág, bőr- vagy szövetöv vállszíjjal, fehér harisnya, félcipő”; az utóbbiaké „fehér zsinórral díszített sapka, barna ing, fekete egyenruha-kabát, DJ-jelvény, derék- és vállszíj, szíjcsat győzelmi runával ellátva, fekete nyakkendő, lovaglónadrág és csizma” volt.

A szervezet kerületi és körzeti központokra, ill. helyi csoportokra tagolódott, élükön „az országos ifjúsági vezető által a népcsoport vezetőjének

beleegyezésével” kinevezett vezetőkkel. „Helyi csoport megalakulásához 20 rendes tag szükséges. 20-nál kevesebb taggal csak támpontok alakíthatók” — olvasható az alapszabály-tervezetben.³¹⁷

Az Érdekkeltő részletek révén ismertetett két dokumentum jól tükrözi a Volksbund-vezetők törekvéseit a DJ-szervezet létrehozásakor, s azt, hogy hogyan, milyen lépésekben „finomítottak” az eredetileg meglehetősen „nyers” anyagon. Kitapinthatók a magyar kormányzat számára legkevésbé elfogadható mozzanatok is. Egy sor terminológiai, jogi és szimbolikus problémán túlmenőleg (népcsoport, népcsoportvezető, árja származás, jelvény stb.) a magyar állam iránti lojalitás, elkötelezettség egyértelműbbé tétele, az egyes helyi és regionális szervezetek engedélyezésének mechanizmusai, s mindezekelőtt a honvédelmi kötelezettségek sorába tartozó leventakiképzés emiatt érdekei foglalkoztatták a kormánytisztviselőket.³¹⁸

Az 1941. január 19-én megjelent 70 000/1941. HM rendelet³¹⁹ a leventaköteles korban (12–23 évig) lévő ifjakra vonatkozóan kimondta, hogy 18 éven aluli levante csak olyan egyesületnek lehet tagja, amely iskolai felügyelet alatt működik (vallásos egyesületek, cserkészet); 18 éven felül pedig levante-előjárójának engedélye szükséges ahhoz, hogy valamely egyesületbe lépessen. Bár a fentiekben ismertetett 2320/1941. ME sz. kormányrendelet március 25-től elhárította a DJ-szervezkedés előtt álló akadályok jó részét, fennmaradt további nehézségként a DJ által támasztott igény: tagjai semmilyen más ifjúsági szervezetnek ne legyenek részesei — így a levanteszervezetnek sem. Hiába próbált az ifjúság honvédelmi nevelésének országos vezetője, *Béldy Alajos* tábornok berlini tárgyalásai során valamilyen elfogadható megoldásra jutni, erőfeszítései sikertelenek maradtak. Így azután szeptember 26-án a témát is érintő Bárdossy–Basch-tárgyaláson sem közeledhettek az álláspontok, márpedig ebben a formában a miniszterelnök elzárkózott a DJ-alapszabályok jóváhagyásától.³²⁰

A lehetséges kompromisszum körvonalait, a kormányzatot foglalkoztató problémák egy részét vázolta egy 1941. október 14-i, aláírás nélküli feljegyzés, amely a Magyar Országos Levéltár miniszterelnökségi anyagában lelhető fel: „A német ifjúság szervezeti kérdése rendezésének kiindulópontjául a levanteintézmény katonai jellegű foglalkoztatása és a levanteegyesületek elvi elválasztását kell tekinteni. Ez lehetővé teszi, hogy a németeknek saját ifjúsági szervezetük legyen anélkül, hogy a levanteintézmény keretében előírt, általános érvényű katonai előképzés iránti kötelezettség alól kibújhatnának. Ennek az elvi alapnak a továbbfejlesztésével biztosítani kellene azt,

hogy a DJ keretében folyó nevelésnek kulturális és ne katonai jellege legyen. Szükséges lenne annak precíz elválasztása, hogy mi tekintendő katonai előképzésnek és mi testnevelésnek. Ha ez irányban nem leszünk körültekintők, a német ifjúsági szervezkedés előreláthatólag oda fog fejlődni, hogy a katonai jellegű DJ-ből kikerülő tagok további katonai jellegű alakulatokba tömörülnek, és a romániai és a szlovákiai példa után nálunk is megalakulnának az SS-szerű ún. 'Mannschaft'-ok. Ha e tekintetben az állam érdekei megfelelően biztosíthatnak, a német ifjúság egyéb igényei, sportpályák és gyakorlóterek igénybevétele, egyenruhakérdés stb. engedékenységgel és rugalmassággal lennének kezelhetők.

Biztosítani kell az állam számára a német ifjúsági szervezettel szemben a hatékony ellenőrzés jogát. Ez a jog az országos ifjúsági és testnevelési vezető kezébe teendő le, akinek hatáskörében egyesíthető a VKM-et a tanköteles ifjúsággal szemben megillető hatáskör és a HM-et a leventeköteles ifjúsággal szemben megillető felügyeleti jogkör. Feltétlenül biztosítandó az, hogy az ellenőrzés és a kötelességek megszegése esetén a megtorlás közvetlenül és ne a német szervezeti vezetőségen keresztül történjék” — hangsúlyozta a feljegyzés számunkra ismeretlen szerzője.³²¹

Bár a megállapodáshoz szükséges elvi alapot ily módon már október közepén kidolgozták, az állami bürokrácia „malmai lassan öröltek”, így azután átmenetileg eredménytelennek bizonyult *Himmler* sürgetése is a *Bárdossy* miniszterelnökkel folytatott november 25-ei berlini tárgyalásukon, s az immár 80 ezer tagot számláló DJ alapszabályainak jóváhagyása az 1942. március 9-én hivatalba lépett Kállay-kormányra maradt.³²²

Kapóra is jött az engedélyezés révén gyakorolható gesztus a berlini bemutatkozó látogatásra készülő új miniszterelnöknek, ezért — az akkor még posztján maradt — *Hóman Bálint* kultuszminiszter április 1-jétől engedélyezhette a DJ alapszabályzatnak megfelelő működését.³²³

Az alig fél év múltán vita tárgyává lett 30 189/1942. Eln. D. sz. VKM rendelet egyetlen tartalmi kiegészítést követelt, s néhány terminológiai változtatást írt elő a Volksbund vezetői számára.³²⁴ „A magyar államra vonatkozó ismereteket közlő tanfolyamokat is fel kell venni” a DJ céljait szolgáló eszközök sorába; a „pártoló tag” kifejezést a „rendkívüli tag”-gal kell felváltani, s az „országos ifjúsági vezető”, ill. „országos leányvezető” elnevezés helyett „a félreértések elkerülése végett „a Magyarországi Németek Szövetségének ifjúsági vezetője, ill. „a Magyarországi Németek Szövetségének leányifjúsági vezetője, kifejezést kell használni” — írta elő a miniszter, a

„hatalommal leendő felruházás” helyett a „hatáskörrel leendő felruházás” megfogalmazást szorgalmazva.

A Volksbund-tag szülők gyermekei körében széles körű szervezkedési lehetőséget biztosító engedélyt különösen a további SS-sorozásokra való felkészítés eszközeként értékelő birodalmi körök — ennek birtokában — immár végképp lemondtak a második népcsoport-egyezmény tervéről,³²⁵ abban a meggyőződésben, hogy a magyar kormánynál a „bácskai ellentétel” nélkül is képesek lesznek lépésről lépésre elérni a számukra fontos eredményeket.

Döntésüket alátámasztani látszott az az 1942. április 21-én a levente-szervezet és a DJ közötti „baráti együttműködésről” kötött megállapodás is, melyet a fentiekben már említett *Béldy Alajos* altábornagy s *Mathias Huber*, a DJ országos ifjúsági vezetője írtak alá. Az abban rögzítettek szerint a DJ-tagok nem mentesültek ugyan a levante kötelezettség alól, ám a DJ önálló levanteegységeket alkothattak, amelybe más nemzetiségűek nem tartozhattak. A Volksbund illetékes területvezetője a népi németek közül jelölhette ki a levante parancsnokokat, -oktatókat, akiket előbb levante oktatói tanfolyamra küldtek. „Minthogy a magyar ifjúsági szervezetben — a némettől eltérően — nagy szerepet juttattak a valláserkölcsei nevelésnek, a súrlódások elkerülése végett az egyezmény kimondta: a német levanteegységeket nem lehet kötelezni arra, hogy zárt rendben vonuljanak misére a templomba.”³²⁶

Az áprilisban kialakult jogi keretek között, az SS-sorozat és a Volksbund, valamint a DJ dinamikus expanziója által keltett feszült légkörben kapcsolódott „a DJ-ügy”-höz Lux Gyula a fejezet elején ismertetett kérdéssorával. Fraknóy József tankerületi főigazgató, tekintettel az ügy kényes természetére, 1942. június 24-én a VKM állásfoglalását kérte, előadva saját javaslatait.³²⁷ „1. A tanulók, ha a DJ tagjai, annak egyenruháját és DJ jelvényeit viselhetik az iskolán kívül és az iskolában. 2. Magyar nemzeti ünnepenként és kivonuláskor az esetleg kötelező intézeti egyenruhában vesznek részt. 3. Intézeti kivonuláskor csakis a magyar nemzeti zászlót vihetik magukkal. 4. Kivonuláskor az intézet igazgatója által engedélyezett német dalokat is énekelhetnek. 5. A magyar állam iránti hűség ápolása és erősítése szempontjából a hősi emlékművek és a nemzeti zászló előtt is kötelesek tisztelegni. A tisztelgés módja a magyar fiúk részéről szokásos fővetés legyen. 6. A „Deutsches Haus,-ba hetenként legfeljebb egyszer mehetnek, s hogy mennyi időt tölthetnek ott, azt a Rendtartáshoz alkalmazkodva az igazgató szabja meg. Az állandó kijárási veszélyeztetési tanulmányi eredményt. 7. A DJ alapszabályai-

nak 16. §-a értelmében az országos ifjúsági vezetőt a magyarországi német népcsoport vezetője nevezi ki. Kíváncos volna azonban, hogy a német nyelvű tanítóképző liceum DJ-tagjainak vezetője intézeti tanár legyen. 8. A tanulók német nemzetiszocialista műveket olvashatnak. 9. Ünnepeleken az intézet növendékei a Himnuszt és a Szózatot magyar nyelven kötelesek énekelni. Hivatkozással a fenti tárgyban Nagyméltóságodhoz intézett 3416/1941-42. sz. előbbi felterjesztésemre, tisztelettel kérem javaslatom nagybecsű felülvizsgálását és a kérdéses ügyben Nagyméltóságod döntő utasítását” — írta a tankerületi királyi főigazgató.

Az „ügy” további fejleményeit az 1942. július 3-án hivatalba lépett *új kultuszminiszternek, Szinyei Merse Jenőnek egy Kállay miniszterelnökhöz írt* augusztus 19-i levele révén rekonstruálhatjuk.³²⁸ „A tárcám feladatkörét érintő nemzetiségi ügyekben 1942. június havában a Nagyméltóságod vezetése alatt álló miniszterelnökségen... a vezetésem alatt álló minisztérium illetékes ügyosztályainak bevonásával értekezletek voltak... /melyek/ a tárcámat érintő nemzetiségi ügyek java részét tárgyalás alá vették és a kérdésekre vonatkozóan kialakult álláspontot jegyzőkönyvbe foglalták... Néhány nemzetiségi szempontból nagy fontosságú kérdés tekintetében Nagyméltóságod — az értekezlet állásfoglalása szerint — a minisztertanács határozatát fogja kiérni.

Ezek közé tartozik az MNSZ részéről létesített „Német Ifjúság, c. szervezet működésének és felügyeletének kérdése. Ismeretes Nagyméltóságod előtt, hogy a felügyelet tisztázatlansága következtében az egyesület felett hatékony kormányhatósági felügyelet mind a mai napig nem gyakorolható. ... Mihelyt a német ifjúság felügyeletének vitája a minisztertanács határozata alapján megoldódik, számos olyan körülményt kellene tisztázni, amelyeknek világos megállapítása nélkül a szervezet felett sikeres felügyeletet gyakorolni nem lehet. Ezekre a szempontokra vonatkozik a m. kir. belügyminiszter úrnak másolatban mellékelt 197492/1942. sz. átírata, továbbá a budapesti tanker. kir. főigazgatójának ugyancsak másolatban mellékelt 8507/1941-42. sz. felterjesztése. ... A Német Ifjúság működése a 2320/1941. ME sz. rendelet 1. §-ának 2. bekezdése értelmében kormányhatósági felügyeletem alatt áll, ennek következtében... tárcámnak feladatkörébe tartozik azoknak az irányelveknek a megállapítása, amelyeket a fenti szervezet működésének felügyelete és ellenőrzése során érvényesíteni kívánok. ... felhívásomra a Német Ifjúság vezetője az alapszabályok 21. §-ának alapján a helyi csoportok és támpontok megalakulását nemrég bejelentette. Nagyméltóságoddal egyetér-

tésben el kellene bírálni, melyek legyenek azok a szempontok, amelyeknek alapján e bejelentések tudomásul vehetők, illetőleg a megalakulásnak a tudomásulvétele megtagadható. Mindezeket a kérdéseket... célszerű lenne a ...miniszterelnökségen ... újból szóbeli értekezleten megtárgyalni, amelyen tárcám részéről az illetékes csoportfőnök és az illetékes ügyosztály érdekelt tagjai vennének részt” — javasolta Szinyei Merse Jenő, a mielőbbi válasz reményével zárva levelét — ám hiába.

Minisztériumi osztályfőnöke, *Kósa Kálmán* még október 7-én is „soron kívüli tájékoztatást” kért a miniszterelnök álláspontjáról a DJ-vel kapcsolatos VKM-kompetenciát illetően. A belügyminiszter után immár a honvédelmi tárca vezetőjével is hatásköri vitába keveredett kultuszminiszter ismételt kérdéseit csak november 17-én tárgyalták érdemben egy. ezúttal a VKM-ben. Szinyei Merse Jenő részvételével tartott értekezleten, melyen a miniszterelnökséget a nemzetiségi ügyekben illetékes Pataky Tibor államtitkár, dr. Osvald György és dr. Balla Pál miniszteri tanácsosok és a tanácskozásról utóbb a feljegyzést készítő dr. Fritz László kir. kúriai bíró képviselték.³²⁹

A ránk maradt dokumentum tanúsága szerint a tanácskozáson *Pataky* államtitkár mindenekelőtt szóvá tette, „hogy az alapszabályok ellen két kifogás emelhető”. Először is az, hogy a DJ alapszabályzatában több helyütt „a magyarországi német népcsoport vezetője” kifejezés szerepel. E helyett az államtitkár kíváncsúnak tartotta „a Magyarországi Németek Szövetségének elnöke” kifejezés használatát, mivel Magyarországon az 1940. augusztus 30-i magyar–német kisebbségi egyezményt közzétevő 8490/1940. ME sz. rendelet az egyetlen jogszabály, „amelyben a népcsoport kifejezés használatik”.

Az értekezleten *Pataky* államtitkár egyetértett Szinyei Merse kultuszminiszter álláspontjával: „a 2340/1941. ME sz. rendelet alapján a DJ lett a felügyeletet a VKM gyakorolja”. Ezt követően tértek át a budai német nyelvű képzőt érintő kérdésekre: „Á. T. Úr előtárja... a budapesti kir. tanterületi főigazgató felterjesztését, amelyben utasításokat kér arra, hogy 1. a DJ alapszabályait mikor és miként léptetheti életbe, és annak egyes pontjait milyen mértékben alkalmazhatja a budapesti m. kir. áll. német nyelvű tanítóképző liceum?

Értekezlet magáévá teszi Á. T. Úr... javaslatát, hogy ez belső kérdésnek tekintendő és az iskolai rendtartás az irányadó. De nem látja /szükségesnek/ a DJ-alapszabályok alkalmazását azért sem, mert ezt nem is kérték. A tankerületi főigazgató kérdéseire vonatkozó részletes álláspontot a ME II. írásban is közölni fogja a VKM-mel” — olvashatjuk a feljegyzésben.

A DJ helyi csoportjaira vonatkozóan úgy foglaltak állást, „hogy a zárt tömbökben élő német helységekben tudomásul veendő a bejelentés”, ám az elintézés tempóját illetően „mérséklés” kívánatos...

Az értekezleten történt megállapodásnak megfelelően a miniszterelnökségen elkészítették és november 25-én Kállay miniszterelnök elé terjesztették a VKM számára ígért átiratot.³³⁰ A terjedelmes dokumentumban a miniszterelnök nevében argumentáltan megismételték az értekezleten elhangzottakat, néhány ponton lényegesen kiegészítve azokat. Így a DJ alapszabályaival kapcsolatban leszögezték: „Nincs olyan magyar jogszabály, amely a ,magyarországi német népcsoport vezetőjét, jogilag konstituálta volna. ... feltétlenül szükségesnek tartom valamiképpen módját ejteni annak, hogy a fent említett szervezet alapszabályzatában mindenütt ... helyettesítsék /ez/ a Magyarországi Németek Szövetségének elnöke kifejezéssel” — szögezte le a miniszterelnök, majd áttért a hatásköri vitákat érintő problémák tárgyalására. „... Felfogásom szerint apróra ki kellene elemezni, hogy a Német Ifjúság működéséből melyek azok a részek, amelyek fölött való felügyeleti jogkört Nagyméltóságod az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelés országos vezetőjének útján kívánja gyakorolni; ... elképzelhető az is, hogy Nagyméltóságod az egész működés feletti felügyeleti jogkört a fentnevezett országos vezető által gyakoroltatja. Ez célszerűségi kérdés...” — kínált kompromisszumot a miniszterelnök, majd rátért a tankerületi főigazgató által felterjesztett kérdések megválaszolására.

„Ami... azt a kérdést illeti, hogy mikor léptethetik életbe a budapesti állami német nyelvű tanítóképző líceumban a Német Ifjúság szervezet alapszabályait, erre nézve belső kezdeményezést kell várni és semmi szín alatt nem szükséges ex abrupto /rögtönözve — D. P./ cselekedni. Azonban belső kezdeményezés esetére is az a nézetem, hogy semmi szüksége sincsen annak, sőt lehetősége sincsen, hogy a Német Ifjúság alapszabályai szerint tagolt külön szerv keletkezzék Az ugyanezen a helyen szereplő többi kérdés tekintetében álláspontom a következő.

Az iskolában a tanulók a Német Ifjúság egyenruháját nem viselhetik. A jelvényt csak akkor viselhetik /1. pont/, ha a jelvény viselése az iskolai szabályok értelmében a magyar növendékeknek is meg van engedve. /2. pont/ Az iskola zászlaja alatt tartoznak kivonulni /3. pont/; a köszönetnél nem használhatják a ,Heil Hitler, kifejezést, hanem néma karfelemeléssel köszönhetnek /4. pont/; magyar nemzeti ünnepeken használhatják az egyenruhát, jelvényt, a DJ zászlaját nem, csak az iskolai zászlót /5. pont/. Hogy mi-

kor és hetenként hányszor mehetnek a Deutsches Haus-ba és mennyi ideig maradhatnak ki, arra nézve ugyanazok a szabályok irányadók, amelyek érvényesek az iskolai felügyelet alatt álló egyesületek látogatására nézve. Hogy intézeti tanár, avagy idegen legyen a DJ iskolai vezetője, az a nézetem, hogy ez a kérdés tárgytalan, mert felfogásom szerint intézetenként nem kell megalkulnia a DJ-nek. Ha az alapszabályoktól függetlenül azok a líceumi tanulók, akik tagjai a DJ-nek, ad hoc tömörülni akarnak, akkor természetesen intézeti tanár kell legyen a vezetőjük. Utcán, lakott helyen, kivonuláskor német dalok nem énekelhetők /8. pont/. A magyar nemzeti zászló és hősi emlékművek előtt való tisztelgés módja a Német Ifjúság belügye. Ugyancsak belügynek kell tekinteni a Himnusz és a Szózat éneklési nyelvét, német nemzetiszocialista műveket olvashatnak /11. pont/.

Ezekben az iskolai vonatkozású kérdésekben fentebb ismertetett álláspontot elvi állásfoglalásnak méltóztassék tekinteni. A gyakorlatilag szükséges konkrét intézkedések tekintetében — amelyeket tapintattal és a helyzethez mért bölcs körültekintéssel kell eszközölnünk — azt kérem, hogy méltóztassék illetékes szerveknél akként rendelkezni, hogy esetről esetre szöbelileg állapodjanak meg az itteni nemzetiségi szolgálat vezetőjével: mikor, milyen intézkedést, milyen módon kell tenni” — írta, az utóbbi bekezdést immár kézírással hozzátoldva az általa több helyütt átjavított gépirásos tervezethez Kállay Miklós, közölve, hogy a miniszterelnökségen a fentiekben foglaltaknak megfelelően intézkedett.

(A hosszas idézetekkel az olvasó türelmét talán túlságosan is igénybe vevő krónikás egyetlen mentsége: hitelesen dokumentálni kívánta azt a magyar iskolatörténetben unikumnak tekinthető esetet, amikor miniszterelnöki, miniszteri, államtitkári szinten foglalkoztak egy alig néhány tucat tanulót reprezentáló tanítóképző ügyeivel, tanácsokat adtak az iskolai rendtartás kidolgozásához...)

Hiányos forrásaink homályban hagyják, hogy Lux Gyula végül is mikor, s milyen úton értesült a miniszterelnöki útmutatás tartalmáról. Valószínűsíthető, hogy a miniszterelnökség II. ügyosztályával fenntartott folyamatos kapcsolatai révén közvetlenül, illetve a VKM-en és a tankerületi főigazgatón keresztül szolgálati úton is hozzájutott/juthatott a számára fontos információkhoz.

Birtokunkban csak egy jóval későbbi, 1943. június 6-i VKM-rendelet szövege van, melyet Fraknóy főigazgató október 30-án juttatott el körlevél formájában a budapesti közép- és középfokú iskolákhoz.³³¹ E szerint

„a Német Ifjúság szervezet működését a 2320/1941. ME sz. rendelet... szabályozza... az említett szervezet a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter kormányhatósági felügyelete alatt áll, s az 1939. évi II. tc. 13. §-ának 2. bekezdésében foglalt rendelkezés szempontjából iskolai hatóság felügyelete alatt álló egyesületnek kell tekinteni... /Tehát/... az egyesületnek 18. életévüket be nem töltött leventekötelesek is tagjai lehetnek. ... A Német Ifjúság szervezet rendes, ill. pártoló tagjai tanintézet kötelekébe tartozó ifjak és leányok akadálytalanul lehetnek. Ebből okszerűen folyik, hogy ezek a tanulók a Német Ifjúság... alapszabályszerű megnyilvánulásain szabadon részt vehetnek. ...a Német Ifjúság az alapszabályszerű összejöveteleket olyan időben köteles tartani, amely megfelel a nevelési érdekeknek, vagyis ilyen összejöveteleket késő esti vagy éjszakai órákban nem szabad rendezni.

A kir. Főigazgató Úr intézkedési joga a Német Ifjúság szervezettél szemben annak ellenőrzésére szorítkozik, vajon a tanulók a 2320/1941. ME sz. rendeletben előírt bejelentési kötelezettségüknek eleget tettek-e, valamint arra, hogy a tanulók a Német Ifjúság szervezet működése miatt kötelességüket meg ne szegiék, a tanítási órát, szentmisehallgatást el ne mulasszák stb.

Az MNSZ-nek jelvényét a Német Ifjúság tagjai egyáltalán nem viselhetik. A Német Ifjúság jelvényét az alapszabályok 1. §-a határozza meg; ez a jelvény ugyanolyan feltételek mellett viselhető, mint a hasonló jellegű ifjúsági egyesületeké (pl. cserkészcsapat)” — olvasható a korábban intern állásfoglalások egy részét publikus előírásban megjelenítő rendeletben.

Csakhogy: a közép-kelet-európai tapasztalatokkal felvértezett olvasó jól tudja, hogy tájainkon gyakran mást mutat az élet, s mást intencionálnak a jogszabályok. A kérdések kérdése tehát az, hogy *mindebből mi valósult meg a budai német nyelvű tanítóképzőben, s egyáltalán, mi rekonstruálható a DJ intézeti működéséről?*

Az igazat megvallva, kevés megbízható információval rendelkezünk. Forrásaink ez ügyben szűkösek, hiányosak, a visszaemlékezők — nyilván a téma kényes természete miatt — szűkszavúak a DJ intézeti tevékenységét illetően. Ezért jó, ha a t. olvasó még a szokásosnál is nagyobb kritikával fogadja az elszórt információkat hipotézisekkel ötvöző alábbi oldalakat.

Mindenekelőtt tisztázandó: vajon a tanulók milyen hányada lépett be a DJ-be? A pontos válasz természetesen évről évre bizonyos százalékarány megjelölését követelné, ám ez esetben csak a rendelkezésre álló források felsorakoztatására, mérlegelésére vállalkozhatunk. Nem kívánván megismételni a korábbi fejezetben elmondottakat, a Deutsche Zeitung 1943. január 31-ei

számában az intézetről megjelent tudósítással kell kezdenünk az ismertetést, mely szerint „ma minden tanuló a DJ tagja”.³³² A június 9-i tanévzáró értekezleten viszont *Lux Gyula* úgy fogalmazott, hogy „tanulóink jelentékeny része a Német Ifjúság... tagja, ahol az intézeti neveléstől lényegesen eltérő, német nemzetiszocialista irányú nevelési hatások alatt állanak”.³³³ A következő tanévben, 1943. október 29-én az igazgató megállapította, hogy „tanulóifjúságunk nagy része tagja ennek a szervezetnek. A 18 éven aluliaknak belépésük előtt igazolniok kellett, hogy édesatyjuk beleegyeznek-e elhatározásukba.”³³⁴ 1944. február 23-án pedig arról esett szó, hogy a Heimabendeken való „részvételt ... csak olyan tanulóknak engedi meg, akik aláírták a Bundba /helyesen a DJ-be — D. P. / való belépési nyilatkozatot, illetőleg, akiknek szülője (gyámja) a belépést megengedte”.³³⁵ Ha mindehhez hozzátesszük, hogy csak Volksbund-tag szülők kiskorú gyermekei csatlakozhattak a DJ-hez, s hogy a szervezeten kívül álló *Kiszler József* emlékezete szerint az 1942–43-as és az 1943–44-es tanévekben kb. 6-10 fiú maradt az intézetben a DJ-szervezeten kívül, különösebb kockázat nélkül megállapítható: a tanulók túlnyomó többsége (80-90%-a) a DJ-szervezet tagja volt.

Tevékenységeiket részben az intézetben, de inkább azon kívül folytatták. Erre utal a fentiekben idézett Deutsche Zeitung-tudósítás további része is. „Szombatonként a csoportvezetők hazafias estet rendeznek. Ezenkívül a fiatalok rendszeresen részt vesznek a DJ sportrendezvényein. Sőt, a budakeszi népcsoport-ünnepélyen díjat is nyertek” — áll a közelebbről meg nem határozott „csoportvezetőket” említő cikkben.³³⁶

A DJ alapszabályaiban olvashattuk, hogy a helyi csoportok megalakulásához 20 rendes tag kellett, márpedig 1944-ben az iskolának 34 tizennyolc évesnél idősebb tanulója volt.³³⁷ Azt azonban, hogy közülük akkor hányan voltak DJ-tagok, nem tudhatjuk, mint ahogy azt sem, hogy vajon a Volksbund vezetősége mennyire szorgalmazta — az alapszabályzatban legalábbis nem említett — intézeti szervezetek megalakítását, s hogy a kormányzat képviselői mennyire tolerálták ezt a törekvést. Azt, hogy 1942-ben nem állt szándékukban az ilyen helyi csoportok megalakulását tudomásul venni tudjuk, de hogy valójában mi történt, azt kevésbé. Abból, hogy az intézetben rendszeresen megtartott Heimabendeket a tantestület tagjai felváltva látogatták, arra következtethetünk, hogy végül is nem került sor állandó tanárvezető kijelölésére, ami viszont talán arra utal, hogy az intézetben csupán ún. „támpontok” voltak, s nem helyi csoportok.

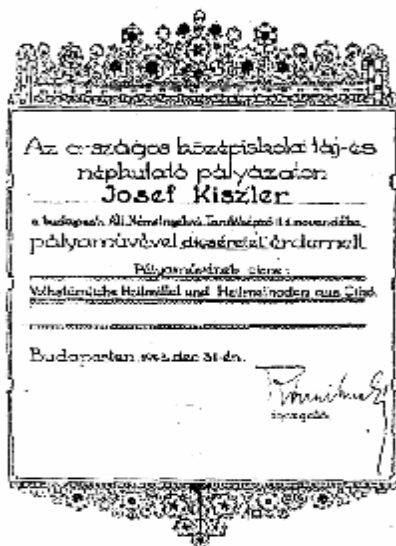
A fentiekben hazafias estekként emlegetett Heimabendekről alig tudunk valamit. A megkérdezettek közül többen kereken tagadták, hogy az intézetben ilyenek lettek volna, míg mások csak arra emlékeztek, hogy azokon — a tantestület és a DJ egybehangzó kívánságának megfelelően — csak a szervezet tagjai vehettek részt. Aki mégis emlékezett valamire, csak arról szólt, hogy ott csak az intézetben tanuló fiúk kaptak szót, énekeltek, politizáltak — s polgári ruhát viseltek.³³⁸ Jártak viszont a Deutsches Hausba, s a Volksbund más rendezvényeire.³³⁹ Időnként alakzatban — s a tilalom ellenére német dalokat énekelve vonultak az utcán. Az ilyen intézetben kívüli megmozdulások gyakoriságát tekintve rendkívül megoszlottak a visszaemlékezők: volt aki vasárnaponkénti rendszeres programról, s más, aki ritka, legfeljebb havonta egyszer bekövetkezett ilyen cselekményekről tudósított.

Talán az elmúlt fél évszázadnak „köszönhetően” (kettős értelemben is) alig emlékeztek a megkérdezettek a Deutsches Hausban tartott foglalkozásokra. Mindössze annyit közöltek, hogy a leggyakrabban a Bleyer Jakab Gimnázium tanárai vezették ezeket, s ritkán a Volksbund, ill. a DJ más funkcionáriusai, s hogy azokon korántsem csak a politikáról esett szó... Emlékeztük szerint DJ-tagdíjat nem fizettek, a Himnuszt és a Szózatot kizárólag magyar nyelven énekeltek. A volt DJ-tagok és a „Hűséggel a Hazáért” mozgalom hívei egyaránt úgy emlékeztek, hogy nem volt komoly konfliktus a két táborhoz tartozó tanulók között. „A tagok és nem tagok barátságban élnek egymás mellett az intézetben” — olvashatjuk az 1943. október 29-i jegyzőkönyvben is, mely „a békés együttélés további biztosítása” érdekében tartotta célszerűnek a tanárok részvételét „a szervezet összejövetelein”.³⁴⁰ Amikor ennek magyarázatát kértük, a megkérdezettek bizonytalanul válaszoltak: a tantestület szerepével, az internátusi fegyelemmel vagy a magyar képzővel való együttéléssel magyarázták a politikai típusú feszültségek felszín alatt maradását az intézetben.

Végezetül két témát kell érintenünk, mely a fentiekben ismertetett DJ-„ügyben” hangsúlyosan szerepelt, ám a budai képzőben a DJ-vel kapcsolatban történtek szempontjából nem volt jelentősége.

A vallásos nevelésre, templomba járásra, ill. a leventekiképzésre ugyanis a DJ-nek az intézetben nem volt befolyása.³⁴¹ A növendékek vasárnaponként rendszeresen jártak templomba, magyar, ill. német nyelvű istentiszteletekre, olyannyira, hogy közülük többen (DJ-tagok is) kántortanítói oklevelet szereztek.³⁴²

A levontekiképzés is az egyéb magyarországi középiskolákban megszokotthoz hasonlóan zajlott, az ez irányú munkásságáért 1944 februárjában nemzetvédelmi kereszttel jutalmazott *Lángfy Mihály* iskolai levonteparancsnok és *Tóth Ervin* levontefőtiszt, csapatparancsnok irányításával.³⁴³ 1942. március 15-től az intézet növendékei rendszeresen részt vettek a levonték közös ünnepségén s más karitatív, ill. a katonai mozgósítással összefüggő feladatokban. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel — mint erre már utaltunk — a levontekiképzés „a./ valláserkölcsei alapon nyugvó katonás, hazafias nevelésből; b./ testnevelésből és egészségápolásból; c./ katonai előképzésből és légvédelmi oktatásból; d./ öntudatos állampolgári életre való nevelésből; e./ az iskolában szerzett műveltség kiegészítéséből és emeléséből” állt.³⁴⁴ A háborús fejlemények mellett bizonyára a kiképzés polgári tartamainak is szerepük lehetett abban, hogy a kezdetben figyelemre alig méltatott levontefoglalkozások súlya, jelentősége az iskola vezetősége szemében folyamatosan nőtt...

2.5. A FORDULAT ÉVE

— A TERVEK ÉS REMÉNYEK VÉGE

„Kétszeres erővel kell feladatunkhoz látnunk, mert helyünket minden körülmények között meg kell állnunk. Iskolánknek fontos missziója van és ezt be kell töltenie.”

Lux Gyula, 1942. szeptember 1.

„Szomorúan kellett tapasztalnia, hogy olyan nehézségek is felmerültek, amelyeket legküzdeni nem tudott, viszont felelőssége mind nagyobb lesz... s... hogy idegzete fokozatosan kimerül.”

Lux Gyula, 1943. június 9.

A fordulát éve lett az 1942–43-as tanév többféle értelemben is: mindekelőtt a háború menetében, s ennek következtében az általunk vizsgált politikai játszma szereplőinek magatartásában, törekvéseiben tapasztalható lényeges változás, mely végül is döntőnek bizonyult a Fery Oszkár utcai német nyelvű tanítóképző sorsának alakulása szempontjából. S ettől elválaszthatatlanul: sajnálatos fordulat tapasztalható a ránk maradt forrásanyag tartalma szempontjából. A tanév végére kialakult politikai szituációban (s szegénységben) az igazgató már nem tartotta célszerűnek az Évkönyvben közölni a tanévnyitó és -záró beszédeket, s „gondos kezek” átrózták a fővárosi levéltárban ránk maradt jegyzőkönyveket, dokumentumokat is úgy, hogy azok néhány döntő ponton hiányosak, óhatatlanul nehezítve a történetek rekonstruálását...

A szeptember 1-jei tanévnyitó értekezletet Lux Gyula — a központi előírásoknak megfelelően — a kormányzóhelyettes halálával kapcsolatos megemlékezéssel kezdte. Mint bizonyára a tíz nap múltán sorra került tanévnyitó ünnepélyen is, megindult szavakkal szólt „a nemzetünket kormányzóhelyettesünk hősi halálával ért súlyos veszteségről”.³⁴⁵ Majd „szomorú szívvel jelentette”, hogy az intézet nem kap önálló épületet, s vázolta „azokat a nehézségeket, amelyekkel... meg kell küzdenünk és amelyeknek az előjeleit az eddigi években volt alkalmunk tapasztalni. Kétszeres erővel kell felada-

tunkhoz látnunk — biztatta kollégáit —, mert helyünket minden körülmények között meg kell állnunk. Iskolánknak fontos missziója van és ezt be kell töltenie” — hangsúlyozta, a tanári testület régi és új tagjainak segítségét kérve az igazgató.³⁴⁶ *Dr. Koltai István* személyében ugyanis egy fiatal, energikus, a tanítóképzés problémáit, fejlesztési lehetőségeit jól ismerő pedagógia-filozófia szakos r. tanárral, s a tanév jelentős részét végül is Berlinben töltő *Kuhár Miklóssal* pedig egy főállású testnevelőtanárral bővült a tantestület. Új óraadóként *Kmetykó Lajos* nyugalmazott testnevelési igazgató, *Borsos Lajos* r. kat. hitoktató és özv. *Vass Gyuláné Salánky Irma* gazdaságtan-tanárnő kapcsolódtak be az újabb osztállyal bővült intézet munkájába.³⁴⁷

Talán a „tempora mutantur” jeleként 15, „általában jó osztályzatú” tanuló nyújtotta be felvételi kérelmét az első osztályba,³⁴⁸ s további 3 korábbi növendék — egy-egy I., II. és III. éves — tért vissza az iskolába, kérve a szeptemberi pótvizsga lehetőségét. Az igazgató először a különböző körülmények között távozott fiúk újrafelvételét javasolta, majd a VKM felszólítására úgy módosította álláspontját, hogy a jelentkezők „igazolt állampolgárság alapján újból szabályszerűen felvehetők legyenek, és ezen az alapon pótvizsgát tehessenek”.³⁴⁹ Az ily módon meghatározott feltételek alapján — hosszas huzavona után — B. A. I. éves és L. J. II. éves tovább tanulhatott az intézetben, míg St. J. III. éves növendék nem folytathatta tanulmányait.³⁵⁰

Mivel a szászrégeni képzőből további átjelentkezők érkeztek az első osztályba, az 18 fővel indult. Így az intézet összlétszáma 53 fővel végül is meghaladta az SS-sorozás előtti 1940-41-es tanév csúcslétszámát (49 fő), ami bizonyára az illetékesek örömeire szolgált, ámbar fokozta a közös internátus zsúfoltságát, s csökkentette a benne elhelyezhető magyar képzősök számát.³⁵¹

Ámde korántsem csak az intézetbe kerülő tanulók száma, „mozgás-iránya” jelezte a nyugati hadjárat keltette „villámháborús” illúziók végét s az elhúzódozó háború következményeit az iskola életében. Az 1942. szeptember 4-éről 5-ére virradó éjszaka a magyar fővárost először ért, majd öt nap múltán megismétlődött légítámadás következményeként II., III. és IV. éves növendékeket (9, 10, ill. 6 főt) mozgósítottak légoltalmi szolgálatra, átlagosan növendékenként 45–58 órás hiányzást okozva a szeptembertől november végéig terjedő időszakban. A tanulmányi eredményeket is igen kedvezőtlenül érintő légó-szolgálat „szinte kibírhatatlan terheket rótt” az egyes tantárgyakban a tankönyvek hiánya folytán amúgy is nehézségekkel küzdő fiatalokra,

különösen azért, mivel az éjszakai szolgálatokat követő napon is fáradtak voltak az órákon.³⁵²

Ehhez járultak a különböző élelmiszereket és fűtőanyagokat érintő, lépésről lépésre kiterjesztett korlátozások, s ennek következtében a „köztartás”-nak nevezett közétkeztetés minőségének gyors romlása s az egyre keményebb fűtési szabályok³⁵³, a fürdési alkalmak ritkulása,³⁵⁴ a háborús évek alatt szinte „menetrendszerű” szénszünetek (1942. dec. 20-tól 1943. január 24)-ig³⁵⁵, az internátus túltelítettsége, az osztálytermek zsúfoltsága s többfunkciós felhasználása, az egyre gyakoribbá váló mozgósítások, gyűjtési és jótékonyági akciók stb.³⁵⁶ — s máris valamelyes képet kaphatunk az intézet háborús mindennapjairól. S ha a családot, családtagokat ért megpróbáltatásokról szóló, az egyre gyakoribbá váló behívásokról, sebesülésekről, eltűnésekről és hősi halottakról érkező híradásokat is számba vesszük, világossá lesz, miért kérte *Lux Gyula* kollégáit, hogy „ahol csak alkalom adódik, járuljanak hozzá a szilárd közhangulat fenntartásához... hogy bármilyen nehézségek közepette is, szótlanul kitartsunk”.³⁵⁷

A háborús és hazafias tematika egyre nagyobb teret kapott a magyar és német nyelvű írásbeli dolgozatokban is. „A katonaelet dicsérete”, a „Harc a Szovjet ellen”, a „Miért beszélünk német–magyar sorsközösségről” vagy a „Háborús karácsony” című dolgozatok példázzák az egyik, az „Itt élned, halnod kell”, „A magyarországi németek karaktere”, a „Március 15-e”, a „Szülőfalum” a másik dolgozattípust.³⁵⁸

A háborús áldozatok számának növekedésével — különösen a 2. magyar hadsereg katasztrófáját követően — egyre nagyobb figyelmet szenteltek a sebesülteknek és a hősi halottaknak. A „drága sebesültjeinkre és a megszentelt új hősi hantokra” való emlékezést iktatták az 1941 szeptemberétől bevezetett napi „Fohász a honvédekért” szövegébe,³⁵⁹ s főigazgatói utasításban szabályozták „a hősi halottak nyilvántartását”. E szerint az „Európa újjászületéséért és keresztény kultúrájának megmentéséért a bolsevizmussal folytatott gigantikus küzdelemből a magyarság is méltó módon kiveszi részét s meghozza a maga hősi áldozatát. A hatalmas méretű fegyveres összecsapás egyre több magyar életet követel áldozatul. Hősi halottaink megbecsülése, kegyeletük ápolása megkívánja, hogy minden iskola kísérje figyelemmel hadba vonult tanárainak és tanítványainak háborús teljesítményeit és esetleges hősi halálát” — írta *Fraknóy József* főigazgató.³⁶⁰

A Fery Oszkár utcai magyar tannyelvű intézetben minden nehézség nélkül teljesíthetőnek bizonyult utasítás kényes helyzetbe hozta a német

nyelvű képző vezetőit: a magyar hadseregben szolgáló egyetlen tanárt, dr. Werger Mártont kivéve az intézetükből bevonultak a német fegyveres erők kötelékeibe léptek, őket vajon „figyelemmel kísérjék-e, háborús teljesítményeiket számon tartsák-e” annak ellenére, hogy eljárásukkal állampolgárságukat s ezzel intézeti státusukat veszítették, ahogy ezt a fent említett St. J. esete is mutatja. „Credo”-jukból adódóan számukra csak a magyar hadseregben szolgálók számontartása, nyomon követése volt lehetséges, még akkor is, ha éppen az évekig szolgált Werger tanár úr példája mutatja, hogy milyen kététes helyzetbe kerülhetett a német nyelvű tanítóképzőből érkezett katona a magyar királyi honvédségben. Visszaemlékezése szerint a tanár úr időnként életveszélyt jelentő szomorú esetek sorozatán keresztül tapasztalhatta meg *Lux Gyula* korábbi megfogalmazásának igazságát: „Nehéz és részben hálátlan feladatot vettünk magunkra: a magyarok szemében pángermánok vagyunk, akik tanulóinkat német szellemben neveljük és tanítjuk. A Harmadik Birodalom hívei pedig úgy néznek ránk mint magyarrá váltakra, akik német tanítványaikat asszimilálják.”³⁶¹

A háború szította feszült légkörben nehéznek, szinte lehetetlennek tűnhetett meglegelni a „modus vivendi”-t a kettős nemzeti és kulturális elkötelezettségű, ám a magyar állam iránt lojális embereknek az egymással igencsak ambivalens viszonyban álló közösségek, társadalmi-politikai csoportosulások között. (Történetünk „hősei”, a német nyelvű képző tanárai, s diákjainak egy része is, éppen ezt tették: megkísérelték a szinte kilátástalant, legjobb meggyőződésüknek, erejüknek, képességeiknek megfelelően próbálkoztak, esendő emberek módján csetlettek-botlottak — kortársaik s az újabb generációk félreértéseitől, félremagyarázásaitól kísérve. Fél évszázad elteltével igazán megilleti őket az esély, hogy az utókor legalább a dolgozatunkban közölt dokumentumok „tükre által homályos”³⁶² képet alkothasson nemes cselekedeteikről, viselt dolgaikról — egész túlon túl kelet-közép-európai történetükről.)

Így azután bizonyára élénk érdeklődés kísérte az 1943. február 3-i tanári értekezleten az igazgató hosszabb fejtegetését a közösség fogalmáról s Koltai István felolvasását a közösségi nevelés kérdéséről. Az eredetileg a jegyzőkönyvhöz mellékelte két írás, a szaktanárok csatlakozó korreferátumaival együtt eltűnt,³⁶³ így csak közvetett forrásokból következtethetünk azok tartamára.

Fennmaradt ugyanis Lángfy Mihály beszámolója a tankerületi főigazgató által szervezett, a közösségi nevelés kérdéseit taglaló tanfolyam-

ról,³⁶⁴ ami — bár valamivel később került megrendezésre — valamelyes képet adhat számunkra arról, hogy a tanév központi nevelési gondolatát előkészítendő, a főigazgató milyen előzetes útmutatással láthatta el az igazgatókat a téma tárgyalásához.

Domokos Lászlóné az osztályközösségek kialakításáról tartott előadásában mindenekelőtt arra intette kollégáit, hogy „az iskola ne csak tudománnyal... tömje meg a gyermek lelkét, hanem az ismeretek nyújtása mellett nagy hangsúly helyezendő a vallásos, hazafias, nemzeti közösségre való nevelésre is”. „Az igazi közösségben nagyon sok ember, tartósan kapcsolódik össze, ez testi-lelki összetartozás” — hangsúlyozta a „Magyar személyiség, magyar közösség” c. előadásában *Boda István* —, s ennek alapja „a közös létérdekekben” található. „Magyar személyiség alatt nem kizárólag a leszármazottság szerinti magyart kell érteni”, hanem a hazánkban lakó nemzetiségieket is — tisztázta az előadó, nem titkolva véleményét, mely szerint „túlságosan magunkhoz öleljük a nemzetiségeket, sokszor a magyarság kárára is”.

A kurzus meghatározó előadását *Imre Sándor* tartotta „A nemzeti egység mint nevelési feladat” címmel. Miután röviden visszatekintett a nemzetnevelés koncepciójának kialakulására, forrásaira, a nevelés társadalmi jellegére hívta fel hallgatósága figyelmét s arra, hogy „az egyén és közösség elválaszthatatlan. Amilyen né a nevelés által az egyes egyén, a polgár, olyan lesz a közösség, s viszont: a nevelés olyanná lesz, amilyen né teszi a közösség.” A nevelő ugyanis „politikus”. A nemzet megérzi az ő munkáját... A nemzetért való felelősséget és tudatosságot kell tanítványainkban kifejleszteni... Itt születtem, itt élek, együttérzek a nemzettel. Minden emberben ki kell fejleszteni ezt a tudatosságot és felelősséget... A nevelés... küzdelem a nemzetellenes hatásokkal.” — figyelmeztette a tankerület pedagógusait a professzor.

A kíváncsok nemzeti egység megteremtésének feltétele „a szociális kérdések megoldása”, „a társadalmi ellentétek enyhítése”, a „kölsönös megértés és segítség szellemének kialakítása”. A társadalmi igazságosság szellemében „nem egy réteg (pl. a munkásság) életszínvonalát kell javítani, hanem minden réteg jobb sorsát biztosítani” — állította *Szokolay Leó* a „Szociálpolitika és a gyermek” c. előadásában, a forradalmi módszerekkel szemben a törvényes utak preferálását ajánlva hallgatói figyelmébe.

Záróelőadásában *Fraknóy József* hangsúlyozta: „A világnézetek mai gigantikus harcában elsőrendű kötelességünk foglalkozni a közösségi nevelés problémájával... Nem lehet nemzetnevelés a haza fogalmának kialakítása

nélkül... /melynek révén/ a Kárpátoktól övezett Magyarország egységét kell megteremtenünk.” Ennek útja a főigazgató szerint „a kötelességérzet, a felelősségtudat kialakítása minden rendű és rangú állampolgárban, s a tekintélytisztélet elmélyítése”. Célunk, „hogyminden magyar embert felebaráti szeretet fűzzön össze, s hogyminden lélekben és testben egységes, szép embertípust teremdjünk kiformálni”.

A korabeli viszonyok és *Lux Gyula* részletesen idézett korábbi megnyilatkozásainak ismeretében aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogyminden nagyjában és egészében ezek a motívumok bukkanhattak fel a német nyelvű tanítóképző tanárainak eszmecseréjén is, néhány sajátos, az intézmény nemzeti-ségi jellegéből adódó kiegészítéssel. 1941. február 19-én az igazgató már részletesen vázolta a testület előtt a nemzeti-ségi tanítóképzés közösségi jellegére vonatkozó elképzelését, a „német népiség közösségtudata” mellett a „haza közösségtudatát” s a néptanító életterét, a falusi közösséget állítva gondolatmenete centrumába.³⁶⁵ Semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogyminden az eltelt két év során *Lux Gyula* lényegesen változtatott volna e kiindulópontján. Mindazonáltal az ekkortájt született, számunkra elérhető cikkei, ill. előadásai bizonyos hangsúlyeltolódást jeleznek. Erre utal például, hogyminden a *svájci* /!/ tanítóképzés ismertetésének szentelt rövid írása végén egyetértőleg tanulságul idézte Wilhelm Brennt, a baseli tanítóképző intézet igazgatóját: „A tapasztalat megmutatta, hogyminden nemcsak a vallásos alapon nyugvó katolikus vagy protestáns jellegű nevelésméлет, hanem a szocialisztikus vagy szabadgondolkodó nevelésméлет is termékkennyé válhatik... ha nem kerül el-lentétbe minden állami élet alapjával, a népközösséggel. A szemek, amelyek a nemzetközösség korában e tények iránt megzavarodtak /sic!/, szerencsére ma már újból kitisztultak, és örömmel állapíthatjuk meg, hogyminden ez a szó, haza és hazafias ismét pirulás és rossz lelkiismeret nélkül ejthető ki, és hogyminden a nemzeti feladat a nevelésről szóló elméleti gondolkodásnál újból... jelentőséget nyer.”³⁶⁶

Korábbi meggyőződéséből jottányit sem engedve, defenzív-tárgyalagos hangnemben készült előadni az igazgató a magyarországi németek hazafiasságáról is a Debreceni Nyári Egyetemen.³⁶⁷ „Ezt a kérdést... elfogultsággal megítélnünk nem szabad, mert akkor eltávolodunk az igazságtól. Amikor tehát a nyilvánosság előtt szólunk erről a kérdésről... ki kell kapcsolnunk minden előítéletet, minden egyoldalú beállítást, és tárgyilagosan, minden szenvedélytől mentesen kell a kérdést tárgyalnunk” — szögezte le a bevezetőben, majd a hazafiasság fogalmának meghatározására tett kísérletet: „A ha-

zafiasság olyan értelmi és érzelmi beállítottság, mely egy népközösség léte-
dekeinek a szolgálatában áll. Keletkezésének oka az együttélésből fakadó
közösségtudat, amely közös gondolkodásmódot és közös érzéseket szül és
közös akaratmegnyilatkozásokhoz, tettekhez vezet. A közös szenvedések és
örömök emléke alapján kifejlődik idővel a közös sors tudata és a közös ha-
zához ragaszkodás érzése... /ami/ kötelességtudatot, önzetlenséget, áldozat-
készséget vált ki. Hazafias az, aki a haza iránt olyan érzéseket táplál, ame-
lyek hasonlóak a szülő iránti érzelmekhez, a haza lakói iránti érzelmek pedig
hasonlóak a testvérek iránti érzelmekhez. Feladatunk az, hogy megvizsgál-
juk, megtalálhatók-e a hazai németsegnél a közösségtudatnak, a hazaszere-
tetnek azon jegyei, amelyek a hazafiságot alkotják” — olvashatjuk a ránk
maradt kéziratrövedékben, mely rövidesen áttér annak vizsgálatára, hogy ki is
tekinthető magyarországi németnek. Pukánszky Béla professzor definícióját
elfogadva Lux dr. azt írta, hogy „német polgárnak azt tekintjük, aki német
származása tudatában lép a magyar–német együttműködésben nyíló egyik
vagy másik útra”. Az ezt követő, meglehetősen hosszú történelmi áttekintés
számunkra érdekleltő mozzanata a nemzeti mozgalmak megjelenését és ha-
tását taglaló rész, mely az uralkodó családhoz kötődő állampatriotizmus és a
magyar néppel, állammal való sorsközösség-vállalás kollíziójáról szól: „A
német polgárnak tehát választania kellett az uralkodó és a szabadságeszme
között. És a német polgárság a szabadságeszme, a haladás mellett döntött...
A haladó németiség csaknem osztatlanul a haladó magyarság oldalán állt. A
másik kérdés, amely a hazai németiség elé lépett, ez volt: hogyan használhat a
németiség legjobban a magyarság ügyének? A válaszadásnál az eddig megle-
hetősen egységes németiség két táborra szakadt. Az egyik azt vallotta, hogy
legjobban úgy használhat, ha tökéletesen elsajátítja a magyar nyelvet és a
magyar irodalom munkásává válik, hogy ily módon közvetítse a magyarság-
nak a német műveltség kincseit. A másik csoport azt hangsúlyozta, hogy úgy
használhat a legjobban, ha megtartja anyanyelvét, nemzetiségét és ezen ke-
resztül épít hidat a magyarság és a külföld között... Ettől kezdve két irányza-
tot különböztethetünk meg a hazai németsegnél: egyet, amely a magyarságba
való beolvadást hirdeti, vallja és cselekszi és egy másikat, amely a német
nemzeti öntudatát nem áldozza fel, de nem ellensége a magyarságnak, hanem
ugyanolyan szeretettel és lelkesedéssel áll a magyarság, a haza szolgálatába,
mint a másik. Mindkét irányzatnak sok jeles képviselője volt...”³⁶⁸ — szögez-
te le *Lux Gyula*, majd rátért a példák felsorakoztatására. A művészet, a tu-
domány, a kultúra és a honfiúi hűség kiemelkedő alakjainak sorát felidézve

arra a konklúzióra jutott, hogy „a legszentebb polgári erény /a hazaszeretet — D. P./ gyakorlása terén a németiség mindig kivette a maga részét”.

Az ezen a ponton sajnálatosan megszakadt kézirat megítélésünk szerint hű képet ad az 1943-ban Lux Gyulát foglalkoztató, a németiség és a hazafias közösségi nevelés kapcsolatát érintő kérdésekről, arról, hogy milyen tradíció folytatását ajánlhatta ekkoriban kollégái figyelmébe. Megfogalmazása szerint történelme során a haladó kárpát-medencei németiség és magyarság egyaránt felismerte a sorsközösségükből rájuk háruló kötelességet — amiből persze kimondatlanul az is következik, hogy, aki erre képtelen, az nem progresszív és nem jó hazafi, álljon bármely oldalon, s vezesse bármilyen motívum is őt...³⁶⁹

Kockázatosabb számunkra a tanári értekezéslet másik előadójának, *Koltai Istvánnak* az álláspontját rekonstruálni. Rendelkezésünkre álló írásai azt mutatják, hogy ő is különösebb fenntartás nélkül azonosult az akkoriban hivatalos kultuszkormányzati állásponttal, vagyis nagyjában és egészében a fentiekben ismertetett tankerületi tanfolyam alapgondolatait ajánlhatta kollégái figyelmébe.³⁷⁰ Eredeti mondanivalója mindennek a tanítóképzésben való érvényesítését illetően lehetett, s hogy mi, arra az 1941-ben a német akadémiai tanítóképzésről, annak tanulságairól írt könyve alapján következtethetünk. Ebben nagyobb segélyzéssel, ingyenes ellátással, ösztöndíjakkal javasolja kitárni a líceum kapuit „az alacsonyabb néprétegek gyermekei, a szegénysorsú... de tehetséges, jellemes, lelkileg gazdag ifjak előtt, akiket csak az anyagiak akadályoznak meg a magasabb műveltség megszerzésében. Ez... összhangzásban lenne kormányzatunknak... a tehetségek térfoglalásával kapcsolatban hirdetett elveivel” — írta, s azt javasolta, hogy a líceum is a gyakorlati életre készítsen fel, mint az elemi és a polgári iskola, csak magasabb fokon. „Ismereti anyagát a népi életbe kell beágyaznia. Éspedig a mai életbe, vagyis a tanításba több jelenidejűséget kell bevinni.”³⁷¹

Az akadémiai felvételiknél az értelmi képességek mellett „a jellembeli, érzelmi vonásoknak és a személyiség egyéb jegyeinek”, valamint a „gyermekkel való bábni tudásnak, nevelői tapintatnak, szuggesztív erőnek, pedagógiai szeretetnek, alakító szándéknak, értékgazdagságnak stb.” a figyelembevételét javasolta. Nagy jelentőséget tulajdonított az akadémiai tanárok személyiségformáló hatásának is, s ehhez nagyobb szabadságot kívánt a számukra: „Tanítói lelkületet nem annyira a tantárgy, a tanítási anyag alakít ki, mint inkább a tanárnak az a személyes hatása, melyet tantárgyán keresztül hallgatóira gyakorol. Ezt a lélekkirádat, a tanár és a hallgató közti lelki

áramlást nem szabad az órára elvégzés szigorú kötelezettsége mellett megnyírásiágileg is pontosan előírt tanítási anyaggal megakasztani. Mert ilyen esetben... lesz tanítás az anyagátadás értelmében, de nem lesz azon belül nevelés is” — írta a tanár úr,³⁷² a kerettanterv bevezetése érdekében. Hóman Bálinta hivatkozva számba vette, hogy a néptanítónak a szorosan vett iskolai feladatain kívül milyen kötelezettségei lesznek még: „az új tanítónak tehetségkiválasztónak, faluvezetőnek és népművelőnek is kell lennie”. E szélesebben értelmezett tanítói, közösségvezetői feladatból következett arra, hogy „melyek azok az általános tulajdonságok, amelyek a tanítói pálya szempontjából szintén döntő fontosságúak”: „a tántoríthatatlan világszemlélet, az öntudatos magyarság, a lényeglátás, az életismeret, a szociális lelkület. Ezért nem hiányozhat az akadémia tantervéből a hit- és erkölcsan, a magyarságismeret, a bevezetés a filozófiába, a táj- és népkutatás” — állította. Az utóbbi jelentőségét abban látta, hogy „a tanítóságban felébresztve a kutatási örömet és vágyat, megmentjük a legnagyobb ellenségétől, az elparlagiasodástól... /s/ annyit... elérünk, hogy valamennyinek szíve-lelke fogékonnyá válik környezete népi és természeti élete iránt, szeretni fogja azt, erejéhez mérten cselekedni fog érte, és nem fog tőle elszakadni soha... Hogy a tanító valóban faluvezető lehessen, ahhoz szükséges, hogy a gazdasági kérdésekkel is tisztában legyen”, s hogy elemi népművelői ismeretekkel is rendelkezék.³⁷³ Koltai István szerint tehát a tanító a gyermek- (iskola-) és felnőtt- (falu-) közösség vezetője, formálója, kovásza kell legyen, s a tanítóképzésnek is erre szükséges felkészítenie őt, a német nyelvű képzőben természetesen a nemzetiségi sajátosságok messzemenő figyelembevételével.

Csakhog, mint mindenhez, ehhez is megfelelő személyi és tárgyi feltételekre lett volna szükség. Mint tudjuk, különösen az utóbbinak híján volt a Fery Oszkár utcai épületbe zsúfolt két tanítóképző. A lassan tarthatatlanná vált helyzár orvoslására tett kísérletet 1943. január 21-én Szinyei Merse Jenő miniszter, egyidejűleg két levelet is útjára bocsátva az Andrássy út 120. alatti ingatlan megvásárlása érdekében.³⁷⁴

A pénzügyminiszterhez címzett levélben kollégája hozzájárulását kérte ahhoz, hogy „a budapesti Állami Németnyelvű Tanítóképző-Liceum 1939 óta húzódo elhelyezésének most már halaszthatatlanul sürgős és szükséges megoldása céljából a Budapest, VI. Andrássy út 120. sz. alatt lévő és megvétetre felajánlott 534 négyszögölnyi területen fekvő és 1914-ben I. osztályú kivitelben épült háromemeletes házat” megvásárolhassa.

A részletekre áttérve kérte: „méltóztassék... hozzájárulni ahhoz, hogy tárcám 8. címének Beruházásainál 1 218 000 P előirányzat nélküli kiadás, a 8. cím 1. rovatának 2. alrovatán 4000 P, a 8. cím 2. rovatának 1. alrovatán pedig 15 000 P hiteltúllépés engedélyezése iránt a m. kir. Miniszternácshoz előterjesztést tehessenek. Ezeknek az összegeknek a részletezésére... előadom, hogy a ház vételárára 900 000 P-re, az adásvétellel felmerülő meddő kiadásokra... 108 000 P-re, az épület iskolai és internátusi felszerelésének berendezéséhez és a köztartás felszereléséhez 150 000 P-re, az épület használatba vételéhez szükséges belső és külső átalakítási és tatarozási munkákra 60 000 P-re, vagyis összesen: 1 218 000 P-re van szükség. A hiteltúllépésként kért 4000 P az 1943/44. tanévi 4 havi tanári, internátusi, köztartási és iskolai személyzeti többletkiadásokra, a 15 000 P hiteltúllépés pedig a közös elhelyezésből önálló elhelyezéshez jutó intézet 4 havi dologi többletkiadásaira szükséges” — írta a miniszter, hangsúlyozva az ügy sürgősségét s azt, hogy az ingatlant jelenleg bérlőknek még február 15-éig fel kellene mondani ahhoz, hogy az elengedhetetlen munkálatok a következő tanév kezdetéig elvégezhetők legyenek. Majd „az intézet elhelyezésének elodázhatalan voltára nézve” a következőket írta: „Az ország területén német nemzetiségi népiskolákban ez idő szerint 1499 tanerő működik. Ennek a tanítómennyiségnek az utánpótlását évenként kb. 75 tanító fedezi. Ezt a tanítószükségletet elégíti ki részben az 1939. évben Budapesten megnyílt tanítóképző líceum.³⁷⁵ Az intézet felállítását tárgyi szempontok mellett kül- és nemzetiségpolitikai érdekek hívták életre... Ez a kényszerelhelyezés... ma már semmiképpen sem tartható fenn. ... a folyó 1942/43. tanévben már az intézet I–IV. osztályai működnek. Az ehhez szükséges tantermek, internátusi és egyéb helyiségek biztosítása pedig fizikai képtelenség. A vendéglátó intézettől oktatási és internátusi célokra elvont helyiségekre magának a vendéglátó intézetnek is szüksége van, s az intézet túlsúlyfoltása már olyan mérvű, hogy annak működését teljesen megbénítja s eredményes munkásságát kizárja. A magyar tanítóképzés megengedhetetlen rovására történt ezen kényszerű elhelyezéssel a hazafiatlanság vádjá volna felvethető, aminek elhárítását külön nem is kell indokolnom. Ebből a szempontból a legkényesebb helyzet az, hogy a német növendékek miatt a magyar tanítójelöltek szorúlnak ki az intézet internátusából, és hogy a magyar növendékek legnagyobbbrészt csak bejárókként vehetők fel. Márpedig a tanítói hivatásra való ránevelés csak olyan légkörben lehet eredményes, amely a hallgató életét, minden tevékenységét az ügy szolgálatába szegődte.

Ez a szellem pedig éppúgy, mint a papi és a katonai nevelésnél, csak az internátusban érvényesülhet teljes mértékben.³⁷⁶

Ilyen körülmények között úgy vélem, hogy a fent kínákozó alkalom elfogadása elől nemcsak, hogy nem térhetek ki, hanem az annak visszautasításával járó következményekért a felelősséget sem vállalhatom. Ismételten arra kell kérnem tehát Nagyméltóságodat, hogy javaslatomat annál is inkább elfogadni méltóztassék, mert a megvásárolni szándékolt ingatlan a m. kir. kincstár számára bármilyen körülmények között — a viszonyok esetleges változásával is — kulturális célokból felhasználható lesz. Többek között pl. a budapesti Csalogány utcai tanítóképző elhelyezésére, amely utcaszabályozás folytán jelenlegi helyén sokáig nem maradhat, a budapesti VII. kerületi tanítóképző intézet pedig már évtizedek óta a kívánalmakat ki nem elégítő elhelyezéssel, bérépületben kénytelen szorongani, s így elhelyezéséről előbb-utóbb szintén gondoskodni kell” — írta a budapesti tanítóképzés helyzetébe is bepillantást engedve a miniszter.

A másik levelet Szinyei Merse Jenő a miniszterelnöknek, Kállay Miklósnak címezte, megküldve a PM-hez írt levél másolatát, s „az 1938:XIV. tc. 24. §-ában foglaltakra és a Nagyméltóságod bölcs gondozására bízott nemzetiségpolitikai érdekekre” hivatkozva kérte, hogy a kérelmet „a m. kir. pénzügyminiszter úrnál hathatós befolyásával nyomatékosan támogatni és a kérelem teljesítését feltétlenül kieszközölni méltóztassék”.

A miniszterelnök támogató levelének csak a fogalmazványát sikerült felkutatni, így nem egészen világos, hogy személyesen Kállay Miklós, vagy helyette Pataky államtitkár írta-e alá a PM-nek (Bártfay államtitkárnak) átküldött levelet,³⁷⁷ melyben a VKM kérésére hivatkozva közölte, hogy az „átiratban kifejtett indokokra, valamint a 8490/1940. ME sz. rendeletben közzétett magyar–német kisebbségi megállapodás I. 4. pontjában foglaltakra való tekintettel a gondozásomra bízott nemzetiségpolitikai érdekek szempontjából teljes mértékben” magáévá teszi a VKM kérését. „Ezért — az ügy sürgős voltára is hivatkozással — van szerencsém /kihúzza: nyomatékka/ arra kérni Nagyméltóságodat, méltóztassék nagybecsű hozzájárulását adni ahhoz, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr a szóban forgó előirányzat nélküli kiadás és hiteltüllépés engedélyezése iránt a m. kir. minisztertanács-hoz előterjesztést tegyen.”

Talán a „**nyomatékka**” szó elmaradásának tudható be, hogy Bártfay Gusztáv pénzügyminisztériumi államtitkár csak a Szinyei Merse Jenő által intézkedésre kívánatosnak tartott határidő után, s akkor is a konkrét

ajánlatot elutasítva válaszolt az előterjesztőnek: „Tisztelettel értesítem Nagyméltóságodat, a rendelkezésemre bocsátott becslési adatok alapján ez idő szerint sajnálatomra nem járulhatok hozzá ahhoz, hogy a budapesti német tannyelvű állami tanítóképző intézet elhelyezésének biztosítása érdekében a Budapest VI. Andrassy út 120. szám alatti házingatlant 900 000 P-ért megvásárolni méltóztassék. A szakértői értékbecslésekből, valamint a saját szakértőm által adott véleményből megállapíthatóan az eladók által kért 900 000 P túlzottnak látszik; márpedig feltétlenül mellőzendőnek tartom, hogy a kincstár valamely ingatlant valóságos forgalmi értékén felüli vételárért szerezzen meg. Mindezek ellenére nincs elvi észrevételem az ellen, hogy a budapesti német tannyelvű állami tanítóképző intézet végleges elhelyezésének biztosítása érdekében megfelelő ingatlant vásárolni méltóztassék. Ezt az elvi hozzájárulásomat, a fentieknek megfelelően azonban ahhoz a feltételhez kell kötnöm, hogy az erre a célra alkalmas ingatlan a valóságos forgalmi értéknek megfelelő áron szereztessék meg” — hangsúlyozta az államtitkár,³⁷⁸ aki aligha tudhatta, hogy a halasztással valójában zsákutcába vitte az intézmény önálló épülethez juttatásának ügyét.

Mielőtt a további történéseket s azok okait kutatnánk, vessünk még egy pillantást az imént ismertetett dokumentumokra. Az aláhúzások révén már jeleztük e levelek néhány érdekesnek tűnő mozzanatát. Szinyei Merse Jenő előterjesztésében figyelemre méltó a javaslat kidolgozottsága s a szenvedélyesen érvelő, már-már személyes hangvétel, amellyel — s ez megint új vonás — nem annyira a német képző elhelyezéseért, hanem sokkal inkább a magyar képző helyzetének normalizálásáért, a kényszerű vendégektől való „megszabadításért” érvel, a hazafiatlanság vádját kivédendő. A korábbi minisztériumi előterjesztésektől eltérő megközelítés (gondoljunk csak „a viszonyok esetleges változására” való nyílt utalásra s a tartalék alternatíva felrajzolására) lehet, hogy a „változó idő” jele, de az is lehet, hogy csak az új miniszter sajátos attitűdjéről, habitusáról tanúskodik s arról, hogy 1942. szeptember 23-án vette a fáradtságot s maga mérte fel a Fery Oszkár utcában kialakult helyzetet.

Padányi-Frank Antal beszámolója szerint „a miniszter úr személyesen kívánt meggyőződni /az internátusban — D. P./ a tanulók elhelyezési viszonyairól, abból a célból, hogy közvetlen tapasztalata alapján és az intézet igazgatója véleményének meghallgatása után, az esetleges kíváncsi kielégítése és a hiányok megszüntetése érdekében a szükséges lépéseket mielőbb és megfelelő módon megtehesse. A látogatás során a miniszter úrnak alkalma

volt megállapítani az intézet tanulóotthona hálótérmeiben, mosdójában, dolgozószobáiban és ebédlőjében egyaránt a növendékek egészsége mellett a tanítás érdekeit is komolyan veszélyeztető állapotokat, melyeket elsősorban az ideiglenesen elhelyezett, de a jelen tanévben már négy évfolyamúvá duzzadt német tanítási nyelvű tanítóképző intézet okoz. Egyébként az a megértő jóindulat, mellyel a miniszter úr az igazgató és a tanárok véleményét meghallgatta, továbbá a felügyelettel megbízott növendékek jelentéseit fogadta, kedves és kellemes élménnyé tették a magas látogatást.³⁷⁹ Tegyük hozzá: a magyar tannyelvű tanítóképző tanárai és növendékei számára. Lux Gyula és maroknyi csapata viszont aligha örülhetett annak a már-már diszkriminatív eljárásnak, hogy a miniszter a végeredményben közösen használt internátus meglátogatásakor hivatalosan csak a vendéglátó intézményt kereste fel.³⁸⁰ annak a problémáival ismerkedett, s hogy az egész kérdést hasonló módon kezelte az Andrássy úti épületre vonatkozó előterjesztései során.

Még nyugtalanítóbb lehetett volna számukra, ha tudomást szereznek arról, hogy a miniszterelnökségen nem voltak hajlandók a kultuszminiszter tervét „nyomatékkal” támogatni, „a változó időekkel” változó preferenciáknak megfelelően...

A teljesség igénye nélkül próbáljuk csokorba szedni a miniszterelnökség hangsúlyváltoztatásának lehetséges okait:

- Elsődleges szempont lehetett a háború menetében bekövetkezett fordulat (s az ebből adódó nehézségek szem előtt tartása), valamint ettől elválaszthatatlanul — a magyar–német viszony általános alakulása.
- Nem maradhatott hatás nélkül a csúcslétszámát tekintve háromszázezres (majd kétszázötvenezeres) Volksbund politikája (az 1941. évi népszámlálás eredménye s az SS-toborzás traumája), befolyása a hazai németiségre, s ezzel összefüggésben a magyar állam szempontjából illojálisnak minősülő németek Birodalomba való áttelepítésének terve, mely újjólag megerősítést nyert az 1943. április 17-i, klessheimi Hitler–Horthy-találkozón.³⁸¹ A Führer és a Kormányzó között voltak ugyan bizonyos, az érintettek körét érintő véleményeltérések, de abban egyetértés mutatkozott, hogy a két ország közötti jó viszonyt szolgálná a jövőben a magyarországi németek (Horthy szerint egy részének, Hitler szerint egészének) kitelepítése, aminek persze messzeemenő hatása lehetett volna a magyarországi német nemzetiségi iskolázásra, így a tanítóképzésre is.
- S végül tagadhatatlan, hogy a budapesti német tannyelvű tanítóképző csak részben felelt meg (az olvasó majd eldönti, hogy miért) a magyar

kormányzat által vele szemben támasztott igényeknek. A korabeli terminológiát átvéve, különösen „nemzetpolitikai szempontból” tűnt kétségesnek a Lux Gyula vezette intézmény teljesítménye, hiszen a növendékek jelentős része többé-kevésbé a Volksbund (pontosabban: a DJ) befolyása alá került. S egyébként is, egy 1943. júniusi VKM-kimutatás szerint a budai képző a maga 54 tanulóival a Magyarországon német tanítóképzőbe járók (fiúk és lányok összesen) mindössze 13,3%-át képviselte. Míg a Volksbund-befolyás alatt álló szászrégeni képzőbe 104 fiú és 58 leány (Besztercére további 10 fő) járt, az újverbázi képzőben 105 fiú és 76 leány tanult akkoriban.³⁸²

Hasonló számvetést tükrözött a doni katasztrófát követően expanziós lendületét veszített Volksbund-vezetés valamelyest változó magatartása is a budai képzővel kapcsolatban. Talán a fentiekben említett tények mérlegelése folytán a Lendvai utcai népcsoport-vezetőségben immár nem tekintették komoly ellenfélnek (különösebben veszélyesnek) a Fery Oszkár utcai intézményt. Tudomásul kellett venniük létét s a számukra elfogadhatatlan szemléletű tanári kar szándékaikat keresztezni próbáló törekvéseit, de mindezt a maga helyiértéken kezelték, s a többé-kevésbé békés egymás mellett élés (egymás-tűrés) jegyében még egy „szimpatikus hangon írt és semmi kifogásolnivalót nem tartalmazó”³⁸³ terjedelmes beszámolót is közöltek az állami német nyelvű képzőről a Deutsche Zeitung 1943. január 31-ei számában.³⁸⁴

A Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök engedélyével 1943. január 28-án az intézetet felkereső riporter³⁸⁵ békés, a tanítói hivatás sajátosságára vonatkozó fejtegetéssel kezdte beszámolóját: „...Tudom, hogy a tanítói pályához sokkal több idealizmus kell, mint a többihez... s díjazásként csupán belső gazdagodást kap a fiatal generáció gondozása és vezetése által. De milyen szegény maradna a tanító és milyen szegények a diákok, ha a tananyag pusztá átadásához és ennek kelletlen elfogadásához nem kapcsolódna az idealista életszemlélet, a tanár megragadó személyisége, akire a diákok bizalommal, hálával néznek fel... /Az/ iskola... szellemiségét kerestem. Ezért megkérdeztem a fiatalokat, hogy mi készítette őket erre a pályára. „Német népem nevelője akarok lenni” — mondta az egyik. „Kevés német nemzetiségi tanító van Magyarországon, /s/ a magyarországi németiség tanítójának lenni nagyon szép dolog” — válaszolta a másik... A pálya szeretete sugárzott felém a fiatalokból... Megkérdeztem: nem zavarja-e őket, hogy mint tanítók sokkal kevesebbet keresnek majd, mint más foglalkozásokkal keresnének. Már a

kérdés felvetése közben éreztem az elutasítást... 'Nem az élet anyagi vonatkozásai fontosak, hanem a hivatásért való lelkesedés.' Szinte koravénül hangzott, amit a 'megtámadott' tanítóképzős mondott. Mégis minden szavából... meggyőződés áradt. Egy... tanuló pedig azt mondta, hogy az iskola /a képző — D. P./ és a nevelés csak erősítették benne a tanítói hivatás szeretetét... /Majd/ a tanítójelöltek a... népcsoportkutatásról meséltek. Szaktanárunk nagy lelkesedéssel áll mellettük, ami ragadós és inspiráló hatással van a gyerekekre... ezen kívül előadásokat tartanak a népcsoportot érintő kérdésekről, népi színdarabokat adnak elő, ápolják a népdalokat és nagy lelkesedéssel éneklük az új katonadalokat és indulókat. Egyszer Budaörsön, máskor Hídegkúton voltak a növendékek, ahol az egyéves továbbképző tanfolyam hallgatóival közösen egy népi színdarabot adtak elő s a háborús karácsony gondolata jegyében ünnepséget rendeztek. Különös büszkeséggel közölték a fiúk, hogy 1942-ben a Táj- és Népkutató Intézet pályázatára 15 munkát nyújtottak be. A 3. helyet nyerték el, amire — tekintettel arra, hogy a tanulólétszám a versenyben részt vett más iskolákkal összevetve meglehetősen kevés, ez évben 57 — az iskola joggal lehet büszke” — olvashatjuk a beszámolóban. Ezt követően a „kezdeti nehézségeket” vázolta a cikk, mindenekelőtt a saját épület szükségességére utalva (melynek érdekében „már történtek lépések”). „Egy megfelelő épület hiánya meglátszik valamelyest az iskolai munkán is, de a tanárok és a diákok megpróbálják ezt lelkesedéssel és teljesítménnyel kompenzálni” — ismételte a riporter a Lux Gyulától hallottakat, így járva el a gyakorlótanítások és a tankönyvek problémájáról szólván is. Majd áttért „a DJ-ben” tapasztaltak összegezésére: „Az előző iskolaévben a tanulók 18%-a /elírás, valójában 38%-a — D. P./ vonult be önként az SS-be. Ma minden tanuló a DJ tagja.³⁸⁶ Szombatonként a csoportvezetők Heimabendeket rendeznek. Ezen kívül a fiatalok rendszeresen részt vesznek a DJ sportrendezvényein, sőt a budakeszi népcsoport-sportünnepségen díjat is szereztek. A tanulók kivétel nélkül internátusban laknak... A jó tanulók kedvezményekben részesülnek és — a különleges gondoskodásnak köszönhetően, amelyben a magyar állami hatóságok ezt az iskolát részesítik — csak keveset fizetnek az ellátásért” — közölte az újságíró,³⁸⁷ majd egy, „A boldogsághoz kevés kell” c. zenetermi interjút követően a tapasztalatok összegzésére tért át. „A magyarországi németiségnek két tanítóképző intézete van: a szászrégeni Erdélyben és az újverbászi Bácskában. Ezekből és a budapesti állami tanítóképző liceumból évenként a tanítók új generációja kerül ki, akik tudatosan készültek fel tanítói és népnevelői feladatukra. Az utóbbi iskola

tanulói éppúgy tudják, mint a másik két intézet növendékei, hogy a tanítói pálya sok szeretetet kíván, felelősséget a népművelői munkában, s a sikerek révén nagy öröm forrása” — írta, majd mintegy a cikk békülékeny hangvételét nyomatékosítva, zárásul Lux Gyulát idézte. Az 1941. évi tanévnnyitó beszéd azon részét emelte ki az Évkönyvből, melyben az igazgató arra hívta fel növendékeit, hogy ha „a magyarországi német nép nevelőivé akarnak válni”, méltónak kell lenniük apáik, őseik teljesítményéhez s a fronton harcolók áldozatvállalásához.³⁸⁸

A sajátos politikai konstellációban viszonylag elfogulatlanul szemlélődő újságírónak is feltűnt tehát, hogy milyen odaadással és elkötelezettséggel munkálkodnak a Fery Oszkár utcában a növendékek tanítói hivatásra való felkészítésén, s hogy a tanárok és diákok közös erőfeszítéssel próbálnak úrrá lenni a fokozódó nehézségeken. A tanévzáró értekezleten³⁸⁹ Lux Gyula is kiemelte „a lelkes és odaadó, önzetlen munkaközösség” szerepét abban, hogy az intézet „igen mostoha körülmények között” olyan tanulmányi eredményt ért el... amelyre büszke lehet”.³⁹⁰ „Amikor ezt megállapítja — folytatta az igazgató — ... azt is meg kell állapítania, hogy ennél még jobb eredményt érhetett volna el az intézet, ha olyan külső körülmények között dolgozhatott volna, amelyek a sikeres és eredményes munkához nélkülözhetetlenek. Mély fájdalommal és sebzett lélekkel kell megállapítania, hogy intézetünk most már negyedik éve saját épület nélkül és igen hiányos felszereléssel kénytelen működni;... kénytelen vérző szívvel megállapítani, hogy egyelőre még kilátásunk sincs arra, hogy ez az állapot javuljon. Sőt... a helyzet még sokkal rosszabb lesz, mert a jövő tanévben már öt osztállyal leszünk kénytelenek a magyar tanítóképző helyiségeit igénybe venni. Lelkét mélyen sebzi az a tudat, hogy a vezetése alatt álló intézet miatt kénytelen a magyar tanítóképző intézet súlyos korlátozásokat szenvedni. Intézetünk valamennyi növendékének internátusban kell lagnia, s így... kiszorítják a magyar tanítóképző növendékeit... A magyar tanítóképző intézet növendékeinek jelentékeny része így nem részesülhet internátusi ellátásban és nevelésben... ennek következtében a magyar közönség lelkében ellenszenv támad intézetünk iránt... Így azzal a tudattal kell vezetnie egy bel- és külpolitikai vonatkozásokkal kapcsolatos intézményt /sic!/, hogy ez a magyar társadalom egy részében ellenszenves.

Súlyos gondként nehezedik azonban lelkére még egy más körülmény is. Intézetünk eljutott fejlődésének abba a stádiumába, amikor már a gyakorlati képzésről is gondoskodni kell. ...Gyakorlóiskolánk azonban nincs. Ebben a tanévben úgy tudtuk a gyakorlati kiképzést megoldani, hogy a pesthideg-

kúti állami népiskola tanulói bejöttek azokon a napokon, amelyeken gyakorlati tanítás volt... A szülők rossz időjárás esetén nem voltak hajlandók gyermekeiket ilyen hosszú útra elengedni, mert az autóbusz gyakran nem járt, s így a tanulók kénytelenek voltak gyalog bejönni vagy hazamenni. A mi tanulóink pedig Pesthidegkútra jártak hospitálni, ahol azonban mintaszerű tanítást természetesen nem láthattak, s szintén ki voltak téve annak a veszélynek, hogy rossz időjárás esetén gyalog kellett menniük. A következő évben azonban a gyakorlati kiképzés órái igen megszorodnak, úgyhogy arról szó sem lehet többé, hogy a pesthidegkúti tanulók ide bejárjanak. ... mi leszünk kénytelenek kijárni, ami azonban, tekintve a nagy embertömegre, amelyet az autóbuszoknak szállítania kell, s a redukált járatokra, azzal a veszéllyel fenyeget, hogy sokszor gyalog kell majd az iskolához fáradni, tanárnak és tanulónak egyaránt. Ez... hetenként két osztálynak egy-egy délelőttjét fogja igénybe venni, ami az intézet munkarendjét fel fogja borítani, és a pesthidegkúti iskolának a munkáját heti két, esetleg három délelőttön... meg fogja zavarni.

A gyakorlóiskola felállításának azonban nemcsak a helyiséghiány az oka, hanem az is, hogy nem kapunk gyakorlóiskolai tanítót; ...akik erre alkalmasak lennének... családos emberek... csak olyan feltétel mellett jönnének, ha számukra lakást tudnánk biztosítani. Ez azonban a mai viszonyok mellett csak új házban lehetséges, ahol azonban a lakások egy tanító számára megfizethetetlenek.

Súlyos gondként nehezedik lelkére a tankönyvkérdés is. A tantárgyak egész sorából nem áll tankönyv a rendelkezésünkre. A miniszteri utasításnak megfelelően gondoskodott tankönyvek iratásáról és fordításáról, azonban különböző okoknál fogva a már megírt, ill. lefordított könyvek egy része mégsem jelenhetett meg. Az engedélyezett külföldi tankönyvek egy része viszont nem kapható, úgyhogy tanulóink kénytelenek jegyzetekből tanulni, ami azonban nincs megengedve. Két tárgyból, a honvédelmi ismeretekből és a gazdaságtanból, miután németül tanítani tudó tanárunk nincs, magyar tankönyvet használunk.

Felelősségtudatára nagy súllyal nehezedik az a körülmény is, hogy tanulóink, akiknek a neveléséért neki kell felelősséget viselnie, csak részben állnak az ő és a tanári testület nevelési hatása alatt, mert tanulóink egy más intézetnek az internátusában laknak, ahol többé-kevésbé más irányítás alatt állnak. Ennél sokkal súlyosabban hat az a körülmény, hogy tanulóink jelenléte ny része a 'Német Ifjúság' c. szervezet tagja, ahol az intézeti neveléstől

lényegesen eltérő, német nemzetiszocialista hatások alatt állanak, ami reá mint felelős nevelőre súlyos gondként hat.

Ezek a körülmények, de ezeken felül még sok más körülmény is, oly súllyal nehezdednek lelkére, hogy ezeknek hatása alatt érzi idegzete kimerülését, erői gyengülését. Amire felettes hatósága felszólítására vállalkozott, a kisebbségi tanítóképzés és tanítói továbbképzés rendkívül fontos munkájára, örömmel és lelkesedéssel vállalta ezt a nehéz szerepet. Tudatában volt a nehézségeknek, amelyekkel meg kell majd küzdenie, s remélte, hogy ezeket a nehézségeket hamarosan le tudja küzdeni. Szomorúan kellett azonban tapasztalnia, hogy olyan nehézségek is felmerültek, amelyeket leküzdeni nem tud, viszont felelőssége mind nagyobb lesz. S bármilyen erősnek érezte is magát, bármily szívósnak hitte idegzetét, szomorúan kell megállapítania, hogy idegzete fokozatosan kimerül” — mondta a tanévzáró értekezlet — felsőbb hatóságoknak is megküldött³⁹¹ — jegyzőkönyvének tanúsága szerint Lux Gyula.

Drámai, már-már leköszönő beszédre emlékeztető összefoglalójában ezúttal is pontos analízissel szolgált. Jól látta, hogy *az iskola körüli társadalmi-politikai feltételrendszer kedvezőtlen alakulása, az intézet fölötti befolyásért folytatott harc holtpontra jutása, s (talán) ennek következtében a kormányzati körök érdekeltségének (érdeklődésének) látható csökkenése drámai változást (s esetleg sajátos fordulatot) hozott a felsőbb évfolyamait megnyitó s így új, a gyakorlati képzéssel kapcsolatos feladatokkal szembesülő német nyelvű tanító-képző perspektíváit illetően: elveszett a remény, mely mindeddig végül is sziszifuszinak bizonyult erőfeszítésekre sarkallta az igazgatót. A fordulat éve sajnálatosan egyértelművé tette: nem várható gyökeres változás, kedvező fordulat az intézmény elhelyezését, gondjainak megoldását illetően; a nehézségek halmozódása s esetleg a lassú ellehetetlenülés vár az intézetre...*

2.6. AZ UTOLSÓ, CSONKA TANÉV — KITEKINTÉS A „VENDÉGLÁTÓ” MAGYAR ÉS AZ ÚJVERBÁSZI NÉMET TANÍTÓKÉPZŐKRE

*„Minden növendék büszke legyen arra,
hogy magyar... úgy dolgozzék, hogy mi is
büszkék lehessünk az ő magyarságukra.”*

Padányi-Frank Antal, 1943. október 8.

*„A jövő ismeretlen ugyan előttünk, bizonyos
azonban, hogy nekünk a jövőben is itt kell
majd élnünk. ... Ne menjünk hát külön uta-
kon...”*

Lux Gyula, 1944. január 18.

*„Nevelői munkásságunk, amennyire ezt a
körülmények engedték, teljesen a nemzeti-
szocializmus jegyében állott.”*

Fiedler Konstantin, 1944. április.

Talán a „navigare necesse est” bölcsessége, esetleg a felvett növendé-
kek képesítő vizsgához juttatásának morális kötelezettsége, vagy egy-
szerűen az öregségi nyugdíjig hátralévő egyetlen tanév abszolválásá-
nak józan számítása vezette az igazgatót, amikor 1943. júniusi elkeseredett-
ségét leküzdvé ősszel folytatta vállalkozását, s kollégáit is erre ösztönözte a
tanévnyitó alakuló értekezleten: „Minden eshetőségre el kell készülnünk. De
nem szabad, még ezekben a nehéz időkben sem, hogy a kishitőség úrrá le-
gyen felettünk, miként azt közvéleményünkben tapasztalhatjuk. Erősnek kell
lennünk és ezt az erőt hivatásunk területén és másutt szét kell sugároznunk.
A növendékeinkben fellépő kishitőséget a lelki erősségben mutatott példánk
fogja legyőzni. Rajtuk keresztül közvetve családjukra is hatni fogunk. Hadse-
regünkre talán még kemény feladatok várnak. És hogy ezeket megoldhassa,
olyan környezetből kell elindulnia, amely nem ismeri a kishitőséget. Te-
gyünk meg tehát tőlünk telhetően mindent, hogy az itthoni megfelelő hangu-
lat biztosításával hozzásegítsük a győzelemhez” — hangzott a hivatalos elvá-

rásoknak (a „talán”-t kivéve) mindenben megfelelő eszmefuttatás, útravaló, a végül is utolsónak bizonyult 1943/44-es tanévre.³⁹² Az olvasó fantáziájára bízom, hogy *Lux Gyulát* hallgatva vajon mit gondolhattak minderről a másodikként bevonult Kuhár Miklóst is helyettesítő új óraadókkal, *Dr. Prochaska Ferenc*, *Dr. Wagner Ferenc* tanítóképző intézeti tanárokkal és (a később akadémikussá lett) *Király István* középiskolai tanárral kiegészült tantestület tagjai.³⁹³

A VKM 9222/1943. sz. rendelete folytán csak november 3-án induló tanítás előkészítésére összehívott, immár harmadik, mindazonáltal „alakulónak” minősített értekezleten egyebek mellett számon kérték a tanítóképző intézeti és liceumi tanárok foglalkoztatására elrendelt, október 8–29. között rendezett tanfolyamon való részvételt is. Az erre kötelezett Koltai Istvánt s Uherkovich Gábort — esetleges távolmaradásukat igazolandó — jelentés írására szólította fel az igazgató. Valószínű tehát, hogy a német nyelvű tanítóképző tanárai közül kevesen hallhatták „A magyar öntudat fejlesztésének módjai az iskolában”, „A nemzeti öntudatra való nevelés”, a „Gondolatok Imre Sándor: Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés c. könyve alapján” s a „Nemzetnevelés Imre Sándor elgondolása alapján” stb. című előadásokat.³⁹⁴ Mindazonáltal, mivel Fraknóy József tankerületi főigazgató — a tanulók önállóságra nevelése mellett — a tanév központi feladataként jelölte meg, hogy „minden kínálkozó alkalmat ragadjunk meg a tanulók magyar öntudatának fejlesztéséért.”³⁹⁵ /Lásd ehhez a fontos adalékokkal szolgáló 395. jegyzetet!/, s mivel az első főreferátumot az erre önként vállalkozott Padányi-Frank Antal tartotta,³⁹⁶ aki házigazdaként, ill. az internátus igazgatójaként meghatározó szerepet játszott a német képző életében s a Fery Oszkár utcai miliő alakításában, érdemes felidéznünk előadásának „vezérgondolatait”, illetve azt, hogy a december 13-i nevelésügyi értekezleten miként fogadták azokat a magyar intézet pedagógusai.³⁹⁷ A néhány oldalas kitérőtől azt reméljük, hogy általa a t. olvasó benyomást szerezhet a német nyelvű intézettel közös épületben munkálkodó magyar képzőben ekkoriban uralkodó hangulatról, s talán kulcsot nyer annak megértéséhez is, hogy vajon miért zárult fiaskóval a *Lux Gyula* vezette tanári kollektíva közeledési kísérlete a tanévben.

2.6.1. MAGYAR ÖNTUDAT S KÖZÖS GONDOK A FERY OSZKÁR UTCÁBAN

A német származású, ám a harmincas években — elkötelezettségét demonstrálva — nevét *Padányi-Frankra* változtató igazgató a következőképp összegezte „A magyar öntudat fejlesztésének módjai a nevelésben” c. előadása tartalmát: „Először tisztán kell látnunk a célt: hivatásos magyar tanító nevelése. Ebben logikai, etikai és esztétikai értékek foglaltatnak. A cél után az abból következő feladatokat kell megállapítanunk. Évnyitó és évzáró beszédeimben, a kultúr-riadókon (az egész ifjúság előtt)³⁹⁸, a tanítói hivatás óráin, a mindennapi kérdések óráin és esetleg más alkalmakkor is, arra törekszem, megmutassam, melyek a magyar jelen és jövő kérdései és hogyan kell azokat megoldanunk...Többször foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a helyes ítéletalkotás s következtetés — a felelősség, az erkölcsi bátorság, az önbizalom, az igazságosság, a hála, a ragaszkodás, a kötelességteljesítés, az áldozatkészség, a szolgálatkészség, a lemondás stb. — mit jelentenek a magyar gondolat szempontjából..., hogy a kemény munka magyar kötelesség. ... A heti vagy többhetes vezérgondolatokkal is törekszem a növendékek magyar öntudatát fejleszteni. E vezérgondolatok egyike az elmúlt évben így hangzott: Mennyiben vagyok öntudatos magyar?... Többen voltak, akiket ez a kérdés ébresztett arra a tudatra, hogy nem öntudatos magyarok... A rendszeres lelkiismeret-vizsgálatokat is beállítottam a magyar öntudat fejlesztése szolgálatába.

A személyi és tárgyi magyar értékekkel is törekszem a magyar öntudatot ápolni. Az elmúlt iskolai évben kérésemre Tanay igazgató úr tartott a növendékeinknek sorozatos előadást a magyar értékekről... A magyar embert általánosságban jellemző jellemvonásokkal is törekszem növendékeinket emelni. Ha valaki kétszínű, hazudozó, csak annyit mondok: a magyar ember nyílt, egyenes.

A magyar esetleges hibáit (széthúzás, szalmaláng) nem engedem általánosítani. ...Az egységes intézeti közszellem és egységes osztályközszellem kialakítása ezt az összetartozásra nevelést szolgálja. A mindenkori elsőévesek három fő jellemvonását (fegyelmetlenség, lustaság, hazudozás) mint magyarellenes tulajdonságokat mutatom be. A fegyelmetlenség

egyik megnyilatkozása a sok beszéd, a fecsegés. Ez ellen hallgatási gyakorlatokkal és 'a fecsegés hazaárulás' vezérgondolattal küzdök.

A szülőföld-tanulmányokkal, a népművelési előadásokkal, a kirándulásokkal, különösen a tanyákra irányuló kirándulásokkal, a műsoros esték céljaival (harcoló katonák javára) és tartalmával, a hadigondozás kérdésének ápolásával,³⁹⁹ a szülői értekezletek tartalmával, helyes magatartások elismerésével, a kemény dolgozás megdicséresével stb.-vel is törekszem a magyar gondolatot ápolni. Ez lebeg előttem, amikor a magyar nyelvhelyesség kérdését gondozom, és amikor a különböző tantárgyakban keresem a magyar nevelői vonatkozásokat. Végeredményben a következőkre törekszem:

- Minden növendék büszke legyen arra, hogy magyar.
- Minden növendék úgy dolgozzék, hogy mi is büszkéik lehessünk az ő magyarságára⁴⁰⁰ — összegezte álláspontját az igazgató.

Az első hozzászóló, *Budaváry László*⁴⁰¹ mindehhez hozzátette, hogy „az a nép, amelyiknek szívéből, lelkéből kiveszett a nemzeti öntudat, a lassú sorvadás útjára tévedt, amelynek vége rabbilincs és dicstelen halál... Akkor vagyok öntudatos magyar, ha hiszek fajtám és nemzetem felsőbbrendűségében és Istentől való küldetésében. Ha tudom, hogy rendeltetésünk van ezen a földön, és csakis ebben a Hazában, amelyet a Világ Ura számunkra örök időkre otthonul kijelölt. Ha hiszem és vallom, hogy nem az utolsók között kullogunk, de első népe vagyunk a világnak.⁴⁰² Még akkor is, ha ez túlzásnak látszik, még akkor is, ha erre gúnyos kacaj a felelet. Ennek a hitvallásnak azonban csak úgy van erkölcsi alapja, ha minden gondolatomat, szavamat és tetteimet is ehhez idomítom..., ha mindazt a faji és népi sajátosságot iparkodom kidomborítani, ami valóban magyarrá tesz, ami megkülönböztet a világ bármely népének fiaiától... A magyar föld a világ legszebb földje, Petőfi szerint 'Bokréta az Isten kalapján', népe a bűnök ostora volt Isten kezében, majd a kereszténység védelmezője a vad áradatok ellenében; a világ első népe, melynek történelme a hősköltemények sorozata. Légy büszke erre!.. Ne lopj! Oláhok szokása ez. A magyar nem lop. Ne vádaskodj! Cigány-természet. A magyar nem vádaskodik⁴⁰³... Szeresd magyar véreidet! Nincs a magyarnak más igaz barátja, csak a magyar. Forrjunk össze jóban, rosszban, megértő könyörületes szívvel ”— biztatta kollégáit a megértést, a könyörületességet, szolidaritást csak a magyar közösség tagjainak vindikálva a tanár úr, majd a következőkkel zárta mondandóját: „Ameddig a magyar idegen ronggyal fel nem cseréli azt a lelki köntöst, amelyet az Isten szabott reá, addig élni fog, még ha a gyűlölő világ minden ármánya zúdul is ellene.⁴⁰⁴ Ezért kell minden

magyar nevelőnek a nevelői célok elsejévé tenni a nemzeti öntudat felébredését és minél acélosabb kiművelését.”

Csada Imre a témára reflektálva hangsúlyozta: „Egy cseppet sem vagyunk elmaradottabbak, mint más nemzet fiai. Ha a %-os arányt tekintjük, mi is annyi nagy embert adtunk a tudománynak, mint más nemzetek fiai. Hirdessük nagy embereink nagyságát. Beszéljünk alkotásaikról..., gondolok itt a tanítóképzés országos hírű munkásaira is.” Majd — mintha csak az előtte elhangzottakra reagált volna, kifejtette, hogy „a magyar öntudatot nem szabad a göggel összetévesztenünk.⁴⁰⁵ ... A nemzeti öntudatunk csak akkor lesz értékes — és csak ilyen öntudat nevelésére törekszem —, ha más népek alkotásait is elismerjük.”

Garamvölgyi Ervin „a nemzetek békés világháborújában” (pl. a sportban — D. P.) elért magyar sikerekkel kapcsolatos nevelési lehetőségekről beszélt. *Gyurjács András* pedig arra hívta fel kollégái figyelmét, hogy a „szellem birodalmát nem a hadosztályok számával mérik, sem négyzetkilométerben „... ezért a magyar öntudat, önbizalom egyik legértékesebb forrása a magyar irodalom birodalma. A faji öntudat kifejlesztésének eszköze azonban nem a magyar öntudat szó folyamatos hangoztatása, hanem az irodalmi művek erkölcsi és szellemi szépségeinek eleven feltárása” — mondotta. Majd hozzátette: „Az európai szellemi távlat kedvező mértéke azért erősítő és öntudatot fokozó jelentőségű, mert objektív, tárgyilagos biztonságérzéssel támogatja a szubjektív öntudatérzését.⁴⁰⁶ ... A nemzet történelmi múltjából sugárzó lelkiérték-többlet különösen ma, az általános kultúrbomlás idején van szüksége az ifjúságnak... Korunk válságtudatával és szétfolyó eszményhittel szemben⁴⁰⁷ ma szilárd talaj a múlt.”

Kántor Antal úgy látta, hogy „talán fennmaradásunkat dönti el, hogy hiszünk-e magyarságunkban, hiszünk-e nemzeti kultúránk nagyságában, faji kiválóságunkban. ...Feladatom a magyar motívumok rajzolásakor, hogy ezzel a tanulóban a magyarságot karakterizáló faji vonásokat és a magyar lélekből fakadó teremtő folyamatot élményesítsem.”

Kishonti Barna ugyancsak szakmájából adódóan azt hangsúlyozta, hogy „van eredeti magyar zenei anyanyelvünk is... Ha pedig mi magyarok a világ egyik legősibb és legtökéletesebb szépségű népzenejét mondhatjuk zenei anyanyelvünknek, s a műzenénk világviszonylatban is az élen jár, akkor az iskolai énektanításunk és zenei nevelésünk a magyar öntudatra, sőt a magyar büszkeségre való nevelés egyik leghatásosabb eszköze lehet.”⁴⁰⁸

A német képzőben óraadóskodó tanárok egyike, *Prochaska Ferenc* arra hívta fel a figyelmet, hogy „hazánk a Közép-Duna medencéjében terül el, három hatalmas nyelvcsalád, a germán, a román és a szláv tömegek ütközőjén /sic!/ ... Ennek ellenére egy teljes évezred gomolygó történései, katalizmái és tragédiái sem tudták kiirtani népünkől a veseszületett... politikai érzéket... Finoman reagáló politikai érzék, párosulva kiirthatatlan őserővel fejlesztette ki az idők folyamán azokat a kiváló magyar nemzeti tulajdonságokat, amelyek nélkül elképzelhető sem lenne az államalapítás, szervezés és megtartás csodája: a modern magyar állam.”⁴⁰⁹

Szalasy Richárd először a népiskolai feladatokat taglalta, majd a történelem tárgyban rejlő lehetőségek ismertetésére tért át: „Szinte mindenik tanítási egység alkalmas a magyar öntudat emelésére. Nagyjaink Árpádtól Horthy Miklósig; az összefogás fényes eredményei, a viszálykodás gyászos következményei; a nemzet alkotó ereje, képessége, művelődése az évszázados harcok alatt is; a magyarság életereje, önfenntartásának, művelődésének, állami, gazdasági, társadalmi, szellemi fejlődésének szemléltetése; alkalmazkodása a környező népek kultúrájához. Európai és világtörténelmi szerepe; világsikereink a hadászat, tudományok, művészetek, találmányok és a sport terén.”

Tanay Antal azt fejtegette, hogy a „nemzeti öntudat kifejlesztése és erősítése végett bizonyos ismeretekre, ezeknek megfelelő érzésekre és cselekvésekre van szükség; azaz nemzeti szellemű tanításra és nevelésre. Ilyen ismeretek a magyarságtudományra vonatkozók, pl.: a nemzeti, a magyar nemzet (sic!), a nemzeti és magyar öntudat, a nemzeti lélek, nemzeti szellem és világnézet, a magyar lélek, magyar szellem és világnézet fogalma, a magyar ember, a magyar faj és lélek sajátosságai, erényei és hibái, a magyarság története, értékei, sorskérdései, jelentősége az emberiség művelődésében, nagy magyarok élete, alkotásai, munkássága, a külföldre szakadt magyarok sorsa, a magyarság barátai és ellenségei stb.” — sorolta a c. igazgató, majd egy példát ajánlott kartársai figyelmébe: „Megtettem azt is, hogy a következő helyzet elé állítottam őket /a növendékeket — D. P./: ellenségeink (a csehek) azt állították, hogy a magyar barbár nép, országunkat egészen le kell törölni a térképről. Önként vállalkozó vagy általam megbízott növendéknek tehát azt a feladatot adtam, hogy szálljon szembe a rágalommal és védje a magyarságot.”

A német nyelvű képzőben is tanító *Wagner Ferenc* hozzászólásában arra helyezte a hangsúlyt, hogy „mi olyan emberi közösség vagyunk, amely

elsősorban a szellem és a lélek egysége alapján igényt tarthat arra, hogy különálló, egyéni nemzetnek ismerjék... Népi megmaradásunk hitét, a mostani sorsdöntő napokban, úgy erősítem lelkükben /a diákokéban — D. P./, hogy utalok a magyarságnak a Duna-medencéhez fűződő küldetés gondolatára. Hivatkozom e térségben a magyarság megjelenése előtti, katonailag sokkal hatalmasabb hun és avar birodalomra, a germán és szláv államalapítási kísérletekre, melyek egytől-egyig rövid ideig léteztek, s arra, hogy tartós állam- és kultúraszervező képességről itt, e földön csak a magyarság tett bizonyosságot. Ilyen szemléleti háttér mellett ügyelünk nyelvünk tisztaságára, s amennyire tárgyam ezt lehetővé teszi, észrevétem a magyar dal szépséges sajátosságait, a szomszéd népek népzenejével történő egybevetésben... Ismertetem és megbeszéljük a külföldi magyarok sorsára és a közép-európai együtt élő népek kérdéseire vonatkozó szakirodalmi cikkeket (Láthatár, Kisebbségi körlevél). Nemzettudatukat — tölem telhetőleg — úgy fejleszttem, hogy a magyarsághoz tartozás külső kellékeit is (nyelv, ruha) becsüljük, de célzatosan terelem lelküket ama emelkedettebb nemzetfogalom felé, amely a magyarsághoz való tartozás szent kötelékét lelki-szellemi és ezen belül is legfőként akarati állásfoglalásnak érzi” — fogalmazott a tanár úr a magyarországi nemzetiségiek számára is valamelyes mozgásteret biztosítva.⁴¹⁰

Összefoglalójában *Padányi-Frank Antal* — a köszönő szavakon túl — csak annyival egészítette ki az elhangzottakat, „hogy a nemzeti öntudat ápolásához lényegesen hozzátartozik a szociális gondolat is”.⁴¹¹

A kíváncsú összevetés érdekében, de a „dramaturgia” elemi szabályai szerint is ezt követően a német nyelvű képző hasonló eszmecseréjének anyagát kellene ismertetni, csak hogy: ilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, mivel úgy tűnik, hogy nem volt analóg vita a Fery Oszkár utcai épület „azon szárnyán”. S bár az október 29-i tanári értekezleten *Lux Gyula* közvetítette a tankerületi főigazgató kívánságát: „Minden kínálózó alkalmat ragadjunk meg a tanulók magyar öntudatának fejlesztése érdekében”, azonnal hozzátette, „hogy ez a kérdés speciális a mi intézetünkben. Mindent meg fogunk tenni a jövőben is, hogy e rendeltetésnek a leghívebben megfelelhessünk” — mondta az igazgató, nem említve, hogy leszámítva az ennek szentelt speciális értekezleteket...⁴¹²

Így azután csak *a magyar intézetben* elhangzottakra reflektálhatunk röviden. A rendkívül kivonatossan, ám mégis meglehetősen hosszan idézett szövegekből kitűnik, hogy *a tantestület tagjai korántsem voltak egységesek a kérdés megítélésében, s különösen a kulcsfogalmak használata tekinteté-*

ben.⁴¹³ Az igazgató és egy-két kollégája „lebegtette” a „mi a magyar kérdését”, s a fogalmat meglehetősen konfúzusan használta. Néhányan a magyar fogalmát határozottan etnikai, sőt faji tartalmakkal telítették, erősítve annak kizárólagosságra töre, kirekesztő vonásait, míg mások óvatos, ám mégis egyértelmű kísérletet tettek arra, hogy a magyarság kérdését európai, ill. kelet-közép-európai történeti-kulturális kontextusban, megfelelő mértéktartással, a más nemzetiségek, népek iránti tisztelet megőrzésével kezeljék. A „korszellemtől” s a főigazgató által sugallt hivatalos állásponttól eltérő véleményüket burkoltan, „szakmai állásfoglalásként találva”, hazafias, nemzeti elkötelezettségük hangsúlyozása mellett hozták a tantestület tudtára... Addig azonban senki sem merészkedett, hogy nyíltan felvesse a Magyarországon élő kisebbségek nemzethez tartozásának kérdését, ahogy azt pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Joó Tibor, Szekfü Gyula már 1942-ben megtette (Lásd a 33. és 367. jegyzeteket!). A németiséget is csak a „germán s szláv tenger”-rel kapcsolatban s hajdanvolt efemer államalkotási kísérletek alanyaként említették, s korántsem az ország több százszázres jelenvaló népességeként, s különösen nem az épületben is bőségesen reprezentált közösségként...

Úgy tűnik tehát, hogy a „háborúba ájult” Magyarországon a budai képző tanárai sem vonhatták ki magukat a nemzeti érzéseket óhatatlanul felcsitító küzdelem hatásai alól, s ennek következtében — különböző mértékben ugyan — többségükben elfeledték (ha ismerték egyáltalán) a nemzetiségi politika múlt századi kiváló honi szakértőjének, Mocsáry Lajosnak bölcs útmutatását: „összevéve múltat, jelent, jövőt, nálunk különösen úgy tűnik fel a hazafiúság mint legfőbb és mindeneken, különösen a nemzetiséghez való ragaszkodáson felül álló kötelesség. A hazafiúság egyesíti mindazon különböző elemeket, melyek hazánkat alkotják, a nemzetiség elve ellenben szétvonja azokat. Nálunk a hazafiúság a centripeta, a nemzetiség a centrifuga erő. Minden, ami arra hat, hogy ezen különböző elemeket összetartsa, nagyobb tekintetet érdemel nálunk minden egyébnél... Csak úgy hazánkfíának tekintjük a tótot, ráczt, mint a magyar ajkú honlakót, s csak úgy szívünkön feküdjék azok javának előmozdítása, mint ezeké... A magyar nemzetiség érdeke tökéletesen egy a magyar haza érdekével... Ellenben más fajú honfitársaink, ha nemzeti mozgalmaikat túlszigázzák, éppen Magyarország érdeke ellen dolgoznak, s ... egyenesen más, és nem Magyarország érdekében munkálkodnak... A magyar nemzetiséget előmozdítani — mindig kellő korlátok közt, s a kellő módonban, s ezt soha ne tévesszük szem elől — minden képzelhető körülményeink közt egyik leghathatósabb eszköze hazánk java elő-

mozdításának” — írta 1858-ban megjelent „Nemzetiség” című munkájában.⁴¹⁴

Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az akkoriban is már közel egy évszázados intelemnek s *Márai Sándor* 1942-es „Röpiratának”⁴¹⁵ szem elől tévesztése is „ludas” abban, hogy a magyar képző vezetői végül is elzárkóztak a német képző igazgatójának javaslata elől. Az október 29-i tanári értekezleten ugyanis azt az indítványát terjesztette elő, „hogy a két intézet, amely immáron az 5. esztendő tölti el a legjobb szomszédi viszonyban, közös ünnepséget rendezzen ebben az esztendőben. Ezen keresztül külsőleg is kifejezésre jutna a két intézet testvéri együttélése.”⁴¹⁶

Valószínűleg e javaslatról is szó esett azon az 1944. január 14-i, *Padányi-Frank Antal* és a német nyelvű képző tantestülete közötti megbeszélésen,⁴¹⁷ melynek „célja a két testvér intézet közötti összhang biztosítása, a főbb nevelési elvekben való közös állásfoglalás megteremtése volt”. Utóbb *Lux Gyula* „örömmel állapította meg, hogy egyik tekintetben sincs konkrét és komoly panasz, nem is volt és nem is lesz. Mi a jövőben is mindent el fogunk követni, hogy ne legyenek ellentétek, és hogy a nehézségeket kiküszöböljünk” — hangsúlyozta, mintegy finoman utalva „a nem konkrét és nem komoly panaszok” felmerülésére a tárgyaláson. A már-már diplomáciai nyelvezetet tükröző beszámoló hallgat róla, ám az évkönyvből s a levéltári forrásokból tudjuk, hogy végül is nem került sor a testvériséget demonstráló közös ünnepély megszervezésére. Az 1944. március 15-ei ünnepélyt „az egyéves németnyelvi tanítói továbbképző tanfolyammal egyetemben” rendezték meg.⁴¹⁸

Az is lehetséges azonban, hogy a kortársak jót mosolyognak majd a történetek rekonstruálni próbáló krónikás doktriner-értelmisségi megközelítésén, hiszen tapasztalataik szerint a Fery Oszkár utcában ekkoriban kulmináló feszültségeknek — a fentiek mellett — sokkal „prózaibb” okai voltak: a mindennapokat lassan teljesen meghatározó háborús ellátási problémák s az épületben a két intézet összezárttságából és egyéb helyiségfoglalásokból adódó komoly elhelyezési nehézségek. Az 1943/44. tanévben ugyanis a német nyelvű képző megindította újabb, azaz ötödik osztályát, melybe 15 elsőéves kérte felvételét (egy gimnazista kivételével, különböző polgári iskolákból)⁴¹⁹, s a korábbi tanévben megfigyelhető, immár végképp megfordult „áramlási iránynak” megfelelően Szászrégenből további két, Ujverbászról és Bécshelyről egy-egy tanuló kérte átvételét.⁴²⁰ Ily módon a minden eddigit messze meghaladó internatusi díjkedvezményt biztosítani képes német képzőben a hallgatói létszám 73-ra nőtt, ami kereken hússzal haladta meg az előző évi

maximumot.⁴²¹ A VKM továbbra is fenntartotta a német nyelvű képző tanulóinak kötelező befogadására vonatkozó rendeletét, ami szinte elviselhetetlen helyzetet idézett elő az eredetileg „60 növendékre készült s legfeljebb 80 férőhelyű internátusban (3 helyiség, 5 dolgozószoba, 4 felügyelő szoba, 1 ebédlő, 1 mosdóhelyiség 30 mosdókagylóval, 8 db WC és 1 betegszoba, 1 orvosi szoba) — ahol egy decemberi tisztiorvosi vizsgálat tanúsága szerint — ez idő szerint 142 növendék van elhelyezve, és így az elkerülhetetlen zsúfoltság miatt nemcsak a növendékek egészségi állapota veszélyeztetett, hanem a fertőző betegségek elterjedése sem akadályozható meg”.⁴²²

A magyar intézetet már-már ellehetetlenítő internátusi férőhely- zsorodást ellensúlyozandó *Padányi-Frank Antal* és *Lux Gyula* kérték a tanke- rületi főigazgatót, hogy a szükséghelyzet okán tekintsen el az ilyen intézmé- nyek számára megszabott előírások betartásától.

Fraknóy József főigazgató november 10-én kelt levelében válaszolt Padányi-Frank Antalnak: „Értesítem Igazgató Urat, hogy a német nyelvű tanítóképző intézet igazgatójával közös megállapodás értelmében előterjesztett javaslatát a német nyelvű tanítóképző intézet I. osztályos tanulóinak elhelye- zésére vonatkozólag elfogadom. Egészségügyi szempontból ugyan nem kí- vánatos a betegszobának dolgozószoba céljára való elvonása, sem a tanulóknak padlóra fektetett szalmazsákokon való elhelyezése, de a rendkívüli ne- hézségek miatt egyelőre más megoldás nem lehetséges.”⁴²³

Az engedély birtokában immár elhelyezhetőkké váltak az új elsősök is, így november 15-én számukra is elkezdődhetett a tanítás. Mivel megállá- podásra jutottak a budakeszi német tannyelvű népiskolával a IV–V. évesek hospitálása ügyében (hétfőnként) — ahová a busz akkor még sokkal megbíz- hatóbban járt, mint Pesthidegkútra —, s azt is vállalták, hogy a gyakorlati ta- nítások érdekében alkalmanként 12 tanuló jön be tanítónőjük vezetésével a Fery Oszkár utcai épületbe⁴²⁴ — a júniusban áthidalhatatlannak ítélt problé- mák lassan megoldódni látszottak...⁴²⁵

Csakhogy december első napjaiban vörhenyjárvány tört ki az inter- nátusban, melyet 3-tól 13-ig zárlat követett. Azután újabb két megbetegedés következtében megismételték a korlátozást, de most már — a téli szünettel együtt — egészen január 6-ig szünetelt a tanítás. Ily módon 1943 őszén a fel- söbb évesek számára mindössze 1 hónapig, az elsősök részére pedig csupán 2 hétig tartottak a foglalkozások a német nyelvű képzőben.⁴²⁶

Az 1943. december 16-i tanári értekezleten *Lux Gyula* a vörhenyjár- vány kapcsán leszögezte: „... mivel aggódik a növendékek egészségéért, a

tanszemélyzetért és azok családjáért, és a felelősséget a növendékeknek az egészségre egyenesen káros elhelyezése miatt vállalni nem tudja, sürgős intézkedést kér a felettes hatóságoktól. A tanulók közül 34-34 két nagy hálóban van elhelyezve, amely azonban eredetileg 20 ágy számára volt szánva. Mivel 34 ágy nem fér el benne, 22 tanuló a padlóra helyezett szalmazsákon alszik. Minekutána az így zsúfolt hálóteremben a levegő annyira megromlik, hogy lehetetlen szellőztetés nélkül megmaradni, a hálósobák felső ablakai éjjelre nyitva maradnak. A beáramló hideg levegő azonban veszélyezteti a tanulók egészségét, amiről a nagyobb számú hűléses megbetegedés is tanúsodik. A hálósobák hőmérséklete az esti órákban 8 °C, reggel 5-6 °C. Még rosszabb helyzetben vannak az elsőéves tanulók. A volt betegszobában nyertek elhelyezést, amelynek hőmérséklete azonban csak az esti félórás fűtés idején emelkedik 12-14 fokra /sic!/, napközben ennél állandóan alacsonyabb. A tanulók, akik ebben a szobában tanulnak, állandóan fáznak. Hozzájárul ehhez még az is, hogy az I. osztály tanterme, a volt kézimunkaterem sem fűthető jobban 10-11 foknál, úgyhogy ezek a tanulók az egész napot 10 fok körüli hőmérsékleten kénytelenek eltölteni.⁴²⁷ Nyilvánvaló, hogy az egyébként is gyenge internátusi étkezés mellett még a fiatal szervezet sem bírja ki sokáig az ilyen alacsony hőmérsékletet. A megbetegedéseken, a fertőzés terjedésén ilyen körülmények között egyáltalán nem lehet csodálkozni” — állította az igazgató, majd hozzátette, „hogy az orvosi intézkedés a ragály elterjedésének megakadályozására nem elegendő, nagyobb óvatossággal és körültekintéssel kellett volna eljárni”.⁴²⁸

A vörhenyjárvány aktivizálta a szükséghelyzetet addig hallgatólagosan tudomásul venni látszó hatóságokat, így a XII. kerületi előljárókat is. 34 568/1943. sz. határozatukban „a Fery O. u. 40. sz. házban észlelt közegészség-ellenes állapot megszüntetését” követelték Padányi-Frank Antaltól: „Alulírott XII. ker. előljáró mint elsőfokú közegészségügyi hatóság, az 1876. évi XIV. tc. alapján felhívom... Igazgató Urat mint az intézet internátusának vezetőjét, hogy az internátus helyiségeiben fennálló zsúfoltságot a véghatározat kézbesítésétől számított 14 napon belül szüntesse meg oly módon, hogy

1. a hálólhelyiségekben az ágyak egymástól kartávolságra legyenek, s egy növendékre legalább 16 köbméter levegő jusson,
2. a hálólhelyiségek nappal tanítási vagy egyéb tanulmányi célokra nem használhatók,
3. a hálólhelyiségek mellett személyzeti szoba nem állítható fel,

4. az internátushoz tartozó helyiségekben külső vagy bejáró növények nem foglalkoztathatók,
5. a betegszoba az orvosi szoba mellé helyezendő, mert ellenkező esetben az idézett törvény 7. paragrafusa alapján szigorúan meg fogom büntetni.”⁴²⁹

A szorongatott helyzetbe került igazgató 1944. január 4-én a fővárosi polgármesterhez fellebbezett az eljáráság határozata ellen: „...Fellebbezésemben egyrészt a zsúfoltság okaira akarok rámutatni, másrészt kérelmeket terjeszték elő.

1. A magyar kormány 1939-ben szükségesnek látta, hogy német tan nyelvű tanítóképző líceumot állítson fel. Hogy a tanítóképző líceum növendékeinek fejlődése a magyar tanítóképző intézet szellemében indulhasson meg, helyesnek látszott, hogy ez az intézet átmenetileg a magyar intézet épületében kezdje meg működését, növendékei a magyar intézet internátusába helyeztessenek el.

2. Közben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium arra törekedett, hogy az új intézet részére vagy megfelelő épületet vegyen, vagy új épületet építsen. Meg kell állapítanom, hogy egyrészt a nagy keresés ellenére sem találtunk megvételre alkalmas épületet, másrészt pedig épületanyag hiánya miatt az állam nem építhetett új épületet.

3. .../Majd/ épület kibérlése útján törekedtünk az új intézet elhelyezését biztosítani... Még épületrészt sem sikerült szereznünk. Így a háborús helyzet miatt alakult ki ez a zsúfoltság.

4. A szénhiány is súlyosítja a helyzetet. Ez ugyanis nem teszi lehetővé, hogy az épületet... úgy használhassuk ki, amint az kívánatos volna” — írta a jogos felháborodását alig leplező igazgató, majd kérte, hogy segítsék épülethez jutni a német líceum részére, s abban, hogy több szén kaphassanak.” Ilyen többletszén reményében minden lehetőt elkövetünk a zsúfoltság enyhítésére” — ígérte, majd hozzátette, hogy „a zsúfoltságot növeli az a tény, hogy a főváros intézetünkől egy helyiséget élelmiszerjegy-hivatal részére, a tornatermet és ennek mosdókkal ellátott öltözőjét a katonaság részére foglalta le”.⁴³⁰

Az önhibáján kívül, szándéka ellenére nehéz helyzetbe került igazgató tehát a „kényszer-társbérlet” megszüntetését, vagy legalább a fűtési feltételek némi javítását kívánta elérni fellebbezésével — az utóbbit illetően nem tudjuk, milyen sikerrel. Az azonban egyértelmű, hogy — akár alku

eredményeként, akár a nyers erőnek engedve — január 10-én jelentette a kerületi előljárásnak a határozat végrehajtására tervbe vett intézkedéseket:

„1. Az eddigi 4 hálólhelyiségen felül még 2 hálólhelyiséget rendeztem be. A német tanítóképző növendékeinek van 3 hálól helyiségük, egy növendékre átlag 13.35 köbméter levegő jut. A magyar tanítóképző növendékeinek is van 3 hálólhelyiségük, egy növendékre átlag 14.52 köbméter levegővel.

2. A hálólhelyiségeket nappali tanításra vagy egyéb tanulmányi célokra nem használjuk.

3. A hálólhelyiségek melletti személyzeti szobát a II. emeletről az I. emeletre hozom a dolgozószobák mellé.

4. Az internátushoz tartozó helyiségekben külső vagy bejáró növendékeket nem foglalkoztatunk.

5. A betegszobát az orvosi szoba mellé helyezem.”⁴³¹

Ne kövessük tovább az ily módon a hivatal szempontjából lényegében „megoldott” elhelyezési problémákat, hiszen négy hónap múltán mindez értelmét és tárgyát veszítette, amennyiben a Fery Oszkár utcai épületben egy német hadikórház került elhelyezésre. Kövessük inkább a másik igazgatót, Lux Gyulát, aki január 17–18-án tanfelügyelői látogatást tett a Volksbund kezelésében lévő újverbászi tanítóképzőben. Az újabb kitérőtől azt reméljük, hogy ennek révén az olvasó megfelelő információk birtokába kerül ahhoz, hogy a fejezet végén megítélje: vajon miben különbözött a budai német nyelvű képző „szelleme” az újverbásziétól s a Fery Oszkár utcai testvérintézmény nemzeti-nemzetiségi atmoszférájától. E tájékozódás nélkül ugyanis aligha feltehető a kérdés: volt-e bármi értelme, eredménye az 1939-ben indult vállalkozásnak?

2.6.2. TANÍTÓKÉPZÉS A NÉMET NEMZETISZOCIALIZMUS JEGYÉBEN

A VKM megbízásából Lux Gyula már többször járt az 1941. április 13-án magyar igazgatás alá került Újverbászi Alapítványi Német Tanítóképző-Intézetben.⁴³² 1942. március 26–28-án látogatta meg első ízben tanfelügyelőként az intézetet,⁴³³ s ez alkalommal, 1944. január 17–18-án immár ötödször ismerkedhetett az időközben hivatalosan is a Magyarországi Német Népcsoport Iskolaalapítványának kezelésébe, irányítása alá került tanítóképző munkájával.⁴³⁴ Rendszeres látogatásai folyamán alkalma volt nyomon követni azt a radikalizálódási folyamatot, amely az 1943–44-es tanévben érte el csúcspontját. Ekkorra a korábban a magyar hatóságok elvárásai iránt — legalábbis formális — nyitottságot mutató intézetben az addig is domináns Volksbund-befolyás egyre szembeötlőbbé vált,⁴³⁵ s így az intézmény egyre inkább hasonlítani kezdett Harmadik Birodalom-beli társaihoz.⁴³⁶

Egészen szembetűnő a különbség, ha összevetjük pl. a fentiekben már viszonylag hosszasan idézett, az 1942–43. tanévről közzétett évkönyvet a német megszállás után készült, s talán éppen ezért „szókimondóbb” 1943–44-es évkönyvvel.⁴³⁷

„Nevelői munkásságunk, amennyire ezt a körülmények megengedték, teljesen a nemzetiszocializmus szellemében állott,”⁴³⁸ amint ezt az 1940. VIII. 30-i egyezmény biztosítja számunkra. Miután úgy a tanári karban, mint a diákság körében alig akad már valaki, akinek legközelebbi hozzátartozója ne szolgálna vagy a fegyveres SS-alakulatokban, vagy a honvédségnél, így magától értetődött, hogy a háború ötödik évében minden gondolatunk és törekvésünk oda irányult, hogy az iskolai nevelés terén is méltónak mutakozzunk az arcvonalon küzdő katonáinkhoz.

Nevelési ténykedésünk örvendetes eredménye nemcsak abban nyilvánult meg, hogy tanulóink úgy az iskolában, valamint ezen kívül is népiesen tudatos, feszes és fegyelmezett magatartást tanúsítottak, és hogy 1943 nyarán örömmel végeztek munkaszolgálatot,⁴³⁹ hanem főleg abban, hogy összes fiútanulóink, akik 1943 nyarán elérték már a 18. életévüket, avagy annál idősebbek voltak, három kivételtől eltekintve, önként jelentkeztek a fegyveres SS-hez és be is soroztatták magukat. Miután azonban a népcsoportvezetők megtiltotta a tanulóinknak a bevonulást, ez alkalommal ennyiben maradt az

egész ügy. Csak egészen kevés számú esetben fordult elő, hogy egyes tanulók, nem törődve a népcsoportvezető tilalmával, mégis itt hagyták az iskolát, hogy magukat az SS-be fölvétsék.

Az, hogy összes 35 évnél nem idősebb férfi tanerőink jó példával jártak elő és a második SS-akció alkalmával szintén önként jelentkeztek és be is soroztatták magukat, olyan magától értetődő dolog, hogy erről tulajdonképpen nem is kellene egy szót sem írnom /jegyezte meg az igazgató — D. P./, ha egyik-másik rosszmájú, avagy be nem avatott néptársunk ezt a be nem vonulást nem magyarázta volna félre. A népcsoportvezetőnk ugyanis... az összes német népcsoportbeli tanerőnek is megtiltotta, hogy az SS-hez bevonuljanak.⁴⁴⁰

Tanulóink világnézeti kiirányítása /sic!/ az iskolai munka keretében csak korlátozott mértékben volt kivihető. Ez főleg a 'Német Ifjúság' (DJ) nevű szervezet keretében történt, amely szervezet működési helye a két NS-nevelőotthon volt⁴⁴¹ — olvashatjuk az évkönyv „Nevelés és edzés” c. fejezetében.⁴⁴²

Az ifjúsági szervezetekről szólván a beszámoló hivatkozott a Volksbund törzshivatala 65/1943. sz. rendeletére, melynek értelmében *Schmidt József*, az országos tanügyi hivatal vezetője és *Huber Mátvás*, a DJ országos vezetője a következő megállapodást kötötték: „A tanítóképző intézetekben az iskolai szolgálaton kívül csak DJ-szolgálat létezik. Az összes eddig fennállott önképzőkörök stb. ténykedése beszüntetendő; ezek csak útegyengetést szolgáltattak és hagyományuknak úgy felelnek meg a legjobban, ha beolvadnak népünk egyedüli ifjúsági szervezetébe.”⁴⁴³ A VKM tiltakozása és egyenes tiltása ellenére — de facto — keresztülierőszakolt intézkedés folytán a DJ magába olvasztotta a korábbi Lenau-önképzőkör és a sportkör tagságát és tevékenységi területét is. „A DJ-munkásság viszont az NS-nevelőotthonban folyt, melynek vezetője ezt... is felelősen vezeti.”⁴⁴⁴ Abból kiindulva, hogy „népcsoportunk tanítóinak és tanítónőinek a hivatásbeli feladatukon túl még a legmesszemenőbb politikai és kulturális vezető feladatokat kell a népcsoportban teljesíteniök... az Országos Ifjúsági Vezetőség az 1943–1944. tanévben Újverbáson egy NS-fiúnevelőotthont létesített⁴⁴⁵... Az NS-nevelő-intézetek sem nem iskolai internátusok, melyeknek feladata a tanulók olcsó elhelyezése és felügyeleti ellenőrzése, sem nem sportiskolák, amelyek semmi egyebet nem ismernek, mint testnevelést. Az NS-nevelő-intézetek valamennyi céljukat: testedzést, jellembeli megerősödést, világszemléleti, politikai iskolázást és tudományos szellemi továbbképzést egymással harmonikusan akar-

ják elérni. Az otthonokban a növendékek feszes, férfias nevelésben részesülnek, amelynél a rend, a fegyelem és a bajtársiasság állnak előtérben.⁴⁴⁶ A következő tanévben is minden tanulóknak, akinek szülei nem verbászi lakók, az NS-nevelőotthonban kell laknia.../ahol/ kötelező az egyenruha viselése. Éppen ezért a jövő tanévben nagy figyelmet fordítunk majd arra, hogy egy növendék se szerezhesen be új öltönyt addig, amíg nincs egyenruhája. Az első osztályosoknak különösen kötelezniük kell magukat arra, hogy új ruhát nem vásárolnak mindaddig, amíg nincs téli egyenruhájuk.”⁴⁴⁷ Az 1944–45-ös tanévre felvenni kívánt elsősőkkel szemben egyéb, „keményebb” politikai kritériumokat is megfogalmaztak az intézet vezetői: „Miután csak német népcsoportbeli tanulókat veszünk fel intézetünkbe, a beiratkozásnál a rendes beíratási okmányokon (utolsó iskolai bizonyítványt tartalmazó értesítő könyv és születési anyakönyvi kivonat) kívül még a népcsoport illetékes helyi vezetőjétől kiállított hivatalos igazolványt is fel kell mutatni, melyből az illető tanulóknak a német népcsoporthoz való tartozása minden kétséget kizáróan megállapítható... Elváratik, hogy minden 17 évnél idősebb tanulóknak a harmadik SS-akció alkalmával önként jelentkezzenek sorozásra. A bevonulásra nézve a népcsoportvezető utasításai lesznek mérvadók” — olvashatjuk az 1944. április–májusban kiadott évkönyvben⁴⁴⁸ (mintha nem is sejtették volna, hogy más „mérvadó bevonulásra” is sor kerülhet Újverbáson a közeljövőben).

A felsorolt célok szolgálatában álltak a különböző bajtársi körök által szervezett rendezvények is, melyek témái (Nagy Frigyes és műve; Rosenberg Alfréd és műve; Németország mibennünk van; Aki parancsolni akar, annak engedelmeskednie is kell; Újból világosságnak kell lennie; A Birodalom; A hatalom átvételének napja; Megemlékezés Wessel Horstról stb.) a fiatalok nemzetiszocialista szellemben történő szocializálását szolgálták, ahogy a környező településeken általuk tartott előadások is (Világnézet; Szabadelvűség és marxizmus; Nemzetiszocializmus, nép, állam, munka; A nemzetiszocializmus és a faji kérdés; A nemzetiszocializmus és a művészet stb.).⁴⁴⁹ Mindez bizonyára megelégedésére szolgált az intézetet gyakran felkereső Volksbund-, ill. náci „vezéreknek” (pl. Baschnak, Goldschmidtnek, Schmidtnek, Hubernek, ill. von Jagow birodalmi követnek, Greiffenberg tábornoknak),⁴⁵⁰ mint ahogy megjelenésük és fellépésük is az ifjúság és a tantestület további „acéloztatását” szolgálta. *Tendenciájában tehát minden a birodalmi recept egyre teljesebb alkalmazására irányult, csakhogy Újverbász mégiscsak „a magyarok megszállta területen”⁴⁵¹ feküdt, így aztán a magyar kormány meg-megújuló kísérleteket tett arra, hogy saját oktatáspolitikai el-*

*képzeléseinek akceptálására szorítsa a Volksbund kezelésébe került újverbászi és szászrégeni képzőket.*⁴⁵²

Erre utal a már hosszasan idézett évkönyv azon része is, ahol a tanulók vallás- és hitoktatásáról számolnak be s arról, hogy a vasárnapi diákmise időpontjának nyolc órára való áthelyezésével a plébános lehetetlenné tette a fiatalok mozgósítását, minthogy a protestáns felekezetek istentiszteletei rendre fél tízkor kezdődtek.⁴⁵³

Ugyancsak a magyar állami elvárásokra reagált a hazafias nevelésre utaló beszámoló, mely szerint ebben „az egész tanári kar közreműködött, mégpedig ki-ki a maga szaktárgyainak tanítása közben, valamint úgy is, hogy a tanárok minden hazafias ünnepségen teljes létszámban megjelentek”.⁴⁵⁴ Saját csoportban abszolvták az egész országban kötelező leventekiképzést is; rászolgálva a 28. kiegészítő leventeparancsnokság parancsnokának, vitéz Kuczoray Dezső ezredesnek a dicséretére.⁴⁵⁵ Zártkörű iskolai ünnepélyt rendeztek március 15-én, s megemlézték, hogy „1944. III. 20-án a VKM rendeletéből az ország valamennyi középiskolájában az utolsó két tanítási órát osztályonként Kossuth Lajos emlékezetének kellett szentelni, halálának ötvenedik évfordulója alkalmából”.⁴⁵⁶

De a legkeményebb korlátot Tantervek és Utasítások, Rendtartások, valamint a tankönyvekre vonatkozó szigorú előírások képezték. A VKM 39 678/1942. VI. 6. sz. rendelete kötelezte a Volksbundot is arra, hogy az általa kiadott tankönyvekben „valamennyi tárgykörből — főként a nemzeti és honismereti tárgykörből — a tanterv anyaga teljes egészében felveendő”, s hogy e könyvek terjedelme sem haladhatja meg a VKM hatáskörében kiadásra került könyvekét.⁴⁵⁷ A birodalmi tankönyvek ideiglenes használatát előzetes engedélyhez kötötték „a népi német iskolákban” is. Komoly szakmai és adminisztratív korlátokat állítottak a Volksbund által íratott tankönyvek rendszerezésének útjába, így fordulhatott elő, hogy még az 1943–44-es tanévben is Lux Gyula tankönyvéből tanították a világtörténetet, s Mesterházy Jenő könyvéből a magyar nemzet történetét; de használták Uherkovich Gábor tankönyveit is.⁴⁵⁸

A vonatkozó előírások betartását s a magyar nyelvoktatás alakulását ellenőrizte a képesítővizsga-elnökként⁴⁵⁹ avagy — mint 1944 januárjában — tanfelügyelőként Újverbászra delegált *Lux Gyula* is.

Több szempontból is kényes feladatát a tőle megszokott magas szakmai színvonalon, diplomáciai érzékkel és a politikai riválisokkal s egyben konkurens, a német nemzetiségi tanítóképzés ügyét szolgáló kartársakkal

szemben tanúsított messzemenő tapintattal — mindazonáltal az alapvető elvi kérdésekben jótányit sem engedve — hajtotta végre. Erről tanúskodnak a tanfelügyelői látogatásáról ránk maradt dokumentumok, így az 1944. január 18-i, Lux Gyula elnökletével tartott, a látogatást értékelő tanári értekezlet jegyzőkönyve is.⁴⁶⁰ Ebben Lux Gyula mindenekelőtt arra kérte a tanári testület tagjait, „hogy a most közlendő megjegyzéseit az egyes tanerők ne tekintsek rosszindulatú kritikának, hanem jóindulatú tanácsnak. Ezek a megjegyzések általánosságban és egyenként az iskolára, a tanítás menetére és a tan-személyizetre vonatkoznak. Általánosságban a tavalyi látogatása óta lényeges változás sem az iskola belső, sem külső rendjét illetőleg nem történt. Külső változást legfeljebb az ... jelent, hogy az iskola mellett most már egy fiú- és egy leányinternátus működik, ami a mai háborús időkben... lényeges haladást jelent még akkor is, ha a tanulóifjúságnak barakkokban való elhelyezése nem is nevezhető a legeszményibbnek. A tanulóifjak és tanulóleányok a helyszűke dacára is ezen otthonokban meglehetősen jól vannak elhelyezve.

Ami a tanulóknak az otthonokban való foglalkoztatását illeti megállapítható, hogy ott olyan munkát végeztetnek velük, amelyek nem tartoznak az iskola szorosabb munkáüzemébe; ezáltal az ifjúság talán túl van terhelve egy keveset. Ha a növendékek pl. rádióhíreket hallgatnak és a hallottak alapján írásbeli dolgozatot kötelesek kidolgozni, úgy az ilyen foglalkozásban nem található valami különös nevelő érték. Az elnök meggyőződése szerint a nevelőintézetek fő feladata abban áll, hogy az iskola segítségével legyenek abban, hogy a tanulóifjúság az iskolai munkáját és feladatait pontosan és lelkiismeretesen végezze. ...

Didaktikai-nevelési szempontból az iskola általánosságban teljesen megfelel ama céljának, hogy tanítókat képezzen ki és neveljen. Testi, erkölcsi és szellemi téren minden szükségést megtesz az iskola ahhoz, hogy a növendékekből az idők minden követelményeinek megfelelő tanítók neveltesenek. Az egyes tanerők munkásságának és teljesítményeinek megítélése előtt a tanulmányi felügyelő megemlíti, hogy — Schneider József tanáron kívül — az összes tanerőket ismeri... és újonnan megállapíthatta, hogy feladatukat és munkájukat komolyan, lelkiismeretesen fogják fel és teljesítik, hogy pedagógiaileg, didaktikailag és módszertanilag jól felkészültek és hogy szembeötlő hiányok, hibák nem észlelhetők. Az idő rövidsége dacára majdnem minden tanár óráit kétszer, némelyiket pedig négyszer látogatta.

Fiedler Konstantin igazgatónak mint az intézet vezetőjének munkáját már többször felülvizsgálta... és ismételten csak azt állapíthatta meg, hogy ki-

tűnő munkát végez. Ismeri Fiedler igazgatót nemcsak mint kitűnő iskolavezetőt, hanem mint kitűnő és tapasztalt szakembert is, amiről a IV. osztályban meglátogatott mennyiségtani óra alkalmával újonnan is meggyőződhetett.

Arnold Ágoston tanárt a II. osztályban egy testtani órán látogatta meg, mely alkalommal azonban az Arnold tanárnál megszokott lendületet nélkülözte. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy a testtan nem tartozik a tanár szűkebb szakcsoportjába. A IV. osztályban viszont a történelem-tanítás módszeréről tartott előadása olyan szemléletes volt és egy történelmi óra felépítése olyan szépen volt körvonalazva, hogy a tanulók minden bizonnyal mindent jól megértettek. Egyes nagyobb részletek után ajánlatosak a rövidebb összefoglalások, hogy a tanulók a nyújtott anyagot még könnyebben felvehessék.

Helfrich Ferenc dr. tanárt egy történelmi órán látogattam meg a III. osztályban. Az előírt anyaghoz — sajnos — nincs tankönyv, úgyhogy a tanár kénytelen volt olyan lassan beszélni, hogy a tanulók jegyzeteket csinálhattak maguknak. Az előadás mondatai világosak és logikusak voltak.

Gausz Adalbert tanár az V. osztályban a német népcsoportbeli költészetéről adott elő és a tanulók tapasztalataiból indult ki úgy, hogy előadását nemcsak követhették, hanem az anyagot saját tudásukkal ki is bővíthették. Az olvasmány feldolgozása az I. osztályban a kultúrtörténeti bevezetéssel szintén jó volt. Minden pontos, helyes és szép volt, mint ezelőtt is mindig...” — hangsúlyozta Lux Gyula, személyenként elemezve valamennyi tanár és tanító munkáját. Hely hiányában le kell mondanunk a további jellemzések ismertetéséről, s csak a Wieser István magyartanár munkáját kísérő tanfelügyelői reflexiókat idézzük: a tanárt „a III., IV. és V. osztályokban látogatta meg a tanulmányi felügyelő a magyar nyelv és irodalom óráján. A tanár munkáját illetőleg nincsen semmi kifogása. Általánosságban azt állapította meg..., hogy a magyar nyelvtudás különösen a két felsőbb osztályban még igen hiányos. A tanulók nem bírják ezt a nyelvet abban a mértékben, amely mértéket egy leendő tanítótól követelnünk kell. Belátja ugyan azokat a nehézségeket, amelyek ...felmerülnek és a hiány ezen a téren főleg azon körülménynek tulajdonítható, hogy a tanulóknak nincsen alkalmuk az iskolán kívül a magyar nyelv használatában gyakorolniuk és tökéletesíteniök magukat. ...orvoslásra van szükség ezen a téren. A tanulmányi felügyelő az egész tanári karhoz apellál és annak összefogó segítségét kéri. A tantestület törekedik arra, hogy a tanulók a magyar nyelv tudásának szükségességét belássák; ez pedig akkor valósul meg, ha a tanári kar a maga helyes magatartásával meg-

felelő légkört teremt és a tanulóifjúságnak alkalma nyílik arra, hogy a magyar nyelvet az iskolán kívül is tanulhassa.⁴⁶¹ ... fakultatív órákat kellene tartani a tanulók részére magyar nyelvből. Leghőbb vágya volna, ha ezen a téren is segítségére lehetne az intézetnek, hogy ezeket a nehézségeket is át lehessen hidalni” — biztosította kollégáit Lux Gyula.

A tanárok jellemzését követően *Lux Gyula* néhány általános szempontot ajánlott az újbébszi tantestület figyelmébe: „rámutatott arra, hogy sorsdöntő időben élünk, amely időben országok és népek jövője dől el. A jövő ismeretlen ugyan előttünk, bizonyos azonban az, hogy nekünk a jövőben is itt kell majd élnünk. Ezáltal mindnyájan, akik itt élünk, egy oszthatatlan élet- és sorsközösséget képezünk közös célokkal, amelyekért közösen harcolnunk is kell. Ez az életharc sokkal könnyebb lesz akkor, ha az itt élő népek egymás közti viszonya, különösképpen az itt élő népek és az államalkotó nép közötti viszony bensőségebb és barátságosabb lesz. Ne menjünk tehát külön utakon, hanem minden tettünkben törekedjünk állandóan arra, hogy céljainkat és törekvéseinket az államalkotó nép céljaival és törekvéseivel összhangba hozzuk és így készüljünk elő a jövő nagy feladataira. A jövő pedig mindig olyan lesz és a jövő feladatai úgy oldódnak meg, amilyen az ifjúság. Minket, nevelőket nagy felelősség terhel azért, hogy milyen is lesz majd a jövő; ezért a tanulmányi felügyelő legfőbb feladatunkat abban látja, hogy az ifjúságot úgy neveljük, hogy az államalkotó nemzet és köztünk való viszony súrlódás nélküli és örömdetes, a jövőnk pedig boldogabb legyen.

Kötelességünk a magyar szellemet tanulmányozni, hogy azt mindjobban megismerjük és azáltal az államalkotó nép és a németiség között a megfelelő viszonyt megteremtsük. Ez semmi esetre sem jelenti azt, hogy saját népiségünket el kellene hanyagolnunk vagy pedig feladnunk. Mindenütt, ahol erre csak alkalom kínálkozik, keressük meg az összefüggéseket a magyar szellemmel és hangoztassuk ezeket az érintkezési pontokat minden alkalommal. E tekintetben nem tehetett látogatása alatt semmiféle megfigyeléseket, sem pozitív, sem negatív irányban. Szavainak célja tehát csakis az volt, hogy a tanári kar figyelmét erre a tárgyra terelje anélkül, hogy ezáltal bármiféle szemrehányást akart volna tenni valakinek is” — jegyezte meg, a hivatalos magyar elvárásokat s egyben saját politikai credóját is kartársai figyelmébe ajánlva Lux Gyula.

Fiedler Konstantin igazgató válaszában „mindenekelőtt a saját és a tanári kar köszönetét fejezte ki azon bensőséges érdeklődésért, amellyel a tanulmányi felügyelő intézetünket és munkásságunkat minden alkalommal ki-

sérte. A nevelőotthonokról és ezeknek az iskolához való viszonyáról az igazgató magyarázólag többek között a következőket mondotta: Az iskola és a nevelőintézet között nem létezik diszharmonia, jóllehet az NS-nevelőintézetek nem az iskolának, hanem a Német Ifjúság Országos Vezetőségének vannak alárendelve és az iskolavezetőnek csak a nevelőintézetek vezetőinek kinevezésekor van alkalma véleményét nyilvánítani. Az NS-nevelőintézetek feladata kimondottan abban áll, hogy a német tanulóifjúságot az iskola mellett pótlólag is nevelje és világnézeti szempontból irányítsa, miközben a nevelőintézet vezetőjének feladata arra vigyázni, hogy az iskola és a nevelőintézet között összhang uralkodjék.

Ezen tárgyhoz a nevelőintézetek vezetője, *Barbatschi Károly* tanár is nyújtott némi felvilágosítást. ... fő feladatát abban látja, hogy az iskolát munkájában támogassa... ha például este 8 órakor a növendékek végighallgatják a német híreket a rádióban, úgy ennek nemcsak az a célja, hogy a tanulók csupán a háború mozzanataival ismerkedjenek meg, hanem egyúttal felhasználja ezen körülményt arra is, hogy a növendékek földrajzi, szociális, gazdasági és történelmi tudásukat is fejlesszék. Ha pedig az otthon olvasótermében magyar napilapokat is tart, nemcsak azért történik ez, hogy a növendékek mélyebb betekintést nyerjenek a világ eseményeibe, hanem a magyar újság olvasása egyúttal a magyar nyelvben való tökéletesbítést is szolgálja” — állította a tanár úr.

Záró felszólalásában *Fiedler Konstantin* igazgató „biztosította a tanulmányi felügyelőt, hogy az intézet részéről minden megtétetik, hogy a tanulóifjúság mindenekelőtt a magyar nyelv szellemével ismerkedjék meg és azután, a megfelelő nyelvérzék birtokában, lehetőleg el is sajátítsa minél tökéletesebben a magyar nyelvet.

A Duna-medencében élő népek közötti élet- és sorsközösségnek ezen alkalommal is hangsúlyozott jelentőségét illetőleg az igazgató utalt arra, hogy nekünk ez a tény nagyon is ismeretes. Tekintetbe kell azonban venni, különösen ezen a téren azt a körülményt is, hogy a mai ifjúság nem fogad el mindent úgy, amint azt neki ex cathedra hirdetik, hanem saját gondolatai vannak mindenről; az ifjak nagy bevetési készségükben sokszor nemcsak a szülői ház vagy az iskola utasításait nem követik vakon, hanem még a népcsoport vezetésének rendeleteit sem tartják mindig be. Tanulóink eszményképe ma az SS-katona, aki az említett sorsközösségért életét is képes feláldozni. Mindamellet megvan ifjúságunkban az akarat a harmonikus közös munkához, csak talán azt szeretné még tapasztalni, hogy ezen sorsközös-

ség gondolatát az államalkotó nemzet még jobban hangoztassa és tettekkel meg is valósítsa” — replikázott Fiedler Konstantin.

Több éve ismervén egymást, valószínűleg a felek egyike sem lepődött meg különösebben azon, hogy partnere — *a kérdések kérdését jelentő magyar–„népi német” viszonyt illetően* — csak régebről ismert álláspontját erősítette meg, s pozíciójukból adódóan *mindketten jól tudták, hol húzódtak azok a határok, melyeket kölcsönösen nem tudtak, s talán — ez Lux Gyula esetében biztos állítható — nem is akartak átlépni. Mindazonáltal — az 1944. év csalhatatlan jeleként — megfigyelhető volt egy látens „összjáték” a szakmai követelmények iránt egyaránt elkötelezett két igazgató között az NS-nevelőotthonoknak a tanítóképző intézethez való viszonyát illetően*: Lux Gyula expressis verbis, Fiedler Konstantin csak úgy óvatosan, mintegy „a sorok között” jelezte felszólalása során (s az évkönyvben), hogy helyesebbnek tartaná, ha a nevelőotthon s a képző egységes irányítás alatt állhatna; ha tanulói életében nagyobb súllyal szerepelhetne a tanítói hivatásra való felkészülés, s valamivel kevesebbel a DJ-tevékenység, a politizálás. Válaszában az újverbázi igazgató amellelt, hogy — a Duna-medencei együttműködés javítása érdekében — „a népcsoportvezetőség” elvárásainak megfelelően az államalkotó nép teendőit hangsúlyozta, óvatosan utalt arra is, hogy az NS-nevelőotthonok hatása alatt, „SS-ideálok bűvöletében”, növendékeik már a tantestület intencióit figyelmen kívül hagyva — túlon túl — radikalizálódtak.

Budapestre visszatérve Lux Gyula (február 7-én) rövid jelentéssel egészítette ki a fenti jegyzőkönyvben foglaltakat.⁴⁶² Ebben valamivel nyíltabban összegezte benyomásait az újverbázi képzőről: „Az internátusi élet... megvizsgálásánál megállapítottam, hogy mindkét internátusnak olyan vezetője van, akik tagjai ugyan a tanári testületnek, de teljesen függetlenek az intézet igazgatójától, nem neki tartoznak felelősséggel, nem tőle kapják utasításait, hanem a német népcsoport vezetőségétől. Ennek következtében önállóan állapítják meg az internátusi növendékek munkarendjét és foglalkozását. ...olyan munkákkal terhelik meg a tanulókat, amelyek az iskolai munkától vonják el az idejüket. ...Privát értesülések révén megtudtam, hogy az óvónői tanfolyam növendékei már azon a ponton voltak, hogy inkább kiköltöznek az internátusból, mert nem bírják az iskolai munkájukat elvégezni. ... A másik kifogásom a magyar nyelvtudás dolgában volt. ... egyenként szóba álltam a tanulókkal, s valamennyi IV. és V. éves tanulóval elbeszélgettem mindennapi kérdésekről magyarul. Akkor kiderült, hogy egyesek alig tudtak valamit kiöngni, feltűnően keveset tudtak” — összegezte benyomásait a tanfelügyelő,

[illegible]

156

2.6.3. VÉGJÁTÉK

Aválasztott fejezetcím tudatosan emlékeztet a méltán népszerű „Századok” c. történelmi TV-sorozat „Végjáték a Duna mentén” ciklusára,⁴⁶⁴ azt kívánván érzékeltetni, hogy *a kötetünkben tárgyalt Fery Oszkár utcai történet „végjátéka” egyben természetesen a szélesebb „Duna menti végjáték” parányi részét képezte*, akkor is, ha — vállalt feladatunkból adódóan — itt nem foglalkozhatunk részletesen a „politikai felhőrégió” korabeli történéseivel.

Mindazonáltal szükségesnek látszik, hogy a modernkori magyar történelem fordulatóát érlelő 1944. évről készült „História”-kötet előszavából felidézzük, miként vélekedett az összeállítás tudós szerkesztője — négy évtized perspektívájából — e nehéz esztendőről: „A megírt történelem (a történelem-tudomány — D. P.) 1944-hez köti a polgári Magyarország összeomlását, és joggal. Azzal, hogy 1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, majd október 15-én a nyílt fasiszta diktatúrát bevezető nyilatkozat segítették hatalomra, a magyar polgári állam a maga 1848-tól fokozatosan kialakított, az európai parlamentáris hagyományokra, pártokra épített politikai rendszerével összeomlott. A megírt történelem 1944-hez köti a magyar polgári társadalom szétesését, és joggal. A magyar polgári közép osztályok, amelyeknek léte, tevékenysége szorosan összekapcsolódott a múlt század derekán kialakuló polgári államszervezettel, amely közép osztály ennek az államnak hivatalaiban, ipari-kereskedelmi-kulturális apparátusaiban ülve működöttette ezt az államgépezetet, és amelyik azonosította is a maga létével ezt az államot, magát a nemzetfenntartó osztálynak tekintve — államának bukásával együtt szétzilálódott. A megírt történelem 1944-hez köti a magyar történelem legszélesebb körű identitás zavarát. És joggal. A német fasizmus fokozatos európai terjeszkedése néhány év alatt szétzilálta azokat az abróncoakat, amelyek a polgári fejlődés során a magyar állam területére bevándorló és az itteni polgári fejlődést nagyban elősegítő nem magyar etnikumú elemeket a polgári nemzetfejlődés egységébe olvasztották. A magyar hazához hű német ség mellett szembe tudták fordítani a német ség egy részét a magyar nemzeti érdekekkel. A magyarsághoz-asszimilálódás útján már előrehaladott zsidóságot fasiszta törvényekkel, majd népi rtó erőszakkal átmenetileg ki tudták szorítani a nemzet keretéből. A megírt történelem 1944-hez köti a magyar állam területének 20. századi rögzülését. ...A megírt történelem 1944-hez köti

a magyarság politikai betagozódását és ennek tudomásul vételét a kelet-európai történelemben. És joggal... Mindaz ami a magyar állam népeit egy évezreden át hitében, erkölcsében, iskolázottságában a nyugati kereszténységhez, államszervezésben a nyugati feudális majd polgári állammintákhoz, gazdaságában a nyugati piacokhoz kötötte, mindezek a kötelek a megpattanás gyorsaságával bomlani kezdtek” — írta, lényegre törő, „széles horizontot” átfogó summázatában *Glatz Ferenc*.⁴⁶⁵

Ebben a történelmi-társadalmi kontextusban zajlott történetünk szereplőinek térben-időben egyaránt jóval korlátozottabb „végjátéka” („kamara-játéka” — de semmiképp sem „jutalomjátéka”), melyet az egyre gyűrűlő források nyomán csak az év tavaszáig-nyaráig, a „színpad” (a Fery Oszkár utcai épület) megvonásáig, s „föhösünk” Lux Gyula nyugdíjba vonulásáig követhetünk nyomon, hogy azután — az „Epilógus helyett: feltevések, kérdések...” fejezetben — fűrkésszük, kutassuk a német nyelvű képző utótörténetének, tanárai, volt diákjai további sorsának ködbe vesző nyomait...

Az 1944 januári újrakezdést követően először 26-án találkoztak „nevelési tárgyú értekezleten” a német nyelvű képző tanárai.⁴⁶⁶ Mindenekelőtt beszámoltak a hosszúra nyúlt kényszerszünet alatti tevékenységükről, arról, hogy az igazgató felszólítására valamennyien szakuknak megfelelő írásbeli beszámolót készítettek az intézet könyvtárába 1943 folyamán került folyóiratok ill. könyvek közérdekű tartalmáról⁴⁶⁷; arról, hogy a szaktanárok milyen instrukciókat kaptak a főigazgatótól az osztálytermi testnevelési órák lefolytatására vonatkozóan,⁴⁶⁸ továbbá arról, hogy — immár a tanítási időszakban — milyen előadásokat hallottak a tankerületi főigazgatóság által szervezett nevelés-lélektani tanfolyamon.

Az utóbbiak közül Lángfy Mihály beszámolója maradt ránk a január 20-i előadásról, amelyen *Fraknóy József* — bevezetőjében — hangsúlyozta: „Az iskolának egységes jellemnevelésre kell törekednie. E cél elérése érdekében a tanártestületeknek egységes eljárást kell kialakítani. ... E tudományos előadás-sorozattal az egységes felfogást és eljárást kívánjuk megalapozni és a szakkifejezések helyes használatát kívánjuk elérni” — vázolta a tanfolyam intencióját a főigazgató, bejelentve, hogy az első előadást v. *Solymossy Ulászló* vezérőrnagy tartja, a leventenevelésről.⁴⁶⁹

„A levente-intézmény törvényes kötelezettség, mely az ifjúságot 12–21 éves korig fogja át. Kettős célja van. 1. A leventék jellemének, testi- és szellemi képességeinek oly mérvű kifejlesztése, hogy honvéd- kötelezettségeiknek minél jobban megfelelhessenek. 2. Öntudatos magyar állampolgárrá

való nevelés. A jellemnevelés gyakorlati módon történik, az értelmi nevelés az iskolai ismeretek kiegészítésével szolgál. A testnevelés a különféle társadalmi rétegeket egységes tömbbé kívánja alakítani. ... Háromféle társadalmi típussal kell foglalkoznunk: az östermelőkkel, a munkássággal és az értelmiséggel” — sorolta a korabeli hivatalos felfogást érzékeltetve a vezérőrnagy. „Általában... az östermelő jellemében megfelelő, értelme kevésbé; testi ellenállóképessége nem elég rugalmas. Feladatunk: rugalmassá tenni testileg, értelmileg. A munkáslélek kevésbé megbízható. Erkölcsi alapja, jelleme fejlesztendő. Az értelmiségünk rettenetesen elpuhult, edzeni kell. Az 1 300 000 leventéből 80% östermelő, ezeket rugalmassá kell tenni. A munkásságot lelkiileg /azaz a rendszer iránti lojalitását — D. P./ kell megerősíteni. Az értelmiséget, a vezetésre hivatottakat is vezetni kell” — hangsúlyozta a tábornok, majd rátért az egyes életkori csoportok sajátosságaira. A gyermekeknél a játék, a kamaszoknál a sport és az ifjagnál a katonai előképzés határozza meg a foglalkozások jellegét — állította, majd „a tanári rend értékes munkásságát, támogatását” kérte annak érdekében, hogy „nevelési törekvéseink összhangban legyenek”.

A háborús viszonyok között érthető, hogy éppen ezzel a témával nyitották a nevelés-lélektani előadássorozatot. Erre utalnak azok a főigazgatói instrukciók⁴⁷⁰ is, melyeket Lux Gyula közvetített tanártársainak:

„1. A főigazgató úr nagyon szükségesnek tartja, hogy minden egyes tanári testület a leghatározottabban szálljon szembe minden olyan romboló hatású propagandával, amelynek célja a nemzet ellenálló erejének megtörése. Minden pedagógus segítse önmagában az optimista felfogást uralomra, hogy ilyenné tudja növendékeit is nevelni. Abban a biztos tudatban kell élnünk, hogy a háborút megnyerjük és hazánk sorsa jobbra fordul.”⁴⁷¹ Ebből a bizonyosságból táplálkozó magatartásunk nemcsak tanítványainkra lesz kedvező hatással, hanem azok szüleire is.

2. A papírhányra való tekintettel mellőzzük az üdvözléseket.

3. Az iskolában ne politizáljunk. Politikai napilapba tanár csak a felsőbb hatóság engedélyével írhat.

4. Az esetleges szénszünetek alatt a tanári testület foglalkoztassa a tanulókat.

5. A légi riadóra és a r. k. növendékek istentiszteletére vonatkozó rendelkezéseket pontosan tartsuk be.

6. A Rendtartás intézkedéseit is pontosabban hajtsuk végre.

7. A nevelési tárgyú értekezleteken mindenki szóljon hozzá a tárgyhöz. A nevelés mindegyik tanerő szent kötelessége és a közös munka a helyes út közös keresését teszi szükségessé. /Az értekezletek politikai témái folytán, s mivel ezek jegyzőkönyvét megküldték a főigazgatóságnak; ez a követelés a tanárok politikai ellenőrzését is szolgálhatta — D. P./

8. Felette szükséges az újonnan jelentkező tanulók okmányainak felülvizsgálása /gondoljunk a háborús menekültekre, a zsidó törvényekre stb. — D. P./.

9. A különbözeti vizsgálatok színvonala ne csökkenjék. Ne segítsük az olyat akinek szellemi felkészültsége nem üti meg a mértéket. Az életben csak az tud majd helyt állni, aki már itt az iskolában megszokta a komoly munkát.

10. Az osztály-anyakönyvek és naplók vezetése az iratok fontosságához mérten pontos, lelkiismeretes legyen” — kívánta — Lux Gyula elbeszélése szerint —, az utasítások precíz végrehajtását kérve a főigazgató. A korábbi gyakorlattól eltérően valamennyi instrukciót ismertettük, mivel — általuk talán hiteles — képet kaphatunk arról, hogy a háború finisében a rohamosan romló körülmények mennyiben befolyásolták az oktatás mindennapjait, s arról, hogy milyen módon próbálták a lelket tartani a pedagógustársadalomban, egyrészt a kormányzat által kívánatosnak illetve lehetségesnek tartott háborús politikai célkitűzések szolgáltatában, másrészt az egyre nehezező iskolai munka színvonalának védelmében.⁴⁷²

Talán a fokozódó társadalmi nehézségek reakcióját tükrözi Sz. H. V. éves növendék Kúriai bírósági ítélete is: „hivatalból üldözendő becsületsértés vétsége miatt jogerősen két hónapi fogházbüntetésre” ítélték. Ezért a januári értekezleten — a Rendtartásnak megfelelő fegyelmi határozattal — a tanuló kizárását javasolták az ország összes középiskoláiból, habár a tanári testület „szomorúan és nem kis meglepetéssel vette tudomásul az ifjúnak ezt az elítélendő magatartását, ... mert a 4 esztendő alatt, amíg az intézetnek növendéke volt, sem erkölcsi, sem nemzeti szempontból nem merült fel kifogás ellene.” (Közelebbi információ híján, csak az utóbbi megjegyzés alapján sejthető, hogy az ügynek valamelyes köze lehetett témánkhoz: a hatalom illetve képviselői, s a német nemzetiségiek kapcsolatához.)⁴⁷³

Kevesebb politikai témát érintettek a február 23-i tanári értekezleten.⁴⁷⁴ Mint a DJ-ügy című fejezetben már említésre került, Lux Gyula ekkor közölte, hogy a „Volksbund az idén is megrendezi a 'Heimabend'-okat. Megtartásuk ellen nem lehet kifogás, az azokon való részvételt azonban csak

olyan tanulóknak engedi meg, akik aláírták a Bundba való belépési nyilatkozatot, ill. akiknek szülője (gyámja) belépést megengedte. Kéri a testület tagjait, hogy mindegyik összejövetelen képviselje valaki a testületet. Amikor csak megteheti, ő is meglátogatja az összejövetelt” — ígérte az igazgató, egyben a 4989/1943–44. számú főigazgatói rendelettel jóváhagyott Házi Rendtartási Szabályzat szellemében kijelölve a DJ-intézeti rendezvényeinek mozgásterét. Úgy tűnik tehát, hogy az intézet fennállásának utolsó hónapjaiban is mindkét fél folytatta a korábbi játszmát: a DJ szervezkedett — az igazgató, ill. a tantestület a jogszabályok érvényesítése révén korlátozni próbálta a nemzetiszocialista törekvések további térnyerését. Mivel éppen ezek a jogszabályok engedélyezték a nemzetiszocialista sajtótermékek olvasását a német nemzetiségű fiatalok számára, valószínűleg más célja volt az értekezleten született döntésnek: felszólították „valamennyi osztály főnökét, hogy f. hó 24-én a hosszú szünetben tartsanak könyvraziát a tanulók szekrényeiben, hogy kifogásolható tartalmú könyveket ne olvashassanak.”

A jegyzőkönyv nem említi, de minden valószínűség szerint tárgyalniuk kellett a közelgő március 15-ei ünnepély megrendezéséről is, melyre — a magyar képzővel sikertelennek bizonyult kísérlet után — a korábbi évekhez hasonlóan, az Egyéves Németnyelvű Továbbképző Tanfolyam hallgatóival közösen, négyzólamú kórusművek együttes bemutatásával került sor.⁴⁷⁵

Csak később, március 17-én kapták kézhez a főigazgató 6507/1943–44. számú levelét, melyben a VKM 1151/1944. eln. sz. rendeletére hivatkozva „Kossuth halálának 50. évfordulója alkalmából... közös emlékünnepelet” írt elő március 20-ára, az utolsó két órára.⁴⁷⁶ Forrásainkból nem világos, hogyan miként rendezték meg ezt az ünnepséget a budai német nyelvű tanítóképzőben. Az Évkönyvben csak annyi áll, hogy március 21-én „Kossuth-emlékünnepelet” volt. Az április 3-i tanári értekezleten pedig Lux Gyula csak a március 15-ei ünnepély megrendezéséről referált, annak ellenére, hogy akkor ismertette — minden reflexió nélkül — a kormányzó-elnök halála évfordulójával kapcsolatos teendőkre vonatkozó rendeletet is. Így azután nem világos: miért 21-én, s milyen körülmények között került sor a kényes történelmi pillanatban megtartott megemlékezésre.⁴⁷⁷

Forrásaink ugyancsak hallgatnak a március 19-i német megszállás fogadtatásáról, közvetlen hatásáról a Fery Oszkár utcában. A megkérdezett hajdani (magyar ill. német) képzősök vagy egyáltalán nem emlékeztek erre a szomorú tavaszi vasárnapra, vagy ha igen, arról szóltak, hogy az épület „mindkét szárnyának” lakói „csendben” fogadták a történeteket. S ha elő is

fordult, hogy a német képzősök az intézet épülete előtt tartózkodó német harci járművek katonáival beszélgettek, rokon- vagy ellenszenv látványos kimutatására informátoraink szerint nem került sor.⁴⁷⁸

Visszafogett, fegyelmezett magatartásra intett mindenkit *Fraknóy József* főigazgató is március 23-i körlevelében: „A mai izgalomokkal telített légkörben a tanári és tanítói testületek egyes tagjai, a tanulók és a szülők magatartásukkal nem szolgálják az annyira kívánatos nyugalmat és higgadságot. A ránk súlyosodó feladatok csak akkor oldhatók meg kielégítő módon, ha mindenki megőrzi hidegvérét és nyugalját. Körültekintő tapintattal kerüljünk minden olyan beszédet, suttogást és hírterjesztést, ami az amúgy is fokozott idegességet még csak erősíti. Az államvezetésben mutatkozó esetleges irányváltás nem szolgálhat okul arra, hogy a tantestületek tagjai a folyosókon, a testületi szobákban, vagy egyébütt politikai felfogásukat megtárgyalják és megvitassák. Kerüljünk minden politikai megnyilatkozást, az iskola ne legyen soha sem politikai vitatkozások színtere. Az iskolák idő előtti bezárása nem lehet érdeke sem a tanári testületeknek, sem a tanulóknak, sem a szülőknek. Az iskolák korai szüneteltetése a szociális helyzetük miatt legkedvezőtlenebb viszonyok között élő szülőket sújtaná leginkább, mert gyermekeik az utcára kerülnének minden felügyelet nélkül, mert a szülők kereső foglalkozásuk miatt képtelenek is erre. Amíg a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az iskolák bezárását el nem rendeli, addig minden érdekeltnek feltétlenül előnyös az iskolai munka fenntartása...” — hangsúlyozta a főigazgató,⁴⁷⁹ a légtalmi szabályok betartását s az oktatómunkában a kapkodás elkerülését ajánlva a tantestületek figyelmébe, valószínűleg anélkül, hogy maga is sejtette volna, hogy már március 31-én körtelefon révén értesíti az iskolákat a tanév április 1-jei befejezéséről.⁴⁸⁰ A VKM 8550/1944. sz. rendelete szerint „a tanulókat az eddig elvégzett tanulmányi anyagból /tehát osztályvizsgák nélkül — D. P./ kell osztályozni, s arra kell törekedni, hogy a rendkívüli viszonyok miatt szükségessé vált intézkedés következtében a tanulókat méltánytalan hátrány ne érje... A magánvizsgálatokat, az érettségi vizsgálatokat, a képesítő vizsgálatokat... a tankerületi kir. főigazgató által... megállapítandó időben és helyen kell megtartani...”⁴⁸¹

Ennek megfelelően április 3-án rendkívüli évvégi osztályozó értekezletre került sor melyen az osztályfőnökök a következőképp vázolták a végül is utolsónak bizonyult tanév eredményeit:

„*Bölcsház Árpád*, az I. osztály főnöke jelenti: beiratkozott 16 tanuló, elbíráltunk ugyanannyit. Az osztály tanulmányi képe két-három tanulótól

eltekinthető kielégítő. Négy tanuló csak néhány kettes folytán lett jó rendűvé. Az osztály középérdemjegye: 1.9 vagyis 'jó'. A szorgalom és igyekezet mind egyik tanulónál megállapítható volt. A fegyelmi állapot az egész év folyamán semmi kifogás alá nem esett. A tanulók egészségi állapota is kielégítő volt. W. A. skarlát betegségétől eltekintve más komolyabb eset nem fordult elő. Az egész év folyamán egy órát sem mulasztott négy tanuló, harmincnál kevesebbet kilenc. W. A. mulasztása 258 óra volt.

Dr. Koltai István, a II. osztály főnöke jelenti: A második félévben beiratkozott O. I.-cal együtt 18 volt az osztálylétszám. Az átlagos tanulmányi eredmény nagyon jónak mondható. A tanulók azt a célt amit félévben közös elhatározással kitűztek, hogy ti. az osztály középérdemjegyét 'jelesre' javítják, elérték. Szép példája ez a közösségi érzésnek, az egymáson való segítségességnek, a kitartó szorgalomnak. Csak egy tanuló van az osztályban, W. Á., aki szorgalmasabb is lehetne, de ő is sokat haladt ezen a téren. Az osztály közszelleme teljesen kifogástalan, egyenesen példás. Fegyelmi téren egyetlen növendék ellen sem volt panasz. Illemtudók, szolgálatkészek, figyelmesek, igyekvők. Igazolatlan mulasztás nem történt. A hiányzók rövid lefolyású betegség címén mulasztottak. Két növendék skarlát miatt hiányzott hosszabb ideig. Négy tanuló az egész évben egyetlen órát sem mulasztott.

Lángfy Mihály, a III. osztály főnöke jelenti, hogy 15 tanuló iratkozott be és annyit is osztályoztunk. Az osztály tanulmányi állapota kielégítő, a középérdemjegy 1.6. Néhány tizeden múlt csak, hogy nem 'jeles'. Elégte lent egyetlen tanuló sem kapott. A fegyelmi állapot kifogástalan, az egészségi állapot megfelelő.

Dr. Uherkovich Gábor, a IV. osztály főnöke jelenti: mind a 14 beiratkozott tanulót elbíráltuk. A fegyelmi állapot kifogástalan. A félévi értekezlet óta betegség miatt mindössze egy tanuló mulasztott két napot, úgy-hogy az egészségi állapot is jónak mondható. Külső légo-szolgálat miatt tanulóink a félévi értekezlet óta 89 órát, az egész évben 154 órát mulasztottak. Az idén nem zavarta érezhetően a légo-szolgálat tanulóink munkáját. A középérdemjegy alapján (1.5) az osztály jeles-rendű. Két tanuló (Beck és Rieder) kitűnő rendű; bukott tanuló egy sincs.

Dr. Gárdonyi Zoltán, az V. osztály főnöke jelenti: a beiratkozott 11 tanuló közül csak 10 volt osztályozható, egy tanuló, Sz. H. fegyelmi ügye elintézés alatt áll. A tanulmányi állapot mint a múltban, most is jó. Az osztály középérdemjegye 'jeles'. A fegyelmi és egészségi állapot terén sincs semmi

kifogás. Valamennyi tanuló képesítő vizsgálatra jelentkezhetik” — közölte a tanár úr.⁴⁸²

A korábbiaktól eltérően azért idéztük szinte szó szerint az osztályfőnöki jelentéseket, hogy *ki-ki maga alkothasson véleményt: a felsőbb osztályokban is csak mindössze 97 tanítási naptól állt tanév e minden korábbi felülmúló eredménye (öt osztályból három jeles és két jó átlagosztályzatú), vajon az iskolai munka színvonalának, hatékonyságának javulását tanúsítja, avagy inkább az értékelés szubjektív természetét demonstrálja?*

Még az osztályozó értekezlet napján napvilágot látott a VKM 8600/1944. sz. rendelete az érettségi és a képesítő vizsgák rendjéről, ill. a következő tanévre való beiratkozásról. Ebben leszögezték: „... a képesítő vizsgákat... lehetőleg 1944. április hó folyamán kell megtartani.”⁴⁸³

A részletekre vonatkozóan a főigazgató 7079/1943–44. sz. körlevele nyújtott útmutatást „a képesítő vizsgák tartásának idejéről és a követendő eljárásról”⁴⁸⁴ Ebben Fraknóy József az írásbeli vizsgák időpontját április 12–18-ig határozta meg, hozzátéve, hogy azokat „csak olyan intézetben lehet megtartani, amelyekben a jelöltek számának megfelelő szükség-óvóhely van... Ha az írásbeli alatt légiriadó ... miatt le kell vonulni az óvóhelyre, a felügyelő tanár az írásbeli dolgozatokat összegyűjti és leviszi az óvóhelyre. Ilyenkor az írásbeli vizsgát lezártnak kell tekinteni és... az addig végzett munkából (vázlatból) kell az érdemjegyet megállapítani és azt jegyzőkönyvbe foglalni” — írta a főigazgató — az április 3-ától Budapestet rendszeresen ért angol bombázásokra reagálva —, majd további útmutatásokat adott: „Tekintettel arra, hogy a légiveszély a kora délelőtti 7–11 ill. délután 3–7 óráig a legkevésbé valószínű”, az írásbeli és szóbeli vizsgák ideje is erre a napszakra kell hogy essék.

Az április 25-ei tanévzáró értekezlet jegyzőkönyve nincs meg a fővárosi levéltárban, ezért az áprilisi államvizsgákkal kapcsolatban az Évkönyv rövid tudósítására kell hagyatkoznunk.⁴⁸⁵ E szerint az írásbeli vizsgákat április 12–15-ig tartották, s azokon az alábbi témákat kellett a jelölteknek kidolgozni:

Neveléstudományból: Egy vidéki iskolai tanító speciális nevelési és oktatási feladatai.

Német nyelv- és irodalomból: Irodalom a nevelés szolgálatában.

Magyar nyelv- és irodalomból: A magyar regényirodalom fejlődése.

„Mennyiségtanból”: Két-két feladat számtanból ill. mértanból.

„A sikeres írásbeli vizsgálat után valamennyi jelölt szóbeli és gyakorlati vizsgálatot tehetett, amit április 20-án tartottunk meg” — áll az Évkönyvben. A főigazgató 7409/1943–44. sz. rendeletével a német nyelvű tanítóképző létrejötténél bábáskodó, az első tanévben a közvetlen felügyeletet gyakorló *dr. Loczka Alajos* tanügyi főtanácsost, a VKM VI/2 ügyosztályának vezetőjét bízta meg az elnöki teendők ellátásával. Így hozzáértő, a képzés egészét nyomon követő szakember nyilatkozott „elismerőleg” a tanárok és a végzősök munkájáról, kiemelve, hogy „a jelöltek mind a német, mind pedig a magyar nyelvben tökéletes jártasságot mutattak be”. A vizsgabizottság pontos összetételéről nincs közvetlen adatunk, mivel sajnálatunkra a fővárosi levéltár megfelelő fondjában — a munkatársak állítása szerint, a fondjegyzék ellenére — „a megfelelő vizsga-jegyzőkönyvek, nem fellelhetők”. *Az Évkönyvben pedig csak az oklevelet nyertek neveit rögzítették: Fibi Antal, Hübler József, Klem Antal, Koszter József, Röhrig János, Schneider József, Szakmáry Gyula, Tremmel Ferenc, Wenusz Pál és Zielbauer József János* képesítettek, majd másnap április 21-én sikeres „H” honvédpróbát és levente-parancsnoki vizsgát tettek.

A fővárosi levéltár hiátusai folytán bizonytalan helyzetben vagyunk az 1944. augusztusában — kb. három hónapos rövidített tanfolyam nyomán a Csalogány utcai tanítónőképzőben — tartott, képesítő vizsgákkal kapcsolatban is. A rendkívüli kurzus megrendezésére — Uherkovich Gábor osztályfőnök, igazgatóhelyettes visszaemlékezése szerint — a VKM kezdeményezésére került sor, de hogy pontosan mivel is indokolták a szokatlan eljárást arra, a professzor úr nem emlékezett. Források hiányában, csak analógiákat keresve találgathatunk.

Lehetséges, hogy az ötletet az V. évfolyam anyagának rövidített el-sajátíthatóságára vonatkozóan egy kényszer szülte szükségmegoldás adta. Az történt ugyanis, hogy 1944. februárjától — pedagógus hiány folytán — tanítói gyakorlatra bocsátották az arra jelentkezett V. éves növendékeket, akik azután rövid, VKM által szervezett nyári tanfolyamon foglalták össze „a tanítóképző intézet V. osztályának tanítási anyagát”, majd sikeres osztály vizsgát, és képesítő vizsgát tettek.⁴⁸⁶

De az sem kizárt, hogy valamely közvetlen katonai cél érdekében (pl. előrehozott bevonulás), a Honvédelmi Törvényre, az 1939. évi II. tc. 168. paragrafusára hivatkozva szervezték a tanfolyamot, melyben az illetékes miniszterek jogot nyertek arra, hogy „amennyiben a rendkívüli események folytán szükséges, ... a tanintézetek tanulmányi és vizsgarendje, valamint a tanin-

tézeti bizonyítványok kiadása tekintetében kivételes intézkedéseket tehetnek, és evégből a fennálló törvényektől eltérő szabályokat és ezeknek körében könnyítéseket is állapíthatnak meg”.⁴⁸⁷

A további dokumentumok előkerüléséig aligha adható megbízható magyarázat a VKM törekvéseiről, így csak a rendelkezésünkre álló információ továbbítására vállalkozhatunk. Többek egybehangzó visszaemlékezése nyomán bizonyosra vehető hogy a tanfolyamra a II. kerületi Csalogány utcai tanítónőképzőben került sor, s a növendékek annak internátusában voltak elszállásolva.⁴⁸⁸ Rieder Antal rendelkezésünkre bocsátotta oklevelének másolatát, innen tudjuk, hogy — Werger Márton állításától eltérően —, a képesítő vizsgára nem szeptemberben,⁴⁸⁹ hanem augusztusban, a szóbelire augusztus 12-én került sor, nagy valószínűséggel az áprilisihoz hasonló összetételű vizsgabizottság előtt. Tény: a rendelkezésünkre álló oklevélen dr. Loczka Alajos elnök, dr. Lux Gyula igazgató, dr. Uherkovich Gábor természetrajz és földrajz tanár, dr. Koltai István pedagógia tanár, dr. Gárdonyi Zoltán ének és zene tanár, Kardeván Jenő magyar s német nyelv- és irodalom tanár, Bölcsházy Árpád mennyiségtan tanár, Borsos Lajos r. k. hitoktató és König K... r. k. hittan vizsgálati elnök aláírása szerepel, amiből az is következik — hogy a két elnököt leszámítva — valószínűleg ezek a tanárok oktattak a rövidített nyári tanfolyamon is.

A vizsgázók névsorát csak memoárokból ismerjük, melyek kivétel nélkül abból indultak ki, hogy valamennyi, az 1943–44. évet sikerrel zárt IV. éves tanuló részt vett a nyári tanfolyamon és sikerrel képesítőzött augusztusban. Eszerint *Bambach Márton, Beck János, Huber János, Lang Alfréd, Lieb József, Patton András, Post Ádám, Pucslí Jakab, Rieder Antal, Schumf István, Schwarz Pál, Szilber Sebestyén, Tremmel György és Varga Ferenc nyert „német tannyelvű népiskolákban való tanításra” jogosító népiskolai tanító oklevelet.*⁴⁹⁰ Így a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum által képesített tanítók száma, nagy valószínűséggel: 10+14=24 fő volt.

Adósak vagyunk még annak magyarázatával, hogy a nyári tanfolyamra, s a képesítő vizsgára miért nem a Fery Oszkár utcában került sor. Azért, mert az áprilisi képesítő vizsgát követő napokban értesítették a magyar ill. a német tannyelvű képzők igazgatóit, hogy az épületet — az első világháború végéhez hasonlóan — katonai célokra veszik igénybe. Így azután április utolsó és május első napjaiban a diákok⁴⁹¹ közreműködésével nagy átrendezésre került sor a képző épületében, hiszen a felszerelés döntő többségét né-

hány helyiségbe kellett bezsúfolni. Padányi-Frank Antal már a május 5-ei tanári értekezleten referált a magyar képző tantestületének a munkálatokról,⁴⁹² de ránk csak néhány májusi dokumentum maradt a VKM VIII/3. ügyosztály iratanyagából.⁴⁹³

„1944. május 13-án v. dr. Terbócz Miklós miniszteri osztályfőnök, ügyosztályfőnök úr öméltósága telefonértesítést kapott (a keb. elnökségtől), hogy a XII. ker. Fery Oszkár utcai tanítóképző-intézet épületét hadikórház céljaira fogják átvenni. Az átvétel május hó 15-én reggel 9 órakor fog megkezdődni és kérték, hogy ez alkalommal az ügyosztály számvevőségének egy tagja a felveendő jegyzőkönyvek aláírására jelenjék meg.

A keb. Számvevőség V. osztálya az átvételre Gergely József számtisztet küldte ki, aki a helyszínen május hó 15-én és 16-án megjelent s a következőket jelentette:

Az épületet, ahol a német tanítóképző intézet is működik a m. kir. honvédkincstár veszi át és azonnal átadja a német katonai hatóságoknak, hadikórház céljaira. (Kriegslazarett 2/605.) Az átadás átvételről jegyzőkönyv készült s ezt a jegyzőkönyvet lefordítás után a német hatóságok részéről jelenlévők is alá fogják írni és fel fogják küldeni a minisztériumnak” — olvashatjuk a történetekről készült feljegyzésben, ahol ezt követően arról értekeztek, hogy a német hatóságok kívánságára a Fery Oszkár utcai épület „tetőzete és fűtőszervezete” sürgősen kijavítandó.

Az említett jegyzőkönyv ránk maradt példányából tudható,⁴⁹⁴ hogy az épület átadására a honvédelmi miniszter 34 523/Eln. 18-944. sz. rendelete alapján került sor. Jelen voltak: dr. Padányi-Frank Antal a tanítóképző részéről, Mesterházy Jenő a tankerületi főigazgatóságtól, az említett számtiszt a VKM-től s az I. honvéd hadtest parancsnoksága részéről dr. Wurmb Elemér hadnagy és Sándor András építész. A német kórházparancsnokságot három tiszt képviselte. Az átadás-átvételen résztvevők az épület megtekintése után abban állapodtak meg, hogy az egész épületet a kórházparancsnokság rendelkezésére bocsátják a következő helyiségek kivételével: 1. A pincében 1 helyiség raktár céljára. 2. A földszinten: az igazgatói lakás, az igazgatói iroda, két irattári helyiség, a kertész lakás, a tornaterem és torna szertár. 3. Az első emeleten a fizikai szertár három helyiséggel, a fizikai előadóterem, a magyar könyvtár, a természetrajzi szertár és az altiszti lakás. 4. A második emeleten: a földrajz- német szertár és a gazdasági szertár” — olvashatjuk a jegyzőkönyvben, amelyben említés sem esik arról, hogy a Fery Oszkár utcai

épületben — ha ideiglenesen is — de immár öt éve két intézmény volt elhelyezve.

Ezért a német képző felszerelésének sorsáról csak egy október közepi dokumentum (átadás-átvételi jegyzőkönyv) áll rendelkezésünkre,⁴⁹⁵ melyben Lux Gyula vázolta a tavasszal történeteket: „Amikor 1944. április havában /?/ az intézet épületét át kellett adni a német hadikórháznak, az iskolai és internátusi tárgyak egy részét le kellett raktározni a tornateremben, a másik részét pedig átvette a német hadikórház (lásd a jegyzőkönyvet). Ebben a jegyzőkönyvben a XII. kerületi állami magyar nyelvű tanítóképző-intézet és a német tanítóképző-líceum tárgyai együttesen vannak feltüntetve, de a német intézet tárgyainak a megnevezése alá van húzva /ez a jegyzőkönyv nem maradt ránk — D. P./ . A könyvtárszekrények pedig az intézet folyosóján vannak elhelyezve... a köztartási szerelvények... a magyar tanítóképző köztartási felszerelésével együtt vannak elraktározva a Tigris utcában, ahová a magyar tanítóképző köztartása költözött” — olvashatjuk a rendelkezésünkre bocsátott dokumentumban, melyben Lux Gyula számolt el utódjának Koltai Istvánnak.

1944. június 24-én született ugyanis a VKM 215 712/1944. XVI. üo. sz. határozata melyet a főigazgató augusztus 10-én hozott *Lux Gyula* tudomására. „*Méltóságodat 1944. szeptember 1-től kezdődő hatállyal, saját kérelmére véglegesen nyugállományba helyezem... mert köteles szolgálati idejét kitöltötte*” — olvashatjuk a 45 év szolgálati idővel számoló dokumentumban.

Uherkovich Gábor 1993. november 29-i levele szerint „a minisztérium engem akart igazgatónak megtenni. Én ezt nem vállaltam. Magam helyett Koltai István dr. ajánlottam, aki a posztot szívesen elvállalta”.

Koltai István 1964-ben írt önéletrajzában⁴⁹⁶ a következőképp írta le a történeteket: „Az 1944-ben nyugalomba vonuló igazgató helyett megbízott igazgató lettem. A megbízásban egyrészt a magyarság érdekében kifejtett munkám elismerését láttam, másrészt csakis ezen az úton vált lehetséges, hogy felmentést kaphassak a katonai szolgálattétel alól... Tényleges igazgatói funkciók teljesítésére nem került sor, mert a háborús körülmények következtében a tanulókat nem hívtuk be. Fő feladatomban az iskola felszerelésének a lehetőségek szerinti megmentésében láttam. Több értéket sikerült az 'elkallódástól' megmenteni” — írta „a végjáték” — 1944 őszi-téli — ködbe vesző mozzanataira is halovány fényt vetve az igazgató...

2.7. EPILOGUS HELYETT: FELTEVÉSEK, KÉRDÉSEK

„Mi úgy tekintettünk nagyrabecsült dr. Luxunkra... mint atyai tanárunkra és tanácsadónkra... 1941-ben a következő útmutatást adta nekünk: 'Henrich von Kleist mondta — Isten, szülőföld, császár, szabadság, szerelem és hűség, szépség, tudomány és művészet az ember legfőbb javai.' ...Nagy költőnk szavait írjátok lelketekbe, s ne feledjétek el, hogy a mi szülőföldünk Magyarország, amivel örökre össze vagyunk kötve. Isten áldja szülőföldünket!”

Josef Zielbauer, NSZK, 1994.

„Közel 50 év telt el azóta... Ha összegezni akarunk, nagy elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy Budapesten olyan iskolát kaptunk, amely lehetővé tette, hogy életünk sikeres legyen.”

John G. Beck, USA, 1994.

„Mint intézeti internátusi tanuló egy példás, igaz emberi közösség boldog részese voltam.”⁴⁹⁷

Rieder Antal, Magyarország, 1995.

A „Bevezetésben” a dokumentatív-elbeszélő módszerrel kapcsolatosan vázoltaknak megfelelően, *alapvető célunk, hogy a talán időnként fárasztóan, hosszasan ismertetett források segítségével magát a T. Olvasót — legyen akár „a történész céh avatott Mestere”, pedagógus avagy más foglalkozású; német nemzetiségű, magyar vagy bármely más származású; történetünk egykori szereplője vagy késői, ifjú szemlélője — hozzuk olyan helyzetbe melyben szigorúan „körmére nézhet” az elfogultságait semlegesíteni igyekvő, ám erre bizonyára csak többé-kevésbé képes „krónikásnak”, s*

önállóan alkothat véleményt. Ezért e rövid befejező fejezetben sem vállalkozhatunk arra, hogy az epilógusokkal kapcsolatos konvencionális elvárásoknak eleget téve — a mindeddig tudatosan „sokszólamúan”, többféle értelmezést megengedő módon, belső ambivalenciáit érzékeltetve ábrázolni próbált — történetünket, óhatatlanul szimplifikáló összefoglalással, vagy még inkább valamely „kézenfekvő tanulsággal” zárjuk. Csupán arra tehetünk kísérletet, hogy a rendelkezésünkre álló töredékes források, információforrások hipotetikus összerendezésével felvillantuk a budai német nyelvű tanítóképző rövid „utótörténetének” homályosan kivehető mozzanatait (az 1944/45. iskolaévvvel, a tanárok és a végzős diákok további sorsával kapcsolatosan), s hogy felvesszünk néhány kérdést, melyek talán segítenek a kötetünket figyelmükkel megtisztelőknak a történet egészére vonatkozó véleményalkotásban.

Mintha csak a források „rejtőzködésének” is meglenne a maga dramaturgiája: ahogy hiányzik a német nyelvű tanítóképző létrehozására vonatkozó VKM rendelet, úgy az intézmény „megszűntnek nyilvánítására” vonatkozó 1945. szeptemberi (!) intézkedésről is csak közvetett forrásokból tudhatunk.⁴⁹⁸ De jure tehát az egész 1944/45. tanév során létezett az állami német nyelvű tanítóképző, melynek igazgatósága XII. kerület Orbánhegyi út 15–17. szám alatt — a Lux villával szomszédos épületben — „működött”, már amennyire a háborús illetve frontviszonyok között erről egyáltalán szó lehet.⁴⁹⁹ Koltai István megbízott igazgató visszaemlékezésében olvashattuk, hogy 1944 őszén megfelelő épület hiányában, a túlnyomó részt vidéki diákok összehívására, s így a tanítás megindítására — legalábbis hagyományos értelemben — nem volt lehetőség. Márpedig a VKM álláspontjában sajátos változás volt megfigyelhető: míg tavasszal, a német megszállást követően, a tanév gyors befejezését szorgalmazták, addig nyáron-összel — az egyre közeledő front és a gyakorivá vált bombatámadások ellenére — az újabb tanév szeptember 1-jével történő megindítását ösztönözték. A vidéki tanulók foglalkoztatását pedig levelező formában rendelték megszervezni.⁵⁰⁰ Mivel — Padányi-Frank Antal minden erőfeszítése ellenére — a magyar képző sem találhatott megnyugtató elhelyezésre (október hónap folyamán egymást követően három iskolában tanítottak),⁵⁰¹ a német nyelvű tanítóképző — a maga szinte kivétel nélkül vidéki diákjaival, a siker reményével — még csak nem is kísérletezhetett. Ezért azután Uherkovich Gábor tanúsága szerint „levelező formában próbáltuk a beiratkozott diákok tanulmányait irányítani. Részletes segítséget nyújtottunk az aktuálisan elvégzendő tananyaghoz; ahol nem volt

tankönyv, azoknál a tárgyaknál majdnem a tankönyv részletességével vete-
kedő tananyagot küldtünk, de erre csak az első negyedév relációjában került
sor...⁵⁰² Valóban: a VKM 9700/1944. sz. rendelete értelmében „abból a cél-
ból, hogy a Haza létéért folyó harcban a nemzet minden személyi és anyagi
ereje a honvédelem közvetlen érdekeinek szolgálatába legyen állítható ... a
népiskolákban, a középfokú iskolákban /valamennyi iskola-nemben — D. P./
... a tanítást... 1944. október 29-étől” meg kellett szüntetni.⁵⁰³ Az ennek foly-
tán felszabaduló férfiakat — a német nyelvű tanítóképző tanárait sem mente-
sítve — mozgósították. Így a régebben katonáskodó Werger Márton, Kuhár
Miklós mellett behívták Uherkovich Gábort, Kardeván Jenőt s valószínűleg
Bölcs házy Árpádot is. Utóbbit — legalábbis kollégája állítása szerint — „egy
átmeneti lágerben ragadta el a hirtelen, korai halál, a háború vége felé”.
Werger Márton, bár a magyar hadseregben szolgált, s nyugodtan visszatérhe-
tett volna a nyugati fogságból, Németországban maradt.⁵⁰⁴ Kardeván Jenő
pedig csak 1947-ben tért vissza a szovjet fogságból korábbi munkahelyére, a
soproni evangélikus tanítóképzőbe.⁵⁰⁵ *A tanárok közül többen: Uherkovich
Gábor, Koltai István, Gárdonyi Zoltán és Lángfy Mihály, — valamint az
eredetileg is a magyar képzőben állásban volt pedagógusok — rövidebb-
hosszabb ideig az 1945. áprilisától „újraéledő” magyar képzőben nyertek
alkalmazást.*⁵⁰⁶ Mindazonáltal nem tudjuk: mi történt Kuhár Miklóssal? Va-
jon hitelt érdemlő-e Werger Márton információja Bölcsházy Árpád sorsát il-
letően? S a témánk szempontjából talán legfontosabb kérdés: *pontosan mi
lehetett a budai német nyelvű tanítóképző megszüntetésének motívuma, vajon
miért hagyták veszni azt a jelentős szellemi tőkét, szakmai-módszertani ta-
paszталatot, amelyet ezen (legkevesbé sem nemzetiszocialista) képző taná-
rai munkájuk során felhalmoztak?*

Források hiányában, s az ügy kényes természete folytán memoárokra
alig támaszkodhatván, *nehezebb helyzetben vagyunk amikor a képesítőzőtt
két évfolyam további sorsát próbáljuk rekonstruálni. 17 évesnél idősebb,
egészséges fiatalok lévén, szinte bizonyos, hogy többségüket előbb-utóbb
magukkal ragadták az 1944. évi, egyre „totálisabb” mozgósítások egymást
követő hullámai. A kérdés csak az, hogy azok a fiatalok akik 1942-ben nem
(vagy csak alig) reagáltak a Volksbund akkor még önkéntes SS-toborzására,
végzésük után vajon a magyar honvédségben vagy az SS-ben szolgáltak kö-
telező sorozás alapján?*

A német megszállást követően ugyanis a birodalom képviselői szinte
azonnal „a népi németek” kötelező SS-be sorozásának követelésével fordul-

tak a Sztójay kormányhoz, közvetlenül Csatay Lajos honvédelmi miniszterhez.⁵⁰⁷ A minisztertanács március 29-i ülésén a kötelező sorozás igényét lényegében elutasította, úgy határozván, hogy „az SS alakulatokba csak azon magyar állampolgárok toborozhatók tényleges katonai szolgálatra, akik magukat szabadon németeknek jelentik ki, és akik németül beszélnek”. Vagyis: az akkori döntés értelmében a Volksbund nem dönthette volna el egyoldalúan, származás alapján, hogy ki „népi német” s ki nem, vagyis hogy ki sorozható a birodalmi véderőbe. A német tervezet szerint ugyanis mozgósítható lett volna „akinek legalább 3 német nagyszülője van, vagy aki magát németnek vallja”, míg a magyar ellenjavallat szerint csak az „aki magát önként a németiséghez tartozónak vallja”.

Újabb kéthetes alkudozás során a németek — erőfölényüket érvényesítve — kikényszerítették egy a céljaik szempontjából számukra megfelelő „megállapodást”, melyet 1944. április 14-én írt alá Veessenmayer és Csatay Lajos. Eszerint a „magyar állampolgárságú, állampolgárság nélküli és idegen állampolgárságú, német népiséghez tartozók valamennyi évfolyama közös megegyezéssel a háború tartamára a német véderő (Waffen-SS) rendelkezésére bocsáttatnak. A szolgálati kötelezettség a betöltött 17 évvel kezdődik. ...A német hadseregbe való belépés által nevezettek nem veszítik el magyar állampolgárságukat, azonban a szolgálat tartamára megszerzik a német állampolgárságot is.” Majd értelmezésül hozzáfűzték: „ezen egyezmény alkalmazása során mint német népiséghez tartozó jön számításban az, aki életmódja és népiségi ismertetőjegyei alapján ilyennek mutatkozik, vagy magát önként németnek vallja”.

Április 27-én Csatay Lajos HM-rendeletben egyértelműsítette: „a német népiséghez tartozó, s 17. életévüket betöltött magyar állampolgárokat, hadkötelezettségi alapon, a jelenlegi háború tartamára, az e tárgyban megkötött német-magyar kormányok közötti megállapodás értelmében, a német fegyveres erő részére átengedem.” Az április 23-i bonyhádi Volksbund-nagygyűléssel indult akcióval kapcsolatos nehézségekre reagálva, május 16-án Jaross Andor belügyminiszter rendeletében megállapította, hogy a sorozással kapcsolatban több helyütt „az érdekelt lakosság egyes rétegei között sűrűlődasok, összeütközések történtek, elsősorban nyilvánvalóan azért, mert a jelenlegi sorozáson való megjelenés kötelező voltáról nincsenek kellően tájékozva.” Ezért nyomatékosan figyelmeztetett arra, hogy „akiket a közigazgatási hatóságok a rendelkezésükre bocsátott névjegyzékek alapján sorozásra beidéznak, kötelesek azon megjelenni, különben karhatalommal lesznek elő-

állítva... a m. kir. honvédelmi miniszter úr által a német Fegyveres SS-alakulatok részére átengedett és besorozott személyeknek a behívóparancsot éppen úgy teljesíteniük kell mintha a sorozás a m. kir. honvédség részére történt volna.”

Az ily módon előállott szituációt jól jellemzi, hogy az 1944. június 21-ei minisztertanácson maga Csatay Lajos ismerte el, hogy „tömegessé váló jelenség a küldöttjárás és kérvényezés. A legegyszerűbb emberek nagy csoportjai kifejezik azon óhajukat, hogy nem a Waffen-SS kötelékébe, hanem a honvédségben akarnak szolgálatot teljesíteni, és kérik, hogy a sorozás alól mentesíttessenek; nagy tömegekben kerülnek a Waffen-SS kötelékébe olyanok is, akik minden vonatkozásban magyarnak vallják magukat. Ez ... végeredményben annyit jelent, hogy — a magyar kormány hozzájárulásával — olyan magyar állampolgároknak, akik bizonysgot tesznek a magyar nemzethez való tartozásukról és magyar érzelmükről, magyarságukért való kiállásukért esetleg szenvedniük kell...”⁵⁰⁸ — mondta a hadügyminiszter, a német-magyar megállapodás felülvizsgálatát kezdeményezve; sikertelenül.

A magyar kormány eljárását minősítve *Szekfü Gyula* joggal állapította meg, hogy „eltekintve... az emberi és morális momentumoktól,... /az/ akció közjogi szempontból... szégyenletes elárulását jelentette a magyar államiságnak... a háborúban álló magyar állam amelynek... szüksége volt katonára, idegennek minősítette polgárait, s akik már bennszolgáltak a magyar hadseregben, kiemelte őket innen, hogy más államnak szolgálhassanak.”⁵⁰⁹

Ebben, a magyar történelemben szinte példátlan helyzetben tették le képesítő vizsgájukat az általunk vizsgált budai tanítóképző két évfolyamának növendékei: német nemzetiségűek, s többségükben DJ-tagok voltak. A fenti rendeletek ismeretében ki-ki eldöntheti, hogy véleménye szerint, vajon melyik ármádiába mozgósíthatták őket? Megbízható források hiányában, s a „hallgatás falába” ütközve, e véleményalkotást csak annyi felvilágosítással segíthetjük, amennyivel néhány, a magyar hadseregben katonáskodott volt növendék szolgált. Egyikük ismételt kérdésünkre elismerte, hogy évfolyamtársaival maga is részt vett a kötelező SS-sorozáson, habár bevonulni csak a magyar honvédséghez volt hajlandó. Többen megerősítették, hogy végül is társaik közül sokan kényszerűségből az SS-ben szolgáltak. Néhányukkal (valószínűleg a 22. SS-lovashadosztályhoz bevonultatottak közül⁵¹⁰), állítólag, az akkor már nyugdíjas Lux Gyula is találkozott az Orbánhegyi út környéki harcok időszakában. Így volt-e vagy sem, az olvasó judíciumára van bízva. Talán a fenti fejtegetések hatására valamelyest oldódnak az ezzel kapcsola-

tos, érthető „görcsök”, s idővel — a többségükben távolba szakadt — képzősök közül is „megszólalnak” néhányan, s így majd valamivel többet tudhatunk...⁵¹¹

De a dolog lényegét illetően nem is különösebben fontos, hogy végül is a 24 végzett tanítóképzősből 2 vagy 20 lett-é SS-katonává a kényszer-sorozás következtében. Maga a jelenség **tragikus: a magyar állam német nyelvű tanítóképzőben, megbízható tanárok segítségével a szülőföld szereztetére, a magyar állam iránti lojalításra nevel (több-kevesebb sikerrel) néhány tucat németajkú fiatalembert; majd miután végeztek, megkérdésezük nélkül, kötelező sorozás révén kiszolgáltatja őket a nemzetiszocialista harmadik birodalom elit alakulatai számára; hogy azután a háború végétével, éppen ezen kötelező SS-katonáskodás miatt kitelepítse őket Németországba...** Fél évszázad múltán mindenképp újra fogalmazandónak látszik a kérdés, hogy vajon hogyan is oszlott meg a felelősség szomorúan végződött történetünk szereplői: a maradéktalanul kiszolgáltatott kisember (németajkú tanítóképzős) és a nagy hatalmak nyomása alatt, saját atavizmusaival, társadalmi nehézségeivel, belső politikai konfliktusaival birkózó magyar állam között?

Dr. Nagyszentpéteri Géza, a Budapesti Tanítóképző Főiskola
főigazgatója köszönti
a jubileumi találkozó résztvevőit 1994 júniusában

Talán e kíváncsi újragondolás első lépésének tekinthető, hogy a Budapesti Tanítóképző Főiskola helyet adott az 1944-ben végzett német képzősök — az 1954 óta rendszeres, sorrendben tizenkettedik — egyben az 50.

éves találkozójának, sőt, a Magyarországon eredményes pedagógus munkásságot felmutató volt diákokhoz hasonlóan jubileumi oklevéllel honorálta a külföldön nevelői pályán maradt kollégákat is.⁵¹²

*

S végül néhány adalék történetünk egészének, Lux Gyula és kollégái vállalkozásának értékeléséhez. Sikeresnek vagy sikertelennek tekinthető-e „főszereplőnk” Lux Gyula pályafutása? Tiszteletreméltó kitartással évtizedeken át munkálkodott a hazai német nyelvű tanítóképzés megteremtéséért, a nemzetiségi népiskolák színvonalának emeléséért. Ha lassan is, ha megkésve is, de végül is mindent megvalósított, amit szeretett volna: a tanítóképzők nemzetiségi kurzusaival, a különböző tanítói továbbképző tanfolyamokkal s végül a budai tanítóképző-liceummal a német nemzetiségi oktatás egész rendszerét sikerült kialakítania; hozzáértő kollégák színvonalas „csapatmunkáját” irányította, s tanítók egész nemzedékét bocsátotta pályára. Ha mindehhez hozzáteesszük, hogy pedagógiai-módszertani szakíróként, s helytörténészként is figyelemre méltót alkotott, s hogy tanügyi főtanácsosként, igazgatóként, tekintélyes szakmai szervezetek tagjaként, szinte mindent elért amit ezen a pályán elérni lehetett,⁵¹³ akkor talán úgy tűnhet: a válasz csak kétségtelenül pozitív lehet. Ámde történetünkéből nem hiányoztak a kisebb-nagyobb fiaskók sem, s Lux Gyulának — nyugdíjas éveiben — látnia kellett egész rendszerének összeomlását, kettős értelemben is: egyrészt megszűnt a nemzetiségi tanítóképzés számára oly fontos, szisztematikusan kiépített rendszere, s másrészt megszűnt az egész társadalmi-politikai környezet, az a Magyarország melyben — minden kisebb-nagyobb fenntartása ellenére — végül is „otthon érezte magát”. Ha megpróbáljuk elképzelni azt a pillanatot amikor az Orbánhegyi úton Lux Gyula összetalálkozott néhány kedves tanítványával, akik éppen SS-egyenruhában vettek részt a budapesti csatában, vagy azt amikor nyugdíjasként — anyagi gondjait enyhítendő, jobb híján lámpaernyők festésével foglalkozván⁵¹⁴ — arról értesült, hogy a szülőföld szeretetére oktató tanítványainak többsége Magyarországtól távol kényszerült letelepedni — akkor talán nem is olyan egyértelmű ez a nagyon is (Nietzschével szólva talán „túlságosan is”) közép-kelet-európai pályafutás. Ki-ki eldöntheti, hogy számára vajon merre billen a „mérleg”.

A német nyelvű tanítóképző történetével kapcsolatban sem csak egyféle állásfoglalás lehetséges. Ha az indításakor Teleki Pál szeme előtt lebeggett politikai célok szempontjából mérlegelünk, az eredmény legalább is ambivalens lehet (bár ha Újverbászra gondolunk...) Amennyiben a nemzetiségi

tanítóképzés szakmai-módszertani fejlődése aspektusából közelítünk: el kell ismerjünk, hogy mivel a Fery Oszkár utcai kezdeményezés öt év után megszakadt, s így nem sikerült a felhalmozott tapasztalatokat hagyománnyá érlelni s továbbadni, az eredmény semmiképp sem egyértelműen pozitív.

Ha viszont az immár negyven éve rendszeresen találkozó,⁵¹⁵ s így módon a hajdan volt képző emlékét, örökségét ápoló kollégákkal beszélgetünk, az a benyomásunk támadhat, hogy Lux Gyulának és társainak mégiscsak sikerült valamit meggyökereztetni az akkor tizenéves fiatalokban, valamit a szülőföld szeretetéből, a pedagógus pálya iránti elkötelezettségéből s a volt diáktársak és tanárok iránti szolidaritásból, tiszteletből,⁵¹⁶ valamit ami a mai tanítóképzős tanárok és diákok számára egyaránt tanulmányozásra érdemes, figyelemre méltó lehet. S ha így van, állítható-e, hogy fiasco volt ez az egész?

MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM.

Sorszám 51.

Értesítés.

Az 5000/1946. M. E. számú rendelet 4. §-ának (2) bekezdésében foglaltak értelmében megalkotott és a magyar vallás- és közoktatásiügyi minisztériumhoz kiküldött 82. számú bizottság a 8320/1946. M. E. számú rendelet I. fejezetében szabályozott eljárás során Dr. L u x G y u l i a (név) 411. tanítóképző-intézet-i Igazgató

(utolsó hivatali állás, bevezetése az elhunyt utolsó hivatali állása) Vár. 9541.

(törzskönyvi jel és szám) előadási igényét, illetőleg nyugellátását érintetlenül hagyta.

Budapest, 194. 7. év Február hó 20. n.

A miniszter rendeletéből:

Rozsda Fülöp

tanügyi tanácsos.

JEGYZETEK

Megjegyzés: tekintettel a jegyzetek nagy számára s az olvasók érdeklődésének lehetséges különbségére, a **mondandók megértése szempontjából fontos kiegészítő információkat tartalmazó jegyzeteket megkülönböztetésül a főszövegben vastag indexszámmal jelöltük.**

1/ Benda Kálmán: Történeti áttekintés. In: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Bp. 1994. (szerk.: Ács Zoltán) 24–25. old..

A feladat bonyolultságát s kilátástalanságát érzékelteti Niederhauser Emil egy, a kelet-európai multikulturalizmusról a közelmúltban megjelentetett tanulmányában: "1789 után, a nemzeti újjáéledéssel, a nemzetállamok kialakulásával és az egységes nemzet megteremtésére irányuló igény megjelenésével a helyzet gyökeresen megváltozott. Megkockáztathatjuk az állítást, hogy a multikulturalizmus meghátrált a nacionalizmus, a nemzeti identitás vagy a sovinizmus — kinek mi tetszik — erői előtt. Az úgynevezett nemzetállamok határain belül és kívül ma egyaránt a gyűlölet uralkodik. De bízhatunk-e így a jövőben? Tertullianus szavaival élve: Credo, quia absurdum /Hiszem, mert lehetetlen/. (Niederhauser E.: Multikulturalizmus Kelet-Európában. Jelenkori konfliktusok a nemzeti történelmi fejlődés tükrében. Eszmélet, 30. sz. 168. old. Lásd erről korábban megjelent írását is: Előhang 1989 Kelet-Európájához. Eszmélet, 5. sz. 24–42. old. V. ö.: Hanák Péter: Közép-Európa: a bomlás alternatívája. In: Uő: Ragaszkodás az utópiához. Liget Könyvek, é.n. 291–304. old.; Kiss Gy. Csaba: A nemzeté válás párhuzamai és ellentétei. In: Együtt élő népek... 243–258. old.; Krausz Tamás: Laudatio. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. /Szerk.: Glatz Ferenc/ Bp. 1993. 431–441. old.)

2/ A korszak oktatásügyi törvényhozásáról, iskola- és neveléstörténetéről, valamint a tanítóképzés történetének alakulásáról lásd: Kelemen Elemér: A magyar oktatási törvénykezés története. Problématörténeti vázlat és szemelvények a magyar oktatási törvényekből. In: Bárczy István Könyvtár 1. köt. Bp. 1994. 36–48. és 76–88. old.; Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996. Bp. 1996. 79–99. old.; Uő.: Magyar iskolatípusok 996–1990. Bp. 1991. 6–9., 75–78. és 168–169. old.; Kardos József–Kelemen Elemér: 1000 éves a magyar iskola. Bp. 1996. 85–102. old.; Pukánszky Béla–Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó 1994. 543–573. old.; Jáki László: A magyar neveléstudomány forrásai. Bp. 1993.; Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931. (Összeáll.: Simon Gyula) Bp. 1959.; Pedagógusok a két világháború között 1919–1945. (Összeáll.: Balogh Sándor és Szabolcs Ottó) Bp. 1963.; Sárközy István: Az ellenforradalmi rendszer népiszkola-politikája Magyarországon (1919. aug.–1944). Bp. 1980.; Nagy Péter Tibor: A magyar oktatás második államosítása. Bp. 1992.; Uő.: Tanügyi igazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon. Kandidátusi értekezés. Bp. 1994.; Kelemen Elemér: Ezeréves a magyar iskola. Lapok a neveléstörténetből. H. n. É. n. 33–40. és 48–53. old.; Bollóné Panyik Ilona: Az állami tanítóképzés 1868 és 1945 között. Bölcsészdoktori értekezés. Bp. 1982. 58–146. old.; Németh András: A magyar tanítóképzés története (1775–1975). Zsámbék 1990. 71–88. old. és a mellékletek.

A történetünkben kulcsszerepet játszó budai állami tanítóképző történetéről lásd: Panyik Ilona: A Budapesti Tanítóképző Főiskola. Bp. 1991. (Iskolák a múltból sorozat, szerk.: Mészáros I.) 67–81. old.; Farkas Domonkos: Az intézet története 1901-től 1945-ig. In: A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve, 1869–1969. Bp. 1969. 52–79. old.; Bollóné Panyik Ilona: 125 éves a budai képző. Pedagógusképzés, 1994/1. sz. 281–289. old.

3/ Korlátozott kompetenciánk folytán s választott közelítésmódunkból adódóan sajnos nem követhetjük Hanák Péter — hozzáfértő, tanítóképzős kollégáink figyelmébe ajánlandó — tanácsát: "A többséghez idomuló minoritás beszédmódora, stílusa (s írásmódja — D. P.) nemcsak nyelvézeti, ill. szociálingszisztikai kérdés, hanem a mentalitás vizsgálatának is fontos nersanyaga lehet." (Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében. In: Uő.: A Kert és a Műhely. Bp. 1988. 92. old.)

4/ Munkánkat ugyan inkább "jelenkortörténeti", mint "jelentörténeti" tanulmányoknak tekintjük, mindazonáltal megszívelelendőnek tartjuk Glatz Ferenc figyelmztetését: "A jelentörténeti tanulmányok kétségtelenül a legnagyobb szakitudományos iskolázottságot és a legkifinomultabb történetírói érzékenységet kívánják. És igen nagy önmegtartóztatást: elkerülni a 'hamari ítéleteket'."

- Alapos és sokoldalú kutatásra s óvatos következtetésre hívja fel hallgatóit Ormos Mária is az 1994. szeptemberi jelenkortörténeti konferencián: "Summa summarum: a modern kori kutató boldog lehet, mert amerre csak fordul, mindenütt több forrást talál, mint bármely kollégája, aki korábbi időkkel foglalkozik, ám meg is van verve azzal, hogy a rendelkezésre álló forrásmennyiség több, mint amennyit egyáltalán képes áttekinteni, továbbá azzal, hogy a fantasztikus mennyiség ellenére fantasztikusnak nagyon lehetnek a hiányok is. Ugyanakkor az összefüggérendszer hallatlanul nagy mennyiségű elemből, szálból áll... Végeredményben a modern történelmi eseményeket meghatározó tényezők megszaporozódása miatt a történész szinte sosem kutathat fel annyi összefüggést, hogy ne maradjanak kétélyei, és ne legyenek kiiktatott álmatlan éjszakái. Ám minél több kétellyel és minél több aggályossággal dolgozik, annál több esélye van arra, hogy a valóság közelébe kerül." (Glatz Ferenc: Jelenkortörténet és jelentörténet; Ormos Mária: A történettudomány forrásairól a 20. században. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben /Szerk.: Valuch Tibor/ Bp. 1995. 25. és 38. old.)
- 5/ E csapdák természetéről és következményeiről lásd: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 321–355. és 484–512. old.; Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp. 1995. 646–663. old.; Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen 1995. I–IV. és 170–207. old.; Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. 106–186. old.; Litván György: Történetírásunk és jelenkorunk. In: Hatalom és társadalom... 39–45. old. S végül, egészen más műfajban: Hanák Péter: Töredékek fiainak. In: Uő: Ragaszkodás az utópiához... 7–116. old.
- 6/ Lásd erről: Glatz Ferenc: A történettudomány legitim és kritikai funkciójáról. In: Uő: Történetírás korszakváltásban. Bp. 1990. 71–79. old.; Uő: Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp. 1980. 7–25., 89–91. és 249–252. old.; Kosáry Domokos: Nincs hivatalos vonal, nincs kulcsideológia. In: Uő: Hat év a tudománypolitika szolgálatában. Bp. 1996. 48–51. old. A modern korról foglalkozó történészek "kötelező iskolapéldája" lehet ebből a szempontból a francia forradalom historiográfiája és sajátos "utóélete". Lásd erről: Fehér Ferenc: A történetírás dilemmája. In: Uő: A megfagyott forradalom. Értekezés a jakobinizmusról. Cserépfalvi-Magvető Könyvkiadó, 1992. 6–44. old.; F. Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Pécs 1994. 15–86. old.; Vadász Sándor: A francia forradalom történetírásának fejlődése. A viták folytatódhatnak. In: Uő: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799. Bp. 1989. 9–85. old.; Hahner Péter: A nagy francia forradalom magyar történetírásának vázlata 1889 és 1945 között. In: A Nagy Francia Forradalom és visszhangja. Filozófiai Figyelő 1993. (Szerk.: Csikós Ella és Kaposi Márton) 148–161. old.; Krausz Tamás: Az októberi forradalom és a francia forradalom analógiája. In: Uő: Szovjet termidör. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928. Napvilág Kiadó, 1996. 41–82. old.; L. Trockij: Életem. Önéletrajz vázlat (közreadta: Kun Miklós) Bp. 1989. 494–495. old.; s végül egy filozófus-politológus ismert álláspontja: H. Arendt: A forradalom. Bp. 1991. 9–182. old.
- 7/ Glatz Ferenc: Előszó. In: A magyarok krónikája. (Összeállította, szerkesztette és az összefoglaló tanulmányokat írta Glatz F.) Officina Nova 1995. 7. old.
- 8/ "... ahol jelentős a történészeknek mint történészeknek a politikai szerepe, ott nem feltétlenül a történelem mint tudomány az erős, hanem a politikai rendszer legitimációja gyenge; éppenhogy a hiányzó liberális legitimációt hivatott pótolni a történelem és annak hivatott művelője. Magyarországon... akkor lesz demokrácia, ha a történelem a társadalom számára tradíció, a történész számára pedig szakma lesz. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy történész ne orientálhatná a közgondolkodást, de ezt szakmai teljesítményein s nem ideológiai avagy politikai aktivitásán keresztül érheti el... a história nem lehet a nép számára feltartott mutatvány, amely állandóan fegyelemezzen int (s vajon kié a kéz?). De a história nem lehet meleg öl sem, amelyet a politikának — visszamenőleg — állandóan meg kell termékenyítenie. S természetesen legkevésbé a történész lehet az a politikus, aki ezt megteszi!" — írta "A történész és a politika" című tanulmányában Gerő András. (In: Uő: Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék. Bp. 1996. 114–115. old.)
- 9/ Mutatis mutandis Kosáry Domokos találó (bölcs) megfogalmazását ajánlom a T. Olvasó s történetünk szereplői figyelmébe: "A történelem olyan, amilyen. A múlt nem módosítható utólag vágyálmok, ábrándok vagy önkényes taktikai fogások szerint. S ha a szíves olvasók közt netán akadna, akinek ez sehogyan sem tetszik így, kérem, most rögtön tegye le ezt a könyvet, hiszen neki talán nem történészhez kellene fordulnia... A feltárt valóság megbízhatóan pontos bemutatására pedig elengedhetetlen

nül szüksége van minden társadalomnak, közösségnek, sőt egyénnek is, ha nem óhajt saját jelenében szélültöttként tapogatózva emlékeztetkiesésben élni." (Kosáry, 1987. 5. old.)

- 10/ Terjedelmi okokból le kell mondanunk arról, hogy a dualizmus kori előzményekkel foglalkozzunk, s arról is, hogy a témát érintő nemzetiségi problémák mai megítéléséről képet adjunk, ezért az alábbiakban — a teljesség minden igénye nélkül — néhány, a kötet más helyén nem említett alapvető irodalmat ajánlunk a kérdésben kevésbé jártas olvasó figyelmébe.

A történeti irodalomból: Magyarország története tíz kötetben. 6/2. kötet, 1867–1890. (Szerk.: Kovács Endre és Katus László) Bp. 1987. 1148–1164., 1333–1363. és 1375–1426. old. Katus László és Vörösi Károly tanulmányai; 7/ 1–2. kötet, 1890–1918. (Szerk.: Hanák Péter és Mucsi Ferenc) Bp. 1983. 149–183., 873–892. és 1003–1064. old. Hanák Péter, Szabó Miklós és Katus László tanulmányai; Erdély rövid története. (Szerk.: Köpeczi Béla és Barta Gábor) Bp. 1989. 468–524. old. Szász Zoltán tanulmánya; Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Bp. 1993. 83–247. old.; Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp., 1974.; Diószegi István: Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században. Bp. 1991. 26–53. old.; Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I–VI. kötet. Bp. 1952–1985.; Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp. 1982. 94–99., 391–441. és 543–551. old.; Uő.: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás. (Válogatta: Litván György) Bp. 1986. 145–243. és 267–280. old.; Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja. Bp. 1991. (Összeáll.: Litván György és Szarka László) 25–106. old.; Baka András: Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai. Bp. 1990.; Szarka László: A dualizmus kori magyarországi nemzetiségi politika eszméi háttere. In: Uő.: Szlovák nemzeti fejlődés — magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony 1995. 7–45. old.; Galántai József: Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. Bp. 1995.; Deák Ágnes: "A magyar nemzet jövője a cultura kérdése." (Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója 1850–1868). Aetas, 1990/1–2. sz. 7–27. old.; Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp. 1985.; Litván György: "Magyar gondolat — szabad gondolat." Nacionalizmus és progressió a század eleji Magyarországon. Bp. 1978.; Kende János: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919. Bp. 1973.

A korszak neveléstörténeti irodalmából: A nemzetiségi iskolapolitika a dualizmus korában. (Bibliográfia) Bp. 1954.; Felkai László–Zibolen Endre: A magyar nevelés története. II. kötet, Bp. 1993. 71–109. és 161–165. old.; Felkai L.: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1979. 127–133. és 142–247. old.; Uő.: Magyarország oktatásügye a millennium körüli években. Bp. 1994. 54–63. és 80–89. old.; Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp. 1982. 74–78. és 132–143. old.; Uő.: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Bp. 1993.; Kelemen Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában 1868–1918. Bp. 1985. 191–204. old. A nemzetiségi problémák mai megítéléséhez lásd pl.: Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről. Európa Tanács 1995.; Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.; Eszmék a politikában: a nacionalizmus. (Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes) Pécs 1995.; Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Bp. 1996.; Az Educatio II. évfolyam 2. száma a kisebbségekről Kiss Gy. Csaba, Glatz Ferenc, Andreas Pribersky, Kozma Tamás, Hegedűs T. András, Forrai R. Katalin és Nagy Péter Tibor tanulmányaival; Az INFO-Társadalomtudomány 25. száma "Az idegengyűlölet, másság, tolerancia" témáról Enyedi György, Tamási Péter, Niederhauser Emil, Horváth Pál, Szabó Miklós, Ranschburg Jenő, Pataki Ferenc, Dobossy László, Frank Tibor tanulmányaival; Gereben Ágnes - Kardos Krisztina - Nemes Dénes: A pozitív diszkrimináció elmélete és gyakorlata. Bp., 1996.; Lázár Guy - Lendvai Judit - Örkény Antal - Szabó Ildikó: Többség — kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Bp., 1996.; Hunyady György: Sztereotípiák a valózó közgondolkodásban. Bp. 1996. 41–175. old. stb.

- 11/ A két forradalomról — az előző jegyzetben megfogalmazottaknak megfelelően — lásd pl.: Siklós András: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp. 1964.; Hajdu Tibor: Közép-Európa forradalma 1917–1921. Bp. 1989.; Uő.: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk, 1994/1–2. sz., 3–16. old.; Jászi Oszkár: Magyar kálvária — magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bp. 1989.; Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története. 1918. okt. 31. — 1919. márc. 21. Bp. 1945.; Jemnitz János–Litván György: Szerette az igazságot. Károlyi Mihály élete. Bp. 1977.; Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz.

- Bp. 1978.; Szarka László: A méltányos nemzeti lehatárolódás lehetősége 1918 végén. A Jászi-féle minisztérium tevékenységéről. Regio, 1990/1. sz. 49–65. old.; Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. Doktori értekezés, 1989.; Kende János: Forradalomról forradalomra. Bp. 1979.; Romsics Ignác: A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. Bp. 1982.; A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. (Petrák Katalin és Millei György) Bp. 1959.; Kóte Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései. Bp. 1979.; Kelemen Elemér: Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején. Kaposvár 1970.; Felkai-Zibolen, 1993. 193–214. old.; Szabolcs Ottó: Iskolai tankönyvek az 1918–1919-es magyar forradalmakról (1920–1984). Eszmélet, 25. sz. 83–103. old.
- 12/ Tilkowszky Loránt: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Bp. 1994. 16., 18. old.
- 13/ Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 11–35. old.; Uő: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépítése (1923–1929). Századok, 1973/3. 652–653. old.
- 14/ Magyarországi Rendeletek Tára, 1919. 661. old.
- 15/ Hivatalos Közlöny, 1920. 1. sz. 2., 3. és 8. old.
- A hazai történetírás az utóbbi évtizedekben — különösen Gergely Jenőnek, Glatz Ferencnek, Juhász Gyulának, Kardos Józsefnek, Lackó Miklósnak, Romsics Ignácnak, Sipos Péternek, Szabó Miklósnak, ill. Erényi Tibornak, Karsai Eleknek és Lászlónak, Ladányi Andornak, L. Nagy Zsuzsának, Nagy Péter Tibornak, Tökécszi Lászlónak és másoknak köszönhetően — igen sokat tett a két világháború közötti Magyarország szellemi-ideológiai áramlatainak árnyalt bemutatásáért. Így nem szükséges, s választott parciális témánk jellegéből adódóan, nem is lehetséges dolgozatunkban külön foglalkoznunk a keresztény-nemzeti ideológia létrejöttével, változásaival, kiemelkedő képviselőivel (pl. Szabó Dezsővel, Bangha Bélával, Prohászka Ottokárral, Szekfü Gyulával), sőt — összeinte sajnálatunkra — még az oktatás-, ill. kultúrpolitikában kiemelkedő szerepet játszott Imre Sándor, Kornis Gyula, Klebelsberg Kunó, Hóman Bálint, Teleki Pál esetében is meg kell elégednünk elképzeléseik, tevékenységük néhány mozzanatának felvillantásával. Lásd ezért pl.: Glatz Ferenc írása a országok jellegéről és Szekfüről, Hómanról: Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó a válogatott beszédei és írásai 1917–1932. Bp. 1990. 5–24. old.; Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra — kulturált nemzet 1876–1987. Bp. 1988. 104–328. old.; A magyarok krónikája ... 550–551. old.; Gergely Jenő írásait: Uő: Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászka Ottokár Lékai. Bp. 1989. 7–100. old.; Uő: Prohászka Ottokár " a napbaöltözött ember". Bp. 1994.; Uő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923., 1924–1944. Bp. 1977., 1993.; Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp. 1966.; Uő: Válságok — választások. Történeti tanulmányok a két világháború közti Magyarországról. Bp. 1975.; Uő: Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében. Bp. 1987.; Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In: Kosáry, 1987. 321–355. old.; Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp. 1983.; Uő: Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. Bp. 1987.; Szabó Miklós: Szabó Dezső a politikai gondolkodó. Medvetánc, 1982/4–1983/1. sz.; Uő: Múmiák Öröksége. Politikai és történeti esszék. Bp. 1995.; L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp. 1986.; Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Bp. 1982.; Uő: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991.; Uő: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp. 1996.; Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. A küldetéses ember. Bp. 1992.; Póloskei Ferenc: A köztársasági eszme Magyarországon. Bp. 1994. 119–158. old.; Kardos József: A szentkorona-tan története 1919–1944. Bp. 1987.; Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970.; Uő: A Magyar Megújulás Pártja. In: A jobboldali radikálisizmus tegnap és ma. (Szerk.: Földes György és Feitl István) Bp. 1993. 60–70. old.; Uő: Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944. Bp. 1988.; Uő: A "kurzus" és a keresztény-nemzeti ideológia kialakulása. Eszmélet, 8. sz. 109–111. old.; Huszár Tibor: Történelem és szociológia. A cselekvő ember nyomában. Bp. 1979.; Uő: Nemzetlét — nemzetjuttat — értelmiség. Tanulmányok. Bp. 1984. 9–462. old.; Salamon Konrád: A Márciusi Front. Bp. 1980.; Uő: A harmadik út kísérlete. Bp. 1989.; Erényi Tibor: Pártok és politikai célok Magyarországon a XX. század első felében. Múltunk, 1991/2–3. sz. 27–49. old.; Borsányi György: Válságévek krónikája 1929–1933. Bp. 1986.; Uő: Gondolatok a KMP történetéről 1918–1944. Múltunk, 1995/1. sz. 3–38. old.; Tilkowszky Loránt: A szociáldemokrata párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919–1945. Bp. 1986.; Agárdi Péter: Kortársunk, Mónus II-

lés. Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből. Bp. 1992.; valamint: Tökéczki László (szerk.): Magyar liberalizmus. Bp. 1993. 447–536. old.

A kézikönyvek közül: Magyarország története 1918–1919. 1919–1945. (Szerk.: Ránki György, Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt) Bp. 1984. I–II. köt. 569–595. és 811–912. old.; Magyarország története 1918–1990. (Szerk.: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, László Lajos) Bp. é. n. 32–173. old.

A szövegben idézett 209 494/1919. sz. VKM-rendelet 'nemzeti, vallásos és erkölcsi nevelésre' vonatkozó utalása kapcsán — tudatos önkoriálózással — e helyütt, csak néhány, a korabeli oktatáspolitikai lényeges vonásait felvilágosító forrásból idézünk.

"A kommunizmus bukása után" című, a Tanácsköztársaság összeomlását követő első főpásztori körlevelében (augusztus 17-én) Prohászka Ottokár vázolta a legfontosabbnak ítélt feladatokat, s köztük — a hívek negyedik kötelességeként — "a keresztény valláserkölcsei alap biztosítását" jelölte meg "a nevelésben és az oktatásban". "...A magyar nép mondja ki, hogy neki vallás, Krisztus s kereszténység kell! Akinek ez nem kell, az menjen odább; de itt ne zavarja a vizet s ne rontsa vért!" — hangsúlyozta a püspök, rögtön a címzetteket is megjelölve: "Rendkívül szomorú tapasztalatokat tettünk katolikus tanítókkal! A legtöbb — tisztelet, becsület a kivételeknek — behódolt az új iránynak, sőt apostola, azaz, hogy harangozójá lett... Mi majd megfigyeljük ezeket, hogy megjön-e az eszköz, de szívükre kötjük, hogy ne játsszanak a tüzzel!" — hangsúlyozta a győztes ellenforradalom számára a tanítókkal — s kővetve a tanítóképzéssel — kapcsolatos feladatokat is megjelölve az akkoriban rendkívül befolyásos Prohászka. (Uő: Világosság a sötétben. Pásztorlevelek. Bp. 1928. 263–264. old.)

A Huszár Károly vezette VKM alig egy hónap múlva, szeptember 15-én és 16-án megjelentette **"a vallásoktatás tárgyában"** és **"a nemzetnevelés szempontjában az elemi népoktatásban való érvényesítéséről"** szóló, 5008/1919. eln. és a 182 311/1919. B.l. sz. rendeleteit. Az előbbiben a tanácskormányban az oktatók, ill. az ifjúság lelkében végzett "igen nagy pusztítást" ellensúlyozandó, felhívta az érdekeltek figyelmét "arra, hogy iskoláinkban a törvény által elrendelt vallásoktatásra, mint a jellemfejlesztés leghatásosabb eszközére, különös hangsúlyt helyezzenek", s kérte a pedagógusokat, hogy "saját vallásukbeli tanítványaikkal vegyenek részt az előírt istentiszteleteken". Az október 2-i Néptanítók Lapjában megjelent nyilatkozatában a miniszter leszögezte: "Ebben a katasztrófában csak a **Szent István-i államkonceptió** menthet meg bennünket. Népünk gondolatvilágának legértékesebb része **keresztény erkölcsisége**; ez az a **fundamentum**, amelyre építeni kell... Elvárom és remélem a hazafiás zsidóságtól, hogy tiszta és nemes intencióimat megérti és nemcsak, hogy nem akadályozza működését, hanem hatásosan közreműködik abban, hogy a **bolsevizmusnak még a gyökereit is kiirtsuk Magyarországon.**" (16–17. old. Kiemelés tőlem — D. P.)

Az augusztus 15-i kormányváltástól ismét államtitkárként tevékenykedett Imre Sándor koncepciója dominált az általa már 1912-től kezdve szorgalmazott 'nemzetnevelésről' szóló utasításában is: "... A nevelést is a nemzeti politika szolgálatába kell állítani... új vezetők gondolatul a nemzeti gondolatot kell kitűzni!... Az így értett nevelésben okvetlenül érvényesül a közösség általános szempontja (amit a szociális nevelés jelszavával szoktak sürgetni); minden embert a szervezett nemzet, az állam jelenlegi viszonyainak számbavétele alapján, az állam szükségletei szerint nevelünk (állampolgári nevelés), tehát az állam ügyeiben való értelmes részvételre is előkészítünk (politikai nevelés)... A nemzetnevelés nem csupán valami meglévőnek (a mai rendnek, az állam mai szervezetének) a megőrzését jelenti, hanem a fejlődés biztosítására is törekszik: a jövőbe tekintő feladata a nemzetvédelem és nemzetfejlesztés... **A nemzetnevelés célja: a nevelés egyetemes célja.**" — hangsúlyozta az Utasítás, arra helyezve a hangsúlyt, hogy ez a háborúban és a forradalmak során **az országot megosztó "faji, felekezeti és osztálytudatosságot közös nemzeti tudatossággá" mlyíti** s a sokféle elemiben az együvértartozás, egymásrautaltság érzését kifejleszti, ... **hogy minden módon, így az ifjúság lelkében is a nemzeti egységet** és ennek az emberek lelkében való kialakulását **előkészítsük.**" (Hivatalos Közlöny, 1919. 35. sz. 312–313. és 302–303. old.; Kiemelés tőlem — D. P.)

A Néptanítók Lapja 1919. október 2-i számában Imre Sándor — a nemzetnevelés koncepcióját általánosítva, erősítve — egy másik, immár másfél évtizedes vesszőparipáját ajánlotta a pedagógus olvasók figyelmébe: **"Térjünk vissza Széchenyihez!"** című írásában, az éppen a "Három nemzedéken" dolgozó Székfy Gyulával rokon "megoldásként" az egy fokkal kevésbé konzervatív reformerként beállított Széchenyit ajánlotta a marxizmus (és kevésbé a liberalizmus) klasszikusaival való szembeállításhoz: "...meggyőződésünk, hogy ebben a soha nem álmódott gyötrelmes állapotban csak Széchenyi vezetésével tudjuk megtalálni a felépülés, megerősödés eszközét... Széchenyi neve a **haladást** jelen-

ti minden ismerőjének; gondolatvilágában a fejlődés van középen, ebben hisz rendületlenül... ezt várjuk a Széchenyire való visszatéréstől: elszánt akarását a magyarság felemelkedésének. ...Az kell meggondolnunk, amire a kommunizmus gondolatainak elterjedése és a proletárdiktatúra bukása tanít. S ez Széchenyi taktikájának alapgondolatára figyelmeztet: csak olyanra lehet az embereket rávenni, aminek szükségét saját körülményeikből megértik és csak oly módon, amelynek kedvező hatását közvetlenül átérzik; azaz: az emberek lelkét ott kell megragadni, amelyik ponton a legérzékenyebb s innen lépve tovább át kell alakítani, megnyitni a szemüket, hogy lássanak, lássák meg a nemzeti helyzetet, az előtte lévő nagy feladatokat s ezek tömegében saját részüket... Nemzeti önismeret kell: nagy hiányainknak és mulasztásainknak nyílt elismerése... A mi életünkben hiányzik a legfőbb: a nagy cél, ezért nem vezet bennünket közös eszme, ezért hullunk szét és megy kárba oly sok becsületes törekvés... Olyan időn estünk át, amelyben a gyűlölet volt az uralkodó érzélem s az osztályharcot, az osztályok egyes tagjai ellen személy szerint is folyó pusztító harcot tekintették célnak is, eszköznek is. Ez a harc egy névhez fűződött, Marx nevéhez, Nem lehetne-e a név helyére a Széchenyi állítanunk, ugyanannak a nagy tömegnek a lelkében is, amelyik érezve saját sorsa változásának a szükségességét, látva ennek akadályait, elhítte, hogy csak gyűlölettel és élethalálharcossal lehet megvalósítani? Nem lehetne-e mégiscsak megérteni, hogy mindenik osztály csak úgy érheti el saját tartós jólétét, ha a többi is jólétben van... nem egymás rovására, hanem együtt... szorosan kezze fogva lehet csak gazdagodni, boldogulni, s boldoggá lenni?" — tette fel a kérdést kortársaink — s talán nekünk is — Imre Sándor. (3–4. old. /Kiemelés részben tőlem — D. P./ V. ö: Székfi Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1989. 7–54. old. Lásd hozzá: Glatz Ferenc előszavát uott, I–XXXVIII. old.; Kornis Gy.: A magyar reformkor hőse: gróf Széchenyi István In.: Uő.: A magyar politika hősei. Bp. 1942. 117–139. old.; Dénes Iván Zoltán: Székfi Gyula és a magyar konzervatív hagyomány. In: Uő.: Az önrendelkezés érvényessége. Bp. 1988. 196–210. old.; Lackó Miklós: Székfi-problémák. In.: Uő.: Korszellem és tudomány. Bp. 1988. 53–64. old.; Gerő András: A Három Nemzedék Széchenyi képe. In: Gerő András, 1996. 69–97. old.; továbbá: Gergely András: A dualizmus kori történetírás Széchenyi-képe, Lackó Mihály: "Újból divat lett a Széchenyi-póz", Spira György: Széchenyi mint "konzervatív reformer". Magyar Tudomány, 1991/8. sz. 900–932. old.)

A Néptanítók Lapja 1919. október 19-i számában Imre Sándor a "Magyar politika, magyar nevelés" című írásában "a magyar élet és nevelés szoros egybekapcsolását" sürgette, a nevelők és a politikusok együttműködését szorgalmazva. Az Eötvös József-i hagyományokat követve, Klebelsberg Kunó későbbi taktikáját megelőlegezve a nemzeti sorskérdések megoldásának kulcsát a nevelésben, annak intézményrendszerében s a nevelőkben mutatta fel, kiemelt figyelmet követelve ezáltal a kultuszárca törekvései támogatásának. Arra szólította fel "a politikusokat", hogy "... segítsék a nevelőket abban, hogy benn a nevelés intézményeiben készíthessük elő a jövőndő, tartalmas és tudatos magyar politikát. Olyan emberek nevelésével, akik tudják, hogy a politika, vagyis a nemzet jövőjének alakítója minden munka és hogy politikus mindenki, a legkisebb ember is, ha a maga feladatát nemzeti feladatként teljesíti." "A politikusoknak is meg kell már érteniök — hangsúlyozta, ismét csak máig figyelemre méltó módon —, hogy a gyermek, az ifjúság a jövőndő!" (22. old.)

A Tanácsköztársaság bukását követően tehát hetek alatt körvonalazódott az ellenforradalmi rendszer negyedszázados hivatalos kultúrpolitikájának néhány tézise: a keresztény-nemzeti nevelés a Szent István-i állameszme jegyében — a sajátos módon interpretált "Széchenyi nyomában". A trianoni békediktátum nyomán ez a tematika a területi revízió követelésével kibővülve, s bizonyos antiliberális felhangokkal nyert új megfogalmazást a korszak egyik legbefolyásosabb kultúrpolitikusanak, Kornis Gyulának nagy hatású, 1921-es írásában, a "Kultúrpolitikánk irányelvei"-ben. "Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leg-hatékonyabb pedagógiáját. Ennek egy szolid alapja a nemzeti önismeretre való nevelés, melyet már Széchenyi annyira követelt. Múltunk nagy hibáin kulva, a nemzeti gőg illúziót levetkőzve tudja csak a következő nemzedék a nemzeti egységet visszaállítani. Nemzeti kultúrpolitikánk második fő feladata az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen a népiszólától az egyetemig s a szabadoktatási intézményekig... Kultúrpolitikánk eddig az állam létét a centrifugális nemzetiségi erőktől féltette s elsősorban az ezek ellen való védelem irányította. Ma a nemzetközi forradalmi gondolat ellen kell legnagyobb eréllyel fordulnia... Az általános emberinek eszménye az egységt túlságosan elszigeteli a maga érdekkörébe,...ez az individualisztikus vonás nagyon közel hozta a XIX. szá-

zad másik hatalmas, szintén polgári eszmeirányzatához: a **liberalizmushoz**, mely ugyancsak a XVIII. század öröksége... **Az egyoldalú individualisztikus nevelési eszménynek háttérbe kell szorulnia: az egyén nem önmagáért van, hanem az egyénfölötti nemzetért.** ... Minden, az ún. békeszerződés által oly hihetetlen vaktsággal megcsönkített és leigázott nép titkon fegyverkezni fog mindaddig, míg ki nem vivja újra szabadságát. Ez a mi sorsunk is... Egész közoktatásügyünket abba az irányba kell belsőleg átszerveznünk, hogy a következő nemzedék a magyarság érdekében rá váró különös feladatoknak eleget tudjon tenni... Először is úgy kell irányítani a köznevelést, hogy az **egyén a nemzet egyénfölötti akaratszervezetébe, összehangzóan illeszkedjék bele.**... Történelmünk folyamán a nemzeti egyttal keresztényt is jelentett. **A magyar államnak keresztény államnak kell lennie,** azaz a nemzet keresztény erkölcsének és szokásainak fönntartásán kell örködni, ez pedig elsősorban iskoláink útján megy végbe” — hangsúlyozta Kornis professzor, majd "A demokratikus szellem a kultúrpolitikában" téma taglalására tért át. Fejtegetését a következő gondolatokkal zárta: "A demokratizmus igazi szelleme a pedagógiában nem a magasabbfokú értelmi ismeretek minél nagyobb tömegének minél szélesebb rétegekkel való elsajátíttatásában, hanem az akarat és jellem minél hatékonyabb fejlesztésében áll. **Az igazi demokratizmus a társadalmi felelősség pedagógiája:** A nemzet valamennyi tagja tudja, hogy az ő társadalmi cselekvésének vagy nem-cselekvésének mik a társadalmi következményei... Csak úgy van értelme a nemzet szempontjából a demokráciának, ha a nemzet nagy rétegeit erre a kollektív felelősségtudatra nevelni tudja. Különböb jobban az abszolutizmus politikai hatalma, semmint a neveletlen és éretlen tömeg ösztönuralma. Mindaz, amit a modern államban a legnagyobbra szokás becsülni, amilyen a kutatás-, szólás-, sajtó-, szabad egyesülési és gyülekezési szabadság, általános választójog, teljes szabadjára ereszt az egyént, az egyes néprétegeket egoizmusának és osztályuralmi törekvéseinek szabad utat nyit, a köztekintélyeket lerombolja, nem államfenntartó, hanem államromboló, centrifugális tényező. Ezekkel az erőkel szemben a legjobb eszköz, a leghatékonyabb centripetális erő: a nép kellő nevelése. Csakis neveléssel, műveltséggel lehet a demokráciának az egyén számára jogokat biztosító elvét összhangba hozni a kollektív munka, fegyelem és felelősség elvével, a szabadságot a tekintéllyel, mely nélkül nincsen szabadság sem... A szomszédos népek fölé annál hamarabb kerekedünk s az elszakított országrészekre annál nagyobb vonzerőt gyakorlunk, minél nagyobb és összeilőbb munkára vagyunk képesek a politikai életben, termelésben, iparban, kereskedelemben. Ennek pedig lelki előfeltétele a **fegyelem és a kollektív lelkiismeret.** Nem a tehetségek, a vezető elmék **sokasága** a fontos, amire az egységes iskola hívei elsősorban törekednek, hanem az, hogy ezek mögött a nemzet minél nagyobb és minél jobban nevelt, azaz fegyelmezett tömege álljon... Nemzeti eszme és demokratizmus egybehangzóan találkoznak ebben a művelődési eszményben: **a nemzet minél több tagja képességeinek megfelelően a saját körében a társadalmi munkaképesség maximumát érje el s így a nemzet egészének erőkiemelését minél hatalmasabbá tegye**” — állította Kornis Gyula, írásának az Imre Sándorétól eltérő hangsúlyaival egyben azt is demonstrálva, hogy vajon miért menesztették rövidesen az államtitkári posztból "a nemzetnevelés apostolát", s miért került évek múltán a helyére az, "új időknek új dalaival" a kegyesrendi szerzetes-politikus. Annak érzékeltetésére, hogy vajon miként befolyásolhatta a s Kornis Gyula által legutóbb kiemelt művelődési eszmény az oktatási rendszer egészére vonatkozó álláspontját, egy 1919 végén született írásából, az "**Iskolarendszerünk reformja**"-ból idéznék néhány részletet. (Az anakronisztikus eljárást az indokolja, hogy maga a szerző is így járt el 1928-ban, a "Kultúra és politika" c. tanulmánykötet összeállításakor.)

"Mi az iskolák célja? A kultúra értékes anyagának a következő nemzedékekre való átszarmaztatása. A kultúra azonban a szellemi és anyagi értékeknek ma már oly óriásivá nőtt rendszere, hogy a maga egészében mindenki számára egyforma módon át nem szarmaztatható... az óriási műveltségi anyagból más és más elemeket kell kiválasztanunk, azon célok szerint, melyeket az egyes társadalmi rétegek elé kell kitűzni. Mi határozza meg ezeket a célokat? A nemzetnek mint nagy munkásközösségnek szükségletei. Ebből a szempontból az egységesen működő és fejlődő nemzeti közösség szerkezete hármas tagozottságú: van egy alsó, középső és felső réteg.

1./ Először is van egy **alsó réteg**, mely jobbára testi, mechanikai munkát végez: fizikailag végrehajtja azt, amit a középső réteg közvetlenül, a felső réteg közvetve meghatároz. Ilyen a napszámos, gyári munkás, kézműves, földműves, szolga stb. Ennek a rétegnek... szüksége van a kultúra bizonyos elemeire. Ezeket közvetíti a hatosztályos **népiskola**, mely a hatodik életétől a 12-ig tart, mint általános

nevelőiskola. Ezt egészítik ki egyrészt az ismételőiskolák s erre épülnek föl másrészt a különböző tanonciskolák, mint alsófokú szakiskolák: iparos és kereskedő-tanonciskolák, földmívelőiskola stb.

2./ A nemzeti munkásközösség második, középső rétege mintegy rendelkező, közvetlenül irányító tényező az előbbi, a munkát fizikailag végrehajtó alsó réteggel szemben. Ide tartozik a kisbirtokos gazda, iparos, kereskedő, a vasúti, postai és távírdai tiszték nagy része, a különböző közigazgatási hivatalok segéd- és kezelőisztjei, néptanítók stb. /Jellemző a sorrend — D.P./ Nyilvánvaló, hogy ennek a társadalmi rétegnek... több műveltségi elem asszimilálására van szüksége, hogy munkáját kellő módon végezze. A négyosztályú népiskola fölé tehát egy másik általános nevelőiskolának kell emelkednie a középső társadalmi réteg számára: s ez a négyosztályú polgári iskola. Erre azután mint négyévfolyamos középfokú szakiskolák épülnek föl: a./ a középfokú mezőgazdasági iskola ... b./ az eddigi 'felsőnek' nevezett középfokú ipariskola; c./ az eddigi szintén 'felsőnek' nevezett középfokú kereskedelmi iskola; d./ a tanítóképzők (esetleg 5-6 évfolyammal).

3./ A nemzetenek... harmadik, felső rétege a szellemi alkotó és irányító munkát végzi; ez a mondhatnók: szofokrácia, a nemzeti organizmus agyveleje. Ide tartozik a tudós, a művész, a tanár, a főhivatalnok, a nagybirtokos, a nagyiparos, a nagykereskedő stb. Ennek a rétegnek kell a kultúra legtöbb értékes elemét elsajátítania, minthogy e réteg szellemi horizontjától függ elsősorban a nemzeti közösség helyes irányítása s ezzel boldogulása. Éppen ezért a népiskola négy osztályát követő, általános művelő iskola nyolcosztályú... két típusra szakad: gimnáziumra és reáliskolára. Ezekre épülnek föl aztán a legmagasabb szakiskolák: a tudományegyetem, műegyetem, mezőgazdasági, bányászati, erdőészeti, kereskedelmi akadémia, művészeti főiskolák, katonai főiskola stb.

Amikor itt a nemzeti munkásközösséget rétegekre bontottuk, magától érteődő, hogy itt nem egy-mással szemben elzárt kasztokról vagy osztályokról van szó, hanem eleven típusokról, melyek között a társadalmi kapillaritásnál fogva folytonos átmenetek vannak" — hangsúlyozta Kornis Gyula, amihez a kortárs szociológusok, szociográfusok, népi írók évtizedek múltán jócskán hozzátektek a maguk nem túl kedvező véleményét erről a bizonyos társadalmi kapillaritásról (lásd pl.: Földes Ferenc 1941-es írását: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon), de bennünk — témánkból adódóan — elsősorban az érdek, hogy a német tanítóképzők körüli harcok társadalmi vetülete tehát így formulázható: legyen-e, lehet-e a kulturális identitás, anyanyelvét megőrző szándékozó magyarországi nemetségnek saját, nemzetiségi középrétege, tanítósa? (Kornis Gyula: Kultúra és politika. Tanulmányok. Bp. 1928. 18–35. és 64–66. old.; Földes Ferenc írását lásd: Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához /Összeáll., szerk.: Agárdi Péter/ Pécs, 1995. 427–466. old.)

Ebben az összefüggésben s a kor szellemi arculatának érzékeltetésére, röviden érintenünk kell az 1920: XXV. törvényt, az ún. "numerus clausus" törvényt is, annak ellenére, hogy nyilvánvaló: az nem a tanítóképző intézetekbe, hanem "a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiára való beiratkozás szabályozásáról" szót, így módon kl. zárólag a tanítóképző intézeti tanárképzésre lehetett hatása. Itt nem részletezhető okokból a — trianoni Magyarország területén összezsúfolódtott s részben ellehetetlenült — "keresztény magyar középosztály" társadalmi pozícióit a zsidó konkurrenciával szemben javítani kívánó politikai erők a felsőoktatási intézményekbe való bejutás szabályozása révén próbálták céljaikat elérni. (Lásd erről: Nagy Péter Tibor, 1996. 72–76. old.; N. Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1988. 86–140. old.) Mivel a korabeli Európában is példa nélkül álló eljárás a kormányzati tényezőket bizonyos "virágnyelv" használatára kényszerítette, így módon az elfogadott törvény végül is a "nemzetiségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízható" fiatalok felvételét irányozta elő "olyan számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható". A beiratkozásos engedélyezésénél ezen túlmenően "egyfelől a felvételt kéri szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni — olvashatjuk a 2. paragrafusban —, hogy az ország területén lakó egyes néptájokhoz tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető néptáj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczted részét". (Magyar Törvénytár, 1920. 145–146. old. Kiemelés tőlem — D. P.) S ha mindehhez hozzá tesszük, hogy a VKM 123 033/1920. IV. sz. végrehajtási utasítása szerint a felvételi okmányokhoz csatolni kell egy "erkölcsi bizonyítványt a folyamodonak eddigi magatartásáról, különösen a nemzetiségi szempontjából. Ezt a bizonyítványt a városokban a rendőrkapitánytól, nagy- és kisközségekben a községi elöljárótól kell kérni" (Hivatalos Közlöny, 1920/40. sz. 340. old.), nyilvánvalóvá lesz, hogy a korabeli hivatalos nyelvhasz-

nálattól függetlenül előfordulhatott, hogy a nemzethűséget nemcsak a forradalmak alatt tanúsított magatartás, hanem az esetleg adminisztratív eszközökkel asszimilálni próbáló helyi hatóságokhoz való lojalitás szempontjából is mérlegelték a dualizmus korában amúgy is erre "érzékenyebb" helyi potentátok. Ez esetben egy öntudatos német fiatal elbírálása — legalábbis problematikus lehetett, ami viszont már az alsóbb iskolafajtákban is befolyásolhatta az érintettek magatartását... Hasonló hatása lehetett — szándékától függetlenül — az 1920. szeptember 20-i miniszteri hozzászólásnak is a törvény vitájához.

Haller István egyebek között a következőket mondta: "...A mi hivatásunk az, hogy a magunk különleges viszonyainak megfelelő magyar ruhát szabjunk a magyar nemzetre az ő törvényeiben... Nekünk tudósok kellene, T. Nemzetgyűlés, akik elsősorban a magyar talajban, a magyar történelemben, a magyar lélekben kutassanak, akiknek az legyen a céljuk és feladatuk, hogy azt, ami a magyar históriában kincs és érték, azt derítsék fényre, azt fejlesszék tovább, azt mutassák meg a külföldnek. Nem olyan tudósok kellene nekünk, akiknek legfőbb céljuk, hogy idegenben keletkezett elméleteket erőltessenek rá a magyar nemzetre, hanem megfordítva, akik a magyar lélekből kitermelt igazságokat akarnak elismertetni a külfölddel... Mi a felsőbb iskoláktól olyan tanárokat várunk, akiknek nem célja letrólni a himpot a magyar ifjú lelkéről... amelynek erejénél fogva azonnal megismerők, hogy ez magyar, ez pedig más. Nekünk nem oly tanárok kellene, akik nem magyart akarnak képezni, hanem egyszerűen csak kultúrebert; nekünk tanárok kellene, akik mindennekélőtt magyar jellemű, magyar acéloságú ifjúságot küldenek nekünk az életbe, különösen most, amikor tudatában vagyunk annak, hogy a magyar nemzet élete hosszú időn keresztül nem lesz más, mint harc és küszködés... Nekünk írók kellene, olyan írók, akik nem magyar nyelven írnak csupán, hanem akik magyarul írnak, akik magyar érzéssel írnak, akik a színpadra magyar jellemet és ha kell magyar bűnöket és hibákat vi-gyenek, akiknek azonban ne az legyen a céljuk, hogy a külföldre kimenő színdarabokban a magyar falut és magyar intelligenciát úgy állítsák oda, mint amely fenékiig romlott, ahogy ezt megtették most is, a múltban is... Nekünk írók kellene, akiknek könyvéből áradjon a magyar szellem és levegő..." — sorolta a miniszter, az adott kontextusban persze "a magyar"-on elsősorban a "nem zsidót" értve, de némi empátiával talán az is elképzelhető, hogy vajon hogyan is érezhette magát bármely magyarországi nemzetiség — értelmiségi — tagja a miniszteri állásfoglalás hallatán... (Az idézett miniszteri hozzászólást lásd: Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló, V. köt., Bp. 1920. 149–159. old. /Kiemelés tőlem — D. P./; továbbá: Karsai László /szerk./: Kirekesztők. Antiszemita irások 1881–1992. Aura Kiadó, 1992. 42–53. old.; Uő.: Befogadók. Irások az antiszemitizmus ellen 1882–1993. Aura Kiadó, 1993. 67–72. old.) Ami pedig a numerus clausus törvény hatá-sát illeti: bár abból pozitív diszkrimináció következhetett volna a magyarországi németekre vonatko-zóan is, kiknek aránya az 1920-as népszámlálás szerint a lakosságon belül 6.9% volt, egyetemi arányuk viszont az 1920/21-es 1.35%-ról ahelyett, hogy nőtt volna, egy év múltán 1.31%-ra, majd to-vább csökkent. (Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921. Bp. 1979. 160. old.; a további adatokat lásd: Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp. 1936. 20. old.)

Ha mindezek után valamelyes áttekintést próbálunk nyerni arról, hogy végül is melyek azok a té-mánk szempontjából releváns ideológiai-politikai törekvések, értékek, melyek — legalábbis pro-gramszinten — megőrződtek a "keresztény-nemzeti kurzus" időszakából a "bethleni konszolidáció" idő-szakára (lásd: a 33. jegyzetben), akkor talán az 1922. február 22-én alakult Keresztény-Keresztény Kiszagda, Földmives és Polgári Párt (Egységes Párt) programjának (kiáltványának) néhány mozza-natát célszerű felidézni:

- "1. Követeljük a magyar alkotmány, a gazdasági és társadalmi élet újraépítését, keresztény-keresztény nemzeti alapon.
2. Tánörthatalatlanul ragaszkodunk ezeréves hazánk régi határaihoz. A ránk kényszerített békét, ha el is fogadjuk, régi hazánk egy talpalatnyi földjéről sem fogunk soha lemondani.
3. Hiven történelmünkhez és magyar népünk jelleméhez, szilárdan ragaszkodunk a magyar nemzeti királyság megteremtéséhez...
7. A magyar állameszméhez utolsó lehetünk ragaszkodunk. Aki a nemzeti zászlót s a nemzeti jel-vényeket megsérti, a hazafiságot gyalázza, a nemzeti érzést gúnyolja vagy becsmerli, mint hazaár-u-ló, politikai jogaitól megfosztandó és a legszigorúbban büntetendő. Nem magyar nyelvű polgártársá-

ink részére a magyar ajkúakéval egyenlő szabadságot kívánunk s azt is, hogy anyanyelvüket iskoláikban, a törvénykezésnél, az egyházi, társadalmi és gazdasági életben szabadon használhassák...

23. Állami rendünk alapja a valláserkölcis; ennél fogva követeljük, hogy a vallás ellen izgatók a legszigorúbban büntessenek. Önkormányzatot és létfenntartás lehetőségének biztosítását kívánjuk az összes egyházak részére.

24. Követeljük az iskolákban a valláserkölcisös nevelést és a nép- és középfokú oktatásnak korszerű reformját..."

(Magyarországi pártprogramok. 1919–1944. /Szerk: Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc/ Kossuth Könyvkiadó, 1991. 64–66. old. /Kiemelés tőlem — D. P./)

16/ Hivatalos Közlöny. 1920. 1. sz. 8. old

17/ Kardeván Jenő: A hazai németnyelvű tanítóképzés. Magyar Tanítóképző, 1941. LIV. évf. 11. sz. 308. old.; továbbá: a VKM 70 510/920. VIII. B sz., Haller miniszter által szignált rendelete Lux Gyula felkéréséről.

18/ Hivatalos Közlöny, 1920. 26. sz. 173–174. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)

A VKM 86 377/1920. VIII. b. sz. rendelete "a tanítóképzés reformja tárgyában" a következőkkel egészítette ki a fentieket: "A világháború zivataros évei és az ezeket követő vésszel terhes társadalmi forrongás ezeréves hazánkat súlyos csapásokkal sújtották. Ezért a békés újraépítés korszakának bekövetkeztével halaszthatatlan feladatommak tartom nemzetünknek keresztény erkölcsi és hazafias szellemen való megszilárdítását és a nép közműveltségének emelését. Ennek a kultúrfeladatnak nagy része a népnevelés legfőbb tényezőire, a népiskolai tanítókra hárul, ezért a jövő tanítói nemzedék megingathatatlan erkölcsi jellemének kialakításáról, valamint mélyebb tudományos és szakmai műveléséről, különös figyelemmel a reá várakozó társadalmi és közgazdasági feladatokra, minden rendelkezésünkre álló eszközzel gondoskodni akarok. Elhatároztam tehát, hogy a tanító- és tanítónőképző intézeteknek eddigi négy évfolyamát a jövő 1920/21. iskolai évtől kezdődőleg hat évre terjesztem ki..." — írta a miniszter, majd a Szabályzat 11. pontjában közölte: "a közismereti tantárgyak anyaga lényegében feleljen meg a középiskolai ismeretanyagának, de a nemzetnevelés és népművelés érdekei mindenütt kellő figyelemben részesítendők". Majd a 12. pontban hozzátette: "minthogy a nemzeti kisebbségektől lakott vidékeken oly tanítókra is szükség van, akik a magyar nyelvben és a nemzeti kisebbség nyelvében egyaránt otthonosak, egyes tanító- és tanítónőképzők mellett párhuzamos tanfolyamok szervezendők, melyekben a növendékek hivatásával szorosabb kapcsolatban álló tantárgyakat egészben vagy részben a vidék nyelvén fogják tanítani". (Hivatalos Közlöny, 1920. 36. sz. 287–296. old.; kiemelés tőlem — D. P.)

19/ A trianoni országterületen élő német nemzetiségiek számát illetően folyamatos vita volt a hivatalos adatokat szolgáltatók s a nemzetiségi szervezetek képviselői között. Az utóbbiak 100–200 ezerrel többre becsülték a magyarországi németek számát, mint a hivatalos népszámlálási adatok. Sajnos, az utóbbiak sem azonosak, bár tendenciájukban hasonlóak. Két adatsort idézünk:

	Évek			
	1910	1920	1930	1941
Kovács Alajos	554 237	551 624	478 630	—
Tört. stat.	553 179	550 062	477 153	475 491

(Források: Kovács Alajos, 1936. 35. old.; Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. köt. Népeség-népmozgalom. KSH Bp. 1992. 24. old.)

Lásd ehhez továbbá: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikái 1910–1990. Az 1992. szeptember 2–5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia előadásai. (Szerk.: Kovács József) Bp. 1994. 19–53. és 190–291. old.; Mécsáros Árpád–Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. Regio, 1993/3. 3–33. old.

20/ V.ö.: Tilkowszky, 1994. 19–25. old.; Bellér, 1973. 652–653. old.; Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas, 1989. 112–123. old. Lásd továbbá: L. Nagy Szusza: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965.; Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983.; Gerő András /szerk./: Sorsdöntések. Bp. 1989. 113–292. old.; Galántai J.: A trianoni békekötés 1920. Bp. 1990.; Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány. (Történetírás, ideológiai kö-

zeg.) In: Glatz, 1988.104–120. old.; Romsics Ignác:Nemzeti traumánk: Trianon. In:Romsics, 1996. 327-344.old.

21/ Bellér, 1975. 37. old.

22/ Bellér, 1973. 652–653. old.; Bellér, 1975. 144–164. old.

23/ Corpus Juris Hungarici, 1921. XXXIII. tc. 217–218. old.

A békekötés nyomán a térségben kialakult helyzetet s a Népszövetség aspirációit a következőképp jellemzi Berend T. Iván a *"Válságos évtizedek"*-ben: "...Magyarország és Bulgária esetében... az országok lakosságának egyharmadát, ill. egytizedét kitevő tömegek kerültek a szomszédos országokban kisebbségi sorba... A térség 110 millió lakosságából minden ötödik ember valamely nemzeti kisebbséghez tartozott. Helyzetüket az sem oldotta meg, hogy a Népszövetség külön kisebbségi egyezményekkel igyekezett védelmet biztosítani számukra. Egyrészt ezek eleve nem vonatkoztak a szórvány kisebbségekre, másrészt legtöbbször könnyűszerrel kijátszották őket. Hozzá kell tenni: ebből a 'védelemből' a kisebbségek nem is mindig kértek. A Népszövetség ugyanis hivatalosan is csak a diszkrimináció ellen kívánt védelmet nyújtani, miközben az 'igazságos és fokozatos' beolvastás útját egyengette. Austen Chamberlain jelentette ki: 'A kisebbségi egyezmény célja... biztosítani... az olyan védelmi intézkedéseket és igazságot, ami fokozatosan előkészíti őket a betagozódásra a nemzeti közösségekbe, amelyekhez tartoznak.' Briand kijelentése sem volt sokkal megnyugtatóbb, amikor arról beszélt, hogy '... nem a kisebbségek eltűnése, hanem egyfajta asszimilációja' a cél." (Berend T. Iván: Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja. III.kiad. Bp. 1987. 240. old.)

Gratz Gusztáv még 1939-ben is joggal állapíthatta meg: "Mindeddig a békeszerződések alkalmával életbelépett kisebbségvédelmi intézkedések meglehetősen hatálytalannak bizonyultak. Azok az államok sem törődtek velük/figyeljünk az általam kiemelt megfogalmazásra — D. P./, amelyeknek ezeket a kötelezettségeket mint területi gyarapodásuk feltételét kellett vállalniuk, sőt a legbrutálisabban talán éppen ezek az országok bántak a maguk nemzeti kisebbségeivel. ... a kisebbségi panaszokkal szemben való tehetetlenség a Népszövetség leggyengébb pontjai közé tartozik" — summázta álláspontját a volt MNNE-elnök. (Gratz G.: A nemzetiségi kérdés. In: A mai világ képe II. A politikai élel Bp. é. n. 304. old.) Ez vezetett azután — Bibó István szavaival — a kelet-európai kisállamok nyomorúságához, Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódásához, a területi viták nyomorúságához s ahhoz, hogy egy újabb párizsi békekötés után, sőt a kelet-európai rendszerváltások nyomán sem juthattak e problémák nyugvópontra régióinkban.

A történelmi Magyarország széthullása keltette sokk hatásáról az ellenforradalmi rendszer jellegére vonatkozóan Bibó István a következőket írta *"A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme"* című munkájában: "A történelmi magyar terület szétesése ...pánikot okoz az erre semmiképpen fel nem készült magyar vezetői társadalom köreiben, ... ebbe a polgári forradalom belebukik, az utána következő proletárforradalom pedig túl szűk alapra helyezkedik, amivel olyan görcsös defenzív mozdulatot vált ki, amelyben újból helyre-áll a restaurált nagybirtok és a megriadt középrétegek évszázados szolidaritása. A huszonöt esztendő ellenforradalmi uralom ezen a szolidaritáson épül fel, belső fordulatai és politikai harcái végsőleg akörül folynak, hogy ebben a szolidaritásban hol legyen a súlypont, a feudális nagybirtokon-e, a középosztályon-e vagy pedig azon a torz alakulaton, mely erkölcsi gyökereiktől elszakadt nagyurakból és nagypolgárokból, deklarszált középosztályiakból, romlott kispolgárokból és alja proletárokból összetevődve, fasizmus neve alatt ismeretes. Azon a közkeletű azonosításon, hogy a fasizmus és a konzervatív reakció zavartalan érdekközösségben állanak, lehet vitatkozni. Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi erőviszonyoknak az a megmerevedése, mely a magyar társadalom alakulását 1514 óta jellemzi, a huszonöt éves ellenforradalmi kormányzás egész ideje alatt, a Szálasi-uralmat is beleértve, tökéletesen változatlan maradt. ...paraszt és szolgabíró, szolgabíró és miniszter, úr és proletár gazdasági, társadalmi és emberi viszonylati lényegükben nem változtak semmit." (Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945–1949. Válogatta: Huszár Tibor, szerkesztette: Vida István Bp. 1986. 185–265. old. s az idézet: 501–502. old.)

A trianoni béke magyarországi hatásáról a középrétegek hangulatára Kosáry Domokos az alábbiakat írta: "Úgy tűnik, hogy a történelem egy-egy időszakában túl nagy sokkhatás, főleg kedvezőtlen előzmények, feltételek betetőzéseként, a társadalom politizáló rétegeiben elindít egy rossz mechanizmust, amelyben a jogosnak érzett felháborodás, az emóció erősebbnek bizonyul az értelemnél, majd így a realitásokba ütközve ismét felháborodik, ismét 'jogosan', többször is, míg végül a hibás reagá-

- lások eredményeként sikerül a nemzetközi politika országútján keresztül állnia. Alighanem ilyenféle sokkhatás érte a magyar társadalmat 1919 után, a háború, Trianon, az ellenforradalom, nyomorúság és korábbi bajok eredményeként. A rossz mechanizmus sem nehéz például a Trianon elleni küzdelem módszereiben felfedeznünk. Nem meglepő, hogy az irracionális hulláma még inkább előlötölte a lecsúszó vagy kiutat nem látó középértékeket, felerősítve bennünk olyan indulatokat, amelyeknek már a század eleji szovinizmus óta voltak előzményei." (Kosáry: A magyar történetírás a két világháború között. In: Kosáry, 1987. 330. old.)
- A térség nemzetiségi összetételéről lásd: Közép-Európa Atlasz. (Szerk.: Rónai András) Bp. 1945., 1993. 101–170. old.; Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. História plusz, 1992/11. sz.; Köztársaság 1763–1993. Térképgyűjtemény. (Összeállította: Pándi Lajos) Bp. 1995. 28–94. és 340–414. old.; valamint a 18. sz. jegyzetben szereplő statisztikai munkákat. A kormány határon túli magyarokkal kapcsolatos politikájáról az így kialakult helyzetben lásd: Magyarok kisebbségeiben és szörványban. (Szerkesztette: Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác és Vinnai Győző) Bp. 1995. 1–510. old.
- A hatalmi politika nézőpontjából Diószegi István a következőképp vonta meg az első világháború és a Párizs környéki békek megleget a nemzetiségi kérdés kapcsán: "A 20. század kezdetén a külpolitika belső indítékai között a nemzeti érdek rendelkezett primátussal. A nacionalizmus elsőbbségi jogát a dinasztizmus a külföldi platformjáról, az internacionalizmus a jövő pozíciójából vitatta. A világháború és a háborút követő elrendezés a külpolitika tartalmában, a megnyilvánulások jellegében szembeszökő változásokat hozott... Az új európai határok kétségkívül a nemzeti kérdés jobb elrendezését jelentették. /Korábban Diószegi István részletesen foglalkozott a történelmi Magyarország tragédiájával — D. P./ 1918 előtt mintegy 60 millió ember élt olyan határok mögött, amelyeket az etnikai szempont mellőzésével húztak meg, a világháború után már csak 30 millió. Az utóbbi tekintélyes népesség sem összefüggő, tömör etnikai egységekben élt, hanem nagyjából szétzilva, más etnikumokkal keveredve. Az európai nemzeti kérdés ezért sokat veszített eredeti jelentőségéből... a háborút követő években az etnikai határokon túli terjeszkedés, a nyílt hódítás a nemzeti külpolitika legfőbb és szinte kizárólagos megnyilatkozási formája. Már az elrendezés a hódításra épült. A születő és kiegészülő nemzeti államok az etnikai elvet hangsúlyozták ugyan, de minden aggály nélkül bekebeleztek idegen nemzeti testeket... Hódítani akartak a győztesek, részint a legyőzött ellenfél, részint egymás rovására... Hódítani akartak a vesztesek úgy is, hogy vissza akarták állítani etnikai szempontból képtelen határaikat, de úgy is, hogy új rendezéssel megtorolják a rájuk esett sérelmet." (Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada. Bp. 1994. 284–285. old., s a II. világháborúhoz vezető fejleményekről: 286–431. old.)
- A világháborúk közötti európai politikai mozgalmakról, kormány- és államformákról, a nemzetközi politikai rendszerről, valamint Közép- és Délkelet-Európa történetéről lásd: O. Harsányi Iván, Kocsis András, Németh István, Palotás Emil és Gergely Jenő tanulmányait. In: 20. századi egyetemes történet I. kötet, 1890–1945. (Szerk.: Diószegi István, Harsányi Iván, Krausz Tamás, Németh István) Bp. 1995. 229–259. és 319–354. old.
- 24/ Bethlen István 1921. június 1-jei beszédét lásd: Bethlen István gróf beszédei és írásai első kötet. Válogatott beszédei. Bp. 1933. 169–192. old. (Az idézet a 170. oldalról, kiemelés tőlem — D. P.)
- 25/ A 4800/1923. ME sz. rendeletből az idézet részleteket lásd: Magyarországi Rendeletek Tára, 1923. 213., 219. old.
- 26/ A rendelet 1923. augusztus 24-én jelent meg. (Hivatalos Közlöny, 1923. 17. sz. 252. old.)
- 27/ Bellér, 1975. 219–220. old.
- 28/ Az MNNE 1924. augusztus 3-án alakult, alapszabályzatát a belügyminiszter szeptember 19-én hagyta jóvá. Elnökké Gratz Gusztávot, ügyvezető alelnökké Bleyer Jakabot választották. Ld.: Tilkovszky, 1994. 28. old.; Bellér, 1973. 654–657. old.
- 29/ V. ö.: Széchenyi István: A Magyar Akadémia körül. Bp. 1981. 30. old.
- 30/ Magyar Országos Levéltár (MOL) K 28-ME 1925-656. 3. old.
- A kétnyelvűség problémáiról kialakított mai állásponthoz lásd: Jarovinskij Alexandr: Gyermekkori kétnyelvűség: hátrány vagy előny?; továbbá: Lanstyák István: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. Regio, 1994/4. sz. 66–76. és 90–116. old.
- 31/ Uott, 12. old.
- 32/ MOL K 28-216-1925-162. 73–74. old.

A két világháború közötti Magyarország kétségtelenül egyik legfigyelemreméltóbb "nagy formátumú reformerpolitikusa", "jelentős, de ellentmondásos teljesítményt" felmutató kultuszminisztere volt 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig **gróf Klebelsberg Kuno**. Életművének megítélése körül már a kortársak körében éles polémia alakult ki; az 1932. október 11-én bekövetkezett halálát követő nekrológok sora tanúskodik arról: a kultuszminiszteri székben utóbb hasonlóan hosszú időt eltöltött utód, Hóman Bálint, az exállamtitkár Kornis Gyula és a konszolidációs időszak névadója, gróf **Bethlen István** egyaránt szükségét érezték, hogy védelmükbe vegyék (ha nem is azonos mértékben) az elhunytat a méltatlan támadásoktól. Az exminiszterelnök — egyebek között — a következőket mondta volt minisztertársáról, kormánybéli helyetteséről: "... A háború óta a magyar kultúra minden követ Te raktad le. Trianon után a magyar kultúrát a pusztulástól Te mentetted meg... Nincsen a magyar kultúrának egyetlen parányi területe se, ahol alapvető munkát ne végeztél volna. És ha majdan felnő az a generáció, amelyet a Te általad alkotott intézmények nevelnek, akkor ez a nemzedék talán több tudásra támaszkodva, talán szélesebb látókörrrel és az emberi irigységtől mentesen áldani fog Téged azért, amit a nemzet részére tíz év alatt teremtetél. Addig azonban vigasztaljon az a tudat, hogy Magyarországon a gáncsvetés, a rágalom, a befekettítés és az ezt követő népszerűtlenség életükben azokat kíséri, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetük számára, míg a pillanatnyi népszerűség báborkosozója azoknak a homlokát kíséri, akik csillogó szavakkal szédítik meg a tömegek lelkét és azok mögé rejtik a nemzet szempontjából meddő életük negatív értékét... De én úgy érzem, hogy Te megdicsőülten távozol innen... abba a ragyogó magyar Pantheonba, amelyet nemcsak betű és szó szerint, hanem képletesen is Te építettél fel magadnak életed műveivel." (Magyar Szemle, XVI. köt. 3. sz. 1932. november, 204–205. és 201–203. old.; Kornis Gyula: A kultúrpolitikus. In: Uő.: A kultúra alkotta intézmények nevelnek, akkor ez a nemzedék talán több tudásra támaszkodva, talán szélesebb látókörrrel és az emberi irigységtől mentesen áldani fog Téged azért, amit a nemzet részére tíz év alatt teremtetél. Addig azonban vigasztaljon az a tudat, hogy Magyarországon a gáncsvetés, a rágalom, a befekettítés és az ezt követő népszerűtlenség életükben azokat kíséri, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetük számára, míg a pillanatnyi népszerűség báborkosozója azoknak a homlokát kíséri, akik csillogó szavakkal szédítik meg a tömegek lelkét és azok mögé rejtik a nemzet szempontjából meddő életük negatív értékét... De én úgy érzem, hogy Te megdicsőülten távozol innen... abba a ragyogó magyar Pantheonba, amelyet nemcsak betű és szó szerint, hanem képletesen is Te építettél fel magadnak életed műveivel.) (Magyar Szemle, XVI. köt. 3. sz. 1932. november, 204–205. és 201–203. old.; Kornis Gyula: A kultúrpolitikus. In: Uő.: A kultúra alkotta intézmények nevelnek, akkor ez a nemzedék talán több tudásra támaszkodva, talán szélesebb látókörrrel és az emberi irigységtől mentesen áldani fog Téged azért, amit a nemzet részére tíz év alatt teremtetél. Addig azonban vigasztaljon az a tudat, hogy Magyarországon a gáncsvetés, a rágalom, a befekettítés és az ezt követő népszerűtlenség életükben azokat kíséri, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetük számára, míg a pillanatnyi népszerűség báborkosozója azoknak a homlokát kíséri, akik csillogó szavakkal szédítik meg a tömegek lelkét és azok mögé rejtik a nemzet szempontjából meddő életük negatív értékét... De én úgy érzem, hogy Te megdicsőülten távozol innen... abba a ragyogó magyar Pantheonba, amelyet nemcsak betű és szó szerint, hanem képletesen is Te építettél fel magadnak életed műveivel.)

Vállalt feladatunk s korlátozott kompetenciánk folytán nem vállalkozhatunk "a Gróf" rendkívül sokoldalú tevékenységének bemutatására s az életmű egészének értékelésére. (Lásd ehhez: Huszti József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Bp. 1942.; Glatz Ferenc: Konzervatív reform — kultúrpolitika. /Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi./ In: Tudomány, kultúra, politika ... 5–26. old.; Uő.: Kultúrpolitika és szaktudomány 1919–1931. /Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány./ In: Glatz, 1988. 121–178. old.; Szabó Miklós: A Klebelsberg-legenda. In: Szabó, 1995. 175–179. old.; Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete 1994. A gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány Füzetei 1. számában. /szerk: Klebelsberg Éva/ Várszegi Asztrik, Stier Miklós, Tökécski László, Mészáros István, T. Molnár Gizella, Csatári Bálint, Lakos János stb. előadásai; T. Kiss Tamás: Klebelsberg ideológiája és szervezőmunkája beszédei és cikkei tükrében. Kultúra és közösség, 1982.; Uő.: A kulturális érdekvérvényesítés az 1920-as évek Magyarországon. Népművelés, 1989. 3–4. sz.; Uő.: A magyarországi kulturális minisztériumokról 1867–1993. Bp. 1993. 78–90. old., 230–249. és 513–515. old.; Tökécski László: Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. Valóság, 1990. 2. sz.; Uő.: Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. Magyar Pedagógia, 1985. 1. sz. 69–78. old.; T. Molnár Gizella: Klebelsberg az iskolaépítő. H.n.é.n.; Antall József: A magyar középiskola történetéből. In: Uő.: Modell és valóság, I. Athenaeum Rt., é. n. 299–302. old.; Kelemen Elemér: Utak és tévutak a 20. századi magyar közoktatásban. In: Uő.: Ezeréves a magyar iskola... 37–40. old.; Uő.: Oktatási törvénykezés a két világháború között. In: Kelemen-Setényi, 1994. 36–48. old.; Mészáros, 1996. 82–90. old.; Nagy P. T., 1994. 82–110. old.; Pukánszky-Németh, 1994. 544–559. old.; Sárközi, 1980. 61–106. old. stb.)

Az alábbiakban mindössze arra vállalkozhatunk, hogy — néhány forrás segítségével — értékeljük az olvasóval: vajon milyen motívumok, ideológiai-politikai megfontolások alapján cselekedett a német tanítóképzés ügyében a Klebelsberg vezette kultuszkezelés úgy, ahogy. Azzal a kézenfekvő megállapítással kell kezdenünk, hogy a magyarországi németesség nemzetiségi iskoláztatása ügyében a 20-as, 30-as években szűkebbé válnak bizonyult (lásd történetünket) mindkét magyar kultuszminiszter származása révén érintett volt a témában: lévén az egyik félig osztrák, a másik magyarországi német származású (az ismert történész-kultúrpolitikus nagyapja még németesen Hochmann-nak írta nevét). Az 1875. november 23-án Magyarpécskán született Klebelsberg Kuno apja thurburgi gróf Klebelsberg Jakab cs. és kir. huszárkapitány, anyja pedig felsőőri és alsőőri Farkas Aranka volt. "Csodálatos, hogy a magyar édesanya szerető lelke és a dunántúli környezetnek sugalmazó ereje milyen izzó hazaszeretetű magyarrá nevelte azt az indigenát, akinek atyja lett ma-

gyar állampolgár" — írta nekrológiájában Kornis Gyula. (Kornis, 1934. 201. old.) S valóban, 1927 márciusában, akkor kiadásra került kötetének előszavában Klebelsberg maga hangsúlyozta: "... mindeütt a magyar műveltség megmentését és felvirágoztatását igyekeztem erőmhöz képest szolgálni és azon túl a magyar ügyet, mert *ha idegen hangzású nevet viselő magyarnak szabad valamilyen különözníe a többi magyartól, ez a különbség csak abban állhat, hogy a szenvedő hazát, ha lehet még jobban szeresse.*" (Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Bp. 1927. VII. old., kiemelés tőlem — D. P.)

Márpedig a berlini, müncheni és párizsi, valamint budapesti tanulmányok után a Pázmány Péter Tudományegyetemen 1898-ban "a politika tudomány doktorává" avatott ifjú gróf pályafutása úgy alakult, hogy nap mint nap tevőlegesen bizonyítania lehetett, kellett, hogy nemcsak a hazához, a dualista monarchia részét képező magyar államhoz hűséges, hanem magáénak érzi a korabeli nemzetiségi politikának a magyar etnikum megőrzésére, ill. térhódításának ösztönzésére irányuló erőfeszítéseit is. A Bánffy-kormány idején tisztviselői pályára lépett fiatalember ugyanis rövid idő elteltével felcserélte a milleniumi emlékművek felállításával kapcsolatos szervező tevékenységét a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályán végzett (az első Tisza-kormány idején vezetői) munkával, s így 1910. január 17-ig "főállásban", de 1904-től 1914-ig a Julián Egyesület ügyvezető igazgatójaként "melléki foglalkozásban" is részt vett a Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában s másutt nemzetiségi nyelvi környezetben élő magyarok gondozásában. Munkáját komoly történelmi, politikai és statisztikai tanulmányokkal támasztotta alá, s korán arra a meggyőződésre jutott, "hogy az egész nemzetiségi kérdés múltját és jelenét felölelő nemzetiségi politikát hasztalan keresnénk", ugyanis "tervszerű nemzetiségi politikánk még nincs". Márpedig a kérdés kezelése szisztematikus, tervszerű munkát igényel, hiszen "ha a nemzetiségi törekvések természetét vizsgáljuk, csakhamar rájövünk, hogy... az egyik nem lávaként önti el a másik által lakott nyelvterületeket, egyszerre pusztítva ki annak népét, hanem ott, ahol a népek közvetlenül érintkeznek, a nyelvhatáron, az erősebb nép évtizedeken, sőt századokon át faluról falura lassankint szinte észrevétlenül szorítja vissza a gyengébbeket". Megállapítása szerint "fajunk, dacára a közbejött sötét időknek, olyan térhódítást mutat, ami páratlanul áll a népesedési mozgalmak történetében... Feladatunk az, hogy ... akit magyarnak szült magyar anya, azt tartsuk meg magyarnak." Az e célból létrehozott Julián Egyesület éppen abból a tapasztalatból született, "hogy a magyarság még az állam határain belül is sok esetben mostoha nemzeti helyzetben van", ez pedig komoly veszélyt jelenthet az állam területi integritásának megőrzése szempontjából. Már 1907-ben úgy látta, hogy "mint a sár, a vakolat lehuha a falról, úgy fognak lehullni egész területek Magyarország testéről, ha okos telepítési politikával a magyarságot meg nem erősítjük". Mindebből, az évek során egy komplex, a magyarországi modernizáció, a termelési szerkezetváltoztatás érdekében 1880 és 1930 között született "3 koncepciózus reformgondolás" (Glatz) bizonyos elemeit kombináló terv született a fiatal Klebelsberg hivatalában, melynek fontosabb elemeit a vonatkozó dokumentumokat jól ismerő Huszti József a következőképpen foglalta össze: "emelni kell a népsűrűséget a tiszta magyar területeken, hogy olyan néptölességgel rendelkezünk, amelyet megfelelő birtokpolitikával, főleg telepítéssel a veszélyeztetett végkére dobhatunk — a magyar nyelvterületet körülvevő zónákon úgy kell megerősíteni a magyarságot, hogy a vegyes nyelvű terület magyarrá váljék s hogy a magyar nyelvhatárt így betolhassuk a nemzetiségi területre — a magyar szörványokat igyekezzünk nyelvszigetekké fejleszteni". Ennek eszközei pedig: a Darányi Ignác elképzeléseit továbbfejlesztő birtok- és településpolitika kívül, a nép- és középfokú iskolák, ill. a helyi magyar értelmiség képzésére a felsőoktatási intézmények, az egyházak és magyar közösségek gazdasági boldogulásának elősegítésére hitel- és iparpolitikai kedvezmények, mezőgazdasági szövetségek, társulások alakítása, a korszerű állattenyésztés és növénytermesztés eszközeinek elterjesztése, egészen a valamennyi lehetőség népszerű összefoglalását kínáló s a népi-nemzeti identitást naponta erősítő — az általános tudnivalók mellett a helyi sajátosságokat is figyelembe vevő —, magyar nyelvű, ingyen terjesztett kalendáriumok; minden, ami a magyarság fennmaradását, megerősödését, expanzióját szolgálja. Klebelsberg a kérdés szakértőjeként tehát már jóval az akkor meghatározó pozícióban ülők előtt, kortársai többségét megelőzve sürgette, amit leendő főnöke, Bethlen István a trianoni traumát követően így fogalmazott meg: "Nemrég szerzett keserves tapasztalataink folytán ma már mindannyian látjuk, hogy 1907-től 1914-ig feladatunk az lett volna, hogy a veszélyeztetett területeken erősítsük és biztosítsuk a birtokpolitikát, az ipari, kereskedelmi,

közgazdasági és bankpolitika megfelelő eszközeivel a magyar gyöngülő pozícióját, s azt fokozatosan meg nem támadhatóvá tegyük."

Témánk szempontjából számunkra mindebből annak megállapítása fontos, hogy kultuszminiszterré válásakor Klebelsberg már komoly tapasztalatokkal rendelkezett a nemzetiségi politika területén, a Julián Egyesület révén tíz év alatt — egyedül Szlavóniában — 71 magyar iskolát szervezett, 109 tanítótól, 7165 gyermekkel, s hogy mindennek révén alaposan ismerte, hogy milyen elvárásoknak kell megfelelnie egy ilyen speciális helyzetbe került tanítónak, s erre való tekintettel képezette ki őket a csáktornyai, bajai és szabadkai tanítóképzőkben. A Julián-tanítókkal (azok keserves küzdelmeivel) kapcsolatban szerzett tapasztalatait így összegezte az akkor még a miniszterelnökségen tevékenykedő Klebelsberg: "Anyagias korunknak az érzékelhető túlbecsülő felfogása az iskolákban gyakran csak az épületet látja. Pedig az oktató munka eleven forrása az ember; a tanító az igazi iskola és nem a holt anyag. A hivatásos tanító nádfödél alatt is fejleszthet jó iskolát, a lelkiismeretlen a világos, levegős tanteremben is meddő marad" — írta. Pontos ismeretekkel rendelkezett arról is, hogy a pedagógiai, társadalmi, politikai, nemzeti-nemzetiségi elvárásoknak megfelelő tanító "forrása": a korszerű, a speciális feladatoknak megfelelően kialakított tanítóképző. S ha mindehhez hozzáteszük, hogy Klebelsberg — az őt jól ismerő Kornis Gyula megítélése szerint — "a mindent előre kiszámítani törekvő és sznek embere" volt, "hatalmas akarattal és példátlan munkabírással", aki "azt, amit egyszer helyesnek, általános tervébe illőnek ismert fel, keresztülvitte minden poklon keresztül"; világos lehet számunkra: a német nemzetiségi törekvések, a német tanítóképzés ügyében tárgyaló miniszter a téma profi szakértőjeként, előzetesen kimunkált — általános tervébe illesztett — koncepció jegyében, szívszó tárgyalópartnerként lépett, léphetett fel... (Az idézetek forrása sorrendben: Huszti, 1942. 32., 44., 42–43., 38., 34., 47. old. és Kornis, 1934. 204. old. Kiemelés tőlem — D. P.)

Mindebből persze az is következik, hogy bármennyire részlegesen is, csak a témánkhoz kapcsolódó mozzanatokra korlátozottan, de szólnunk kell a kultuszminiszter "általános tervéről" is. A szakirodalomban elfogadottnak tekinthető vélemény, hogy Klebelsberg "konzervatív reformpolitikus" volt, aki az ország társadalmi-gazdasági-politikai korszerűsítése eszközeként tekintette a kultúrpolitikát, mely — a fentieket támogató-elősegítő — végeredményben "a Kárpát-medencei magyar hivatás" kiteljesedéséhez vezet, s megőv a további "forradalmi felfordulásoktól". Azt is elismerik a hozzáértők, hogy konzervatív, ezért a mai ízlés szempontjából esetenként túlonúl korlátozott, ám mindazonáltal nagy-szabású reformjait időnként igen korszerű eszközökkel (Tőkéczki) valósította meg, s esetenként figyelemre méltót, maradandót alkotott. (Gondoljunk például az iskolaépítő akcióra vagy a külföldi magyar intézetek megteremtésére, a Gyűjteménygyűjtemre stb.) Rendkívüli politikai befolyással rendelkezett (ellenfelei szerint "Bethlen rossz szelleme" volt), s a békeszerződés honvédelmet korlátozó passzusai révén támadt "álcázási szükségletet" (pl. leventeképzés, leventeoktatás) ügyesen kihasználva-hasznosítva, az ország akkori gazdasági teherbíró képességéhez képest igen jelentős erőforrásokat sikerült az oktatás, a kultúra s a művelődés szolgálatába állítania. Abban is egyetérté- nek az értékelők, hogy Klebelsberg az "államfenntartó (keresztény) magyar középosztály" tudatos képviselője volt, aki — legalábbis kulturális téren — tett bizonyos lépéseket a parasztság, ill. a munkásosztály helyzetének javítására. Abban már koránt sincs összhang, hogy vajon ezek a lépések elégségesek voltak-e, hogy a reformok belső arányai megfelelőek voltak-e, s hogy azok az eszmék, értékek, melyek vezették, azok a politikai példaképek (Tisza István, Mussolini stb.), akiket bizonyos szempontból, élete egyes korszakaiban preferált, vajon milyen hatással, befolyással voltak politikájára. Arról pedig, hogy a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos miniszteri tevékenysége milyen megítélés alá essék, általában szemérmesen hallgatnak a Klebelsberg-szakértők, s erről — sajátos munkamegosztással — inkább a nemzetiségek sorsának kutatói nyilvánítanak véleményt (Bellér, Tilkovszky), anélkül azonban, hogy észrevételeik sajátos ecsetvonásként bekerülhetnének az általá- nosan elterjedt Klebelsberg-portréba. (Ennek valószínű oka egyfelől az, hogy működésének e terüle- te kevésbé alkalmas a "Klebelsberg-legenda" (Szabó) továbbszövése, másfelől, és inkább talán az, hogy múltunk e vonásának felelegetése külpolitikai szempontból általában "nem aktuális". Kér- dés persze — s kötetünk egy válasza rá —, hogy a történelemkutatás tekintettel lehet-e ilyen extern szempontokra?)

Maga Klebelsberg — 1928 január 1-jén, "a magyar neonacionalizmus"-ról megjelent írásában — úgy látta, hogy "mírány magyarokra nézve a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázta az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkiileg teljesen meddőnek bizo-

nyult: nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felrüsszüléséhez vezethetett volna... A Bethlen-kabinetnek jutott... feladatul, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja és a normális életet helyreállítsa. ...rendre megoldotta azokat az elözletes kérdéseket, amelyeknek rendezése nélkül konszolidációról beszélni nem lehet.' Az államháztartás egyensúlyának, a valuta stabilitásának megteremtése után a kormányzat áttérhetett 'az alkotó munkára, közgazdasági, szociális és kulturális téren' egyaránt, s ehhez, ahogy ezt az 'Új célok felé' c., 1926. dec. 19-én megjelent írásában leszögezte: 'Magasztos célokat kell a nemzet elé állítani — magasztosakat, de kivihetőket... Én a magam körében látok egy ilyet, azt, hogy Magyarországot Európa e részében kimagaslóan a legműveltebb állammá tegyünk... Mert míg a közgazdasági és szociálpolitikában óriási összegeket kell mozgásba hozni, hogy számottevő eredményeket érhessünk el, addig a kultúrpolitikában aránylag kisebb pénzügyi erővel is nagy dolgokat lehet művelni' — ajánlotta kortársai, s talán a mi figyelmünkbe a kézenfekvő, de sajnos az erőforrások felett rendelkezők által gyakran elfeledett igazságot a miniszter, rögtön plasztikus példát hozva annak megértésére: 'mennyivel kerül többre a nyolcosztályos népiskola a hatosztályosnál, ha ezzel szembeállítjuk azt az óriási közgazdasági erőt, amelyet elérünk azzal, hogy a magyar dolgozók millióinak intelligenciáját lényegesen megemeljük és ezzel termelő- és keresőképeségüket megsokszorozzuk?' Mibe kerülnek a külföldi ösztöndíjak ahhoz a hasznunkhoz képest, ha a kiváló magyar tehetségeket elküldhetjük továbbtanulni a világ összes főiskoláira, a legnagyobb tudósok laboratóriumába, klinikáira, szemínárumaiba és műterméibe, hogy ekként lelkiileg megtermékenyülve és felfegyverezve a tudás legmodernebb eszközeivel jöjjenek haza részt venni Magyarország felemelkedésének munkájában..., hogy a magyar műveltség toronymagasan emelkedjék Kelet-Európa népei fölé.'

A 'Realpolitika és neonacionalizmus' című, 1928. január 8-i cikkében, a 'turanizmus' és a 'fajvédelem' apostolaival vitázva egyfelől realpolitikai alternatívát ajánlott a magyar kül- és kultúrpolitika számára, másrészt megmagyarázta, hogy a maga részéről kit tekint magyarnak, amikor a magyar műveltségről beszél. A 'rokon népekkel irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a magyar realpolitika szempontjából ezeket a törekvésektől aránylag keveset várhatunk, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvések nem tehetők... Hiába, ápolniunk kell a kapcsolatokat a haláttalan Nyugattal, tetőtől talpig európeáereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk... Ugyancsak az ellenforradalom hozta a fajvédelem jelszavát... De ha még a nagy nemzeteknek is csínján kell bánniuk a fajiség kérdésével, mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkedünk... baj lenne a Zrínyiekkel, József nádorral, Petőfivel, Damjanichcsal, Erkellet, Munkácsyval, Semmelweiszel és annyi mással legjobbak között, akik nélkül a magyar haza nagyságát s művelődését el sem lehet képzelni... Ha faji álláspontra helyezkedünk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene útni. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelmeiben, lelkeségben és nyelvben teljesen s fenntartás nélkül összeolvad' — írta, mintegy személyes credo-ját s nemzetiségi politikájának titkát is felvillantva, az antiszemitizmus mint 'negatív politikai elv' ellen érvelő Klebelsberg. A 'neonacionalizmus műszavát' értelmezendő, a XIX. századiétól eltérő XX. századi nacionalizmus jellemzését adta: 'Ez a nacionalizmus elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik... lent, a szocializmus által megszervezett tömegekben van az ellensége... Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené... a nacionalizmusnak, a nemzeti politikának nagyon népiesnek kell lennie, hogy a népet megtarthassuk a nemzeti alapon. E részben meggyőződésem, hogy a népiesség nem a választófogó szűkebb vagy tágabb megvonása, általában nem az alkotmányjog terén dől el, hanem a kormányzat és a közigazgatás népszerű irányán. A fasizmus egyenesen perhorreszkálja a demokráciát, sőt lényegében diktatórikus, de kormányzata és közigazgatása egészen az olasz tömegek érdekében áll, és nem hiszem, hogy van Európában állam, ahol éppen a fizikai munkás meg a polgárság alsóbb rétegei érdekében annyit történjék, mint éppen a fasizista Olaszországban. És ez a neonacionalizmusnak lét- vagy nemlét kérdése ... Bárczy István ...a világháború előtt a fővárosban megcsinálta azt, amire én most künn az országban, de különösen az Alföldön töreksem, rendbe hozta a népoktatást... Odatöreksem, hogy a szociális gondolatot átitatót kisdödővással, főképp a mindennapi népiszkolával, az azon nyugvó továbbképző kötelező népokta-

tással, a gazdasági iskolával és az iskolán kívüli népműveléssel, népkönyvtárainkkal és a polgári iskolával a magyar nemzet széles rétegeibe annyi műveltséget vigyunk be, hogy eszményi momentumokról nem is szólva, a magyar egyén a gazdasági versenyben sikeresen meg tudjon állni és főleg, hogy szerezésre képes legyen. Mert ... a népművelés legalább annyira gazdasági kérdés, mint amilyen mértékben egyúttal erkölcsi, nemzeti és kulturális ügy... Itt érnek össze a kultúrpolitika legmagasabb kérdései a nemzeti termelés sorsdöntő problémáival. Kötelességtudó, műveltebb munkás nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoskosságnak nélkül nincs tökéleződés. Nemzeti tökéleződés nélkül nyomorogni fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönöket adnak" — írta közel hét évtizede (!) Klebelsberg Kuno. Két évvel korábban, a nyolcosztályú népiskola mellett érvelve — a kötelező népoktatás mellett szólt elődjével, Eötvös Józseffel analóg módon — még egy fontos összefüggésre irányította olvasói figyelmét: "a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzeteknek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk... A demagógia ellen csak egy szék van: a kultúra." (Az idézetek forrásai: Tudomány, politika, kultúra... 434–435., 441–442., 444–446. és 266–267. old.; Klebelsberg, 1927. 673–675. old. /Kiemelések részben tőlem — D. P. / V. ö:Eötvös József Művei. Kultúra és nevelés. Magyar Helikon, 1979. 403–405. old.)

A fenti elvek köszöntek vissza — a témánkba vágó 1925. június 20-án közreadott 42 500/ 1925. VI.ü.o. számú — a tanítóképzők számára kiadott 'Tanterv és Utasítás' bevezetőjében is: "Nemzeti közművelődésünk terjesztésének és szintje emelésének, fokozott kultúr feladataink megvalósításának egyik legjelentősebb intézménye a népiskola, mely feladatait csakis művelt, a keresztény erkölcs és hazaszeretett eszméitől áthatott, lelkiismeretes és hivatásszerető tanítók közreműködésével oldhatja meg... A tanítónévelés alapelve, hogy az új tanítónemzedéket helyes nemzeti öntudatra és öntevékenységre neveljük. A Tanterv és Utasítás kijelöli a magyar tanítónévelés feladatait, egyúttal megbízható irányítója és útjelzője kíván lenni a tanítóképző intézeti tanárok eljárásának is" — olvashatjuk a dokumentumban. (Tanterv és Utasítás a m. kir. állami tanító- és tanítónőképző intézetek számára. Bp. 1925. 3. old., lásd ehhez: Bollóné Panyik Ilona, 1982. 82–107. old.; Németh András, 1990. 76–82. old.)

A valójában régi-új "neonacionalizmus" szellemében fogat Klebelsberg 1928. január 1-jei körlevele "Magyarország összes oktatóihoz" is. Ebben a miniszter "a céltudatos nemzeti munka tervszerű megszervezése" érdekében "a nemzet valamennyi rétegét átható műveltség" jelentőségét hangsúlyozta, majd a következőket írta: "Hazánk mai történeti helyzetéhez mérten néhány irányelvet önjáték szívére kötni, hogy ezek vezessék Önöket a nemzet életében annyira jelentős missziójukban és tudatos munkájukban. A művelődés első irányelve a tisztult nacionalizmus, melynek erejét a világháborút követő nemzetközi irányú áramlatok és forradalmak nemhogy gyengítették, de még erősítették... A történelem eddigi tanúsága szerint minden kultúra velejében nemzeti kultúra, egy-egy sajátos nemzeti szellem alkotása, amelynek egyes általános értékű, nemzet feletti elemei azonban az egyetemes emberiség közkincsévé válnak... Vigyáznunk kell..., hogy a nemzeti génusz termelte kultúrájuk hagyománytökéje és az áthasonított művelődési elemek szervesen mintegy felsőbb egy-ségben forrjanak össze, melyben a magyar lélek sajátos vonásai el ne halványuljanak. S amint a magyar nemzeti vonásoknak és hagyományoknak érvényesülniük kell a közműveltség tartalmában, hasonlóképp ezt a tartalmat átszármasztató intézményeinkben, a közoktatás egész rendszerében is: iskoláink valamennyi fókán és ágazatában. Nemzeti egységünket, a közös történeti sors tudatát, a magyarság sajátos hagyományait és történeti hivatását minden téren az ifjúság lelkébe bele kell csepegtetnünk, természetesen minden naiv sovinizmus, a nemzeti góg minden nagyratető illúziója nélkül. Mai tragikus helyzetünkben a nemzeti önismeretre nevelés Széchenyi szellemében elsődrendű kötelességünk... A felforgató társadalmi törekvéseknek is legbiztosabb szellemi gátja a nemzet fiatal minél jobban elmélyített és átélte történeti tudatossága. A fejlett és lehetőleg egységes műveltség a legjobb védelem a nemzet szervezetének ellazulása, a magyar közlélek szerteszéllése, a nemzetközi áramlatok centrifugális erői ellenében... Az új magyar nacionalizmus szegletköve a magyar munka termékenysége legyen. A munka az igazi élő hazafiság... csakis a minél többet és minél céltudatosabban dolgozó magyar ... lehet egyedül biztosítéka annak a szent reménynek is, hogy az országot egykor újra ősi határai övezik körül. A régi függetlenségi harcokba fektetett magyar szellemi és anyagi energiáknak most át kell váltódnuk a Szent István birodalmát szívós munkával újra vissza-

szerző és kiépítő erőkké... Sohase feledkezzenek meg arról, hogy a világháború tragikuma nemzetünket oly helyzetbe sodorta, hogy számunkra a nemzeti állam fogalmának jó hosszú időre nem elsősorban az egyén jogait védő mozzanata van előtérben, hanem az a jegye, mely kollektív hatalomki-fejtést jelent, s az egyéni erőnek közös cél érdekében való együttes munkáját követeli. Az állam magát főn akarja tartani, s amennyire lehet, lecsökkent hatalmát kifelé fejleszteni s újra kiterjeszteni. A létért való küzdelemben a nemzetnek minden erejét koncentrálnia kell. Az egyén nem pusztán önmagáért van, hanem az egyén felett, magát halhatatlannak akaró nemzetért. Ezért az egyénnek a nemzet akaratsszervezetébe összehangzóan kell beilleszkednie. Nemzetünk újjáépítő munkája az egyéntől türelmet, kitartást, a törvények és szabályok engedelmes megtartását, folytonos részenállást, aprólékos pontosságot, fegyelmet és együttműködést követel, oly erőnyeket, melyek nélkül a nemzet kollektív céltudatos tevékenysége és hatalmi erőkiéjtése megbénul, sőt lehetetlenné válik. Itt lép előtérbe a művelődésnek az a vonása, hogy elsősorban az akaratként, a jellemnek formálása, az önmegtagadás, önruralom, odaadás, engedelmesség, fegyelem erőnyének és szellemének az új sarjadék lelkében való kialakítása. Hogy miképpen viselkednek és cselekszenek az emberek, azt elsősorban jellemük dönti el, s csak másodsorban értelmük. Az egyoldalú értelmi képzés eredménye a merő racionalizmus, a rideg számítás, a pusztá kritikára és a túlzó vitatkozásra való hajlam, ami már, ha a nemzet lelkében tipikussá válik, a széthúzás s a nemzeti hanyatlás forrása... Mert csakis az egyesek öntudatos összeműködése biztosítja a kollektív nemzeti akarat hatalmát.

A társadalompolitikai nevelés másik alapja: a szociális érzék fejlesztése. A magyar társadalom mai erkölcsi és gazdasági válsága közepette egyik legfontosabb hivatása az iskolának és a szülői háznak a gyermek lelkében ügyös ösztönszerűen szunnyadó szociális együttérzésnek és segítőkészségnek ápolása... az önfeláldozás, az együttes kötelességtudat és felelősség, a társadalmi igazságosság érzésének fölkeltsége és hatékony fejlesztése... A jövő magyar nemzedékének a mainál sokkal mélyebb szociális szellemben kell nevelkednie. Ebből a szempontból a helyes kultúrpolitika a legjobb szociálpolitika... egyszersmind társadalmunk egészséges demokratikus fejlődésének is biztos alapja... A szociális szellemben nevelt ifjúnak lesz érzéke az életben a társadalmi érdekellentéteknek a jogegyenlőség elve alapján való kiegyenlítésére.

Az erkölcsi és állampolgári nevelés akkor áll szilárd alapon, ha mély vallásos érzés hatja át. A kultúra emberi értékei egy abszolút értékben az Istenbe vetett hit nélkül a lélekben gyökértelenek, mert nincsen végső, megnyugtató szentesítésük... az Istenbe vetett remény táplálja az integer magyar nemzet halhatatlanságába vetett hitünket..." (Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931. 144–150. old. /Kiemelések tőlem — D. P./ Lásd ehhez: Kelemen: Ezer-éves... 33–36. old.)

A Kornis Gyula keze nyomát is magán viselő (V. ö: 15. jegyzettel), részlegesen, ám hosszasan idézett kultuszminiszteri körlevél egyetlen, szempontunkból lényeges vonása kíván kiemelést: "a magyar nemzetről", "a magyarságról", "a magyar lélekről", "a nemzeti jellemről", "a magyar szellemi és fizikai energiákról", "a magyarság Duna-medencei hivatásáról", "a nemzet kollektív céltudatos tevékenységéről", "a magyar társadalomról", "a jövő magyar nemzedékéről" stb. írván, mindvégig a trianoni magyar állam homogén magyar nemzetállamként való tételezésének fikciójából indult ki.

Márpedig ez a felfogás eltakart attól az alapvető körülménytől — ahogy Szeftű Gyula az "Állam és nemzet" c. munkájának előszavában már 1942-ben leszögezte —, hogy "1. a magyar nemzetnek mindig volt állama, s ez az állam, Magyarország mindig a magyaroké volt; 2. a magyarok államában mindig laktak nem magyar népek is; Magyarország ennyiben soha nem volt egyenlítő ország: az egyenlítő ország az ezeréves múlttól való lemondásunkat jelentené". (Idézi: Glatz, 1980. 89. old.; V.ö.: Szeftű Gy.: Forradalom után. Bp. 1983. 66–72. old.)

34/ Kardeván, 1941. 308. old.

35/ A tanítás heti négy órában történt, amde a tanfolyamok növendékei a rendes németórákon nem vettek részt — közölte Kardeván Jenő, majd hozzátette: "A legtöbb felekezeti iskola tanárhiány miatt csak heti két órában tanította a kisebbségi nyelvet, de a tanfolyam növendékei ez esetben a rendes németórákon is részt vettek." (Uott, 306. old.)

36/ Kardeván Jenő tanúsága szerint "a legtöbb nyelvtudást a soproni képző növendékei hoznak magukkal. A tanfolyamok elvégzett anyaga ennek megfelelően igen különböző volt. Az az anyag, amely pl. a budapesti tanítóképzők tanfolyamain komoly nehézséget jelentett, Sopronban igen könnyen elvégezhető... A képesítő vizsgálati követelmények is meglehetősen alacsonyak, minthogy a legtöbb tan-

- folyam növendékei magasabb követelményeknek megfelelni sem tudnának." (Uott, 307. old.) — 1931/32-ben és 1932/33-ban 8 tanítóképzésben 207, ill. 289 hallgató vett részt a német nemzetiségi tanfolyamokon. (Ld.: **Bellér Béla**: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931-1932-ben. Történelmi Szemle, 1980/3. 494. old.)
- 37/ Az adatok forrása: Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). Századok, 1977/2. sz. 291. old.
- 38/ Bellér Béla adatai szerint a képzőintézmények tanulói közt 1920/21-ben 181 fő (3,3%), 1921/22-ben 98 fő (2,2%) s 1922/23-ban 76 fő (1,9%) volt német származású. (Bellér, 1975. 223. old.)
- 39/ Az 1933/34-es adatokat ld.: Kovács, 1936. 22. old.
- 40/ A budai állami tanítóképzésben pl. 1940-ben 56, 1941-ben 37, 1943-ban 14, 1944-ben 13 tanuló látogatta a német nemzetiségi tanfolyam óráit. (MOL K 502-1937-44-1-10-176 633-1940
62 668-1941
93 255-1943
92 966-1944.)
- 41/ A tanfolyam gyengéit érintve Kardeván Jenő megjegyezte: "hátránya, hogy a kisebbségi oktatást elsősorban nyelvi problémának tekintik, és kisebb súly esik a kisebbségi oktatás módszertanára". (Kardeván, 1941. 308. old.)
- 42/ Tilkovszky, 1994. 28. old.; Bellér, 1973. 662. old.; MOL K 28-216-ME 1934. C 8134.
- 43/ MOL K 28-216-1927-9163. 2. old.
- 44/ Kardeván, 1941. 309. old.
- 45/ **Lux Gyula** megbízatására a 44 212/1928. VKM VIII. a. sz. rendelettel került sor.
Munkásságáról lásd "A német nemzetiségi tanítóképzés kiemelkedő alakja dr. Lux Gyula" című, a békéscsabai "Tudományos és Művészeti Műhelyek" konferencián 1996 tavaszán tartott előadásomat. (Megjelenés alatt.)
- 46/ MOL K 26-216-ME 1934. C 15 626.
- 47/ Uott.
- 48/ MOL K 28-216 ME 1934. C 8616. 2. old.
- 49/ MOL K 28-216 ME 1934. C 15 626.
- 50/ Uott.
- 51/ Íratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945. IV. köt. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. 1927. jan. 1–1931. aug. 24. Szerk.: Karsai Elek. Bp. 1967. 453–454. old.; lásd ehhez: Romsics, 1991. 194–195. old.; Romsics, 1996. 187-210. old.; Pritz Pál: Nemzetiségek és külpolitika Magyarországon a harmincas években. In: Uő: Magyar diplomácia a két háború között. Bp. 1995. 277–279. old.
- 52/ Ld. pl. Olay Ferenc: Kisebbségi népoktatás. A Magyar Nemzeti Szövetség kiadása. Bp. 1935. 20. old. — Az elemi népiskolák iskolafenntartók közötti megoszlását jól példázza az 1929/30-as állapot. Az összesen 6794 iskolából 1193 volt az állam, 4649 az egyházak (ebből 2812 a római kat. egyház) kezelésében. (A Magyar Királyi Kormány 1930. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1932. 242. old.)
- 53/ Az idézetek forrása: MOL K 28-216-ME 1934. C 813 443. A levélváltás háttéréről s a további fejleményekről lásd: Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok, 129. évf. 1995. 6. sz. 1257–1262. old.
- 54/ Bellér, 1973. 662. old.; Tilkovszky, 1994. 29. old.; MOL K 28-216-ME 1934. C 8134. (A miniszterelnökség 1931. XI. 12-i összeállítás.)
- 55/ A német nemzetiségűek száma a hivatalos népszámlálási adatok szerint az 1920-as 551 624-ről 1930-ra 478 630-ra csökkent. (Kovács, 1936. 35. old.; lásd továbbá a 19. jegyzetet)
- 56/ Uott, 27. old.
- "Ha az általános műveltségnek az írni-olvasni tudást tekintjük, kétségtelen, hogy a mai nemzetiségeink között legműveltebb a német. Mig ugyanis az összes lakosságban ... 79,3% az írni-olvasni tudó, addig németek közül 83,1% tud írni-olvasni. A németiségnek ez a fölénye az iskolai végzettséget tekintve csak az elemi iskolai végzettségig mutatkozik ... négy elemi végzett ugyanis a lakosságnak általában 64,8%-a, a németek közül ellenben 72,6%, hat elemi végzett a lakosságból 42,5%, a németek közül 54,7%... Feljebb azonban a közép- és főiskolákra már sokkal kisebb számmal mennek a németek, amit részben foglalkozási viszonyaik, részben főképp falusi lakásuk magyaráz meg. Részre

van azonban a számok illetően való alakulásában kétségtelenül annak is, hogy a közép-, különösen a főiskolákra kerülő német eredetű fiúk itt már többnyire magyarnak vallják magukat. Minél feljebb megyünk az iskolák fokozatain, a németek arányszáma annál inkább elmarad az átlagos arányszámtól, úgyhogy a főiskolát végzeteknél az országos arányszám (1%) már több, mint háromszorosa a németeknek (0.3%)... Azoknak a német anyanyelvűeknek a száma, akik legalább középiskolai végzettséggel rendelkeznek, mindössze 7005, ezek közül főiskolai végzettségű 1562. A németiség szellemi elitje, vezetésre hivatott rétege tehát igen kevés, mindössze 1.5%-a az egész népességnek. Ez a szám is az utolsó tíz év alatt ezerrel csökkent. A németiség vezetőinek az a törekvése tehát, hogy a szellemi vezetést a németek kezében tartsa meg, a beolvasási folyamat ereje mellett nem fog sikerülni, mert a középiskolákba felkerülő német ifjúság túlnyomó része, mire iskoláit elvégzi, nyelvben és érzésében annyira magyarrá válik, hogy tudni sem akar a németiségről mint nemzetiségről, s magyarrá lett anyanyelve mellett csak a német nyelvnek többé-kevésbé tökéletes ismeretét viszi magával az életbe. Magyar értelmiségünk jó részének, kb. 15-20%-nak német neve bizonyítja, hogy ez a beolvasás milyen nagy mértékű" — írta prognózisát alátámasztandó Kovács Alajos. (Uott; 20. old.) V. ö.: Nagy Péter Tibor: Nemzetiség és oktatás a dualizmus kori Magyarországon. Educatio, 2. évfolyam, 2. sz. 1993. 253–269. old. (különösen 262–263. old.)

A Kovács Alajos által félig publikussá tett magyar kormányzati törekvés már 1922. július 20-án megfogalmazást nyert Steuer György német kormánybiztos programjában: meg kívánták akadályozni "az önálló német értelmiség kialakulását" /Bellér, 1975. 160. old./

- 57/ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XV. köt. 212–213. old.; — Az 1932–33-ban a hazai német kisebbség kapcsán folyt vitákhoz ld.: Isbert O. A., Málusz E. és Gratz G. írásait a Magyar Szemle 1932. évf. (XV. köt.) 231–253. és 297–307. oldalán.
- Málusz Elemér 1936/37-es előadásában felhívta hallgatói figyelmét: "Ma a németiség, tartozzék bármely állam kötelekébe is és éljen bár csak kis nyelvszigeten, németnek akar maradni, s elsősorban a nagy német nép tagjának érzi magát s csak azután valamelyik állam — a magyar, a lengyel, a román, a jugoszláv — polgárának. Tévedés ezt a fordulatot a nemzetiszocializmus győzelmének tulajdonítani. Az ettől teljesen függetlenül következett be. Bizonyos, igen jelentős előjelei már a világ-háború alatt feltűntek... A német nyelvtömbökben... a hódító seregek megjelenése, a magyar katonai sikerek dicsősége ébresztette fel az együvé tartozás érzését, tehát a bánati svábok körében éppen úgy, mint a lengyelországi porosz telepésekben vagy az erdélyi szászok körében, akiknek falvaiban, városaiban a német hadsereg mint védelmező jelent meg... A háborús élmények hatása alatt felébredt német öntudatot a versailles-i béke óta a németiség otthon gondosan ápolta, fejlesztette. A baloldali, szocialista kormányok éppen úgy pártolták e törekvéseket, mint a német katolikus párt, a Centrum is... A trianoni Magyarország németiségét, a svábokat, de ugyanígy a szatmári elcsatolt és jórészt elmagyarosodott németiséget is a kifejezetten katolikus jellegű Centrum vezetési szerveztek meg. Ők irányították itt nálunk, valamint Szatmárban is a népi regenerálódás, a magyarságtól való elzárkózás (ill. Szatmárban a visszanevetesedés) munkáját. Hatalmas anyagi áldozatokat is hozott a birodalom ezért az eredményért... Egy óriási erejű mozgalom ez, amelyet a nemzetiszocializmus szintén a magáévá tett, s nyíltan felvette kormányprogramjába annak támogatását. Sőt immár nemzetközi tárgyalásokon készül felvetni pl. a szudétanémetiség ügyét, valóságosan európai problémává téve a német kultúrnationalizmust." (Málusz: Népiségtörténet. /Sajtó alá rendezte: Soós István/ Bp. 1994. 29. old.; lásd ehhez: Kosáry, 1987. 343–344. old.)
- 58/ Jellemző részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre reflexiójából: "...amit Bleyer képviselő úr itt elmondott, közönséges politikai zsarolásnak minősítem... úgy tűntette fel a magyar kisebbségi politikát, mintha itt a legirgalmatlanabb módon bannánk a német kisebbséggel". (Uott, 222. old.)
- 59/ Bleyer Jakab feljegyzését ld: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeáll.: Ránki Gy., Pamlényi E., Tilkovszky L., Juhász Gy. Bp. 1968. 57. old. A birodalmi külügyminisztérium 1933 augusztus 11-én a következő utasítást küldte a budapesti német követtséghez: "a jelen pillanatban a birodalmi kormány számára nem lehetséges, hogy nyomást gyakoroljon a magyar kormányra. Ugyanezen okból az sem lenne kívánatos, ha a magyarországi németiség éles ellentétbe kerülne a magyar kormánnyal és közvéleménnyel. Ezért célszerűnek tartanánk, ha Bleyer professor további ténykedésében ezt a szempontot szem előtt tartaná" — idézi Pritz Pál a dokumentumot, hozzátéve, hogy a tárgyalás idején Bleyer nem ismerhette még ezt az utasítást. (Pritz, 1995. 280. old.; lásd továbbá: Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszter-

- elnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. 116–134. old.; s az eszméi előzményekhez Ormos Mária: Náciizmus-fasizmus. Bp. 1987. 152–157. old.)
- 60/ Bleyer munkásságának megítéléséhez ld.: Tilkovszky L.: A Bleyer-portré problematikus vonásai. Történelmi Szemle, 1993/3–4.sz. 250–277. old.; továbbá: Fata M.: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója (1917–1933). Regio, 1994/1. sz. 175–190. old.; Kornis Gy.: Magyarság és németiség. Bleyer Jakab ravatalánál. In: Új: A kultúra válsága. Bp.1934. 247–250. old.
- 61/ Bleyer Jakab feljegyzését lásd: Wilhelmstrasse, 66. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 62/ Uott, 68–69. old.; lásd ehhez: Pritz, 1995. 281–283. old.; Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez...Európa-História, 1996. (Szerk.:Glatz F.,Sipos P. és Csorba L.) 1.köt. 37-40.old.
- 63/ MOL K 28-216-ME 1934. C 16 258 (558-59) 1-2.
- 64/ Wilhelmstrasse, 90. old.
- 65/ Uott, 94. old.
- 66/ Magyarországi Rendeletek Tára, 1935. II. 1432–1433. old. V. ö.: Tilkovszky L.: A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi német (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. 384. old.
- 67/ Wilhelmstrasse, 174. old.
- 68/ Uott, 125. old.
- 69/ Uott, 128. old.
- 70/ A memorandumot ismerteti Tilkovszky, 1970. 385–386. old. V. ö.: Tilkovszky, 1994. 37. old. — A Volksdeutsche Kameradschaft tevékenységével kapcsolatos problémák felmerültek Neurath külügy-miniszter 1936. június 11–12-i budapesti tárgyalásain is, melyeket Darányi Kálmán miniszterelnökkel és Kánya Kálmán külügyminiszterrel folytatott. A két fél különböző stratégiáját s a kérdés jelentőségének megítélésében jelentkező különbséget jól illusztrálják a tárgyaló külügyminiszterek utólagos feljegyzései a történetekről.
- Neurath: "A német kisebbségek kérdését illetően Kánya úr megpróbálta, hogy feljegyzések alapján rákérdezjen a német ajkú magyarok között folytatott pángermán propagandára vonatkozó régi panasza-ra. Megmondtam neki, hogy mi már gyakran kijelentettük, nem folytatunk semmiféle pángermán propagandát. Ha meg tud nekem nevezni olyan birodalmi német személyeket, akik Magyarországon mindezek ellenére ilyen tevékenységet folytatnak, akkor gondoskodni fogok arról, hogy ezt a tevékenységüket abbahagyják."
- Kánya Kálmán: "Neurath báró biztosított, hogy Hitler vezér-kancellár a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy a magyarországi német kisebbség magyar állampolgári kötelezettségeit híven teljesítse és hogy ezzel a kisebbséggel semmiféle politikai céljai nincsenek. Azt hiszi, hogy a német kisebbség fontos közvetítő szerepet játszhat Magyarország és Németország között. Arra kért, hogy az államellenes agitációt ne értelmezzük túlságosan szűkkeblűen..." (Idézi: Pritz, 1995. 286–287. old.; Kányáról lásd: Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. /Vál., szerk.: Pritz Pál/ Bp. 1994. 453. old.)
- 71/ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. I. köt. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója, 1936–1938. Szerk.: Kerekes L. Bp. 1962. 276. old.
- 72/ Wilhelmstrasse, 175. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 73/ MOL K 28-216-ME 1936. C 15 755. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 74/ Wilhelmstrasse, 181. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 75/ Uott, 190. és 194. old.; lásd: Pritz, 1995. 286. old.
- 76/ Dipl. iratok I. 440–441. old., továbbá: Tilkovszky, 1994. 36–37. old.; Pritz, 1995. 286. old.
- 77/ Hivatalos Közlöny, 1937. 18. sz. 237–238. old.
- 78/ Dr. Lux Gyulát a VKM a 18 421/1937. eln. b. sz. rendelettel "a budapesti I. kerületi állami tanítóképző intézetnél viselt tanári állásával kapcsolatos összes teendőik ellátása alól 1937. szeptember 1-vel" felmentették, s a 18 995/1937. eln. sz. rendelettel megbízták az "egyéves német nyelvi tanítói továbbképző tanfolyam vezetésével és a tanfolyam egyik rendes előadó tanári munkakörének ellátásával". Munkakörét 1937. december 31-től — a VKM 116 206/1937. IX. sz. irata szerint — tanítóképző intézeti igazgató címmel felruházza látta el.
- 79/ Kardeván, 1941. 308–310. és 325–329. old.
- 80/ Hivatalos Közlöny, 1938. 12. sz. 248–249. old.
- 81/ MOL K 28-216-1939-17 520 (1050) 6.

82/ Pesti Hírlap, 1939. nov. 17.; Prágai Magyar Hírlap, 1937. nov. 17.; MOL K 28-216. 2. rész ME 1940. C 17 485.

83/ Wilhelmstrasse, 242. old.

A valójában evangélikus lelkései családból származó, s a Huszadik Század, ill. a Társadalomtudományi Társaság alapító tagságától (szerkesztői, titkári mivoltától) eseményekben és művekben gazdag, bonyolult pályát befutott Gratz Gusztáv árnyalt képéhez lásd: Gyarmati György: Gratz Gusztáv a monarchia felosztásának következményeiről. Történelmi Szemle, XXXVII.(1995) 1. sz. 83–115. old.; Pók Attila: A magyarországi radikális demokráta ideológia kialakulása. Bp. 1990. 152–165. old.; A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. (Vál. és bev.: Litván György és Szűcs László) I–II. köt. Bp. 1973.; Művei közül lásd: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II. köt. Bp. 1934.; A bolsevizmus Magyarországon (Szerk: Gratz G.) Bp. 1921.; A forradalom kora. Magyarország története 1918–1920. Bp. 1935.; Politikai és gazdasági liberalizmus (1922). In: Magyar liberalizmus, 469–478. old.; A mai világ képe. II.köt. Politikai élet. (Szerkesztette és részben írta: Gratz Gusztáv.)

84/ Uott, 253. old.

85/ Uott, 291. old.; Imrédy politikájáról az időszakban lásd: Sipos, 1970. 37–58. old.

86/ MOL K 27 1938. nov. 3. 24–25. old.

87/ MOL K 27 1938. nov. 16. 14. old.

88/ /„Súlyos az ellenforradalmi rendszer kormányainak felelőssége abban, hogy a német kisebbség anyanyelvi jogainak, indokolt iskolaiügyi panaszainak és kívánalmainak nem tett idejében és önszánattól és kellő határozottsággal eleget, s ezáltal valósággal kínálta a német birodalmi beavatkozás lehetőségét” — írta Tilkovszky professzor. (Tilkovszky, 1970. 394–395. old.)

Más álláspontot vázolt erről Cholnoky Győző: Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon 1920-1941. /Bp., 1996./ című munkájában.

89/ Ekkoriban érlelődő álláspontjáról lásd az 1940-ben közreadott népszerű összefoglalást: Gr. Teleki Pál: Magyar nemzetiségi politika. Bp. 1940. 8. és 12. old.; V.ö.: Kardos József: A Szent István-i államesszme és a szentkorona-tan. In. Kardos, 1987. 219–238. old.

90/ R. Hessnek a Deutsches Auslandsinstitut kongresszusán 1938-ban tett kijelentését ld.: Tilkovszky, 1970. 392. old.

91/ Tilkovszky, 1994. 38–39. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)

92/ Gratz Gusztáv 1938. december 1-jén közzétett nyilatkozatát Horváth Zoltán idézte 1939.

január 25-i parlamenti felszólalásában. (Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 21. köt. Bp. 1939. 440. old.) — Gratz motívumait értékelendő ld. „Állami közösség és népközösség” c. írását (Magyar Szemle, 1932. 4. sz. XV. köt. 297–307. old.), valamint az alábbi, akkoriban (1938 végén, 1939 elején) írt fejtegetését: „...**nemzeti kisebbségnek tekinthető** minden népcsoport, amely a többi állampolgárral szemben nemzeti egységnek érzi magát, ha a polgárak többségétől valamely nemzeti tekintetben fontos vonatkozásban (nyelv, vallás) különbözik. A világháború befejezése óta kifejlődött eszmemozgalmakban bizonyos jelentőségre tett szert az az új keletű törekvés, amely szervezethez és egységet akar teremteni a... hasonló fajú és hasonló nyelvű népcsoportok között az államhatárokról való minden tekintet nélkül. Erre céloz az a Németországból kiindult elmélet, amely megkülönböztetést tesz egyfelől az állami közösség (Staatsgemeinschaft) és másfelől a népközösség (Volksgemeinschaft) fogalmai között, és bizonyos egyenrangúságot vél megállapítani a kettő között. Ez elmélet szerint az állami közösségbe tartoznának valamely állam összes polgárai, akkor is, ha közöttük különböző leszármazású, fajú vagy anyanyelvű csoportok vannak. Viszont a népközösségbe tartoznának mindazok, akik egy és ugyanahhoz a fajhoz tartoznak, egy és ugyanazon a nyelven beszélnek és ennek révén egy és ugyanazon kultúráján részesülnek akkor is, ha azok különböző államokban élsozrtan élnek. E szerint... a német államközösségbe tartoznának az összes német állampolgárok, tekintet nélkül anyanyelvükre, a német népközösségbe viszont az összes németek, úgyhogy ki volnának belőle zárva azok a német állampolgárok, akik esetleg nem német anyanyelvűek, viszont beleje tartoznának azok a németek, akik a Német Birodalmon kívül... élnek. Az államközösség politikai fogalom; a közösség tagjai feltétlenül hűséggel tartoznak államukkal szemben, de ennek az államnak nem szabad megakadályoznia az esetleges nyelvi kisebbségek önálló kulturális fejlődését. A népközösség viszont kulturális természetű; hűséget követel kinek-kinek fajtestvéreihez, de nem róhat tagjaira semmiféle olyan kötelezett-

seget, amely azokat az állampolgári kötelezettségeikkel ellentétbe hozhatná. Azok az országok, amelyek a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdésekben aktíve vannak érdekelve, amelyek tehát az előtt a feladat előtt állanak, hogy lehetőleg szorosan magukhoz kapcsolják a külföldi országokban lévő fajrokonait, vagy azért, hogy azokat nemzeti jellegük megtartásában támogassák, vagy azért, hogy azokat esetleges terjeszkedési törekvések pilléreiként építsék ki, rokonszenvesnek fogják találni ezt az elméletet. Ez különösen áll Németországról... A 'népközösség' gondolata itt logikus továbbfejlesztése a régi 'allddeutsch' gondolatnak... a két eszmearamlat között az a különbség, hogy a régi őszintébbben, nyersebben és ezért talán ügyetlenebbül hirdette a maga céljait, míg az új simább, burkoltabb és ruganyosabb alakban lép fel, úgy, hogy annak valóságos céljait a szükséghez képest lehet egyszer erősen hangsúlyozni, másszor titkolni és letagadni. Ezzel szemben azok az országok, amelyek... a kisebbségi mozgalmakban passzíve vannak érdekelve... gondolni fognak arra, mily szörnyű zavart idézhet elő a nagy tömegekben, ha valaki azt kívánja tőlük, hogy egyszerre két különböző közösséghez tartozónak érezzék magukat és mindig helyesen tegyenek különbséget az ebből fakadó kettős köteleességek között... Legnehezebb a népközösség elméletével szemben való állásfoglalás azokban az országokban, amelyek, mint pl. Magyarország, a kisebbségi kérdésekben úgy aktív, mint passzív irányban vannak érdekelve... Az államok magatartása a saját nemzeti kisebbségeikkel szemben igen nagy eltéréseket tüntet fel... Mivel a kisebbségek elnyomása rendszertől ellenszenves a külföldi intelligens elemeinek szemében, viszont a kisebbségek teljes kielégítése az illető nemzetek saját belső közvéleményébe szokott beleütközni, azért a kisebbségi politika legtöbbször a két ellentétes iránynak valamilyen zagyva keveréke, amelyben egyszer az egyik, másszor a másik elem jut erősebben érvényre" — írta Gratz Gusztáv, más helyütt leszögezve, hogy "Európában, ahol a különböző nyelveket beszélő és különböző származású népelemek rendkívül keverten élnek egymás mellett, a nemzetiégi elvnek teljes mértékben való megvalósítása sohasem lesz lehetséges. Ennélfogva e téren mindig kompromisszumokkal kell megelégedni, de vajmi ritkán lesz elérhető, hogy a kompromisszum határait tekintetében a nemzeti többség és kisebbség hasonló véleményen legyenek. Ezért minden lépés e téren gyakran erős ellenhatásokat vált ki, úgyhogy végleges nyugalmi állapot aligha jön valaha is létre." Mivel meggyőződése volt, hogy "oly eszmék, amelyek akár a többség, akár a kisebbség komoly elemeit... a kölcsönös ragaszkodás és bizalom alapuló iránytól eltérítik, nyilvánuljanak azok akár szűkkeblűségben az egyik, akár telhetetlenségben a másik oldalról, szükségszerűen megbontják... a nyugalmi állapotot és annak helyébe harcot idéznek elő a többség és a kisebbség között. Ez a harc mindkét félre nézve áldozattal jár, és ebben a harcban egyik fél sem képes célját elérni, mert még sohasem sikerült sem egy többséget harc útján engedékenységre bírni — hisz ellenkezőleg, minden ilyen szándék csak megmerevíti a többség akaratát —, sem pedig egy kisebbséget erőszakos eszközökkel teljesen megsemmisíteni — mert hiszen ellenkezőleg, minden erőszakosnak és igazságtalannak érzett intézkedés csak fokozza a kisebbségek nemzeti öntudatát és ellenállásra való készségét" —, a Baschék szította légkörben visszalépése elkerülhetetlen volt. (Uő: A nemzetiégi kérdés. In: A politikai élet... 294–299. és 302–303. old.) (Kiemelés tőlem — D. P.).

93/ Wilhelmstrasse, 339. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)

94/ MOL K 28-209. 6. 1940. C 17 228.

95/ Ld.: Tilkovszky L.: Ez volt a Volksbund. Bp. 1978. 40. old.

96/ Uott, 41. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)

97/ Wilhelmstrasse, 340. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)

98/ Uott, 349. old.

99/ Horthy Miklós titkos iratai. Szerk.: Szinai M. és Szűcs L. Bp. 1965. 205–206. és 208–209. old. (Kiemelés tőlem — D. P.); lásd továbbá: Romsics, 1991. 275–276. old.

100/ Képviselőházi Napló, 21. köt. 440–441. old.

101/ Uott, 450–452. old.

102/ Tilkovszky, 1978. 46–47. old.

103/ MOL K 28-209. 6. 1940. C 17 228.

104/ Tilkovszky, 1994. 39. old. — A történeteket másként értékelte Macartney: "A szerencsétlen sváb kisebbség gyakorlatilag kevés javulást tapasztalt. Április 13-án ugyan ugyan Telegdi hivatatalosan jóváhagyta az új Volksbund alapszabályait, de az új szervezetnek alig volt több mozgáster, mint elődjének, és

- semmi lényeges változás nem történt kulturális helyzetében." (In: C. A. Macartney: Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941. Bp. 1993. 40. old.)
- 105/ Wilhelmstrasse, 390. old.; Csákyról lásd: Iratok — Pritz, 1994. 448. old.
- 106/ Uott, 387. old. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 107/ Tilkovszky, 1978. 56. old. — Utólag, börtöncellájában Basch már másként vélekedett: "érdekes: a legtöbbet Teleki Pálnál értük el. Ő ismerte el a Volksbundot. A bécsi szerződés a náci kormánnyal a Volksbund jogait illetően ő írta alá..." (In: Szirmai R.: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. Bp. 1993. 115. old.) ;
- Basch Ferenc peréről újabban lásd: Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. Századok, CXXX.évf. 1996/6. szám, 1393-1450. old.
- Oberführer — a vezérőrnagy és az ezredes közötti rang. (Sipos Péter: Adattár a II. világháború történetéhez. Bp. 1994. 124. old.)
- 108/ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV. köt. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. (Szerk.: Juhász Gy.) Bp. 1962. 414. old. (Kiemelés tölem — D. P.); Tilkovszky, 1978. 58. old.
- 109/ Padányi-Frank Antal álláspontról fia, dr. Padányi Máriusz és volt tanítványa, dr. Stupeckzy Emil tájékoztattak. (Köszönet érte.) — A történet fényében nem világos, hogy Padányi-Frank Antalra vagy Lux Gyulára, esetleg mindkettőjükre utalt-e a fentiekben Basch Ferenc 1938 végén, amikor kijelentette, hogy Imrédy miniszterelnök "a tanítóképzőt asszimilánsokra akarja bízni". Ötven év távlatából a disszimilációt favorizáló Volksbund-vezér értékelése Lux Gyula tekintetében mindenképp túlzónak tűnik, annak ellenére, hogy ő az 1941. évi népszámlálás során anyanyelvi és nemzetiségi szempontból egyaránt magyarnak vallotta magát.
- 110/ A M. Kir. Állami Németnyelvű Tanítóképző-Liceum Évkönyve az 1939-40. iskolai évről, az intézet első iskolai évről. Közzétette: dr. Lux Gy. Bp., (1940.) 4. old.; VKM. 50319/1939. V. 1. sz. rendelethe. (MOL K 28-216 3. rész. ME 1940. C. 16 018.)
- Mészáros István kiváló iskolatörténeti kronológiáiban sem feledkezett meg "a m. kir. német tannyelvű tanítóképző intézet"-ről. (Mészáros: Magyar iskolatörténeti kronológia. Alapvető adatok 996–1948. Veszprém 1990. 119. old.; Mészáros, 1996. 95. old.)
- 111/ Ld. erről a Hóman Bálint miniszternél tartott 1940. augusztus 21-i tanácskozás emlékeztetőjét. (MOL K 28-216. 3. rész. 1940. 19 483.)
- 112/ Dr. Padányi-Frank Antal tanügyi főtanácsos, a budai képző igazgatója írta a főváros polgármesterének 1944. január 4-én: "A magyar kormány 1939-ben szükségesnek látta, hogy német tannyelvű tanítóképző liceumot állítson fel. Hogy a tanítóképző liceum növendékeinek fejlődése a magyar tanítóképző intézet szellemében indulhasson meg, helyesnek látszott, hogy ez az intézet átmenetileg a magyar intézet épületében kezdje meg a működését, növendékei a magyar intézet internátusában helyeztessenek el." (Budapest Főváros Levéltára /BFL/ VIII. 130. a. 1.)
- 113/ Évkönyv 1939–40. 4. és 22–24. old.; továbbá: A szeptemberi és októberi tanári értekezlet jegyzőkönyve. (BFL VIII. 132. a.) Dr.Kosáry János életrajzát lásd a 346. jegyzetben!
- 114/ Hármán 20 P-t, ketten 30 P-t, ötven 50 P-t, ötven pedig semmit sem fizettek az internátusi ellátásért.
- 115/ BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 116/ Uott, továbbá: Évkönyv, 1939–40. 4. old. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 117/ Uott. Lásd erről bővebben Zimmermann Tünde tanulmányában!
- 118/ Évkönyv, 1939–40. 8–12. old. (Kiemelés tölem — D. P.)
- Az igazgató által említett vallásos és nemzeti nevelés hatékonyságát értelemszerűen meghatározta a harmincas években Magyarországon bekövetkezett ideológiai, politikai változás — Lackó Miklós szavaival "a keresztény nemzeti gondolat formaváltozása": "Az ellenforradalmi rendszer uralkodó politikai ideológiája — a vezető vagy a vezetésre törő hatalmi elit különböző csoportjai által különbözőképpen értelmezett, de a 20-as években mégis valamiféle 'szintézisen' megállapodott keresztény nemzeti gondolat — a konszolidáció korszakába visszanyúló előzmények után, a válság hatására erőteljes bomlásnak indult. A bomlás fő iránya jobb felé mutatott. Az autokratikus ellenforradalmi rendszer csak a politikai jobboldal felé volt bizonyos fokig nyitott; alapvetően ez jellemezte politikai ideológiáját is. A bomlás elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az ellenforradalmi gondolatrendszer különböző összetevői, belső irányzatai önállósodtak. Ezzel párhuzamosan, az új körülményekhez idomulva, többé-kevésbé át is alakultak — vagy az új körülmények módosították helyüket, súlyu-

kat az uralkodó gondolatrendszer egészében. A szakadást és átalakulást új átrendeződések követték, de az ellenforradalmi ideológia, noha alapvonásait megőrizte, a maga sokrétűségében is szilárd jellegét, magabiztosságát többé már nem nyerte vissza." (Lackó: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In: Lackó, 1975. 319. old.)

A történeész professzor elmélyült tárgyilagosságát hiába keresnénk a kortársak óhatatlanul kevésbé reflexív, mindazonáltal esetenként rendkívül tanulságos megnyilatkozásaiban, így Ignótus Pál 1937-es és Bibó István 1948-as írásaiban is.

Ignótus Pál "A társadalom és az uralkodó szellem" című, a Szép Szó 1937. júniusi különszámában megjelent írásában a korszak ideológiai formaváltozásai mellett a rendszer kontinuitását, "félfeudális jellegének" megőrződését hangsúlyozta. "Hivatalosan is 'jobboldali' országgá, kötelező 'világnézete' szerint is reakcióssá a kurzus tette Magyarországot. A kurzus tizenhét év alatt annyiszor változtatta formáját, mint a szabadságmozgalom évszázadok alatt. Láttuk vad tombolását 'kilengések' alakjában 1920-ban, s láttuk, mint szerezte le a kilengésekkel együtt a 'népi' törekvéseket is, népre viszont jogcímélül szolgáltak. Láttuk vad tombolását 'reformkorszak' alakjában 1935-ben, s láttuk, mint osztotta szét a reformok vágyálmait anélkül, hogy megszabadította volna a közéletet a vágyálmok elősídjétől. Láttuk, mint fakasztotta fel, mikor híret sem hallottuk hitlerizmusnak, a 'fajvédelem' indulatait, s láttuk, mint halkította bele őket a középnemesi középutasság konszolidációjába. Láttuk csizmás képviselőinek gyarapodását és elhulltát, láttuk alkudni kisúttel és megalkudni nagytökével. Láttuk földosztást ígérve nagybirtokot szanalni, a sógor-koma gazdálkodás eltörlését ígérve újabb meg újabb atyafiságos és pártpolitikai kiváltságokat osztogatni, titkos szavazást ígérve nyílt szavazást rendezni. ...Tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy a kurzuslehetőségek két véglete közül még aránylag az úri és főúri változat bizonyult a társadalom egyeteme számára tűrhetőbbnek; a 'népi' változat az urakat és főuratokat csak önértékükben sértette, előjogaikban annál kevésbé, a népre viszont rázúdította az alurakat, s ezek rajta álltak bosszút amiatt, hogy a felsőbb osztályokkal szemben képtelenek voltak komoly reformokra telő engedményeket kicsikarni. ...A középutas konszolidáció legfőképpen enyhítette, a reformokká minősített ál- és antireformok áradata pedig új életre duzzasztotta a kurzust, melynek lényege a reakció, vagyis visszahatás: nem is a proletárdiktatúra ellen, hanem az antibolszevizmus ürügyén az ellen a többszázados szellemi fejlődés ellen, amely a nemesi alkotmányvédelemről és a felekezeti türelem eszméjéről a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség elvéén át egészen a Duna menti államszövetség, a teljesen demokratikus állami és közéleti igazgatás, a kisembereknek kedvező mezőgazdasági és adópolitika, a messzeható közegészségügyi, közoktatási és szociális gondoskodás megannyi követeléséig vezetett. /A választójog területén, valamint egészségügyi és szociális kérdésekben történt némi előrelépés az évtized utolsó éveiben — D. P./ A kurzus: visszahatás a szabadság ellen. Még inkább annak mind tágabb, szociálisabb és európaibb értelmezése ellen. A kurzuson belül különböző erők vetélkedhetnek és váltogathatják egymást; de a kurzus uralkodik Magyarországon. ...Magyarország... nem tekinthető ma sem — bármennyire érvényesül is minden téren a nagyipari és banktőke túlhatalma — jellegzetesen kapitalista országnak. Az ipar és kereskedelem másodlagos helyzete a földbirtokhoz és a bürokráciához képest tovább tart. ...a legtöbb plutokrata duzzogás nélkül fogadja el üzleti hasznának és szaporodó társadalmi kiténtéseinek ellentételeként a tökeellenes dörgedelmeket és a 'kalmári' mesterségekről való úri fitmálkodások légkörét. A magyar kapitalizmus: házi zsidaja a magyar feudalizmusnak — írta publicisztikai hevülettel Ignótus, hozzátéve, hogy — a kurzus óta még fokozottabb mértékben, mint azelőtt. ...A feudalizmus segédkapitalizmusa ez, melynek szolgálattételével jellegén vagyonai türelére mint sem változtat. ...Magyarország változatlanul adósa önmagának az igazi reformpolitikával, a fenntartástalanul demokratikus, nyugati szellemű, szabadságos és szociális átalakulással, mely az úri társadalmat is, a népet is beleoldja egyetlen, a gazdasági osztályszükségletek és önkéntes személyi hajlandóságok szerint tagozódó és árnyalódó polgári, citoyeni közösségbe. Tartozik magának azall, hogy ...kiradírozza a választóvonalat, mely úri és népi társadalom közt olyan élesen elválik, mint az, hogy a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről. Cserépfalvi, Gondolat, Tevan Könyvkiadók, 1990. évi kiadás /Fejtő Ferenc utószavával/, 43–44., 49–50., 59. old.; V.ö.: Németh László: A minőség forradalma. Kisebbségben. II. köt. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. Bp. 1992. 895–897. old.)

Bibó István az "Eltorzult magyar alkot, zsákutcs magyar történelem" című írásában a rendszer társadalmi jellegéről a következőket írta: "Társadalmi síkon az úriember réteg a proletárforradalomtól va-

- ló félelem közös platformja alapján további polgári elemeket asszimilált magához 'keresztény közép-osztály' közös neve alatt: az elnevezés az úriembernél polgáribban hangzik, de valójában a proletárforradalom élménye után az egykori köznemesség mozdulatlan, hierarchikus társadalmi szemlélete sokkal elszántabban és nyíltabban jelentkezik, mint azelőtt. A társadalmi mozdulatlanság kibírhatalanságát a haladásellenes erők radikalizmusa, a fasizmus fából vaskarikája kezdi ellensúlyozni. Rengeteg félreértés és rengeteg jó szándéknak a felőrödése származott abból, hogy az egész ellenforradalmi konstrukciónak ezt az alapvető mozdulatlanságát nem vették észre. Az ellenforradalmi garnitúrának mind reakciós, mind fasiszta árnyalata, sőt a gyérszámú européer árnyalata is észlelhetően el volt kötelezve ennek a mozdulatlanságnak, s közöttük a különbség csak annyi volt, hogy az egyik következetesen végigvitte, a másik álfreformokkal és álforradalmakkal spekulált, fejleszteni azonban demokratikus irányban az ellenforradalom politikai platformját éppen úgy nem lehetett, mint ahogyan nem lehetett a kiegyezését, mert mind a kettőnek éppen az volt a lényege, hogy ne lehessen fejleszteni" — állította, máig sok vitát kiváltó módon Bibó István. (Bibó: Válogat. II. 599. old.) V.ö.: a 15. és 33. jegyzetekkel!
- 119/ A Volksbund vezetői többször, többféleképp hangot adtak a későbbiekben az "asszimilánsok" által vezetett tanítóképzővel kapcsolatos fenntartásaiknak. Leggyakrabban abban fejeződött ez ki, hogy megtagadták tőle a "népi német" minősítést s a "népcsoporthoz tartozást". (Lásd pl.: J. Schmidt: "A népcsoport iskola kérdéséhez" /Zur Schulfrage der Volksgruppe/ című cikkét. Südostdeutsche Rundschau, 42/3. sz. 221–223. old.) A VKM viszont esetenként szinte "elfeledkezett" a Volksbund befolyás alá került száászrégeni, ill. újbérszói tanítóképzőkről, s a német nemzetiségi iskolák tanítói utánpótlásának zömét a budapesti (a legkisebb) képzőtől várta. (Ld. pl.: MOL K 28-116-1943-16 377. és 93 177.)
- 120/ Sajnos a VKM 141 244/1939. IX. ö. számú szervező rendeletét eddig egyik levéltárban sem sikerült megtalálni.
- 121/ BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelés tölem — D. P.) — Lux Gy. gondolatmenetéhez lásd: Gr. Teleki P.: Magyarország az új Európában. Stádium Rt. /1941./ 26. old.
- 122/Uott.
- 123/ Idézi Saly D.: Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944. Anonymus 1945. 48. old.
- 124/ Uott.
- 125/ Idézi Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1941. Bp. 1962. 554. old.
- 126/ A feszültségek forrásairól ld.: Juhász Gy.: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. Bp. 1964. 33–79. old. — Zárt körben Hitler egész másként nyilatkozott. Goebbels 1939. október 14-i feljegyzése szerint "kritikája egyre élesebb Magyarországgal szemben. Szerinte Horthy is az ottani érdekszövettséghez tartozik. Zsidóbarát, németellenes és gátlástalanul önző: ez a mai Magyarország. Ha tehetné, még Olaszország ellen is uszítanának, hogy kettőnk közé férközhessenek. S közben mértékadó államférfiak annyira megvesztegethetők, mint egy török" — állította a kancellár. (Südbels, J.: Napló. Dunakönyv Kiadó, 1994. 214. old.)
- 127/ Horthy Miklós titkos iratai... 219. és 218. old. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 128/ Tilkovszky, 1994. 40–41. old. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 129/ Újra és újra felmerült Berlinben az áttelepülés ügye: pl. 1941. augusztus elején, 1943 februárjában, s az alább még érintendő klessheimi Hitler–Horthy-találkozón 1943. április 17-én. (Ld. Tilkovszky, 1978. 159. és 241. old.; továbbá: Tilkovszky L.: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974. 114. old.) V.ö.: 381. jegyzet.)
- 130/ Diplomáciai iratok... IV. köt. 624. old.
- 131/ Ld.: Saly... 49., 80–82. old.
- 132/ Ld. Az 1940. január 30-i, április 26-i és június 7-i jegyzőkönyveket! Az utóbbiban olvashatjuk: "Azok a tanárok, akik más intézetben is tanítottak, azt állapították meg, hogy az osztály átlagos előmenetele egységesebb és jobb mint a másik intézetben tapasztalt átlagos előmenetel." (BFL VIII. 132. a. 3. — Kiemelés tölem — D. P.)
- 133/ Évkönyv, 1939–40. 31. old. — Az új líceumban folyó oktató-nevelő munka eredményességét konstatálhatták az 1940. június 13–14-i osztályvizsgálat szokatlanul magas rangú látogatói: a miniszterelnökséget képviselő dr. Fritz László kir. táblabíró, dr. Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök és

- dr. Huszka János miniszteri tanácsos, ügyosztályvezető a VKM-ből, s dr. Padányi-Frank Antal, a magyar képző igazgatója.
- 134/ Uott, 28. old. — "Dr. Lux Gyula... a tanulók figyelmét és érdeklődését felkeltette a táj- és népkutatási kérdések iránt... Az a 3 előadás ami /az 1939/40. évben — D. P./ az önképzőkörben a népszokásokról elhangzott, valamint 2 előadás a népdalokról és egy monografikus falismertetés jelzik ezt a mintaszerű megindulást" — olvashatjuk az Évkönyv 1940–41. 16. oldalán. Forrásainkból nem világos, hogy milyen szálon — a Táj- és Népkutató Központ tevékenységén vagy a magyar városokkal kapcsolatos kutatások révén — kapcsolódott be Lux Gyula a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkaközösségének munkájába, melynek "C" kategóriás, az intézet kulcsait használni jogosult munkatársaként tartották nyilván. (In: Szaniszló József: A Magyar-iskola és háború utáni sorsa. Bp. 1993. 202. old.)
- 135/ Uott, 12–14. old.
- 136/ Fraknóy József tankerületi kir. főigazgató 1940. február 24-i körlevelét ld.: BFL VIII. 130. a. 1. A korabeli Horthy-képhez lásd például: Kornis Gyula: Az országgyarapítás hőse: Horthy Miklós. In: Uő.: A magyar politika hősei. Bp. 1942. 388–425. old.
- 137/ Évkönyv, 1939–40. 14. old.
- 138/ Ld.:az Újverbázi Alapítványi Német Tanítóképző Intézet és a vele kapcsolatos Gyermekmenedékházvezetőnői Tanfolyam évkönyve az 1941–42. tanévről. Kőzli: Friedler K. ig. (Újverbász, 1942.) 7. old.
- 139/ Nemzetiségpolitikai szempontból aligha találhatott kifogásolnivalót a két MNNE-képviselő. Egyikük, Pintér László kanonok a következőket jelentette a katolikus püspöki karnak: "A tanítóképzés körül aggodalmas jelenség, hogy a kisebbségi tanítóképző tanári kara majdnem teljesen protestáns, az egyéves átképző tanfolyam növendékeinek pedig több mint fele szintén protestáns." A jelentés határára a püspöki kar 1940. október 16-án határozatot hozott: "Öminenciája /Serédi bíboros-érsek hercegrímás — D. P./ tárgyalásokat kezd a kormányelnökkel egy német nyelvű tanító- és tanítónőképző tagozat felállításá érdekében. Ezek növendékeinek magyar képesítésre is szükségük van; másképp nem tudja őket a püspöki kar elhelyezni, mert ma fölöslegesen sok a német tanító." (A Magyar Katolikus Nemzeti Tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944. /Összeáll.: Beker M./ München–Bp. 1992. II. köt. 253–254. és 273–274. old.; lásd ehhez: Gergely Jenő: A magyar katolikus egyház történetének néhány kérdése 1919–1944. In: A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből 1919–1944. Bp. 1984. 5–68. old.)
- A VKM figyelembe vette a püspöki kar jelzéseit az egyéves német nyelvű továbbképző tanfolyam újabb évfolyamának meghirdetésekor (VKM 62 437/1941. V. 3. sz.). Kikötötték ugyanis, hogy a felveendő 20 férfi és 10 nőhallgató közül "a német nyelvű iskolák tanulóinak vallási megoszlása arányában 25 róm. kat. s 5 evangélikus kell legyen." (BFL VIII. 130. a. 1.)
- A katolikus egyházi vezetők álláspontjának lényegretörő, tömör jellemzését lásd: Tilkovszky, 1995. 1270–1271. old.
- 140/ Évkönyv, 1939–40. 18–20. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 141/ V.ő.: Gr. Teleki P.: Magyarország az új Európában. 18–23. old.; Gr. Teleki P.: Magyar politikai gondolatok. (Sajtó alá rendezte: Kovrig B.) Bp. 1941. 10–26., 33–39., 47–67., 97–124. old.
- 142/ Lux Gyulának a háború és az új világrend összefüggéseire vonatkozó megjegyzéseinek értelmezéséhez hasznosnak látszik felidézni egy még 1915-ben született, "Elmélkedések a harctéren" c. írásának néhány mozzanatát: "Tábori tűznél többször felmerült már közöttünk a kérdés: milyen következménnyel fog járni az emberiségre ez a háború? Nyer, avagy veszít vele a kultúra?... Nem lesz-e nagyobb a pusztító és erkölcstelen hajlam annál az erénél, amely a létért való küzdelemben az értékeket világosabban látó embereket a tökéletesedés felé hajtja?... Nincs okunk kétségbe esni és attól tartani, hogy a háború romlást fog előidézni. Ellenkezőleg, egy nagyarányú fejlődés előtt állunk, amelynek az irányát ma még hozzátétőleg sem ítéltük meg, amelynek útjait tán még csak a legkiallóbb lángész sejtí. Szellemi áramlatok fognak felszínre vetődni, amelyek létüket kizárólag ennek a háborúnak köszönhetik, s amelyek a kultúra folyton erősödő fájának újabb ágát fogják alkotni, amelynek gyümölcsei fizikai és morális téren áldást fognak nyújtani az egész emberiségnek. ...Leikünk mélyéből elítéljük, gyűlöljük ezt a dicsóított tömeggyilkolást... El tudjuk képzelni, hogy van kultúrális fejlődés háború nélkül is, sőt azt a kultúrális fejlődést, amely ily véres áldozatok nélkül jöhet létre, tökéletesebbnek tartjuk, de hogy az eddigi fejlődésben a háború szerepelt fontos mozgató té-

- nyező gyanánt, azt szabad talán állítanunk...Ne kételkedjünk tehát; azok, akik átéltek ezt a korszakot, megalapozói lesznek annak a nagy korszaknak, amely épp úgy fog ráborulni a maga nagyságával a mi korunkra, mint ahogy a Napóleon utáni kor ráborul a maga nagyságával a Napóleon előtti korra..." (Népművelés, Új Élet. X. évf. 6. füzet, 1915. június. 452–455. old.)
- 143/ Az akkor még jelentéktelennek tűnő — ám a későbbiek ismeretében figyelmeztető — epizód egy róvidesen az intézményből távozó tanuló (személyiségi jogai védelmében nevezzük két K-nak) 1940. június 12-én tartott fegyelmi tárgyalásának jegyzőkönyvéből rekonstruálható. A probléma úgy pattant ki, hogy "K-t társai kigúnyolták, mert az év végén hazafias beszédet mondott". A meghallgatott osztálytársak véleménye szerint K az "év végi beszédében a nagy hazafit adta, egyébként pedig német meggyőződését hirdette". Így "K álhazafiságát gúnyolták". K ugyanis "kijelentette: én tudom, hogyan kell viselkedni, csak így tudok az öreg Lux Gyula — D. P./ előtt boldogulni". Többen is úgy nyilatkoztak, hogy K-t kétszínűnek ismerik, sokat politizál, "magyarnak mutatkozik, de a németek partján áll". Volt, hogy nagyon vallásosnak mutatkozott, mások pedig "tanúk előtt kijelentette, hogy nem hisz Istenben". A további részleteiben számunkra érdektelen ügy fényt vet a tanulók között, a felszín alatt már akkor zajló folyamatokra: mindkét vizsgált kérdés egyértelműen a Volksbund-agitáció akkor még látens hatásaira utalt... (BFL VIII. 132. a. 3. C. — Kiemelés tőlem — D. P.)
- 144/ MOL K 28-216. 3. rész. 1940-17 390.
- 145/ Uott. (Kiemelés tőlem— D. P.) Lux Gyulát 1940. július 1-jén a VKM 176 042/1940. V. 3. sz. okirátában értesítették "tanügyi főtanácsos igazgató"-i kinevezéséről, és december 30-án a VKM 177 189/1940. V. 3. sz. iratában arról, hogy kormányzói döntéssel az V. fizetési osztályba sorolták.
- 146/ A felterjesztésben tévedésből Kardeván Károly tanár, irodalomtörténész neve szerepelt, aki német nyelvi tankönyvek mellett pedagógiai és irodalomtörténeti tanulmányairól volt ismert. (Magyar Életrajzi Lexikon, I. köt. Bp. 1967. 859. old.)
Valójában — a német nyelvű tanítói továbbképző tanfolyamokról írt tanulmánya kapcsán a fentiekben már többször említett **Kardeván Jenő** — (1909. január 22-1965. május 3.) kinevezéséről volt szó. Miskolci Éva III. éves emines hallgatónk adatgyűjtése szerint a tanár úr a Pázmány Péter Tudományegyetemen s a b. Eötvös József Kollégium tagjaként folytatta tanulmányait, és szerzett magyar–német szakos tanári diplomát. 1936-ban a soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet tanára lett, majd Lux Gyula meghívására, 1940-ben családjával Budapestre költözött és bekapcsolódott az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam, s a német nyelvű tanítóképző munkájába. 1944. végén behívták katonának. 1945-től 1947-ig szovjet hadifogságban volt, majd korábbi munkahelyén a soproni tanítóképzőben folytatta munkáját. Soproni, csornai gimnáziumok igazgatójaként tevékenykedett, majd 1957-től a mosonmagyaróvári gimnáziumban dolgozott haláláig szaktanári beosztásban.
- 147/ Az említett rendeleteket Lux Gyula az 1940. április 26-i értekezleten ismertette. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 148/ Das Königl. Ungarische Staatl. Lyzeum für Deutsche Lehrerbildung in Budapest (1939–1944). Von Dr. Martin Werger, Studiendirektor i. R., Memmingerberg. Nachwort .5. Folge. "Unsere Post. Die Heimatzeitung der Ungarndeutschen."1979. 34. évf. 20.sz. 4. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 149/ MOL K 28-216. 3. rész. — 1940-17 914.
- 150/ BFL VIII. 130. a. 1. és VIII. 132. a. 3. (Az 1940. szeptember 6-i jegyzőkönyvben.)
A német nyelvű képző emines diákja, Rieder Antal kérésünkre a következőképp írta le az internátusi élet rendjét, mindennapjait: "Kollégiumi rend: Reggel 6 órakor pontos, fegyelmezett felkelés. Az ébresztés csengőszóra történ. Fél hétig tisztálkodás hideg vízben. Szombatonként fürdés meleg vízben. Fél héttől fél nyolcig reggeli tanulás, szilencium. Fél nyolckor sorakozó, párosával, csendben levonulás az étterembe. Reggeli kávé, tea, tej, kis adag kenyér. 8–13-ig tanítás, közben tízperces szünetek. 13-tól félórás ebéd. Fél háromig kimenő (akiknek nem volt büntetése), tanszerek vásárlása. Nagyon pontosan kellett visszaérkeznünk. Aki csak egy percet is késést, a 'kapus bácsi' felírta a nevét, annak másnap reggel jelentkeznie kellett a kollégiumi tanárnál, nagyobb késés esetén az igazgató úrnál. A többszöri késés az iskolából való kizárást vonta maga után. A késés vonatkozásában nem volt különbség elsős vagy ötödéves között. Fél háromtól fél hétig kötelező tanulás (szilencium) tanári felügyelet mellett. Az egyes órák között néhány perces fellelégzés. 7 órakor vacsora, utána szabadfoglalkozás (ami legtöbbször szintén tanulással történt). 10 órakor villanyoltás. Hálószobáink 30 ágyasak voltak, kevés fűtéssel, nem egy esetben fűtetlenek. A folyosó ablakai is hetekig hóvirágok voltak.

Falusi gyermek voltam, így a közösség mozgástörvényeit még nem ismerhettem. A kollégiumban rend és fegyelem uralkodott. Az egymás iránti tisztelet, a kedvesség, az udvariasság mindenkinek jölesett. Mindezt betartani kötelessége volt az elsősnek is. Kedves színtöltja és szokása volt a kollégiumi életnek az elsőévesek 'felavatása'. Ha jól emlékszem, ez mindig Mikulás napján volt esedékes. Az avatás az elsőéves agyán történt, ahol meztelen fenékben rőták le 'adósságaikat' a felsőbbévesek. Aki betartotta a kollégium előírásait, szabályait, udvarias, figyelmes, szolgálatkész és jó volt a felsőbb osztályosokhoz, az könnyebben meguszte az avatást. Én igyekeztem az utóbbiakhoz tartozni. ...

Az ebédlőben ötszemélyes asztalok voltak. Az asztalfőn az ötödéves /évekig a magyar képző növendéke — D. P./, jobbra tőle a negyedéves, balra a harmad- és másodéves ült, az asztalfővel szemben az elsőéves. Az elsőéves szolgált fel, ő hozta a tálakban az ételt. Kenyeret először az ötödévesnek kínált, utána sorrendben következtek a többiek. A merőkanalat is udvariasság az ötödéves felé tette... nagyon lényeges volt, hogy az első merítésnél mindenki csak annyit merített, mint az ötödéves. ...Ha maradt, a maradékból csak sorrend szerint lehetett meríteni. Minden étkezés előtt és után rövid imádsággal adóztunk. Étkezés alatt nem volt hangoskodás, csörömpölés. A bevonulás és kivonulás is minden esetben fegyelemzetten történt. Háború volt. Választék: borsó, bab, lencse, burgonya, burgonyás és mákos tészta. Vasárnap csőtészta, tarhonya, burgonya mártással, káposztasalátával. Mindez természetesen módjával. Napi kenyéradagunk egyszeri étkezésre is kevés volt. Ettől függetlenül senki sem panaszkodott. Tudtuk, hogy a kollégium vezetősége a lehetőségekhez képest mindent elkövetett, hogy nyugalom és rend vegyen körül bennünk.

Az egész kollégiumi életet a segítőkészség, figyelmesség és gyengédség hatotta át. 50 év távlatából is nagyon szépnek, emberinek érzem" — írta memoárjában Rieder Antal. Köszönet érte, mint ahogy azért a fordításért is, melyet a kollégium volt nevelőtanárának, dr. Werger Mártonnak a német tanítóképzőről írt cikksorozata második részéből készített.

Ebben a tanár úr a következőket írta: "Német nyelvű tanulóink egy-két kivétellel a magyar tanítóképzőhöz csatolt internátusban laktak. Mint internátusi nevelő, egyben a magyar tanítóképző tanulóit is felügyeltem, akikkel a német nyelvű fiatalok alkalmazkodó- képességük folytán igen jól megértették egymást. Nemzetiségi problémák miatt nem került sor nézeteltérésre a magyar internátusi tanulókkal. Hogy mennyire fegyelemzetten viselkedtek mindkét intézmény tanulóit, bizonyítja, hogy a 18-20 éves, felügyelettel megbízott tanulóknak saját osztálytársaik is minden ellenkezés nélkül alárendelték magukat. Hasonló önuralom, beállítottság az intézményi rendhez ma aligha képzelhető el. Mindez sürölés nélkül ment végbe, a felügyelő nevelőnek nem kellett szidalmaznia és még kevésbé büntetnie. Mindez egyben azt is bizonyítja, hogy nemcsak a nevelők, ill. a nevelőszemélyiségek határozzák meg a bensőséges viszonyt, hanem inkább a tanulók magatartása. A fiatalok gondolkodásmódja, felfogása indokolta és lehetővé tette a tanároknak a tanulók megfelelő, jóindulatú, jóakarátú kezelését s egyben a kölcsönös tiszteletet és a hasznos közös tevékenységet, ami ma több esetben nehézségekbe ütközik" — állította a Memmingerbergben iskolaigazgatóskodó tanár úr, 35 év múltán. (Das Königl. Ungarische Staatl. Lyzeum für Deutsche Lehrerbildung in Budapest (1939–1944). Unsere Post, Stuttgart, 34. Jg. Nr. 14/15 8/22. Juli 1979. 8. p.)

- 151/ Az 1940 szeptemberében a német nyelvű képzőbe került Beck János visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy a lehetőségből valóság lett: "az internátusbeli magyar társak többsége" betolakodóknak tekintette őket, "s ezt gyakran éreztették velünk... Intézmény voltunk egy intézményen belül... Állam az államban, s ez eredményezte a hűvös légkört a két tanuló kör között." J. G. Beck: Erinnerungen und Reflektionen meines Lebens zwischen 1940-44 im Königlichen Ungarischen Lyzeum für Deutsche Lehrerbildung in Budapest, Ungarn. 1–2. old. (Ford.: Székéné Németh Noémi.)

- 152/ A VKM 141 922/1939. IX. üo. sz. rendeletével megengedte, hogy az egyéves német nyelvi továbbképző tanfolyam könyvtárából ifjúsági könyveket vigyenek a liceum könyvtárába. Ld. erről az 1940. január 30-i értekezlet jegyzőkönyvét. (BFL VIII. 132. a. 3.)

- 153/ Lux Gyula 1940. június 30-i felterjesztését lásd.: MOL K 502-1940-10-3-175 924.

- 154/ Lux Gyula 1940. június 23-i felterjesztését lásd uott.

- 155/ MOL K 28-216. 3. rész- 1940-17 914.

- 156/ MOL K 28-216. 3. rész-1940-19 483.

- 157/ "Az elhelyezéssel kapcsolatban számításba jött Szeged, de a jogi kar megszűnésével megürült épületeket a helyszükében lévő szegedi intézmények foglalták le" — olvashatjuk az 1941. április 29-i jegyzőkönyvben. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 158/ MOL K 28-216.3. rész-1940-19 483.
 Ottlik László miniszteri tanácsos 1940. június 5-i felkérésére Basch Ferenc benyújtotta a népcsoport "azonnali kívánságait". Ezen kívánságok között szerepelt, hogy "a már meglévő, kétnyelvű /?/ tanítóképző intézetbe az eddigi 30-nál nagyobb számban vegyenek fel hallgatókat. Mivel ez az egy tanítóképző nem felel meg a követelményeknek, a Volksbund saját tanítóképzőre is igényt formál." (Ismereti: Tilkovszky, 1978. 82–83. old.) A VKM-ben tartott augusztus 21-i értekezlet a Volksbund ezen kívánságaira reagált.
- 159/ Évkönyv, 1940–41. 4. old.
 Tanulmányában Erényi Tibor a következőket ajánlotta olvasói figyelmébe az 1940. évvel kapcsolatban: "1940 volt Horthy és a róla elnevezett korszak 'nagy éve'. A szövetséges, a magyar ügyekbe még közvetlenül be nem avatkozó Hitler már az európai kontinens nagy részét elfoglalta, de Jugoszlávia és — főleg — a Szovjetunió elleni háború nem kezdődött meg. A még 'nem hadviselő' Magyarország a béke szigetének látszott. (Rövid ideig az is volt.) A háborús konjunktúra éreztette hatását, csakúgy mint a területviszácsatolások. A kormánya gyakorolt szélsőjobboldali nyomás enyhült, a baloldal gyenge volt. Az 1940 augusztusa után alakult Erdélyi Párt kormánypárti politikát folytatott. Mindamellett a jövő vészterhes volt — senki sem tudhatta, mi vár még az országra." (Erényi, Múltunk 1991/1–2. sz. 47. old.)
- 160/ A népcsoportot érintő bécsi német-magyar megállapodásra csak indirekt, polemikus utalásokat találunk az évkönyvben. (Ld.: uott, 4–10. old.)
- 161/ Teleki Pál nekrológiájával kezdődik az "Évkönyv 1940-41." (2. old.), anélkül persze, hogy a halál okáról, körülményeiről képet nyerhetnénk. Mindazonáltal tanulságos — legalább részben — felidézni, hogy mit tartottak kiemelésre érdemesnek az elhunyt miniszterelnök életművéből. "... tragikus hirtelenséggel elhunyt Magyarország egyik legnagyobb államférfia, széki gr.Teleki Pál m. kir. miniszterelnök. Az elhunyt felett érzett fájdalom egyformán érintett mindenkit ebben az országban, de — különösképpen a magyar tanítói rendet, amely az elhunytban nemcsak volt miniszterét tisztelte, hanem a nagy nemzetnevelőt is, aki tanításaival, életformájával és egész életművével példaként állott a hivatásos nemzetnevelők előtt... Mint a magyar cserkészek főparancsnoka az ifjabb nemzedék kiváló nevelője volt, mint egyetemi tanár nemes irányítója volt az ifjúságnak... Mint politikus pedig arra törekedett, hogy az egész nemzet lelkét megtöltse azokkal az eszmékkel, amelyek az ő életét irányították... Példaképünk volt a szerénységben is... De nemcsak mint nemzetnevelő volt nagy, hanem mint nemzetfenntartó és országfejlesztő is... De nagyon jól tudta azt is, hogy a megnagyobbodott haza csak úgy maradhat fenn, ha az új idők szelleméhez igazodik, ha hallgat a kor szavára... Olyan nemzetiségi politikát hirdetett, amelynek célja a haza valamennyi állampolgárát egy közös célban egyesíteni, hogy valamennyien egységes hazaszeretetben, közös munkával biztosítsák és erősítsék a haza jövőjét. Ennek a célnak a szolgálatában állította fel a mi intézetünket is, és mi hűen az ő elgondolásaihoz, szolgálni akarjuk hazánkat az ő példája szerint." (Kiemelés tőlem — D.P.) Lásd ehhez: Tilkovszky Loránt : Teleki Pál titokzatos halála. Helikon. é. n. (1989).
- 162/ Saly, 202. old.
- 163/ Uott, 203. old.
- 164/ Teleki: Magyar nemzetiségi politika, 19-20. old.
 "Teleki győzelme mégis csupán látszólagos volt. A nyilas felajánkozást elutasító, az egész magyarországi nemzetiségi kérdés náci elvek alapján való rendezésére igényt nem tartó — tehát a többi nemzetiség vonatkozásában a magyar kormány nemzetiségi politikájának szuverenitását 'tisztelt'ben tartó" — német kormány ugyanis a döntő kérdésben, a magyarországi németiség különleges helyzetének, s ami ezzel egyet jelentett, a német birodalmi befolyás belső bázisa kiépítésének tekintetében elsőrendű hasznot húzott a nyilas javaslatból. A kormány egész nemzetiségi politikáját félrevető nyilas javaslattal szemben a német követelések korlátozottabbaknak, mérsékeltebbeknek tűntek; a német kormány magatartása abba az irányba mutatott, hogy a németeknek teendő engedményekkel meg lehet vásárolni a többi nemzetiség szuverén kezelésének lehetőségét. A magyar kormányt megnyugtatta és még jobban lekötölte, hogy a németek ebben a kényes kérdésben tartózkodóan foglaltak állást, s ez a "jóindulat" különösen méltánylandónak tűnt az Erdély megszerzésére

- tett erőfeszítések felfokozódásának idején. A német kormány tehát taktikailag rendkívül ügyesen és messzemenően kihasználta a nyilas felajánkozás tényének és tárgyának a magyar kormányra gyakorolt hatását a magyarországi német befolyás érdekében..."- írta Tilkovszky professzor. In: Uő.: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. Bp. Századok. 1965. évi 6. sz. 1257. old.
- 165/ 1940. aug. 29-én este, amikor Erdmannsdorff követ szállásukon meglepetésszerűen átnyújtotta Telekinek és Csáknak az egyezménytervezetet mint a döntőbíráskodás feltételét, "Teleki idegrohamot kapott, öngyilkossággal fenyegetőzött; végül mégis hozzáálltak a szerződés szövegének tüzetes tanulmányozásához". (Tilkovszky, 1978. 90. old.)
- 166/ Ld. az 1940. évi 8490. ME sz. rendeletet! (Rendeletek Tára, 1940. 3239–3245. old.)
- 167/ Közli: Mikó I.: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből. Kolozsvár, 1944. 513–514. old. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- 168/ Tilkovszky, 1978. 92. old.
- 169/ Uott.
- 170/ Ullein-Reviczky A.: Német háború — orosz béke. Magyarország drámája. Európa–História, 1993. 63. old.; Macartney, 144. old.; Juhász, 1964. 206. old.
Az MNNE megszüntetésének, a Volksbund-monopólium kialakulásának következményeihez lásd a 307., 437 és 438. jegyzetet.
- 171/ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. átdolg. kiad. Bp. 1988. 238. old. Sztójay követ 1940. szeptember 6-i jelentésében így összegezte a Magyarországtól elvárt belpolitikai reformokat: "...Magyarország jövője... attól függ, mennyiben sikerül az ún. legkonzervatívabb államot az idők parancsoló követelményeinek megfelelően átvezetni, egy, a sajátos magyar egyéniséggel számotvető modern életbe, a zsidó, a földbirtokreform és a szociális kérdések radikális és gyors rendezésével karöltve." (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. /Összeállította: Juhász Gy./ Bp. 1982. 563. old.)
- 172/ Uott, 528. és 575–577. old.
A hitleri gondolatmenetben már tettenérhetők a birodalom részéről a népcsoporttal kapcsolatban a háború végéig alkalmazott érvek: a kért engedmények ügyis csak ideiglenes jellegűek, hiszen az érintettek áttelepítése várható a háború után, s a "népi németek" addig is lojálisak lesznek Magyarországhoz.
- 173/ Uott, 529. old.
- 174/ Uott, 611. old.
Goebbels 1940. december 12-én a következőket jegyezte Naplójába: "...Fogadtam dr. Bascht, a magyarországi németiség vezetőjét. Beszámol a magyarok alattomos politikájáról. Piszok csöcselék! Ott akarnak átverni bennünket, ahol tudnak. Basch jó benyomást kelt... A Führernél. Beszámolok neki Basch jelentéséről, ami nagyon felbosszantja." (272. old.)
- 175/ Tilkovszky, 1978. 92. old.
- 176/ MOL K-28-216.3. rész. C. 20 730.
- 177/ Mikó, 1944. 466. old.
- 178/ Uott, 467. old.; továbbá: MOL K-28-216. 3. rész. ME. 1940. L 20 730.
- 179/ Uott.
- 180/ A konszolidáció jeleként a VKM 175 663/1940. V. 3. üo. sz. rendeletével közvetlen minisztériumból tankerületi főigazgatói irányítás alá került intézmény a VKM 175 951/1940. V. 3. üo. sz. rendelete alapján immár önálló személyzetet foglalkoztathatott: 1-1 iskolaszolgát, cselédet és mosónőt. (BFL.VIII. 132. a. 3.)
- 181/ Teleki Pál így aposztrofálta a "Magyar nemzetiségi politika" c. kiadványt: "Füzetet állítottam össze... a magam nézetéről és szétküldtem mintegy 200 000 pld.-ban... az összes papoknak, tanítóknak, leventeoktatóknak..." (Teleki: Magyarország az új Európában. 26. old.)
- 182/ "A vendégek befogadásáról és gyámolításáról" szóló intelem egybek között a következőket tartalmazza: "... Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsoltam neked fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak..." (István király intelmei. Bp. 1982. 17–18. old.)

- 183/ Lux Gyula a következő részletekre utalhatott: "...mindenkinnek joga van anyanyelvét, szüleinek, őseinek szokásait ápolni, gyermekeire átörökíteni, de egyazon joga az is, hogy nemzetiségét, szokásait megváltoztathassa, felcserélhesse... házasságok, barátságok, életformák azonossága folytán, hosszas együttélés következtében bekövetkeznek áthasonulások, bekövetkezik még egyeseknek vagy családoknak a nyelvcsereje is, amelynél csak az a fontos, hogy önként következzen be és se az államhatalom, se ...közgei azt mesterségesen elő ne idézzék..." (Teleki: Magyar nemzetiségi politika. 8. és 12–13. old.)
- 184/ BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- 185/ A német és magyar nemzeti (faji) gondolat ütközéséről szóló 1941. május 17-i jelentésében Szentmiklóssy ideiglenes berlini ügyvivő így jellemezte a két attitűd különbségét: "...A mi trianoni határaink revíziójának kérdése, történelmi határaink létjogosultsága, a Kárpát-medence földrajzi egysége, a Szent István-i gondolat tehát itt mindig szembekerülnek a határokon túlmenő Volkstumsgedankennel. A Heimatsgedanke, amely a tájhoz kötöttséget a faji hovatarthatóság fölé helyezi, a közös sorsot, közös gazdasági érdeket... vagyis mindazt, amit mi, anyanyelvre való tekintet nélkül, magyar nemzeti gondolatnak tartunk és mindig annak is éreztünk — számukra nem argumentum... A lényeges különbség egy német és egy magyar Volkstumgedanke között abban van, hogy a mi Volkstumunk nem tölti meg a Kárpát-medencét, az övéké túlárad a Német Birodalom határain..." (Diplomáciai iratok. V. köt. 1126. old. — Kiemelés tőlem — D. P.)
- A faji (etnikai) és történeti-jogi (földrajzi-geopolitikai) megközelítések kezelésének lehetséges módzatairól Hóman Bálint történetirő-kultuszminiszter a következő feljegyzéseket juttatta el Teleki Pál miniszterelnöknek 1940. június végén (1.), ill. december 21-én (2.):
1. "Alkalmazkodni kell a kor irányító eszméihez és törekvéseihez, de meg kell őriznünk a magunk sajátos népi egységét és szemléletét... Hitler és Mussolini faji gondolaton épülő, de immár a történeti jog és birodalmi gondolat síkjára áttelepedett elgondolásába szervesen beilleszthető a szláv és a germán világ határain származott hatalommal rendelkező Szent István-i Magyarország gondolata. Talán egyetlen ütközőpont a Magyarország területén élő német nemzetiség problémája. A másik lehet állami és társadalmi berendezkedésünk másneműsége..."
2. "A Kárpát-medencében és a csatlakozó területeken élő népek és nemzetek jövő fejlődésének alapfeltétele a jószomszédság és a tartós béke, s ez csak a népi gondolat és a történeti eszme, a néprajzi norma és a földrajzi elv korszerű egyeztetésével valósítható meg.../úgy, hogy /... számol az e földön nemzetet formáló, államot alkotó, országot építő s azokat ezeréves át fenntartó magyar nép jogaival és történeti hívatásával..." (In: Hóman B. a magyar– német kapcsolatokról. Világosság, 1994/2. 62. és 66. old.)
- A filozófus Halasy-Nagy József szerint "A magyar politika uralkodó mitoszaként Szent István magyar birodalmának megújítása... nálunk ugyanazt a szerepet tölti be, mint a fasizmusban a római birodalom élő hagyománya. Ebben a lényeg az..., hogy célunk a minden magyar életterét alkotó Kárpátok övezte tér visszaszerzése. ... a magyar az ősiség és a rátermettség jogán magának követeli a vezetést ebben a térségben... Nemcsak magyarok élünk ebben a kárpáti térben... Ez a helyzet arra int, hogy nemzeti érzésünket ne fokozzuk sovinizmussá, mely más népiségek lenézésére vezetnek és azokat ellenségünkévé tennék. A vér és faj kollektivitására se esküdhetünk, mert akkor magunk rekesztenénk ki közösségünkéből azok jó részét, akikkel együtt kell élnünk... Nem lehetünk ennél fogva sem fasizták, sem nemzetiszocialisták az olasz, ill. a német értelemben... /ez / csak egy csupa magyarból álló népközösségben virulhatna ki. Egy járható út marad tehát a jövőben magyar politika számára: a keresztényi szolidaritás őszinte és fenntartás nélkül való megvalósítása, az, ami Szent Istvánnak is útja volt, mely senkit sem akar kiforgatni személyes mivoltából és tiszteletben tartja kinek-kinek az érzéseit és hagyományait, ha beilleszkedik az egyetemes magyar állam által képviselt közös szolgálatba, aminek valóban minden itt lakó számára közös jónak kell lennie." (Halasy-Nagy J.: Mai politikai rendszerek. Bp. é. n. 143–144. old.)
- 186/ Az internatusi bútorok késedelmes elkészülte miatt halasztódott a tanévkezdés s az évnívító időpontja. Évkönyv, 1940–41. 4. old.
- 187/ A Volksbund másodvonalbeli képviselőket: a Bleyer Jakab Gimnázium igazgatóját s más oktatásügyi szakembereket delegált az évnívítóra, ahol már nem képviseltette magát az október végén amúgy is megszűnt MNNE.

- 188/ A VKM 171 313/1940. V. sz. rendeletét közvetítve a tankerületi igazgatóság iskolai ünnepséget kívánt minden iskolától a kolozsvári bevonulás időpontjában, szeptember 15-én 10^h-kor, ahol a magyar vezetők mellett "a baráti nemzetekről és vezéreikről" is meg kellett emlékezni. (BFL VIII. 130. a. 1.)
Az utasítást persze ki-ki maga értelmezte. A Fery O. utcai magyar képző évkönyvében pl. hiába keressük Hitler, ill. Mussolini nevét...
(A Bp.-i Magy. Kir. Állami Liceum és Tanítóképző-Intézet Évkönyve az 1940-41. iskolai évről. Közzétette: dr. Padányi-Frank A. Bp. 1941. 3. old.)
- 189/ Évkönyv, 1940–41. 4–5. old. (Kiemelések az eredeti szövegben.)
- 190/ Uott, 5. old.
- 191/ A Lux Gyula által idézett Teleki szövegből természetesen hiányzik a "népcsoport" kifejezés, helyette mindenütt "nemzetiség" szerepel. Használata az előadó engedménye volt — felsőbb hozzájárulás nélkül.
A korabeli olasz és német ideológia befolyására született magyar reakciókat elemezve Kiss Árpád rámutatott, hogy megtörtént "az idegen terminológia, az idegen célok és módszerek átvétele után azoknak fegyverként az idegen hatás ellen való felhasználása". (Kiss Á.: Nevelés magyarul Európában. In: Magyarságtudomány és nemzetnevelés. Debrecen 1944. 50. old.)
A terminológiát illetően talán Lux Gy. esetében is erről volt szó.
- 192/ Évkönyv, 1940–41. 6–9. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- V. ö.: Gr.Teleki P.: Magyar politikai gondolatok. Bp. 1941. 32–39. old.; Hóman... Világosság, 1994/2. 60–61. old.
- 193/ V. ö.: Hitler A.: Harcom (Mein Kampf). II. kiad. Bp. 1937. 232–269. old., s a kortársi reflexiók közül: Somogyi J.: A faj. Athenaeum (1940.) 12–73. old., továbbá az újabb szakirodalomból Ormos M.: Hitler. T-Twins, 1993. 100–110. old.; H. Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Bp. 1992. 193–375. old.
- 194/ Saly, 209–210. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 195/ MOL K 28-209-ME 1940. C. 2591. 1–2. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 196/ A Volksbund a volt trianoni országterületen 17 saját népiskolával, 3 polgári iskolával (Hidas, Németboly, Baja), 2 gimnáziummal (Bp., Pécs) rendelkezett. Az észak-erdélyi szász evangélikus egyház 47 népiskoláját adta át a Volksbundnak — összegezte a későbbiek során kialakult "népcsoport-iskolarendszer" szerény számait Tilkovszky professzor. (Tilkovszky, 1994. 54. old.) Ha ehhez hozzáadjuk az észak-erdélyi és a bácskai középfokú iskolák számát (2+2 gimnázium, 2+2 polgári, 1+1 tanítóképző), akkor is csak 16 középfokú iskola állt a "népcsoport" rendelkezésére 1942 májusában 146 tanárral és 3845 diákkal. (J. Schmidt: Zur Schulfrage der Volksgruppe. Südostdeutsche Rundschau, 1942/3. 222–223. old.)
- 197/ Basch Ferenc kimondatlanul Hitler két korábbi beszédének alap gondolatát idézte az ifjúságra vonatkozóan. 1933. november 6-án Hitler beszédében azt mondta: "Amikor egy ellenfél kijelenti: nem állok az ön oldalára — , akkor nyugodtan szólok hozzá: az ön gyermeke már a mi oldalunkon van...Micsoda ön? Meg fog halni. Leszármazottai azonban már az új táborban állnak. Rövid időn belül semmi mást nem fognak ismerni, mint ezt az új közösséget!" 1937. május 1-jén mindehhez hozzátette: "Ez az új birodalom senkinek nem adja oda az ifjait, hanem fogja az ifjúságot, és saját tanítását, saját nevelését adja majd az ifjúságnak!" - fogadkozott a Kancellár. (Idézi W.L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. A náci Németország története. /Ormos Mária előszavával/ Teleteacher, 1995. 152. old.)
A börtönben Basch milderre másként emlékezett: "A Volksbund... két csoportból állott: az öregekből — hozzájuk tartoztam én is, és a fiatalokból. Az öregek álláspontja ez volt: nemetek akarunk maradni, de Magyarországon akarunk élni, lojális állampolgárokként. A fiatalok hangos náciak voltak. Megmondtam Kállaynak: ha Németország győz, az én időm lejár, jönnek a fiatalok, a náciak..." (Szirmai. 116. old.)
- 198/ A szegedi ügyészség eleki beszéd miatti bünvádi eljárásától csak a miniszterelnökség közbenjárása mentette meg Bascht. (Tilkovszky, 1978. 115. old.) Az idézet forrása: MOL K 28-201 (1940-C-21 037) (Kiemelés tőlem — D. P.) Ld. továbbá: Saly, 246. old., valamint Diplomáciai iratok V. 611. old.
- 199/ Saly, 281. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 200/ Uott, 281–282. old.

- 201/ 1941. február 1-jén írta alá Teleki Pál az 1941. évi 700. ME sz. rendeletet a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról. (Magyarországi Rendeletek Tára, 1941. 129–130. old.)
1941. július 24-i dátummal hirdették ki a 25 370/1941. VKM sz. rendeletet a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, melynek mellékletében 376 iskolát soroltak fel mint A típusúvá alakítandót. (Hivatalos Közlöny, 1941. 15. sz. 438–440. old.)
- 202/ Ld. a 25 370/1941. VKM sz. rendelet 2. h-át!
- 203/ Saly, 296–297. old. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 204/ Az 1941 nyarára elkészült, de végül is a magyar kormányzat elé sem terjesztett újabb szerződéstervezet a következőket tartalmazta az iskolaügyeket illetően:
"20. A királyi magyar kormány elismeri a német népcsoport jogát arra, hogy egész kulturális életét, különösen iskola- és egyesületi ügyét, valamint ifjúsági szervezetét autonóm módon alakítsa. A népcsoport által szükségesnek ítélt ilyenfajta szervezetek alapítása állami szerv részéről semmiféle további közigazgatási aktust nem igényel. A királyi kormány ezen a területen is német birodalmi tanácsadókat engedélyez.
21. A királyi magyar kormány kötelezi magát, hogy a népi német lakosságú községekben lévő valamennyi állami, egyházi és községi népiskolát, polgári iskolát, szakiskolát, valamint óvodát egy éven belül átadja a német népcsoportnak. Ez a kötelezettség nem terjed ki azokra az iskolákra, amelyekben a magyar néphez tartozó tanulók többséget képeznek. ...
23. A népcsoport iskoláinak és nevelőintézeteinek tannyelve német. Az államnyelvet tantárgyként tanítják.
24. A német népcsoport minden iskolájának és nevelőintézetének tanerőit a népcsoport-vezető nevezi ki. A népcsoportnak joga van arra, hogy szükség esetén német birodalmi tanerőket alkalmazzon..."
(Közl.: Tilkovszky, 1978. 162–163. old.)
- 205/ Ld. erről: Glatz Ferenc: Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon (Hóman Bálint 1944-ben). In: Glatz, 1988. 304–310. old.; Horváth L. B.: Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). Sic itur ad astra, 1993. 2–4. sz. 151–154., 165. old.; Hóman... Világosság, 1994/2. 67–71. old.; T. Kiss Tamás, 1993. 250–273. és 501–502. old.
- 206/ Ld. Horváth, 151. old. A későbbiekben a bácskai iskolák egy része is Volksbund-befolyás alá került, köztük az újverbácsi német nyelvű tanítóképző is.
- 207/ Ld. a 25 370/1941. VKM sz. rendeletet!
- 208/ Ld. MOL K 28 216. 3. rész ME 1940. L. 20 730.
Hóman Bálint kultuszminiszter 1942. június 8-án így beszélt erről: "A közigazgatásban biztosítjuk a nemzetiségek számára saját nyelvük használatát, az iskolában az anyanyelv oktatását, de mindenkor csak a szülő kívánságára, mert a család joga meghatározni, hogy melyik nemzetiséghez tartozik a gyermek. Ezzel szemben a magyar állam megköveteli a nemzetiségektől a teljes lojalitást és hűséget. A magyar állam történeti jogon követeli magának az irányítás és a felügyelet jogát a művelődéspolitikai minden területén. Nem engedhetjük meg kétséggéssé tenni a magyar állam felségjogát, amit a történeti egyházakkal egyetértve gyakorol..." (Horváth, 165. old.)
- 209/ Az 1941. július 24-én kiadott 25 360/1941. VKM sz. rendelet 2. h-ában ez áll:
"Ha a községben (városban) magyar tanítási nyelvű iskola működik, a községben (városban) lakó magyar anyanyelvű gyermeket iskolaköteles korának betöltéséig gondviselője csak ilyen iskolába járathatja." (Hivatalos Közlöny, 1941. 15. sz. 437. old. V. ö.: Tilkovszky, 1994. 43–44. old.)
- 210/ Az 1941. évi 700. ME rendelet 4. h-a így szól: "A magyar nyelv kötelező oktatására vonatkozó jogszabályok érintetlenül maradnak." (Magyarországi Rendeletek Tára, 1941. 130. old.)
- 211/ 1941. május 28-án a budapesti tankerületi főigazgatóság körlevelében (7498/1940-41.) továbbította a VKM 54 478/1941. V. ü. sz. rendeletében foglaltakat arról, hogy "miként kell értelmezni nemzetiségi vonatkozásban a közép- és a középfokú iskolák rendtartásának azt a kitételét, hogy jeles magaviseleti jegyet csak az kaphat, akinek nemzeti érzése nyilvánvalóan erős. Ez a kitétel nem vonatkoztatható a szűkebb értelemben vett nemzetiségi érzületre, hanem kifejezetten a közös haza határai között élő, valamennyi nemzetiséget egyesítő teljes nemzettest iránt érzett erős, meggyőződésszerű alapuló ragaszkodásra... A szóban forgó kitétel tehát voltaképpen a hazaszeretet fogalmát jelenti, amellyel szemben való megingathatatlan hűség és ragaszkodás, szeretet nemzetiségi (népiségi) hovatartozásra való tekintet nélkül minden tanulónak kötelessége..." (BFL VIII. 130. a. 1.)

- 212/ Hóman Bálint így folytatta a fentiekben már idézett beszédét: "Ha másoknak jogot adunk iskola fenntartására, ezt a magyar állami jog átruházásával tesszük. ... iskola tanítása állam- és nemzetellenes nem lehet, aminthogy sehol a világon olyan nemzeti állam nincs, ahol ez lehetséges volna... Feladatunk a magyarság és vele a magyar állam keretében együtt élő nemzetiségek békés életének és zavartalan fejlődésének a biztosítása. Aki nem illeszkedik bele ebbe a gondolatmenetbe, aki nem tud megférni a közösséggel, annak itt nem lehet hazája..." (Horváth, 165. old.)
- 213/ Teleki miniszterelnök így összegezte elvárásait: "Ezekben az iskolákban a gyermekeket anyanyelvükön és teljes államhűsögre kell nevelni. Mi az államhűség? Államhűség hűség az állami tudathoz, az államnak önmagáról kialakított felfogásához, az állam egyéni lényéhez... A hazafiúi hűség az államhoz mint hazához lényünkben való, kiolthatatlan hűség. Csak ez a hűség egyenértékű a népi hűséggel. Mindkettőnek lelkiileg úgy kell egymást kiegészítenie mint vallás és hazafiság, a hitbeli és nemzeti hűség... Az államhűség ehhez a közösséghez, ehhez a nemzethez való hűség, s ehhez hozzátartozik a különböző nemzetiségek egymáshoz való hűsége mint hazafiúi kötelesség..." (Gr.Teleki P.: Magyar nemzetiségi politika. Bp. 1940. 27–28. old.) V. ö.: Mészáros István: A "nemzetnevelés". Magyar Tudomány, 1992/3. sz. 326–330. old.; továbbá Kelemen Elemér: Ezeréves, 33–36. old.
- 214/ Tilkovszky, 1994. 54. old.
- 215/ Csupán közvetett információkból következtethetünk arra, hogy a felettes hatóságok válasza akkoriban nemleges lehetett.
Erre utal az 1941. március 21-i dátummal napvilágot látott 2320. ME sz., "a német ajkú ifjúság iskolán kívüli gondozásáról és műveléséről" szóló kormányrendelet, mely a 3. h. 3. pontjában a Volksbund által kezdeményezett ifjúsági szervezet "hatóságilag jóváhagyott ifjúsági jelvényének" viselését engedélyezte, s nem a Volksbund-jelvényét (Magyarországi Rendeletkötet Tára, 1941. 326. old.) Ezt valószínűsíti továbbá az 1941. dec. 1-jei tanári értekezlet jegyzőkönyve is, mely egy újabb hasonló konfliktus esetén az igazgató analóg eljárásáról tudósít, valamint az a körülmény, hogy a korabeli kultuskormányzat nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy ilyen jelvényeket viselhetnek a tanulók. Csak az említett, 1940. november 29-i értekezleten két témába vágó főigazgatói rendeletet (760. és 1849/1940–41. sz.) ismerhettük: az "Erdélyért" és a "Protestáns Napok" jelvények viselését engedélyezték. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 216/ BFL VIII. 132. a. 3.
- 217/ Nem sikerült megtudnunk, hogy pontosan mikortól jártak a német nyelvű tanítóképző tanulói vasárnaponként a Volksbund, ill. a Deutsche Jugend különböző rendezvényeire, ahol a telefonbeszélgetés során említett "kiképzésen" vettek részt. (Valamikor 1941-ben került erre sor.)
- 218/ Hóman Bálint kultuszminiszter így összegezte az általa aktuálisnak és fontosnak ítélt **"nemzetnevelői" feladatokat**: "Kétségkívül eszményi állapot, ha a tanár egyszersmind kiváló tudós vagy szakember; az egyetemen nem is lehet másképp, de a középiskolában, szakiskolában, népiskolában elég, ha ismeri a tudomány alapvető eredményeit és el tud igazodni az általa oktatott tárgykörben. Elsőrendű hivatása a tudomány eredményeinek alkalmazása, az ismeretek közlése és az ifjúság nevelése. Teleki Pállal együtt sokszor és sokhelyt hangsúlyoztuk, hogy egyetemi tanárokként is... tanítóknak és nemzetnevelőknek valljuk magunkat, mert a tudomány művelése és terjesztése, szakismeretek közlése mellett mindig tudatosan törekedtünk a gondjainkra bízott ifjak értelmének fejlesztésére, műveltségének gyarapítására, erkölcsének és jellemének nevelésére, s mert miniszterként is ezt követeljük minden tanártól és tanítótól. Ahhoz, hogy e követelményeknek meg is felelhessenek... sokoldalú általános műveltséggel, szilárd erkölcsi világnézettel, alapos gyakorlati életismerettel kell rendelkezniük és természetesen tökéletes pedagógiai képzettséggel, meggyőződéses nemzetnevelői hivatástudattal. Ezeket tartva szem előtt hívtam életre a liceum új iskolatípusában a nevelés — iskolai, családi, társadalmi nevelés — hivatására előkészítő új iskolatípust, emeltetm főiskolai színvonalra a tanítóképzést..." (Hóman B.: Magyar múlt, magyar jövő. In: Mai magyarságunk életrajza, nemzetismeret. Székesfehérvár, 1939. 235–236. old.)
- A Hivatalos Közlöny 1935. évi 25. számában megjelent a VKM rendelete a nemzetnevelést előtérbe helyező Utasítás életbe léptetéséről, melyben egyebek között a következőket olvashatjuk: "A közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935: VI. tc. legfontosabb célkitűzése az iskola munkájában a nevelési szempontoknak az eddiginél fokozottabb mértékben való érvényre juttatása, az átfogó és egyetemes nemzetnevelési elveknek egyöntetű érvényesítése, s ennek biztosítása érdekében a szakzerű és hatékony iskolafelügyelet rendszerének kiépítése. Az iskolai munka tengelyébe állított nemzetneve-

- lés eredményessége személyi erőkn, személyi képességeken múlik. ...Az iskola nem lehet pusztán a mai idők és állapotok visszhangja. ...Kötelessége fejleszteni, elmélyíteni és mennél általánosabbá tenni a nemzet tagjait egységbe fűző közös tudatosságot: elhárítani mindama nehézségeket, ferdeségeket, melyek az egyetértésnek, a közös munkának útját állják, s nemzeti életünket nyugtalanná teszik. Egyén és nemzet együttes érdeke, hogy az összetartás érzése, az egymásért, az együtt dolgozás vágya megerősödjék, hogy a különböző társadalmi osztályokat a kölcsönös megbecsülés érzése hassa át, mert csak ez biztosíthatja mindannyiunknak az előjövendő jobb jövőt. ... A tanítóban éppen úgy, mint az iskolafelügyelőben a nevelői hivatásnak öntudatosan kell élnie, hogy a gondjaira bízott ifjúságot öntudatosan hazafias polgárokká nevelhessék. Egységes nemzeti világnézetben élő, magyarabb magyart kell nevelni..." (Idézi: Pedagógusok a két világháború között 1919–1945. /Összeáll.: Balogh Sándor és Szabolcs Ottó/ Bp. 1963. 212–213. old.)
- Lásd ehhez: Nagy Péter Tibor, 1992. 123–150. old.; továbbá Kelemen Elemér: Ezeréves, 33–36. old.
- 219/ Teleki Pál erről így nyilatkozott: "...A cél a kollektív társadalom. A XIX. század emberiségével, a XIX. század szétporladt társadalmának embereivel akarunk XX. század közepi feladatokat megoldani. ... Ma individualista emberek a XIX. századból próbálnak XX. századbeli szavakkal élni. ...amíg ezeket az embereket szeretettel át nem neveljük, addig bizony ebből nem lesz olyan kollektív társadalom, amilyent a kereszténység tűzött ki, a keresztény tanítás nyomán, az emberiség jövőndőjül, annak megváltására. A mi társadalmunk ma elnevelt. Ezért szeszélyes, ezért hisztérius, ezért elvesztette ellenállását, ezért nem ismer tekintélyt, ezért nem követ jó példát. Az egész azért van, mert a társadalom rosszul van nevelve, mert folyton cukrot mutatnak neki, amelyet gyakran nem kap meg, de folyton azt mutogatják neki és nem figyelmeztetik az embereket a kötelességeikre. Pedig, ha közösségi életet élünk, akkor elsősorban a kötelesség álláspontját kell szolgálnunk." (Gr. Teleki P.: Magyar politikai gondolatok. Bp. 1941. 66–67. old.)
- 220/ Kiss Árpád így beszélt erről: "Az első világháború végéig az általános műveltség jelszavával próbálták az egyes tudományok leglényegesebb eredményeit tárgyilagosan valamilyen egységgé kövácsolni. Csaknem kizárólag értelmi oktatás folyt az iskolákban, melynek eredménye nem túl összefüggő, szerves egységgé sohasem kövácsolódó, enciklopédikus ismeretanyag lett." (Kiss Á.: Nevelés magyarul Európában. In: Magyarságtudomány és... 99. old.)
- 221/ Karácsony Sándor előadásában így szölt erről a "szakadásról": "... Ne csodálkozzunk, ha ... a magas kultúra nincs beleépítve a magyar életbe. Nemcsak úgy nincs beleépítve, hogy a magyar civilizáció nem a magyar kultúra vetülete, hanem a nyugat-európaié... Úgy sincs, hogy az alsóbb néposztályok rétegeiben teljes-tökéletesen hiányzik a rezonanciája. Nem érti, nem követi, nem méltányolja, sőt nem is tiszteli az alsó rend a felső rend tudományát. ...a XVII. század második negyedében megszakadt az addig egységes magyar kultúra gyökere, s azóta a nép nem vesz tevőleges részt a fejlődésben, a magas kultúra meg gyökértelen... a magyar nevelés kardinális hibája maga ez a gyökerezakadtság. Mindaddig, míg a XVII. és a XX. századot valamiképpen át nem hidaltuk, vész: szamaradt, megkövült, mozdulatlan kultúra bükkörében vesztegel népünk. Gyökértelen, vázában hervadozó kultúra birtokosa marad felső néposztályunk. Műveletlen középosztály öröklök a nép és a szofokrácia két malomköve közt." (Karácsony S.: Magyar nevelés. In: Magyarságtudomány és... 69–73. old.)
- 222/ Ld. Kovács A.: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp. 1936. 7–10., 20–34. old.
- 223/ Az idézetek forrása: BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 224/ Ld. erről az 1940. november 29-i jegyzőkönyvet (BFL VIII. 132. a. 3.), valamint Galló P.: Beszámoló az Országos Táj- és Népkutató Intézet által tanítóképző tanárok részére rendezett tanfolyamról. Magyar Tanítóképző, 54. évf. 1941. 17–20. old. — A tanfolyam előadói közt szerepelt: Bárdos Lajos, Hilscher Rezső, Karácsony Sándor, Kádár László, Kerényi György, Szabó István, Tálasy István és mások.
- 225/ A VKM 29 797/1940. IV. 1. sz. rendelete szölt "a Táj- és Népkutató Intézet felállításáról". A szövegben a rendelet 2. h-ából idéztünk. (Hivatalos Közlöny, 48. évf. 1940. 11. sz. 199. old.)
- Az intézet létrehozásának előzményeiről s a tudományos, ill. társadalmi, politikai háttérrel lásd: Magyar Zoltán: A Táj- és Népkutató Központ rövid fennállásának története. (In.: Diagnózis és terápia I. Magyar Zoltán társadalomszervező tevékenysége. Szövegyűjtemény. Bp. 1986. 103–125.

- old.; Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Bp. 1989. 213–236. old.; Cholnoky, 1996. 41-44. és 115-122. old.)
- 226/ Évkönyv, 1940–41. 16. old. és Évkönyv, 1941–42. 10. old.
- 227/ Egy belügyminisztériumi forrásból származó bizalmas jelentés úgy jellemzi az 1941. február 12-én ünnepélyesen megnyitott Német Tudományos Intézetet, hogy az "a pángermán propagandahálózatnak megszámlálhatatlan mennyiségű és egymástól független vagy csak lazán összefüggő szervezetei között felosztott munkáját centralizálja... fokozatosan kezébe akarja venni az irányítást a délkelet-európai német hatalmi törekvések céljait szolgáló mindennemű előkészítő tevékenység terén, amely nem a szigorúan vett politikai vagy katonai szervezkedésre vonatkozik..."
- "Az intézet 'tudományos' kutatómunkájához tartozik a német fajú leszármazásuk számbavétele, a települések és városok német eredetének kimutatása, a német építkezések és más kultúrmunkák regisztrálása..." (MOL K 28-216. ME 1941.C.16 668.)
- 228/ A Volksbundban, majd a Deutsche Jugendben nagy jelentőséget tulajdonítottak a jelentkezők "tisztá árja német származásának", ezért aligha lehet véletlen, hogy amikor a szervezet napilapjának, a Deutsche Zeitungnak egy munkatársa a VKM engedélyével 1943. január 28-án felkereste az intézetet, amiről 31-én egy terjedelmes tudósítás jelent meg a lapban, a táj- és népkutató kör munkáját részletesen bemutatva "elfelejtették" számára említeni a családkutatás témáját. (Ld.: Deutsche Zeitung, 1943. jan. 31., továbbá: BFL III. 132. a. 3. — az 1943. febr. 3-i jegyzőkönyvben; továbbá: A Deutsche Jugend szervezési irányelvei. MOL K 28-216. 3. rész 1941-19 578.)
- 229/ Évkönyv, 1940–41. 16. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 230/ Évkönyv, 1940–41. 15. old.
- 231/ Ld.: uott, 4. old., továbbá: a tanári értekezlet 1940. nov. 29-i és 1941. ápr. 29-i jegyzőkönyveit! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 232/ Uott, 17. old.
- 233/ Uott, 15. old.
- 234/ Uott, 11. és 16. old., továbbá: az 1940. nov. 29-i jegyzőkönyv (BFL. VIII. 132. a. 3.)
- 235/ Uott, 17. old., továbbá: az 1941. ápr. 29-i jegyzőkönyv. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 236/ Rieder Antal kérésünkre küldte el visszaemlékezéseit. Köszönet érte.
- 237/ Ld. az 1941. febr. 19-i értekezlet jegyzőkönyvét! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 238/ BFL VIII. 132. a. 3.
- 239/ Basch Ferencnek a Volksbund éves nagygyűlésén, 1941. okt. 19-én elhangzott beszédének részleteit ld.: Südostdeutsche Rundschau, 1942/3. sz. 223. old.
- 240/ A szászrégeni tanítóképzéssel kapcsolatos iratokat ld.: MOL K 502-1937-44. 1-10. Szászrégen jelzet alatt.
- Hóman Bálint utóbb így nyilatkozott az ügyről: "...a visszacsatolt területeken működő, azelőtt egyházi, főleg lutheránus iskolák önmagukat mondták ki Bund-iskoláknak, és ezek tekintetében többször deferálni kellett (meg kellett hátrálni) a minisztériumban, bár az utolsó pillanatig azt az álláspontot védelmeztem, hogy pl. a Beszterce vidéki szász közösség egyházi iskoláit nem vagyok hajlandó a népcsoport rendelkezése alá tartozó iskoláknak elismerni". (Horváth, 151. old.)
- 241/ Ld.: pl. a csendőrség központi nyomozó parancsnokságának 1942. május 15-i jelentését a Volksbund iskolai ügyeiről. (MOL K 28-216-ME 1942. C. 20 599.)
- 242/ MOL K 28-216-ME 1942. C. 25 831.; továbbá: az 1941. szept. 13-i jegyzőkönyv, BFL VIII. 132. a. 3.
- Klock Ferenc elbeszélése szerint (köszönet érte) további két mőri fiúval — az ígért tandíjmentesség reményében — 1941 szeptemberében kezdtek tanulmányaikat, de az ottani viszonyok, szellem idegenek voltak számukra, s a nehéz anyagi helyzetük folytán olyannyira kíváncsiak kedvezmények elmaradtak a várakozástól — így mindhárman Budapestre utaztak, s a Lux Gyula vezette képzőben folytatták tanulmányaikat. Visszaemlékezése szerint a német polgári iskolákban "elkonspirálták" a budai képzőbe jelentkezés lehetőségét, csak a szászrégeni és az újbérszói képzés lehetőségét propagálták.
- 243/ MOL K 28-216-ME 1942. C. 25 831.
- 244/ BFL VIII. 132. a. 3.
- Az igazgató kérésére a VKM nevében Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök kezdeményezte a miniszterelnökségnél, hogy más középfokú nemzetiségi iskolához hasonlóan a budapesti német nyelvű

tanítóképző tanárai is kapjanak 50 P/fő/hó működési pótlékot; "A működési pótdíj megadását indokolja egyrészt az a körülmény, hogy a szaktárgyaikat német nyelven tanítani tudó tanítóképző intézeti tanárok száma igen csekély, másrészt, hogy a tanároknak olyan tárgyakat kell tanítaniuk, amelyek szak kifejezéseit és szakirodalmát magyar nyelven tanulták, tehát az itt működő tanárok egész szak tudásukat kénytelenek újból német nyelven megtanulni és magukat a német nyelvben való jártasság tökéletesítése céljából állandóan továbbképezni... a megfelelő segédeszközök (német nyelvű szakfolyóiratok és könyvek stb.) beszerzése viszonylag nagy anyagi áldozatot követel tőlük" — olvashatjuk az 1941. szeptember 26-án keltezett felterjesztésben. A miniszterelnökség vállalta a szeptembertől decemberig ezzel járó költségeket (1850 P-t), így a pótlék folyósításra került. (MOL K 28-216-1941-18 001.)

- 245/ Kérésünkre **Benda Kálmán** — akadémikus, egyetemi tanár, rektor, a Magyar Történezesek Világszövetsége elnöke — 1993. nov. 8-án így összegezte tapasztalatait: "... a német nyelvű tanítóképző valóban a Teleki Pál által képviselt nemzetiségi politikát kívánta a gyakorlatban érvényesíteni, nehéz és bonyolult feladatot vállalva a Volksbund által képviselt nagy-német (népi német) törekvések hatásának korlátozására. Az intézmény... híd kívánt lenni a magyar és a német nép között, a kölcsönös megértés, megbecsülés jegyében. Hazafias, valláserkölcsi alapon folytatta oktató-nevelő munkáját." Benda Kálmán életrajzát lásd: Magyar és nemzetközi ki-kicsoda. Bp. 1992. 81. old.; A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja. Bp. 1991. 8. old.

246/ Ld.: az 1941. okt. 1-jei jegyzőkönyvet! (BFL VIII. 132. a. 3.)

- 247/ Az erdélyi tanítóképző intézeti tanárok részére rendezett tanfolyam miatt halasztódott a tanévnyitás szeptember 16-ra. (Évkönyv, 1941-42. 3. old.)

- 248/ Az akkoriban meglehetősen általános gondolatmenettel találkozunk Horthy kormányzóknak egy 1941. áprilisi, Hitlernek szánt levelében is: "A békediktátumok következtében az egész világ csatátérre változott. (Elvek harcolnak a világ uralmáért.) Ha a harcnál a nyugati kultúra jövőjére gondolunk, amelyet az emberiség hősei évezredek során építettek fel, az az érzésünk támad, hogy a legnagyobb veszély, amely mindnyájunkat fenyeget, a vörös kommunizmus. A kommunizmus célja, hogy a kultúrát megsemmisítse és a világot uralma alá kényszerítse. ...Ma szovjet köztársaságok vannak; ha ezeket önálló államokká tennénk, a kérdés meg lenne oldva. Németország néhány hét alatt elintézhethetné az emberiség e legfontosabb munkáját, melyet a történelem még évszázadok után is áldana..." (Horthy Miklós titkos iratai, 297–298. old. Kiemelés tőlem — D. P.)

A Szovjetunióról kialakult korabeli magyarországi nézetekről lásd: Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. Eszmélet, 8. sz. 71–80. old.

249/ Évkönyv, 1941-42. 3–4. old.

- 250/ Sztójay berlini követ egy 1941. június 21-i jelentésében olvashatjuk: "...Informátorom szerint ma a Magyarországon kívüli délkelet-európai német népcsoportok kebelében tehát messzemenően az SS birodalmi vezetőségének befolyása érvényesül... az SS, amely egyre határozottabban az új Németország 'lovagrendjének' tekinti magát, s amely azzal, hogy Himmler kezében egyesül ennek a szervezetnek és az egész német rendőrségnek a vezetése, bizonyos fokig máris 'állammá vált az állam'... Nem hinném, hogy a magyarországi német népcsoport keretében az SS befolyása oly jelentős volna, mint az erdélyi szászok körében vagy a Bánátban..." (Diplomáciai iratok V. 1208–1209. old. Kiemelés tőlem — D. P.)

- 251/ Kiss Árpád a "Nevelés magyarul Európában" c. előadásában felhívta a figyelmet, hogy "tudomány, irodalom, magyarság helyett valami különös tudományoskodás, irodalmaskodás és magyarkodás indult el, mely látszateredményeivel..., tudományosnak látszó terminológiájával elborította és a leggyanúsabb helyzetbe hozta magát a tárgyilagos eredményekre törekvő tudományt és irodalmat is". A nevelésünket újabban "fenyegető veszedelmek" között említi, hogy az "politikai tájékozatlansága miatt a magyar haza fogalmát félremagyarázza, a magyar vonatkozásokban a különbségek kiemelését tartja fontosnak, és nevelésében elemekre bontja a nem nyelvi és faji alapon kialakult magyar államot". Ezért azután "a magyar élet létkérdéseinek" megoldását annak eldöntésétől várta, hogy "sikerül-e hazánk magyar rétegének, elsősorban a sokat emlegetett népi tartaléknak erősödése, mennyiségi és minőségi gyarapodása" oly módon, hogy ez összeegyeztethető legyen "idegen nyelvű honfirtásaink jogainak tisztteleével, a velük való együttélés módzataival". "Hogyan sikerül a most még ... faji alapon álló, nacionalista felfogást ... olyan elméletté nemesíteni, amely a magyar haza eszméjét

- emeli minden fölé, amelybe minden jó szándékú egyén és csoport befér, amely olyan feltételeket terem, hogy a benne való megmaradás a leszakító törekvések ellenére is kívánatos maradjon?" (Magyarságtudomány és nemzetnevelés. 52., 54. és 61. old. Kiemelés tőlem — D. P.)
- 252/ A delente elmondani rendelt "Fohász a honvédekért" szövege a következő: "Ez a harangzó a nándorfehérvári hőskökre emlékeztet. Emlékezzünk élő hőseinkre is — hiszen ismét harcol a magyar. Az önvédelem adta kezébe a fegyvert és ő bátran elfogadta. A haza határaiért harcban forog a magyar katona élete. Könyörögiünk értük s irthoni szeretteikért. Kérjük az Istent, védje meg a jó magyar fegyvert, a drága magyar életet." (Az igazgatói értekezlet 1941. IX. 22-i mellékletéből. BFL VIII. 130. a. 1.)
- 253/ Karácsony Sándor így beszélt erről: "... Ha a növendék autonóm, autonóm egész lény, belső világa is. Nem beszélhetünk tehát a neveléssel kapcsolatban életérzésekről, értelemről, akaratról és egyéni hitről. Érzelmi, értelmi és akaratú nevelés nincs, nem is lehetséges. ...autonóm nevelő és autonóm növendék társas vonatkozásai csak mint vonatkozások élők és hatók." (Karácsony S.: Magyar nevelés. In: Magyarságtudomány és nemzetnevelés. 77. old. Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- 254/ Forrásainkból nem világos, hogy mire gondolt itt Lux Gyula, amikor "árulót" emlegetett. Egy azonban biztos: rövidesen újra kellett hogy gondolja álláspontját, hiszen a Németországba szökött, majd hivatalosan távozott növendékeket, ha visszatértek, és erre jogi lehetőség volt, sorra visszafogadta.
- 255/ Ld.: az 1941. okt. 1-jei jegyzőkönyvben! (BFL VIII. 132. a. 3. Kiemelés tőlem — D. P.)
- 256/ A Volksbund-befolyás alatt álló tanítóképzőkben folytatott nevelőmunka jellegének érzékeltetésére, az azonosságok és különbségek számbavételére talán legalkalmasabb, mert "legbeszédesebb" évkönyvből, az Újverbácsi képző 1942/43-as tanévről készült beszámolóiból idézzük: "A tanulók az 1940. aug. 30-i bécsi egyezmény értelmében nemzetiszocialista szemléletű, öntudatos nemet, de egyszersmind államhű jövőendő állampolgárokká és derék tanítókká... neveltettek. A világszemléletre való nevelés főképpen a DJ (Deutsche Jugend) szervezet keretében történt... A vallásérköls és hazafias nevelésben az egész tanári kar egységesen működött közre. Az összes felekezetek tanulói hitoktatóik vezetésével végeztek vallási kötelességeiket és ájtatosságait... A népközösségről vallott nemzetiszocialista alapelvek értelmében tanulóink az összes népi ünnepélyen, amelyeknek nevelő jellegük volt (aratási ünnepély, hősök ünnepe, hősi halottak emlékeztetése rendezett ünnepély, a Führer születésnapja), a körülményekhez képest kisebb vagy nagyobb csoportokban vagy sokszor teljes számban is részt vehettek.
- A hazafias nevelésre a nemzeti tárgyak óráin kívül a tanév folyamán rendezett különféle hazafias ünnepélyek, amelyekben a tanulóifjúság a tanári kar vezetésével részt vett, szintén kiváló alkalmakul szolgáltak. Ilyen ünnepélyek voltak: az évrnyitő ünnepély, október 6-a, március 15-e és a hősök ünnepe..."
- "A német iskola feladata, a többi nemzetiszocialista nevelőtényezővel együtt, a rendelkezésre álló eszközökkel népünk ifjúságát testileg, lelkileg és szellemileg egészséges és erős német férfiakká... nevelni, akik a hazában és a népben szilárdan legyökerezve...mindegyik a maga helyén a Führerért és a népért való szolgálatara készek... Kezdetül tisztában voltunk azzal, hogy nem elégséges a fiatal jövőendő nevelő részére pusztán tudást közvetíteni, hanem a nemzetiszocialista világfelfogásnak, az ő feladatának és céljának a megértését is. Első feladatunk volt: a fiatal jellemet fajszerűleg formálni és a fiatal embert abba a közösségbe beállítani, amellyel vérbőlileg és világnézetiileg egybe van kötve. Az iskola természeténél fogva elsősorban pusztán szellemi ismereteket közvetített és csak második helyen áll a jellembeli és testi kiképzés... A heti két óra DJ-óra közül az egyik a német ifjúság népi és politikai oktatására volt szánva, a másik testi nevelésre és edzésre. Az első feladathoz anyagot szolgáltatott elsősorban a német történelem, a Führer 'Mein Kampf'-ja, Rosenberg 'Mythos'-a stb. ... A Führer és dr. Göbbels (sic!) birodalmi miniszter beszédei alkalmával törekedtünk azoknak együttes meghallgatására és azt többször meg is tettük... A testi nevelésnél mindenek előtt a testnek harmonikus kiképzésére, ellenállóképessé tételére és erősítésére törekedtünk..." (Az Újverbácsi Alapítványi Német Tanítóképző-Intézet és a vele kapcsolatos Egyéves Gyermekmenedékházvezetőnői Tanfolyam Évkönyve az 1942-43. tanévről. Közli: Fiedler Konstantin íg. Iskolafenntartó: A Magyarországi Német Népcsoport Iskolalapítvány, Budapest székhellyel. 10. és 18-19. old.)
- 257/ Az 1942. január-februári SS-toborzás során az orvosokat, tanítókat és bányamunkásokat a sorozóbizottságok visszautasították. (Tilkovszky, 1974. 43-44. old.) 1942. márc. 28-án Újverbáson Huber

- Mátyás, a Volksbund ifjúsági vezetője "az egybegyűlt tanulók előtt beszédet mondott, amelyben közölte a népcsoportvezető tilalmát, melynek értelmében tanítóképzőnk tanulóinak nem engedtetett meg, hogy a fegyveres SS-alakulatokba jelentkezzenek mint önkéntesek" — olvashatjuk az 1941/42. évi. újszerű évkönyv 7. oldalán. Arról, hogy a budai képzősök jelentkezése, ill. bevonulása a Volksbund részéről korlátozás alá esett volna, nincs tudomásunk...
- 258/ 1941-ben a magyar kormány halgatolagos jóváhagyásával néhány száz főt toboroztak a bácskai területen az SS-be, amit óvatossan és illegálisan kiterjesztettek a trianoni országtérületre is. A jelentkezők egy részét kisebb csoportokban a Volksbund-székházból, teherautókon csempészték Németországba. M. F. érdeklődésére valószínűleg ennek ismeretében reagáltak a konzulátuson, a Volksbund-központba irányítva a számukra ismeretlen fiatalembert. (Tilkovszky, 1974. 29. old.)
- 259/ Ld.: az 1941. nov. 26–27-i jegyzőkönyvet! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 260/ Az 1941. november 23–26-án történeteket a fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve alapján, ill. abból idézve rekonstruáljuk. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 261/ 1993. novemberi beszélgetésünk során, a Werger Márton akkoriban helyettesítő Benda Kálmán professzor is hasonló jelenségekről számolt be a magyar nemzeti teljesítmények megítélését illetően. A német lakta területek iskoláit felügyelő királyi főigazgatók hasonló tapasztalatokról tudósították a VKM-et, mely 1942 júliusában a miniszterelnökség II. osztályához fordult segítségért: "... a német nemzetiségi tanulók általában feltűnő közönyt mutatnak a nemzeti tantárgyakkal szemben. A VKM kéri, hogy az MNSZ /a Volksbund — D. P./ vezetőségének figyelmét nyomatékosan hívjuk fel erre a közönyre, amelyből a magyarság ellen szított ellenszenvre kell következtetnünk." A miniszterelnökség felvetésére "a Szövetség részéről kijelentették, hogy ez a magatartás a Szövetség célkitűzéseivel összeegyeztethetetlen, és megváltoztatása érdekében mindent el fognak követni" — olvashatjuk az Országos Levéltárban őrzött dokumentumban, melyben a VKM-et a további fejlemények "beható figyelemmel kísértetésére" kérték a nemzetiségi ügyosztály képviselői. (MOL K 28-216-ME 1942. C. 22 320.)
- 262/ Lux Gyula itt a 143. jegyzetben ismertetett fegyelmi ügyre utalt, melyben az időközben az iskolából eltávolított K. mellett K. J. és R. M. is valamelyes szerepet játszott.
- 263/ A gondolatjelek között közölt idézet az 1941. december 1-jei jegyzőkönyvből származik. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 264/ A főszevegben rövidesen közöljük Padányi-Frank Antal 1942. február végi erre utaló feljegyzését. (BFL VIII. 130. a. 1.)
- 265/ A VKM 59 051/1941. V. úo. sz. rendeletét közvetítő főigazgatói körlevelet ld.: BFL VIII. 130. a. 1.
- 266/ A 3788/1941-42. sz. főigazgatói körlevelet ld.: uott.
- 267/ A 4201/1941-42. sz. főigazgatói körlevelet ld.: uott
- 268/ Fraknóy József főigazgató 3722/1939-40. sz., 1940. január 22-i utasításában felhívta valamennyi közép- és középfokú iskola figyelmét a tanulóifjúság katonás magatartására. "Ennek a feladatnak a tökéletes megoldása csak úgy érhető el, ha a tanulóifjúságtól nemcsak a leventeképzési órákon, hanem az iskolában minden alkalommal következetesen megkívánjuk a fegyelmezett katonás magatartást. Meg kell értenie az ifjúságnak, hogy a külső fegyelmentartás eszközeinek az a végcélja, hogy igazi önfegyelmre (belső fegyelmre), valamely cél érdekében akaratos önkéntes alárendelésére nevelje rá őket. A katonás fegyelmentartásra irányuló nevelő eljárásunk azonban csak akkor lesz hatásos, ha a tanári testület eljárása egységes, s azt valamennyi tanár következetesen végrehajtja" — olvashatjuk a dokumentumban. (BFL VIII. 130. a. 1.) Így azután az igazgató, ill. a tanárok ilyen utasításai a rendelet követését, s nem egyéni — militarista — hajlamaikat demonstrálják.
- 269/ Jagow követ 1942. január 15-i és február 20-i jelentései ld.: Wilhelmstrasse, 642–643. és 651. old. (Utóbbiból kiemelés tőlem — D. P.)
- 270/ BFL VIII 132. a. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.) Az április 20-i szünetre vonatkozóan ld.: Tilkovszky, 1978. 197. old.; továbbá: Évkönyv, 1941–42. 5. old.
- 271/ BFL VIII. 130. a. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 272/ BFL VIII. 132. a. 3.
- Az előadás egyetlen, számunkra új értékelő megállapítása szerint a "liberális nemzet-filozófia" befolyása alá került dualizmus kori magyar közvélemény és politika hatására "nagyobb lett az ellentét a magyar és nem magyar nyelvű állampolgárok között", s így született "a sok igazságtalan támadáshoz" vezető 1907:XXVII. tc.

- 273/ BFL VIII. 132. a. 3.
- 274/ Uott. — A Deutsche Zeitung 1943. január 31-i számában — valószínűleg tévesen, nyomdahiba következtében — azt állítják, hogy az előző tanévben, azaz az 1941–42. évben "a tanulók 18%-a vonult be önként az SS-be".
- 275/ Évkönyv, 1941–42. 14–15. old.
- 276/ Évkönyv, 1940–41. 19. old.
- 277/ Ld.: az 1942. április 27-i jegyzőkönyvben! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 278/ Ld.: az 1942. június 12–19-i osztályozó értekezlet jegyzőkönyvét! (Uott.) — Az SS-önkéntesek első hullámának elszállítása Magyarországról — nem minden feszültség nélkül — 1942. május 3-án fejeződött be. (Tilkovszky, 1978. 198. old.) Így valószínűsíthető, hogy a bevonult fiúk többsége április 27. és május 3. között hagyta el az intézetet. Klock Ferenc elbeszélése szerint (köszönet érte) a kb. 12–15 bevonulót az iskolában maradt fiúk jó része elkísérte a Kelenföldi pályaudvarra a bevagonírozáshoz.
- 279/ Évkönyv, 1940–41. 43. old.
- 280/ Évkönyv, 1941–42. 16. old.
- 281/ Ld.: az 1942. február 25-i jegyzőkönyvben! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 282/ Rieder Antal és Klock Ferenc közlései alapján, köszönet érte.
- 283/ Özv. Koltai Istvánné közlése, köszönet érte. Koltai István rendelkezésünkre bocsátott 1964. júniusi önéletrajzában arról írt, hogy "házunk kigyulladt és lakásunk is minden felszerelésével, bútortáttal, ruháinkkal, könyvtárral és minden okmányommal a tűz martaléka lett", amiből nem derül ki: a személyes okmányok megsemmisüléséről, avagy az intézeti dokumentumok elégetéséről — írt a tanár úr. (Az igazgatói iroda helyiségei ugyanis az Orbánhegyi út 15–17. szám alatti villában voltak.)
- 284/ Lux Gyula felterjesztéseit, valamint a miniszterelnökségi ügyosztály állásfoglalását ld.: MOL K 28-216. 3. rész - 1941 15 293. (Kiemelés mindenütt tőlem — D. P.)
- 285/ Bárdossy Lászlót 1942. márc. 9-én váltotta Kállay Miklós a miniszterelnöki bársonyszékekben. Hóman Bálint 1942. július 3-án adta át tárcáját Szinyei Merse Jenőnek. (Bölny J.: Magyarország kormányai 1848–1987. Bp. 1987. 104–105. old.)
- 286/ Ld.: az 1942. szept. 1-jei tanári értekezlet jegyzőkönyvét! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 287/ Ld.: uott; továbbá: Évkönyv, 1942–43. 13. old.
- 288/ Korábban, 1940. május 28-tól július 4-ig tanterem sorát s a tornatermet vették igénybe a légierő parancsnokságának 143 embere számára. 1942 elején pedig "élelmiszerjegyek elosztására követeltek tőlünk helyiséget" — olvashatjuk az aláíratlan, "Nehézségek a XII. kerületben" c. feljegyzés 7. pontjában. (BFL VIII. 130. a. 1.)
- 289/ Ld.: uott.
- 290/ Ld.: az egymást követő miniszterelnökségi, ill. VKM-állásfoglalásokat a német nyelvű képző működéséről a fentiekben! Ezt bizonyítja továbbá Lux Gyula és Padányi-Frank Antal tanügyi főtanácsosi címe is.
- 291/ BFL VIII. 132. a. 3.
- 292/ Ld.: az 1942. június 20-i tanévzáró értekezlet jegyzőkönyvében! (Uott. — Kiemelés tőlem — D. P.)
- 293/ Évkönyv, 1941–42. 4. old.
- 294/ BFL VIII. 132. a. 3.– az 1942 június 20-i jegyzőkönyvben.
- 295/ Az 1941. szept. 22-i keltetési mellékletet ld.: BFL VIII. 130. a. 1.
- 296/ Gárdonyi Zoltán írása 1942. márc. 19-i, Kardeván Jenőé márc. 20-i, Lángfy Mihályé márc. 23-i keltetéssel; Uherkovich Gáboré dátum nélkül szerepel az április 27-i jegyzőkönyv mellékletében. (BFL VIII. 132. a. 3. — Valamennyiük írásában a kiemelés tőlem — D. P.)
A kiváló zenepedagógus, zeneszerző, zeneelméletész, zenetudós **Gárdonyi Zoltán** (1906 április 25–1986. június 30.) életrajzát, műveit lásd: Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991) Bp. 1994. 297. old.
- 297/ Ld.: a 268. sz. jegyzet.
- 298/ Különösen a katonaköteles korú tanárok (Lángfy Mihály, Uherkovich Gábor) számára volt sorsdöntő a tanügyi előjárók elvárásainak való megfelelés. Ettől függött ugyanis a katonai szolgálat alóli további felmentésük.
- 299/ **Uherkovich Gábor** tanár úr a már említett Táj- és Népkutató Kör vezetésén túl osztályfőnökként, igazgatóhelyettesként, a szájharmika-zenekar vezetőjeként, szertárfelelősként, a természetvédelem

intézeti felelőseként tevékenykedett, bemutató tanításokat tartott, tankönyveket írt, a visszaemlékező diákok (Beck János, Kisler József, Klock Ferenc, Koszter József, Rieder Antal és mások) egybehangzó véleménye szerint példamutatóan. Emellett már akkor figyelemre méltó tudományos kutatói, ill. ismeretterjesztői munkát végzett. 1945-től 1948-ig a magyar nyelvű képző tanára volt, majd Pécsen lett tanszékezetető főiskolai tanár, s 1956 után az MTA kutatóintézetiben tevékenykedett. 1971 óta (politikai okokból) félretett nagydoktori ügyét a TMB 1991-ben reaktíválta, s a tudományok doktora fokozat mellé a Janus Pannonius Tudományegyetem címzetes egyetemi tanári címmel is "rehabilitálta". A Szlovák Tudományos Akadémia Uherkovich Gáborné - a magyar kutatók közül elsőként - alológiai munkássága elismeréseként 1996-ban Holuby Éremmel tüntette ki. Több mint 200 publikációja jelent meg. Ezek közül "pedagógiai, biológiaoktatási munkák": A korszerű biológiai oktatás. Közl. Tud. Egyet. Pedag.- Lélektani Intézet, Szeged, 31. 1940. 1–98. old.; Növényteni gyakorlatok és kísérletek. Bp. 1951.; A növények rendszere. (In: Haraszty Á. szerk. Növénytan. Bp. 1956. 313–614. old.); Hidrobiológia. Bp. 1966. Hidrobiológiai gyakorlatok. Bp. 1966. (Uherkovich professzor úr közlése.)

- 300/ Ld.: az 1942. június 3-i értekeztet jegyzőkönyvét! (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 301/ A tanévzáró beszéd szövegét ld.: az 1941–42-i Évkönyv 5–6. oldalán! (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 302/ Akkor végül is ki fenyegeti elpusztítással a másik világot?...
- 303/ Fél évszázad távolából bizarrnak tűnik a leendő néptanítókát ilyen fejtegetésekkel traktálni...
- 304/ Nem kizárt, hogy az igazgatót fegyelmezetten hallgató fiúk találkoztak már a Német Házban hasonló fejtegetéssel: "A népi állam nevelő munkásságát ne csak az abszolút tudás besulykolására fordítsa hát, hanem elsősorban az egészséges test képzésére. Csak másodsorban következnek a szellemi képességek fejlesztése; e téren is a jellemképzés, különösen az akaraterő, elhatározóképeség és a felelősségérzet kifejlesztése a legfontosabb és csak utóljára a tudományos kiképzés" — írta Hitler, akkoriban gyakran idézett munkájában, a Mein Kampf-ban. (Idézett kiadás, 311. old.)
- 305/ Fraknóy J. főigazgató a következő, az 1942–43. tanév "középpontú nevelési vezetőigondolatul a közösségre való nevelést jelölte meg" — közölte Lux Gyula a tantestület tagjaival az 1942. június 3-i "módszeres" értekezleten. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 306/ Míg kísért a "nemzeti", ill. "nemzetközi" nevelés hamis szembeállítás a régiókban egyes, egyébként legalábbis verbális megnyilatkozásaik alapján szintén "az egyesült Európába tartó" társadalmi-politikai körökben.
- 307/ Bizonyos terminológiai szubtilításokat leszámítva, vajon nem lett volna-e elégséges "a hazátok hű fiai legyetek" helyére "a véreitek hű fiai legyetek" megfogalmazást iktatni ahhoz, hogy a harcias évszázad beszéd akár Volksbund-körökben is possible váljék — vetődhet fel a német ajkú tanulók befolyásolásáért vívott küzdelem fordulatait nyomon követő ezredvégi olvasóban. Márpedig a német "népcsoporttal" való azonosulás egyben a népcsoport kizárólagos képviselőitől igényével és lehetőségével fellépő Volksbund ideológiájának elfogadását is indukálhatta a német képzősök körében, valahogy úgy, ahogy Erich Fromm szerint a náciizmus elfogadása Németországban történt: "...hatalomra jutását követően... Hitler kormánya azonosná vált 'Németországgal'. Miután Hitler magához ragadta a hatalmat, a vele való szembeszegülés együtt járt azzal, hogy az illető kirekeszti magát a németek közösségéből... Az átlagember számára, úgy látszik, semmit sem nehezebb elviselni, mint azt az érzést, hogy nem azonosulhat a többséggel. Akármennyire ellenezte is a német állampolgár a náciizmus elveit, ha aközött kellett választania, hogy vagy egyedül marad, vagy Németországhoz tartozik, akkor inkább az utóbbit mellett döntött." (Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől. Bp. 1993. 173. old.; V.ö.: a 438. jegyzettel!)
- 308/ Lásd erről: Bibó István: Az európai társadalomejlődés értelme. In: Uő: Válogatott tanulmányok. III. köt. 1971–1979. (Vál.: Huszár Tibor, szerk.: Vida István) Bp. 1986. 123. old.; Uő: Az európai társadalomejlődésről. In: A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. (Szerk: Dénes Iván Zoltán) Pécs 1993. 326–350. old.
- Bibó álláspontját Dénes Iván Zoltán a következőképp összegzi: "... a szabadság intézményei, a liberális demokrácia érvényes vívmányai feltételezik az egyenlőség, az igazságosság és az emberi méltóság értékeinek érvényességét és érvényre juttatását. Az emberi méltóság, az igazságosság és az egyenlőség értékei viszont feltételezik a liberális demokrácia érvényes vívmányainak a zavartalan és hatékony működését, valamennyi együtt pedig az ennek gyakorlására hivatott szakszerű és személytelen kölcsönös szolgáltatások rendszerét, az eleven, szabad emberi közösségek sokszínű világát,

- és mindenekelőtt az azokat alkotó szabad, műgonddal alkotó és önmagát és a másik embert tisztelő és saját félelmét megszelídítő egyének tevékenységét."(Dénes Iván Zoltán: A félelem megszelídítése. Uott, 304–305. old.) Lásd továbbá: Fehér Ferenc: A szocialista hagyományok és a liberté, egalité, fraternité szentháromsága. Társadalmi Szemle, 1991/12. sz. 30–37. old.
- 309/ BFL VIII. 132. a. 3.
- 310/ Lux Gyula feljegyzésének tartalmát a tankerületi főigazgató VKM-hez intézett 1942. június 24-i feljegyzése alapján ismertetjük. (MOL K 28-216-1942. 20 634. — Kiemelés tőlem — D. P.) Az igazgató által a feljegyzésben említett Házi Rendtartási Szabályzat csak a miniszterelnökségi s VKM-instrukciók figyelembevételével készülhetett el, így — a DJ-ügy elhúzódása miatt — annak jóváhagyására csak 1944 elején (február 23-a előtt) került sor a 4989/1943–44. sz. rendelettel, melyben a főigazgató "a gondos és körültekintő előkészítésért köszönetét fejezte ki". (BFL VIII. 132. a. 3. — az 1944 február 23-i jegyzőkönyben). Sajnálatosan eddig az elkészült szabályzat egyetlen példányát sem sikerült felkutatni.
- 311/ Miko, 1944. 513. old.
- 312/ Magyarországi Rendeleték Tára, 1941. 325–327. old.
- 313/ Az 1939:II. tc. 13.h-ának 2. bekezdésében a következőket olvashatjuk: "A leventakötelezettséggel kapcsolatos egyesületi élet országos megszervezését és irányítását a honvédelmi miniszter az érdekeltek miniszterek bevonásával és a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértve intézi. Ez a rendelkezés nem érinti a belügyminiszternek az egyesületekre vonatkozó főfelügyeleti jogát. A tizen-nyolcadik életévüket be nem töltött leventakötelesek az iskolai hatóságok felügyelete alatt álló egyesületeken, továbbá a vallásos egyesületeken, valamint a magyar cserkészszövetség kötelekebe tartozó cserkészcsapatokon kívül egyesületnek vagy bármily más megjelölésű egyesületi jellegű szervezetnek (1938:XVII. tc. 1.h.) tagjai nem lehetnek. Ez a rendelkezés nem akadályozza, hogy sport-egyesületekben a tizennyolcadik életévüket be nem töltött leventak engedéllyel edzést folytassanak és igazolt versenyzők lehessenek." (In: A honvédelmi törvény. Magyarázatos kiadás. Szerk.: Vajna Viktor et al. Bp. 1942. 30. old.)
- 314/ A "szervezési irányelveket" tartalmazó jelentést ld.: MOL K 28-216. 3. rész 1941. 19 578. Ld. továbbá: Tilkóvszky, 1978. 192. old.
- 315/ MOL K 28-216. 1942. 20 634; v. ö.: Shirer, 1995. 154–157. old.
- 316/ 1941. aug. 11-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter átiratban reflektált a DJ alapszabálytervezetere vonatkozó kérdésre. Ebben az "egyesület" elnevezés használatát javasolta a szabályzatban (mintegy fenntartva igényét a DJ feletti "főfelügyeleti jogra"), s a szervezet céljának új megfogalmazását javasolta. "Az egyesület célja: a magyar állam területén élő mindkét nembeli német anyanyelvű, magyar állampolgárságú ifjúságnak a magyar állam iránti hűség szellemében a német népi, német nemzetiszocialista eszme szerinti nevelése, iskolán kívüli, világnézeti és testnevelésügyi kiképzése." (MOL K 28-216. 3. rész 1941. 19 578.)
- 317/ MOL K 28-216 1942. 20 634.
- 318/ A 316. jegyzetben említett BM-átiratban a DJ jelvényével kapcsolatban a következőket olvashatjuk: "Kíváncsún tartanám, hogy az egyesület tervezett jelvényében a napkorong nem fekete, hanem a Volksbundnak engedélyezett arany színben alkalmaztatnék, nehogy a német birodalmi felségjelvényvel való összetévesztésre adjon alkalmat." (MOL K 28-216. 3. rész 1941. 19 578.)
- 319/ "Az 1939:II. tc. II. része 1. címének kibocsátása tárgyában" alkotott 70 000/eln. h. kiv. kik. 1940. HM számú rendeletben határozták meg a végrehajtással kapcsolatos teendőket. Ebben a leventakötelezettség célját a következőképp fogalmazták meg:
- "1. A leventakötelezettség honvédelmi kötelezettség.
2. A leventakiképzésnek — amely a magyar ifjúság nevelésének is egyik eszköze — célja az, hogy az ifjúságot a hagyományos magyar katonai erényekben való nevelés útján a hazáért való magasztos feladataira testben és lélekben előkészítse.
3. A leventakiképzés — bár elsősorban a katonai előképzést szolgálja — szerves kiegészítő része az egyetemes magyar nemzetnevelésnek.
- Feladatát a nevelésnek minden egyéb tényezőjével: a vallásoktatással, az iskolával, a helyesen irányított hazafias és vallásosan élő családdal együttesen és párhuzamosa teljesíti. A leventifjúság nevelése egyaránt szolgálja a hazafias, az állampolgári és társadalmi köteleességek teljesítésére való előkészítést, a vallási, nemzeti és polgári

erények megszilárdítását, a művelődési törekvés kifejezését a fegyelmezett és egészséges életre való szoktatást és nevelést. Célját az iskolán kívüli ifjúság körében a nevelési anyagnak élményszerű közlésével, az iskolai ifjúság körében pedig az ismeretek tudatosítása útján éri el¹—olvashatjuk a Bartha Károly honvédelmi miniszter által 1940. december 18-án aláírt rendeletben (formailag annak mellékletében).

A DJ törekvései több ponton érintették, nem egyszer keresztetkértek a rendeletben körülírt eminens kormányzati érdekeket, ebből adódott a konfliktus. Az idézet forrása: Honvédelmi tv. 32. old. (Kiemelés tőlem — D. P.) V. ő.; Tilkovszky, 1978. 130. old.

320/ Tilkovszky, 1978. 169–170. old.

321/ MOL K 28-216. 1942. 20 634.

A 70 000/1940. eln. h. kiv. kik. HM számú rendelet 3. §-a a leventeintézményről a következőket tartalmazza: "1. A leventekiképzés végrehajtására a leventeintézmény hivatott... magában foglalja a leventeket, a leventecsapatokat, ezek előjáróit, a leventeképzést irányító honvéd parancsnokságokat, továbbá a leventeegyesületeket és az ezek céljára alkotott szervezeteket. ... 3. A leventekiképzés két részre oszlik: a./ a kötelező nevelésre és kiképzésre (rendes heti leventekiképzés, összefüggő kiképzés és összefüggő gyakorlat); b./ a leventeegyesületek tevékenysége."

A leventeegyesületek alapszabályai tárgyában kiadott 148 000/1940. BM. VII. a. sz. rendeletben (melyet Keresztes-Fischer miniszter 1941. január 15-én írt alá) az egyesület célját meghatározó 2.§-ban a következő meghatározást találjuk: "Az egyesület célja az, hogy tagjaiból — a kötelező leventefoglalkozások alatt és az iskolában nyert nevelés kiegészítése útján — egységes szellemi és nemzeti érzést, vallásos és küzdőképes ifjúságot neveljen, tagjaiban a nemzeti, a katonai, a közösségi és a polgári erényeket, valamint a nemzeti öntudatot kifejelessze és megszilárdítsa, az élethivatást és ezen át a nemzet szolgálatának gondolatát tudatosítsa és mindezek által a nemzet harcászását, szellemi és testi ellenállóképességét gyarapítsa, vagyis gondoskodjék az ifjúság szabadidejének helyes felhasználásáról." (Honvédelmi tv. 33. és 83. old. — Kiemelés tőlem — D. P.)

A miniszterelnökségen készült idézett javaslat a fenti rendeletekben megkülönböztetett két aspektus, a kötelező kiképzés és a nyomtatékosan ajánlott leventeegyesület szétválasztását javasolta tárgyalási alapnak.

322/ Tilkovszky, 1978. 180. old.

323/ Uott, 192. old.

324/ A Hóman Bálint által 1942. február 24-én aláírt rendeletet a MOL K 28-216 1942. 20 634-ben található példány alapján ismertetjük.

– Mathias Huber, a DJ országos ifjúsági vezetője a "Jungekamerad" 1942. áprilisi számában az engedélyezés tényét méltatva mindenekelőtt leszögezte: "hálásak lehetünk a magyar államnak a közlekedésért, reméljük, hogy az első nagyvonalú lépést továbbiak fogják követni e területen". A múltban elkövetett "hibákat" helyrehozandó "sokat kell pótolnunk, míg ifjúságunk olyan lesz, amelyet a Führer kíván" — biztatta a DJ-tagokat, egyben azt is megfogalmazva, hogy kizárólagos jogot formálnak a népi német fiatalok nevelésére: "Napjainkban vannak még szervezetek és érdekcsoportok, akik azt gondolják, hogy Magyarország német ifjúsága csakis azok kezébe való, akiket a népcsoportvezető — az egyedül erre hivatott... — erre kijelöl. Nem vagyunk hajlandók a német ifjúságot senkivel megosztani..." — írta Huber. (Ford.: Szentváry-Lukács Erika.)

325/ Tilkovszky, 1978. 193. old.

326/ Uott, 194–195. old.

A fentiekben már idézett 70 000/1940. eln. h. kiv. kik. HM számú rendeletben a 22. és 23.§-ok szólnak a leventék ünnepélyekkel kapcsolatos és "vallási kötelezettségei"-ről.

Az előbbi szerint: "1. A leventekiképzési évet ünnepélyes istentisztelettel kell kezdeni és befejezni. 2. A leventeparancsnok köteles a leventékkel együtt /a/... nemzeti ünnepeket és nemzeti ünnepélyes alkalmakat méltó keretben megünnepelni és ezeket a leventék hazafias és katonás nevelésére is felhasználni... 6. A leventeparancsnok köteles az egyházi hatóságokat idejekorán megkeresni avégett, hogy a 2., 3. és 5. bekezdésekben megjelölt napokon a leventék részére istentiszteleteket tartsanak az ünnep jelentőségének megfelelő méltatásával. Az istentisztelet végén a templomban a magyar Himnusz kell énekelni. Ezekben a napokon a leventéket zárt rendben, zászlóval és esetleg leventezenekkel kell egyházuknak istentiszteletére elvezetni. A tanítványok tanuló... ezeken a napokon a

tanintézet által... rendezett ünnepségen vesznek részt, kivéve, ha a tanintézet... ünnepséget nem rendez..."

A 23. h. szerint: "1. A leventék vasárnapokon és ünnepnapokon kötelesek vallásfelekezetük istentiszteletén részt venni. Ennek a kötelezettségnek a teljesítését a vallásfelekezet lelkészei (papjai) ellenőrzik. 2. Ha valamelyik egyház lelkésze (papja) a leventeparancsnokkal kötött megállapodás értelmében vasár- és ünnepnapokon a leventék részére megállapított helyen és időben istentiszteletet tart, a leventeparancsnok az illető felekezethez tartozó, iskolán kívüli leventéknek erre az istentiszteletre zárt rendben való vezetéséről a helyi viszonyoknak megfelelően gondoskodik." (Honvédelmi tv. 47–48. old.)

327/ MOL K 28-216. 1942. 20 634. A 8507/1941-42. sz. főigazgatói felterjesztés.

328/ Uott, a 39 132/1942. VI. 6. sz. átirat a VKM-től a miniszterelnöknek.

(Kiemelés tölem — D. P.) Ld.: továbbá a 39 556/1942. VI. 6. üo. a. átiratot.

329/ Uott, Fritz László 1942. november 17-i feljegyzése. (Kiemelés tölem — D. P.)

330/ Uott, a 28 183/1942. ME II. sz. iratban. (Kiemelések tölem — D. P.)

331/ A 920/1943-44. sz. körlevelet ld. BFL VIII. 130. a. 1. (Kiemelés tölem — D. P.) — A körlevélből nem egészen világos, hogy a DJ jelvényt vajon a leventekiképzés során is viselhették-e a tanulók. A fentiekben már többször idézett 70 000/1940. eln. h. kiv. kik. HM számú rendeletben a következőképp szabályozták a leventék jelvényviselését (7. h 2. bek.): "A leventék a rendes heti leventekiképzés, az összefüggő kiképzés és az összefüggő gyakorlat alatt, valamint leventeegyesületi tevékenységük közben csak a rendszeresített levente- és levente-próbajelvényeket, a kitüntetések jelvényeit, a vítézi jelvényt, a cserkészjelvényt és a sportérmeket viselhetik. Azoknak az iskoláknak a leventeköteles tanulói, amelyekben önálló leventecsapat alakult, a leventejelvény mellett az iskola jelvényeit is viselhetik. A leventék a felsorolt jelvényeken kívül más jelvényt (politikai, polgári, társadalmi egyesület stb. jelvényét) a kötelező leventekiképzés alatt és leventeegyesületi tevékenységük közben nem viselhetnek." (Honvédelmi tv. 35. old.)

Az 1943 májusában-júniusában kibocsátott — a DJ helyi csoportjának megalakulásáról szóló — 8763/1942–43. sz. főigazgatói utasítást sajnos nem sikerült megtalálni. (BFL VIII. 132. a. 3. 1943. jún. 9.)

332/ A Deutsche Zeitung idézett cikkében az SS-be vonult tanulók arányát tekintve egy másik, bizonyíthatóan pontatlan tudósítás is szerepel, ami az újságíró megbízhatóságát illetően kételyeket ébreszt.

333/ BFL VIII. 132. a. 3.

334/ Uott.

335/ Uott.

336/ A közelmúltban otthonukban felkerestük a német nyelvű tanítóképző egykori tanulói közül Kiszler Józsefet, Klock Ferencet, Koszter Józsefet és Rieder Antalt. Visszaemlékezéseikért, felvilágosításaikért köszönettel tartozunk.

337/ Évkönyv, 1943–44. 16. old.

338/ Az idézőjelben Klock Ferenc szavait reprodukáltuk.

– A Jungkamerad II. évf. 1. számában vázolták a Heimabendek célját s a lebonyolításukkal kapcsolatos tudnivalókat: "Cél: az ifjúság nevelése. Hogyan érjük el a csoportokban ezt a célt? Hetente egyszer Heimabend szervezésével, ahol az ifjúsági vezető és a leányvezető külön-külön összehívja csoportját... A helyi /Volksbund — D. P./ csoport helyiségében az ifjúsági csoport is bármikor összejöhet.

A Heimabendeket minden szempontból szigorúan fegyelmezetten kell megrendezni. A vezetőé a szó, és ő osztja az utasításokat... A legjobb, ha a Heimabend egy komolyabb részből és utána egy énekekből és társasjátékokból álló, ún. vidámabb részből áll... Néhány vezetőnek bizonyára gondot jelent majd, hogy miről beszéljen, mit olvasson fel egy ilyen Heimabendben. A Jungkamerad ebben is mellettük áll majd. A Heimabendhez szükséges anyagokat minden hónapban közöljük. A vezető tekintse kötelességének és feladatának, hogy részleteket, tudósításokat, verseket olvasson fel. Egyet nem felejtethetünk el: e közös órák során az első és legfőbb parancs a bajtársiasság...

1. A találkozás időpontja előre, pontosan meghatározott. Gondoskodj róla, hogy mindenki tudjon róla.

2. A csoport részekre tagolódik. Jelzésre mindenki elhallgat. Bevezetésként énekeljék, pl. a Himnusz, egy harci dalt vagy valami mást, mely az óra méltóságának megfelel.

3. A vezető által kijelölt személy mond egy jelmondatot.
4. Felolvasás egy könyvből, a Jungkameradból vagy a Volksbotenből.
5. A bajtársak munkabeszámolójának megbeszélése s a következő heti feladatok és célok kitűzése, melyeknek a csoport különös figyelmet szentel. Itt kapcsolódott be a /DJ — D. P./ csoport a helyi /Volksbund — D. P./ csoport munkájába.
6. Énekek, népi táncok, hagyományok gyakorlása és újraélesztése...
7. A napi politikai és hasonló viták szigorúan kerülendők. Az ifjúság feladata: kötelességének teljesítése. A csendes népi munka a legjobb politika népünk megmaradásának biztosítására.
8. A vezetőkre hagyjuk a döntést, hogy még mit csinálhatnak a Heimabendeken. A vezető hatékonyságától függ, hogy a csapat lelkileg és fizikailag mindent megkap-e, ami a Volksbund ifjúsági csapataitól elvárható" — olvashatjuk a közleményben. (Ford.: Szentiváry-Lukács Erika.)
- 339/ A megkérdezettek többsége állította, míg egyikük tagadta az iskolán kívüli DJ egyenruhaviselést. A szegény fiúk számára nemegyszer gondot jelentett az előírt öltözék megvásárlása — emlékeztek az egykori tanítóképzősök.
- 340/ BFL VIII. 132. a. 3.
A "Hűséggel a Hazáért" mozgalomról lásd Tilkovszy, 1978. 248–259. old.; V. ő.: Kolta László: Perczel Béla és a bonyhádi Hűséggel a Hazához! mozgalom. In. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 3. Tanulmányok. (Szerk.: Dobos Gyula) Szekszárd 1992. 33–70. old.
- 341/ A magyarországi tanítóképzősök számára a valláserkölcsei nevelés és a leventekiképzés egyaránt kötelező volt.
- 342/ A katolikus tanulók magyar nyelvű misére a Felső-Krisztinavárosi Templomba, német nyelvűre a Fő utcába, az Erzsébet Apácák Templomába (ma: Szent Ferenc Sebei Templom), míg az evangélikusok istentiszteletre a Bécsi Kapu Téri Templomba, ill. a Deák Téri Templomba jártak.
- 343/ Évkönyv, 1943–44. 7. old.; továbbá: a tantestület 1944. febr. 23-i jegyzőkönyvében. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 344/ Honvédelmi tv. 32. old.; továbbá: Évkönyv, 1943–44. 7. old. — "Nagyon kíváncsi, hogy a leventekiképzés az iskolai munka keretében és az iskolai neveléssel karöltve haladjon. Ezért kíváncsi, hogy az iskolai leventeparancsnok az igazgató legyen és a leventeoktatók az intézet tanárai közül kerüljenek ki" — közölte Fraknóy József főigazgató a 1943. április 2-i igazgatói értekezleten. (BFL VIII. 132. a. 3. 1943. április 28.)
A leventekiképzés társadalmi vonatkozásait hangsúlyozta egy, a tankerületi pedagógusok számára tartott előadásában Solymossy Ulászló vezérőrnagy is 1944. január 20-án. Lángyi Mihály tanár úr beszámolóját erről a 2.6.3. számú fejezetben ismertetjük. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 345/ BFL VIII. 132. a. 3. — Az 1942–43. tanévről kibocsátott évkönyvben a következő, a növendékek épülésére szánt nekrológot olvashatjuk a kormányzóhelyettesről; "... Alig ült el fájdalmunk, amelyet gróf Teleki Pálnak, a jóságos és bölcs államférfiúnak hirtelen halála miatt éreztünk, amikor halálába zuhant Horthy István, Kormányzó Urunk életerős fia és helyettese... Horthy István szüleinek engedelmes fia és jó testvér volt. Előttünk a nemes példa: újítsuk meg naponként a magunk életében! Horthy István testben és lélekben erős, mintaszerű tanuló volt. Jóságos bajtárs, amilyent csak kívánni lehet. Szorgalom, lélekjelenlét, bátorság, minden szolgálatra kész szívesség, a tudás és képesség fejlődése miatt lelkesedő derű jellemezték, fel az érettségi vizsgáig. Melyikünk ne akarná a nemes ifjút mind-ebben követni? Horthy István munkás, kemény férfivá, vakmerő sportkedvelővé izmosodott. Férfias lelkében pedig kibontakozott a halálmegvetés virága. Hogy szeretheti az ilyen férfi ifjú hitvesét, gyengéd gyermekét! Csak az, aki ennyire férfi, adhatta áldozatul viruló életét kényszer nélkül! Horthy István! Isten Vele! Múlt tested eltávozott szemünk elől, de érényeid a magyar haza hűségese német fiai feledni nem fogják!" — írták az 5292/1942–43. sz. főigazgatói rendeletnek megfelelően megjelentetett nekrológban. (3. old.)
Az 1942–43. évkönyv szükségességét a Hivatalos Közlöny 1943. évi 10 és 11. számaiban — az évkönyvek szerkesztésére vonatkozóan — megjelent utasítás magyarázza, mely "a nyomópapiros használatában takarékoskosságot" kívánt.
- 346/ BFL VIII. 132. a. 3. — A jegyzőkönyvekben nem szerepel, csak az Évkönyvben említették, hogy metésén 1942. szeptember 17-én Lux Gyula búcsúztatta (Évkönyv, 1942–43. 6. old.) a hosszas betegség után elhunyt kiváló pedagógust, zenészerzőt, kamarazeneszt, címzetes tanítóképző intézeti igazgatót, **dr. Kosáry Jánost** (1881. október 23–1942. szeptember 14.). Szigeti Helga III/1. cso-

- portos hallgató adatgyűjtése szerint a tanár úr "1901–1906-ig folytatta tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem földrajz–természettudomány szakán. A harmadik évet a bécsi egyetemen hallgatta, ahol 1906-ban zeneoktatásra jogosító bizonyítványt szerzett. Többször volt Franciaországban is. 1907–11-ig zongorát és zeneelméletet tanított a Maresch-féle magán-zeneiskolában. 1908-ban földrajzból doktori fokozatot szerzett. Kezdeményezésének köszönhető, hogy 1911-ben a Selmecbányai Akadémián bevezették a francia, a német és az angol nyelv oktatását. Az első világháború alatt katonakodott. 1918-ban a Selmecbányai Nemzeti Tanács elnökévé választották, 1920-ban betegség miatt szabadságot kapott. 1920-tól formálisan, 1925-től ténylegesen is tanítóképző intézeti tanár a Damjanich utcában. Felekezeti tanárként 1922-ben nyugdíjazták. 1937-től az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam tanára, igazgatóhelyettese. 1939–40-ben tanított a német nyelvű tanítóképzőben: zenét heti egy, természetrajzot heti három, éneket heti egy és karéneket heti egy órában. Munkái: Költemények. Komárom 1905.; A térképvetületekről. Bölcsészdoktori tanulmány. Wien 1908.; Régi magyar udvari énekek népi iskolai női karra. Bp. 1931.; A zongora- és harmóniajáték alapelemei a líceum I. osztálya számára. Bp. 1938."
- 347/ **Dr. Koltai (Szániei) István** 1908-ban született Bátaszéken. Tanítói oklevelét a jászberényi állami tanítóképzőben szerezte 1927-ben, majd a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán nyert magyar–német–ének tanári oklevelét 1930-ban. 1932-ben diplomázott pedagógia-filozófia szakos tanítóképző intézeti tanárként. Pápán, Csurgón, Jászberényben, Nyíregyházán, majd Kiskunfélegyházán tanított állami tanítóképzőkben, amikor is — 1964-es önéletrajza szerint — "a minisztérium tanítóképzés osztályának akkori vezetője több ízben azt a szándékát juttatta kifejezésre, hogy engem kíván megbíznai az iskolaigazgatói teendő elvégzésével. ... A megbízásra azonban nem került sor, mert az iskola egyik tanára, összefogva — a hírhedt Endre László egyik jobbkezeivel — Félegyháza nyilas képviseletével, az igazgatói megbízást politikai térre vitte, feljelentésekkel, nyilvánvaló rágalomokkal, amelyeket soha tudomásomra hozni nem voltak hajlandók, lehetetlenné igyekeztek tenni. A jelek szerint ez sikerült is, mert az engem megrágalmazót ... bízta meg az akkori minisztérium az igazgatói teendőkkel. Ilyen körülmények között nem maradhattam tovább Félegyházán. Csupán egyetlen áthelyezési lehetőséget tudott az ügyosztály javaslatba hozni, a budapesti áll. német tanítóképzőt. Sokáig töprengtem az ajánlat elfogadásán, csak akkor vállalkoztam e nehéz feladatra, amikor megtudtam az akkori minisztériumi főosztályvezetőtől, Kósa Kálmántól, hogy ez az intézmény a körülményekhez képest, a lehetőség mértéke szerint magyar nemzeti ügyet szolgál. Meg akarja akadályozni, hogy birodalmi német tanterveket importáljanak hazánk területére a német ajkú lakosság anyanyelvi oktatására" — írta áthelyezése motívumait magyarázva — két évtized múltán — a tanár úr.
- Koltai István addigra már két kötetet publikált a tanítóképzés témakörében: "A csurgói m. kir. áll. tanítóképző intézet története" címűt (Szeged, 1939), valamint "A német akadémiai tanítóképzés kialakulása, módja és tanulságai" címűt (Budapest, 1941), melyeket a szegedi egyetem "irodalmi munkásság alapján való" summa cum laude bölcsészdoktori címmel honorált 1941-ben.
- 348/ Az 1943. február 24-i tanári értekezleten az osztályfőnök, Koltai István a következőképpen magyarázta az I. évesek gyengébb tanulmányi eredményét: "... a tanulók igen gyenge előképzettséggel kerültek iskolánkba. Többen a helyesírás legelemibb készségével sem rendelkeztek. Sokan nyelvi nehézségekkel küzdöttek, sem magyarul, sem németül nem tudnak. Hármán még csak nem is értik a magyar nyelvet. De megvan a remény arra, hogy az év végére elérik azt a fokot, mely az előrehaladást biztosítja." (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 349/ Uott, az 1942. szeptember 1-jei jegyzőkönyvben.
- 350/ Lásd uott, a VKM 114 923. VI. 3. sz. és a főigazgató 3658/1942–43. sz. rendeleteit az 1943. febr. 3-i jegyzőkönyvben; valamint Évkönyv, 1942–43. 16. old.
- 351/ Évkönyv, 1942–43. 19. old.
- 352/ BFL VIII. 132. a. 3., az 1942. november 25-i jegyzőkönyvben.
- 353/ Uott.
- Az ellátási korlátozásokról lásd: Sipos Péter, 1994. 34., 37., 42., 45., 86.; Gunst Péter: Bérek, jegyrendszer, ellátás. In.: Az 1944. év története. 45–46. old.
- 354/ A magyar képző volt hallgatójainak, dr. Stupeckzy Emilnek — korabeli naplójára támaszkodó — szóbeli közlése szerint (köszönet érte) a korábban heti egyszeri fordás ekkoriban havonta egy alkalom-

- ra változott. Memoárját ld. Aranydiplomások Budán a Tanítóképző Intézetben. Új Pedagógiai Szemle, 1995. március. 75–79. old.
- 355/ Évkönyv, 1942–43. 6. old.
- 356/ 1942. november 18-án a növendékek "ronggyűjtésén", december 14-én "a leventék karácsonyi gyűjtésén" vettek részt. (Uott.)
- 357/ BFL VIII. 132. a. 3., az 1942. november 25-i jegyzőkönyvben.
- 358/ Évkönyv, 1942–43. 10–11. old.
- 359/ Lásd az 5595/1942–43. sz. főigazgatói rendeletet! (BFL VIII. 130. a. 1.)
Lásd ehhez: Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvédhadsereg története 1942–43. Bp. 1994. 240–244. old.; Sipos, 1994. 46. old.
- 360/ Lásd az 1202/1942–43. sz. főigazgatói rendeletet! (Uott.)
- 361/ Dr. Martin Werger: Das Königl. Ungarische Staatl. Lyzeum für Deutsche Lehrerbildung in Budapest (1939–1944). Nachwort. 5. Folge. Unsere Post. 34. Jg. Nr. 20. 30. 9. 1979. (Ford.: Szentváry-Lukács Erika. — Kiemelés tőlem — D. P.)
- 362/ Pál 1. levele a korinthusbeliekhez, 13. 12. "mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről-színre; most rész szerint van bennem az ismeret, akkor pedig úgy ismerek majd, amint én is megismertettem." (Károli Gáspár fordítása.)
- 363/ BFL VIII. 132. a. 3.
Koltai István előadását — legalábbis az Évkönyv 1943–1944. 6. old. olvasható beszámolója szerint — "A közösségre nevelés néhány kérdése" címmel közlésre átadta a Neveléstudományi Szemlébe. Sajnálatosan az OPKM-ben sem a folyóirat megfelelő évfolyamát, sem a nevelő cikket nem sikerült megtalálni.
- 364/ Uott, az 1943. április 28-i jegyzőkönyvet követően. (A kiemelés végig tőlem — D. P.)
Lásd ehhez: Imre Sándor: Pedagógia és politika. In: Pedagógiai olvasókönyv. Bp. 1993. (Szerk.: Jáki László és Kelemen Elemér) 26–33. old.; Uő.: Háborús élet, megújulódás, nemzetevelés. Bp. 1942.; Mészáros I., 1992. 323–326. old.; Nagy Péter Tibor, 1992. 123–128. old. V. ő.: a 15. jegyzettel!
- 365/ Uott, az 1941. február 19-i jegyzőkönyvben.
- 366/ Lux Gyula: A svájci tanítóképzők. In: Magyar Tanítóképző, 56. évf. 1943. 4. sz. 109–110. old.
- 367/ Lux Gyula: A hazafiasság gondolata a magyarországi németek körében. Debrecen, Nyári Egyetem, 1943. aug. 5. — felirattal ellátott kéziratörvedékét fia, Lux Emil bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte. (A kiemelések végig tőlem — D. P.)
Lux Gyula gondolatmenete a kéziratban elkerülhetetlenül tükrözte az "egységes magyarság" és a nemzetiségi kérdés témakörében a korszakban zajlott heves vitákat (Lásd: Juhász, 1983. 135–172. old.), s több ponton talákozott, érintkezett s "feleselt" egyebek között Joó Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre álláspontjával is.
Joó Tibor a Láthatár 1942. februári számában megjelentetett, "Korszerű nemzetiségyszemlélet" című tanulmányában továbbfejlesztette az 1939. évi, "A magyar nemzeteszmé" című könyvében kifejtett nézetét, mely szerint: "a néphez vagy nemzethez az ember szellemileg tartozik, nem a 'vér' által vagy bármiféle más módon"; s a "hivatás-nemzet"-gondolatot a nemzetiségi kérdéssel összefüggésbe hozva hangsúlyozta, hogy a magyar nemzeti állam területén "több olyan nép él, amelynek nemcsak hogy etnikuma idegen, de idegen nemzetállamokhoz húz, a magyarság iránt ellenségesen érez, elnyomottnak érzi magát, teljes szívvel elszakadni kíván Magyarországtól. Mármint a magyarság két választás előtt áll: vagy lemond e népekről, lemond a velük való küzdelemtől és visszahúzódik arra a területre, amelyet maga is be tud tölteni, vagyis feladja a történelmi Magyarországi gondolatát, vagy pedig ragaszkodik hozzá és megtalálja a módját — egy 'korszerű nemzetiségyszemléletben' a velük való együttélésnek." Vagyis a magyar nép tagja az, "aki részes a magyar etnikumban kisebb vagy nagyobb mértékben", "a magyar nemzet tagja ellenben bárki, aki ... az európai kultúrát, egységet és szabadságot szolgálja, s legfőbbképpen, aki Európa e tájának, Magyarországnak egységét helyesnek, szükségesnek, Európa s elsősorban e táj népeinek javára valónak tudja, s fenntartását hivatásnak érzi és vállalja". (Idézetek sorrendjében: Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé. Szeged 1990. 180. old.; Juhász, 1983. 168. old.; V. ő.: Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Bp. 1936.; valamint Székfi Gyula álláspontjával a 33. jegyzet végén.)

- Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942. április 26-án a Magyar Nemzetben jelentette meg írását az "Agyonspi-
ritualizált nemzetfogalom"-ról. Ebben a következő nemzetmeghatározást adta: "a magyar nemzet tag-
ja minden magyar állampolgár, aki vagy beleszületett, vagy beleolvadt a magyar népbe, vagy más
nép tagjaként is azonosítja magát a magyar nép politikai, államvezető szellemével és szerepével s
abba hiánytalanul beleilleszkedik... a magyar nemzetfogalomnak meg kell tartania mind ösi politikai
jellegét, mind hasonlóképpen ősi magyar népi eredetét és tartalmát." Következésképp vagy "beil-
leszkedik valamely hazai nem magyar nép vagy néptörzsek abba a magyar nemzetszémletbe, ál-
lameszmébe, életstílusba, amelyet a magyar nép alkotott és lényegében formál ma is: ez esetben
külön népiségének megtartása mellett is tagja lehet a politikai magyar nemzetnek; vagy egészen
önálló s magát a magyar néptől élesen elkülönítő népi életre rendezkedik be s akkor még mindig hü
polgára lehet a magyar államnak, de nem tagja a magyar nemzetnek, melynek életútját és életstílu-
sát a magyar nép határozza meg." (Idézi: Juhász, 1983. 169. old.)
- 368/ Megítélésünk szerint Padányi-Frank Antal az egyik, míg Lux Gyula a másik irányzat késői képviselője
lehetett. A társadalmi azonosságtudat problémájához lásd: Garai L.: Quo vadis, tovaris? A moderni-
záció útjáról s a rajta vándorló emberről. I. köt. Bp. 1995. 9–12. old.
- Kende Péter egy, a határon túli magyarok helyzetét felmérő nemzetközi szociológiai, szociálpszicho-
lógiai vizsgálat főbb eredményeit összefoglalva felhívta a figyelmet arra, hogy "egy adott közösség-
hez való tartozás tényét háromféleképpen lehet megragadni. Vagy úgy, mint önkéntes aktust (az ille-
tő tudatosan ide vagy oda sorolja be magát). Vagy úgy, mint egy asszimilációs folyamat eredményét,
amelynek az illető úgyszólván önkéntelenül veti alá magát. Vagy úgy, mint a közösségbe való befo-
gadás eredményét. Igen érdekes ..., hogy a vegyes családok tényleges száma mindenütt maga-
sabb, mint az a szám, amelyről a környezet spontán említést tesz. Tudniillik dolgozik az a törekvés,
hogy végül is mindenkit vagy az egyik, vagy a másik közösségbe soroljanak be. Azt is fontos alá-
húzni, hogy az önbesorolás és a környezet besorolása nem adja szükségképpen ugyanazt az
eredményt, s hogy végül e két eredmény egyike sem egyezik meg szükségszerűen és bizonyosan a
népszámláláskor tett bevallással. ... Köztudomású az is, hogy egyik népszámlálástól a másikig
ugyanaz a személy cserélheti úgynevezett 'nemzetiségét'. ... Végös következtetésünk e tárgyban az,
hogy egy etnikailag vegyes társadalomban az egyedek 'igazi' identitása korántsem egyértelmű, leg-
alábbis számos esetben nem az. Olyan bizonytalanságok kapcsolódnak hozzá, amelyek nem dönt-
hetők el úgynevezett objektív ismérvek alapján" — írta. (Kende Péter: Többség versus kisebbség
mint szociálpszichológiai probléma. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.
Bp. 1995. 173–174. old.; Kiemelés tőlem — D. P.)
- 369/ Lux Gyula óvott mind a magyar, mind a német sovínizmustól.
- 370/ Lásd a 347. jegyzetben felsorolt műveit!
- 371/ Koltai, 1941. 84. old. Javaslatra egybecseng a Tanítóképző-intézeti Tanács Országos Egyesületének
1942. szeptember 16-i és 1943. január 9-i kezdeményezéseivel. (Magyar Tanítóképző, 56. évf. 1943.
2. sz. 51–52. old.)
- 372/ A személyes kapcsolat jelentőségét — fiskális megfontolásokból — sajnálatosan ma is hajlamosak
bizonyos körök alábecsülni a tanítóképzésben. Az idézet forrása: Koltai, 1941. 87. old. (Kiemelés tő-
lem — D. P.)
- 373/ Uott, 88–91. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 374/ Az Andrassy út 120. alatti ingatlannal kapcsolatos levelezést lásd: MOL K 28-216-1943-
16 377. (Kiemelés végig tőlem — D. P.) Szinyei Merse Jenő életrajzát lásd: T. Kiss Tamás, 1993. 534–
535. old.
- 375/ Egy, a szászrégeni tanítóképzővel kapcsolatban 1943. június 26-án készített VKM-összesítés sze-
rint a magyarországi német tannyelvű iskolák tanítói utánpótlására a három német nemzetiségi taní-
tóképzőben évente "60-65 főnyi tanuló felvétele szükséges. Az eddigi létszámok ezt kétszeresen
meghaladták" — olvashatjuk. (MOL K 502-1937–1944. 1–10. Szászrégen 96 643/43.)
- 376/ Ezen a ponton a miniszter fejtegetésén erősen érződik a Padányi-Frank Antallal folytatott konzultáció
hatása.
- 377/ A Magyar Országos Levéltárban őrzött átírattervezetet Kállay Miklós szignálta, megjegyzésünk csak
a hivatalosan elküldött levélre vonatkozik. (MOL K 28-216-1943-16 377.)
- 378/ A PM 54 394/1943. I. a. fő sz. levelét lásd: uott. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Forrásainkból nem vilá-
gos, hogy Bárfay államtitkár válasza "névértéken kezelhető-e", avagy csak diplomatikus mimikri volt.

- 379/ BFL VIII. 130. a. 26., az 1942. szeptember 30-i jegyzőkönyvből.
- 380/ V. ö.: A Budapesti M. Kir. Állami Liceum és Tanítóképző-intézet évkönyve az 1942–43. tanévről. Szerk.: Padányi-Frank A. Bp. 1943. 16. old., továbbá Évkönyv, 1942–43. 6. old.
- 381/ Walter Hewel már 1943. február 26-án jelezte Ribbentrop külügyminiszternek, hogy Hitler "szilárdan elhatározta a népi németek visszatelepítését Romániából és Magyarországról, közömbösen az iránt, hogy ezek az országok kívánják-e azt, vagy sem. Ezáltal a viszályok egy örök elemét küszöböli ki." (Idézi: Tilkovszky, 1978. 241. old.) Az 1943. április 17-i klessheimi találkozóról készült feljegyzések tanúsága szerint Hitler (Ribbentrop jelenlétében) tudatta Horthyval, hogy "Németország... nem rövid lejáratra köt szövetségeket, hanem hosszú időtartamra. A szövetségekkel lehetséges konfliktusokat megpróbálja kiküszöbölni. Ezért ő (a Führer) közölte Antonescuval, hogy... a legjobb megoldás a német kisebbségek kitelepítése." Válaszában a kormányzó a magyarországi németeket illetően megemlítette, hogy "azok közszeretettnek örvendtek, mert lojálisoknak és hazafiaknak ismerték őket, és jó katonák voltak. A magyarok és németek keveredése is igen szerencsés volt, jó néhány kiemelkedő személyiséget adott. Csak a közelmúltban alakult ki lehetetlen helyzet, amikor Basch-sal az élen elkezdődött a bujtogatás. A Führer itt közbevetette, hogy ilyen körülmények között az lenne a legjobb megoldás, ha a németeket egyszerűen kiemelnék Magyarországból. Horthy ezzel a javaslatral nagyon egyetértett, és utalt egy már végrehajtott cserére szerbek és magyarok között. (Majd egy, az SS-toborzással kapcsolatos intézkedés után megismételte) ...Németországnak ember... kell, ezért az ő véleménye szerint jobb lenne, ha a magyarországi németeket kicserélnék. Ezáltal a magyar élettér is megnövekedne. A németek lemondanának magyar állampolgárságukról, Horthyra tett esküjük alól pedig feloldanák őket. Természetesen egyben az ilyen németek családjait is meg kellene fosztani állampolgárságuktól. — A Führer Horthy javaslatával, hogy a családokat is telepítsék át Németországba, egyetértett" — olvashatjuk a ránk maradt feljegyzésben. (Hitler hatvanhatsz tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. II. köt. Bp. 1983. 109–112. old.) Az április 20-i minisztertanácsi jegyzőkönyvből minderről az olvasható, hogy "megindult egy eszmecsere a Kormányzó Úr Ötömfőtőse és Hitler Vezér és Kancellár között a magyarországi német ajkú és a Volksbundhoz csatlakozott magyar állampolgárok magyarországi helyzete és jövője tárgyában. Ennek folyamán a Kormányzó Úr felmértette Hitler Kancellárnak, hogy a mai német állásfoglalás folytán legjobb megoldásnak látszik, ha a magyarországi német népcsoport kitelepítettnek Magyarország területéről." (Idézi: Tilkovszky, 1974. 114. old.; Kiemelés tőlem — D. P.)
- 382/ MOL K 502 1937–44. 1–10. Szászrégen 93 177/1943.
- 383/ Lux Gyula ezen értékelését az 1943. február 3-i jegyzőkönyvből olvashatjuk. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 384/ A cikket fordította Jordán Krisztina. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 385/ Lásd erről az 1943. február 3-i jegyzőkönyvet! (BFL VIII. 132. a. 3.) — A riporter látogatásának engedélyezése sajátos módon egybeesik az Andrássy úti épület megvásárlására irányuló VKM-kezdemenykezéssel. Nem zárható ki a nyomásgyakorlás szándéka a miniszeri osztályfőnöki hozzájárulás hátterében...
- 386/ V. ö.: a DJ-ről szóló fejezetben leírtakkal!
- 387/ Ennek a megjegyzésnek — közvetetten — bíráló felhangja is lehetett a lap olvasótáborában.
- 388/ Évkönyv, 1941–42. 3. old.
- 389/ Az 1943. június 9-i tanévzáró értekezleten elhangzott beszédet lásd: BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 390/ Az osztályfőnökök jelentéseiben (uott) a tanulmányi eredmény alakulásáról az alábbiakat találjuk:
I. o. /Koltai István/: "Az osztály tanulmányi eredménye a félévi osztályozó értekezlet óta lényegesen javult. Minden tanuló legalább két-három tantárgyból javított félévi osztályzatán... a tanulók megszokták már az itteni komoly munkát, pótolták a polgári iskolai tanulmányok hiányait és szorgalmasan is tanultak. A fegyelmi és egészségi állapot kifogástalan." A 17. osztályvizsgát tett tanulóiból "egy ... az osztály megismétlésére, egy pedig javító vizsgálatra utasított".
II. o./Lángfi Mihály/: "...Elbíráltunk 12 tanulót. Kettő kimaradt: G. F. és S. G. ...Az osztály általános eredménye jó (1.65). Egy tanuló bukott meg: S. Gy. hegedübből... A második félévben a légóalmi szolgálat szünetelt, s ezért a tanulás eredménye is lényegesen javult. Magaviseletük és egészségi állapotuk teljesen kifogástalan volt."
III. o./Uherkovich Gábor/: "Mind a 14 beiratkozott tanuló vizsgálatot tett a tanév végén. Megbukott egy tanuló egy tárgyból... kitűnő rendű Rieder Antal, jeles rendű Beck János. A tanulók többségének

- 1.50-nél jobb a közép-éremjegye, és csupán egy tanuló rosszabb 2.00-nál. A rendkívüli szorgalommal végzett és eredményes munka után az osztály év végi közép-éremjegye 1.48, tehát az osztály jeles rendű. A fegyelmi állapot kifogástalan volt, úgyszintén igen jó volt az egészségi állapot... Az első félévben 690 órát mulasztottak tanulóink légőszolgálat miatt, míg a második félévben csak 4 órát... ez a tanulmányi eredmény hatalmas fellendülésében is kifejezésre jut."
- IV. o./Gárdonyi Zoltán/: "Beiratkozott 10, vizsgálatot tett 10 tanuló. A magaviselet kivétel nélkül jeles; a fegyelmi állapot kifogástalan. A tanulmányi eredmény nagyon kedvező: elégséges rendű mindössze egy van, ellenben két jeles rendű és 7 jó rendű. Az egészségi állapot kifogástalan volt."
- 391/ A tanári értekezletek jegyzőkönyvének másolatát tudomásulvétel és jóváhagyás végett mindig megküldték a tankerületi főigazgatóságnak, ahonnan iktatott, láttamozott formában, esetleg megjegyzésektől kísérve kapták azt vissza. Így ezen keresztül Lux Gyula tudatosan informálhatta felső hatóságát az iskola helyzetéről és saját lelkiállapotáról.
- 392/ BFL VIII. 132. a. 3., az 1943. október 29-i jegyzőkönyvben.
Sajnálatosan az 1943–44-es tanévről megjelentetett évkönyv is rendkívül szűkszavú, ahogy azt a Hivatalos Közlöny 1944. évfolyama 8. számában kibocsátott "Közlemény" megkívánta — hivatkozva az 1943. évi 10. és 11. számokban a szerkesztésre vonatkozóan megjelentetettre —, tekintettel arra, hogy "a nyomópapíros használatában a takarékoskást még fokozottabb mértékben érvényesíteni kell". (156. old.)
- 393/ M. Kir. Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum évkönyve az 1943–44. iskolai évről, az intézet ötödik iskolai évéről. Közzétette: Lux Gyula. Bp., é. n. 3. old.; továbbá: BFL VIII. 132. a. 3., az 1943. december 16-i jegyzőkönyvben.
- Király István** (1921–1989) irodalomtörténész, az MTA tagja, Állami és Kossuth-díjas egyetemi tanár életműjéből és fontosabb munkáit lásd: Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991. Bp. 1994. 477–478. old.
- Wágner Ferenc István** (1911–) 1937-ben szerzett történelem–magyar szakos diplomát a szegedi egyetemen, s ott is doktorált 1940-ben "A szlovák nacionalizmus első korszaka" című disszertációjával. 1938-tól 1945-ig a budai magyar nyelvű állami képző tanára volt, majd a művelődési, ill. a külügyminisztérium állományába került. 1946-tól 1948-ig a magyar konzulátus vezetője volt Pozsonyban. Magyar és szlovák nyelvű rádióprogramokat irányított New Yorkban 1949–53-ig, majd 1953–81-ig a Kongresszusi Könyvtár munkatársaként tevékenykedett Washingtonban. Kiterjedt tudományos munkásságot folytatott, több könyve s egy sor tanulmánya jelent meg a magyar történelem, ill. a közép-európai történelem témakörében. Pl.: Hungarian Contributions to World Civilization. Reprint by Hunyadi MMK Hamilton, Ontario 1991.; Toward a New Central Europe. Danubian Press, INC. Astor Park, Florida, 1970.
- 394/ Az előadások témáit, s az előadók nevét lásd az 1064/1943–44. sz. főigazgatói rendeletben. (BFL VIII. 130. a.1.) V. ö.: a 15., 218. és a 364. jegyzetekkel!
- 395/ BFL VIII. 132. a. 3., az október 1-jei jegyzőkönyvben.
Mint a fentiekben már láthattuk, a korszak egészében, de különösen az 1935. évi, "a nemzetnevelést" előtérbe helyező Utasítás óta (lásd a 218. jegyzetben), az ifjúság nevelésével kapcsolatos irányelvek megkövetelték: "Egységes nemzeti világnézetben élő magyarabb magyart kell nevelni..." Így azután óhatatlanul folyamatosan napirenden voltak a "Mi a magyar?" kérdésével kapcsolatos nemzetkarakterológiai problémák, s esetenként a kérdésre "faji természetű", etnikai fogalmakkal operáló "válaszok" születtek.
- A nemzetkarakterológiai problémákkal többször, elmélyülten foglalkozó Lackó Miklós tapasztalatait a kérdésről a következőképp összegezte: "A nemzeti jellemkutatás egészen sajátos problematikát rejt magában. Ideologikus jellege, s így manipulatív ereje, ha nem is nagyobb, de nyíltabb és közvetlenebb természetű, mint a társadalmi gondolkodás, akár a nemzeti tudat egyéb területeinek. Ugyanakkor olyan téma, amely különösen nagy erővel kapcsolódik az emberek közvetlen érdeklődéséhez, reflexeikhez, tudati tájékozódásához — éppen ezért van oly nagy mértékben kiszolgáltatva ideológiai befolyásoknak. Nem véletlen, hogy e karakterológia oly sok terméke és irányzata vált gyanússá, sőt kompromittáltá a fasiszmus éveiben. A nemzeti jellem-kutatás magyar példáit követve, igyekeztünk rámutatni azokra a szempontokra is, amelyek bizonyítják: a nemzetkarakterológia mégsem 'az ördögtől való'. Bármennyire átszövik ideologikus érdekek és ösztönzések, a nemzetek karakterjegyei valamilyen módon megiscsak léteznek, a társadalmi mentalitás egy sajátos ágát vagy típusát alkotják. A nemzet mint társadalmi alakulat nemcsak különböző érdekű osztályok és rétegek együttese,

hanem az együttélés... történelmileg hosszú tartamú kerete is, s ez a belső küzdelmeken és bonyolult tagoltságon keresztül is érvényesülő együttműködés a nemzethez tartozók mentalitásában is lecsapódik. Láttuk, hogy e nehezen megfogható, csak körülírható vagy egy-egy jelzővel jól-rosszul eltalálható, s normális körülmények között nem elsőrendű fontosságú mentalitásvonásokkal nem azok a népek — s e népek tudományai — foglalkoztak erőteljesen, amelyek társadalmi integrációja, s így közös 'nemzeti karakter' is erős volt, hanem fordítva: ahol a polgári modernizáció során előrehaladó társadalmi integráció különböző okokból gyenge, hiányos, töredezett maradt. ...Ahol az integráció gyenge vagy töredezett, ott részben a nemzetkarakterológia funkciója, hogy egységbe foglalja azokat a heterogén (a történelmi múltból, a mentalitásból, az életmódból, a politikai struktúrából stb. származó), igen különböző típusú elemeket, amelyek a nemzeti összetartozás tudatát vagy fikcióját erősíthetik. ...De ahol az integráció gyenge, ...ott a legnagyobb a hajlam arra is, hogy a nemzetkarakter-jegyek a politikai nemzeten belüli 'idegenek' kizárására szolgáljanak. ...Magyarországon ...hiányzott egy 'nemzeti szintű', többé-kevésbé egységes, korszerű minta, mely az integrációt reprezentálhatná. A nemzetkarakter-jegyeket ezért hol a maradványaiban továbbélő nemesi, hol (az ország akkori társadalmi szerkezetét tekintve indokoltabban, ha nem is korszerűben) a paraszti mentalitásban keresték, sokszor egymásnak különösen ellentmondó tulajdonságokban jelölték meg. A problémát még fokozta, hogy ezek a jellemrajzok olyan korszakban születtek, amelyek nemzeti szemlélete (legalábbis a mi régiókban) nem ismerte az együtt élő mellérendelés elvét, kizárólagosságra, saját határai minél élesebb kitűzésére, a legtöbbször diszkriminációra tört." (Lackó: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: Lackó, 1988. 205–207. old.: V.ő.: Prohászka Lajos: A Vándor és Bujdosó. Bp. 1936.)

A magyarországi politikai gondolkodás, politikai mentalitás történetét kiválóan ismerő Szabó Miklós a következőképp összegezte véleményét "Az etnikus gondolatról a Horthy-kor nemzetfelfogásában": "Az ellenforradalmi kurzus éveiben a magyar nemzet kifejezés mellett egyre erősebben tért hódított a faj kifejezés. Az ellenforradalmi szélsőjobboldal fajvédelmet követelt, nem nemzetvédelmet, későbbi pártját fajvédő pártként emlegették. A kurzus-sajtó magyar faj mellett még 'keresztény faj'-t is emlegett. Ez a képtelenség megmutatta a szóhasználat aktuális tartalmát. A faj antiszemita szakkifejezés volt. A magyar állampolgár, magyar anyanyelvű zsidókról nehéz volt azt állítani, hogy nem a magyar nemzet tagjai, szükség volt a nemzetnek olyan másfajta fogalmára, amelytől a zsidó származásúak megkülönböztethetőek voltak. Erre volt alkalmas a faj. A berendezkedő Horthy-rendszer politikai szóhasználatában a faj eredetileg antiszemita értelmezése miatt szerzett erősebb pozíciót a korábban domináló nemzettel szemben, de a divatos kifejezést távolról sem csupán a kurzus antiszemitái használták. ...Az 1918, illetve 1920 utáni magyar ideológiai közfelfogás ... úgy ítélte meg, hogy a magyar nemzetiségi politikának Trianonnal végződő csődjét nem kis mértékben az okozta, hogy a történelmi Magyarország eszméje jóval kisebb mértékben tudta politikailag — ideológiaként — motíválni a magyar lakosságot, mint a nemzetiségeket a nyelvi, illetve felekezeti összetartozás elementáris öntudata, az etnikai tudat. ...Ezért vetődött fel sürgető szükséggel az a szándék, hogy a magyar nemzet tudat igazodjék a sikeresebbnek bizonyult rivalis nemzet tudatok modelljéhez, és igyekezzék a magyar nemzet tudatot az etnikai elvre újra felépíteni. ...A nemzet tudat etnikai megalapozása annak a szándéknak a kifejeződése, amely egy politikai tudati formát, a nemzet tudatot a természetes közösség közvetlenül jelentkező, alternatíva nélküli közösségi-tudat formájának elementarításában kíván meggyökeresíteni. Azt a helyzetet akarja felfszáolni, amelyben a nemzet tudat a modern politikai világ része lett, és az alapját ugyanúgy előzetes politikai döntés képezi az egyes személy számára, mint ahogyan ez egy politikai párt vagy szakszervezet esetében nyilvánvaló. A nemzet mint politikai közösség tagjának, öntudatos és elkötelezett hazafinak lenni ugyan nem feltétlenül olyan artikulált és ritualizált politikai döntést, mint belépni egy pártba vagy szakszervezetbe, de lényegében ugyanerről van szó. A nemzet tudat etnikai alapra helyezésének igénye ezt az alacsonyabb artikulációs szintet kívánja felhasználni. El akarja mosni a természetes közösség elemi evidenciáját és a politikai közösség alternatív volta közötti különbséget. ...A felvilágosodás az ember szabadságát abban látta, hogy minél inkább kiiktatja világából az elementaritást, a megváltoztathatatlant, ellenírhizhetetlen, szabályozhatatlan természetit, s megszabadul annak következményeitől; a kiszámíthatatlant, az esetleges önkénytől. ...A romantika az emberi szabadság lehetőségét nem az elementarítás korlátozásában és visszaszorításában látja, hanem abban, hogy az ember részesedik az elementarításban. ...A prométheuszi ideállal szemben a romantikus eszmény az 'amor fati'. ...A kelet- és közép-eurpai

társág nemzeti öntudatra ébredései a romantika eszméi jegyében zajlottak le... A reformkorból eredeztethető, eleve erősen romantikus magyar politikai kultúrában is megvan a fogékonyság az elemi közösségformák igénylésére. A modern világban fellelhető etnikum tehát a molekuláris közösség ... abban az értelemben, hogy nem osztható tovább kisebb részekre... osztályokra, társadalmi rétegekre, klasszikus formájukban még foglalkozási csoportokra sem. ...Az etnikumnak a modern politikai élet középpontjába helyezése a fennmaradás, a túlélés eszméjével kapcsolódik össze. A politikai közösség molekuláris formája a túlélésre leginkább alkalmas, a legszorosabb közösség lehetőségeként merül fel. Az etnikumhelyzetre összpontosítás emancipál a modernizáció szorongató kérdése alól. A molekuláris közösséggel szemben irreleváns a fejlettség és elmaradottság kérdését felvetni. Célja nem lehet a korszerűsödés, csak a fennmaradás. Az etnikum a cél-redukálás ideológiai igazolása: tehát egy változata a politikai konzervativizmusnak" — írta elgondolkodtatóan Szabó Miklós. (Szabó Miklós, 1995. 152–161. old. Lásd ehhez: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. /Szerk.: Hanák Péter/ Bp. 1984. 5–117. és 135–379. old.; Zsidóság, identitás, történelem. Bp. 1992. 9–48., 85–113. old.; Hét évtized a hazai zsidóság életében 1–2. rész. Bp. 1990. Lendvai L. Ferenc, Bihari Péter és Csorba László tanulmányai.) Kérdésfelvetéseit, közelítésmódját — ahogy Lackó Miklóst is — célszerű szem előtt tartanunk a magyar öntudatról érkező tantestületi jegyzőkönyv értelmezésekor, azzal a kiegészítéssel, hogy a történelemben természetesen vannak, voltak olyan időszakok, amikor az éppen aktuális "ordas eszmékkel", antihumánus áramlatokkal szemben, esetenként a "fennmaradást őrző konzervativizmus" pozitív vonásokkal rendelkezhet.

Ezt hangsúlyozta Babits Mihály is "A magyar jellemről" 1939-ben közölt tanulmányában: "A cselekvés útja megnyílhat vagy elzárulhat. De a magyar számára hivatás lehet a nem-cselekvés is. ...Számunkra hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia, hogy elődeink kedves latin szavával éljek. Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát. Múltak öre lenni, s ellenállni a rohanó világ áramlatainak, nem könnyű feladat és semmi esetre sem tartozik a népszerű célok közé. ...Az ellenállás... nem tespedés, s van mozdulatlanlanság, amely biztosabb jele az erőnek, mint a mozgás. A pelyhüléggé mozgékony, és gyorsan száll minden szélben, de ez csak gyengeségét mutatja. Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlen. A cselekvést mindinkább a nagy népek monopolizálják; övék a 'zúgó ár', amelyről Arany beszél, s amely 'rombol és termékenyít'. A kis nép az, 'amely épp e Rombolásnak útjába áll'. Feladata tehát őrizni a múltat, a magától és magában a világot. Ez a múlt jelenti az eszményeket, amelyekre egy nagyon is dinamikus új kor felszabadult cselekvésvágya talán már semmibe vesz; jelenti a jog állandóságát, az erkölcs szentségét, az igazság érvényességét, s egyúttal a magunk életét is. ...Oly időkét élünk, amikor a mozdulatlan őrsem nagyobb hős, mint a rohamvezér." (Mi a magyar?, 84–85. old.)

396/ 1943. szeptember 18-án Padányi-Frank Antal igazgató a következőket írta Fraknóy József tankerületi főigazgatónak: "Hivatkozással Méltóságod... rendeletére, tisztelettel bejelentem, hogy 'A magyar öntudat fejlesztésének módjai iskolai nevelésünkben' címen előadást vállaltok. Az ilyen vállalkozást ugyan nem kell megokolni, mégis említem, hogy e bejelentésre két ok késztetett: 1./ A kérdés nemzeti életünk szempontjából életbevágóan fontos. 2./ Nem szeretném, ha Méltóságod nemes törekvései visszhang nélkül maradnának." (468/1943. sz. levél. BFL VIII. 130. a. l.)

A magyar képző igazgatója ajánlatát megtéve igen konzekvensen járt el, hiszen már 1919. október 30-án — akkor még Frank Antal néven — külön cikket publikált a Néptanítók Lapja 33–35. számában a 'Nemzetnevelés'-ről, melyben a következőket írta: "A legközelebbi múlt szomorú eseményei a legékeesebben tanúsodnak amellett, hogy a nemzeti politika csak akkor nyugszik szilárd alapokon, ha a nevelés kérdésének egész komplexumát tudjuk a nemzeti ügy szolgálatába állítani. A nemzet sorsáról való gondolkodás előkészítője a nevelés. Az ifjú generáció azzal a tisztánlátással fogja majd a nemzet jövő feladatát felismerni és olyan képességgel s készséggel fog azok megoldásán fáradozni, amellyel és amilyenlél a nevelés felruházta..." — írta a pedagógiai filozófiai végzettségű fiatal tanítóképző intézeti tanár, s leszögezte: "Ha az egyén társas érzését vizsgálat tárgyává tesszük, azt láthatjuk, hogy az egyénre nézve a legközelebbi határozott közösséget a nemzet képviseli; és csak a nemzet magaslátán lévő egyesek érthetik az egész emberiség életét. Ez a kiindulópontja annak a szociálpedagógiának, amely a magyar pedagógiai irodalomban nemzetnevelés címen is-

meretes. ...Aristoteles ama mondását, hogy az ember társas lény, természeti törvényként így lehetne megváltoztatni: az ember nemzeti lény. A nemzetnevelés célkitűzése (egyénné, nemzetnek, egyetemes emberiségné erkölcsi alapon való mindenoldalú továbbfejlesztése) természeti törvénynek hódol" — állította a természeti törvény fogalmának sajátos értelmezésével a szerző. Majd a következőkkel egészítette ki mondanóját: "A természeti törvények által is igazolt nemzetnevelés, miután az összes pedagógiai elvek és irányokat ellentmondás nélkülű egységbe, szerves rendszerbe foglalja, a pedagógia filozófiájának tekinthető. ...Munkánkban vezető gondolataink legyenek: nemzeti tudatosság (a nemzet helyzetének és feladatainak felismerése; önmagunk megismerése), — képesség és készség, a közös munkában való részvétel!" (12–14. old.)

- 397/ Valamennyi hozzászólót a december 13-i jegyzőkönyvből idézzük. (Lásd uott.)
Az 1919 után — a Tanácsköztársaság időszakában a tanítóképző ideiglenesen birtokba vett épületében, a Cserny József vezette különítmény által két társával bírói eljárás nélkül meggyilkolt csendőrt altábornagyról — Fery Oszkár utcává átkeresztelt (eredetileg Modzonyi) utcát, 1945-ben az antifasiszta ellenállás mártírjáról, Kiss János altábornagyról nevezték el.
- 398/ Dr. Stupeckzy Emil visszaemlékezése szerint (köszönet érte) ezek a "kultur-riadók" általában a gyászünetben vagy közvetlenül a tanítás után, a magyar képző valamennyi tanulójának jelenlétében, az igazgató által vezetett (s kezdeményezett) röpgyűlések voltak.
- 399/ Az 1943–44. tanévre kiadott főigazgatói általános utasítások egyike szerint "a hadiárva tanulókat helyzetükhöz mért bánásmódban kell részesíteni" — közölte Lux Gyula az október 1-jei értekezleten, hozzátéve, hogy "intézetünkben 2 ilyen ifjú van". (BFL VIII. 132. a. 3.) Korábban már intézkedtek az intézetből bevonultak családtagjainak támogatásáról is.
- 400/ A "Mi a magyar?" című kötetben Ravasz László fejtette ki "A magyarság" című cikkében, hogy "magyarnak lenni nemcsak tény, nemcsak érték, hanem küldetés is, művészi szenvedély, alkotó vállalkozás, megvalósítandó életcél. Mondhatom tehát, hogy a magyarság az a szenvedély, amely ezen a földön mindent magyarrá akar tenni, legelsősorban azt, ami különben is az. ...a magyarságnak mint erkölcsi és szellemi valósnak a tömörítése, a fokozása kétféleképpen történhetik: egy formai és egy tartalmi út. Formai útton akkor, ha minél inkább öntudatosítom, minél tisztább fogalmat alkotok róla, tartalmát minél bensősbbben és biztosabban ragadom meg s minél határozottabban és szenvedélyesebben mondok igent és áment a magyarság fényére és becsére. Másodszor azzal, ha a magyarságot formai tényezőnek nézem és minél nemesebb emberi tartalmat igyekszem elhelyezni benne. Két egyformán jó magyar közül magyarnak is az a különbség, aki igazabb, becsületesebb, hitebb és önfeláldozóbb. A magyarság akkor lesz teljessé, ha minél tisztább öntudattal és minél nemesebb erkölcsiséggel párosul. A magyarság a tiszta szellem és jó akarat úgy, amint ennek a népnek természeti, szellemi és történelmi egyéniségében megjelenik mint tény és megvalósulás mint érték" — írta, az igazgató által kifejtettekkel némiképp összecsengően, a református püspök Ravasz László. (36. old., Kiemelés az eredetiben.)
- 401/ Budaváry László már a Néptanítók Lapja 38–44. számában 1919. december 4-én megjelent, "A magyar nemzet egyénisége" című — a lap segédszerkesztőjeként publikált — cikkében demonstrálta, hogy korántsem a megfontolt visszafogottság jellemzi megnyilatkozásait a kérdésben: "Az emberszívek mélyéből fakadó pokoli indulat zúgva viharzó vad kitörése tegnapi mára egészen új színnel festette át nemcsak az egyént, nemcsak nemzetünk, de az egész emberi társadalom képét is. ...Kulturális és gazdasági téren évtizedekre estünk vissza. Erkölcsiségben, erőben oly nagyfokú a hanyatlás, hogy azt emberileg le sem mérhetjük. Fajiságunkat levetkőztük s egyéniségünk annyira megváltozott, hogy többé nem ismerhetünk önmagunkra. ...Idegen nemzet lettünk saját hazánkban. Teljesen elűtök honszerető őseinktől. Reánk, nemzetnevelőkre ... hárul ... megmenteni ... a magyar nemzet egyéniségét. Azt az egyéniséget, mely a múltban valóban magyarrá tette a magyart. ...A keresztény, nemzeti Magyarország adáz ellenségei azok, akiket nagyilekű fellángolásunkban testvérként öleltünk keblünkre, s azok is, kik a rossz testvérnek bizonyult nemzetközi latrok kárhozatos igazságainak meghódolva, ellene fordultak az ezeréves nemzet szent érdekeinek, titkos céljainak megvalósítása érdekében egyenesen és főképpen a magyar karakter kiirtására törek és törnek még ma is, mert jól tudják, amely nemzet múltjával, szent tradícióival, ősi erkölcsseivel szakít, éltető lelket leheli ki és sorvadtan hull alá jól megérdemelt s önkézzével megásott, nemtelen sírjába. ...A magyar népiszkolának, a magyar tanítóröndnek kell felvennie újra a nemzeti kultúra elejtett zászlóját..., hogy a népművelésnek a krisztusi erkölcs jegyében nemzeti jelleget adjon, hogy a nemes értelemben vett szo-

ciális igék magjait a nemzet egyéniségének talajába szórja el. ...**Nem felejtethünk, de nem is tétovázhatunk!** Ki kell tisztogatnunk a **magunk országából**, minden piszkot! Mételeytelen levegőt, nemzeti közéletet becsületes munkát akarunk teremteni. ...Szent hittel vallom, nem lehet a magyar tanítórendben senki, aki nem értené velem egyet abban a nehéz, de **legszebb** feladatban, hogy **magyar vérrrel szerzett hazánkat újra és egészen magyarra kell tennünk**, nyelvében, szokásaiban, érzelmeiben, erkölcsében s egész valójában. A liberalizmus és demokráziáms gyanús köntösében járó **álapostolok**, szövetkezők radikális és szabadkőműves 'testvéreikkel' fűlbántó sziszegést hallatnak e szóra. ...Felcsattanó szóval, az égi vihar dörgedelmével adjuk meg rá a feleletet: mi igenis **sovínisz-ták vagyunk, mely sovínizmusunk egészséges gyökérszála** krisztusi hitünk és nemzeti **magyarságunk** termékeny talajába hűződnek le s ennek örök bőségét lángoló **honszerelmünk** kiapadhatatlan **forrása** biztosítja. ...**Az ősmagyar erkölcs** sajnos, elmerült az új korszak szennyes tengerében, mint az aláaknázott gálya, léket ütött rajta a keleti könnyűvérűség. ...Tanítói feladat: visszavarázsolni a nép szívébe évszázados szent erőnkeinket. ...**Ez az igazi nemzetnevelés.** ... — hangsúlyozta — az 1919. decemberi légkört, s a szerző egyéniségét egyaránt jellemző indulattal — Budaváry László (14–17. old. Kiemelések a szerzőtől).

- 402/ Illyés Gyula az 1940. januári "Naplójegyzetek"-ben a következőket írta: "A faji jegy amennyire közös-séget terem, annyira bezár is. A magyarság mentsége, hogy e jegyeket s velük a közösséget véde-kezősül keresik azokkal szemben, akik tudatosan vagy öntudatlanul ilyen közösségben éltek, s e kö-zösséget, ugyancsak tudatosan vagy öntudatlanul, hódításra, elnyomásra, mások kiközösítésére használták. Ez az utóbbi egyesülés bűnös és ostoba. Vigyázni kell, hogy ha lesz magyar közösség, az megálljon a pillanat szabta határon: Ne utánozza azt, ami ellen tiltakozik" — figyelmeztetett az író, majd hozzátette: "Bevallhatjuk, hogy ennek az egész ki a magyar, mi a magyar mozgalomnak az igazi kérdése az: ki nem magyar, mi nem magyar? Még pontosabban: ki a magyar közt — az áruló? ...Vigasztaló, hogy valamennyi írásmű megállapítása szerint a magyarság árulója az, aki a legtisztább emberi eszményeket árulja el; aki a hűség, a könyörület, az igazság ellen vét, aki nem adja meg az embernek az ő méltóságát, a munkásnak az ő bérét; aki a magyarságba furakodva más nép cél-ját szolgálja, azaz hazudik és visszaél. A közösség és a becsület ellen is ez az utóbbi a leg súlyo-sabb bűn, itt ismerhető meg hát legvilágosabban a nem magyar." (Illyés Gyula: Útirajzok, esszék, ta-nulmányok. Bp. 1982. 639–640. old. Kiemelés tőlem - D.P.)

- 403/ Az ilyen egyszerűsítő — s részben pejoratív — nemzetkarakterológiai egyik korai példáját lásd: Ma-gyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népisme, statisztikai és történeti folyóirat. Fényes Elek és Luczenbacher János felügyelése mellett szerkeszti és kiadja Vahot Imre. Pest 1846. 6–8. old.; lásd ehhez: Hanák Péter A másokról alkotott kép. In: Hanák, 1988. 81–111. old.

A nemzeti kategóriák alakulásáról napjainkban (az elmúlt negyedszázadban) lásd: Hunyady György., 1996. 41–175. old.; továbbá: Lázár Guy - Lendvay Judit - Örkény Antal - Szabó Ildikó, 1996.

- 404/ Németh László méltán nagy vihart kavart művében, a "Kisebbségben" című tanulmányában egyebek között a következőket írta: "A történelem ... arra oktat, hogy minden faji felszivárgás, térhódítás addig a legerősebb, amíg el nem kiáltja magát. A szlávok észrevétlen lettek Európa legnagyobb népcsa-ládjává. A hazai zsidó vagy sváb hódítás sem lett volna soha olyan erős, ha tudatos vagy éppen programszerű. Egy faji annyit hódít, amennyit teremt. Magyarország magyar meghódítására mine-künk nem jelszavakat vagy fedezetlen törvényeket kell teremtenünk, hanem egy új magyar szellemet, amely tisztaságával, föltényével és elsőségével veti maga alá a jött-magyarokat. Elölük elzárkózni, őket kizárni: épp a szellemben mindig visszatartó, kicsinyes nyomgazatásokat kíván. A ki asszimiláns s ki nem? — kérdezhetik tőlünk, ha egyszer sorozni akarunk. ...Akinak az anyanyelve magyar? Aki szín magyar tájon született? Akinak három nagypapja magyar? A jogászok gyönyörköd-hetnek az ilyesmben, a szellem irtózik tőle. ... Mi a jött-magyart is elfogadtuk, ha a jó tulajdonságai-al akart közénk állni. Nem voltunk olyan sokan, hogy a németek alaposágát és szellemi lelkesedé-sét, vagy a gyors zsidó tájékozódást, a jobb zsidók aszkézisét eltitltsuk magunktól. Egy követelmé-nyünk volt, hogy a maga fajtája magyarellen es hajlamait és alakulatait megtagadja, s az igazi ma-gyar szellem fennhatóságát kulturális és sorskérdésekben elismerje. Nem látjuk e ma is, hogy az asszimiláns sokszor még a hazaárulás határán is hazafinak hiszi magát, mert a maga hajlama s a nemzet érdeke közt egyszerűen nem veszi észre a szakadékok? Jobbjeszműien hibáz, mint a hig-vagy romlott-magyar, aki szíve jobb hangjait nyomja vagy sikkasztja el. Szellemi emberhez s patriót-ához illő-e az ilyen jött-magyart, vad 'nem vagy magyar' kiáltással dögönyözni a hazaárulásban?

- Nem okosabb-e a megmutatott magyar üggyel szemben kényszeríteni őt alávetésre vagy gyűlöltre, igazi asszimilálásra vagy elkecsereedett disszimilációra?" — írta 1939-ben, a vallomása szerint "hig magyar" anyától és "mélymagyar" apától származó Németh László, sajátos recepttel szolgálva "a magyar lelki köntös megőrzésére". (Németh László: A minőség forradalma. Kisebbségben. II. köt. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. Bp. 1992. 899–900. és 922. old.)
- 405/ Márai Sándor 1944-es "Napló"-jában a "Magyarország vesztét okozó jobboldaliság" természetét taglalva a következőket írta: "Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a 'jobboldaliság' címkejével ismert különös valamit; a tudatot, hogy ő, mint 'keresztény magyar ember', előjogokkal élhet e világban; egyszerűen azért, mert 'keresztény, magyar úriember', joga van tehetség és tudás nélkül is jól élni, fennhordani az orrát, lenézni mindenkit, aki nem 'keresztény-magyar' vagy 'úriember', tartani a markát, s a keresztény-magyar markába baksist kérni államtól, társadalomtól: állást, kitüntetést, maradék zsidóbirtokot, potyanyaralást a Galyatetőn, kivételezést az élet minden vonatkozásában. Mert ez volt a 'jobboldaliság' igazi értelme. S ez a fajta nem tanul. Aki elmúlt harmincéves és ebben a szellemben, légkörben nevelkedett, reménytelen; talán megalkuszik, fogcsikorgatva, s mert önző és gyáva: bizonytalannal hajlong majd az új rend előtt; de szíve mélyén örökké visszasírja a 'jobboldali, nemzeti' világot. ...Csak a nevelés segíthet, mely a gyermekek lelkét ragadja meg" — írta az 'úri, keresztény, magyar góg' sajátosságait jellemezve Márai Sándor. (Márai Sándor Művei. Napló. 1943–1944. Akadémiai, Helikon Kiadók, 1990. 290–291. old.)
- 406/ Az európai dimenziókat mérlegelő, Magyarország európai (közép-európai, kárpát-európai) helyét taglaló tanulmányokat, írásokat lásd: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. I. köt. (Vál., szerk.: Ring Éva, Berend T. Iván bevezető tanulmányával) Bp. 1986. 204–671. old.
- 407/ A "Mi a magyar" kötetben Keresztury Dezső a következőképp jellemzi "A magyar önismeret útjá"-nak korabeli szakaszában az ifjú nemzedék magyarságsszemléletét: "Dúltságuk, nyugtalanságuk azt bizonyítja, hogy koruk gyermekiei. Nincs mód arra, hogy áttekintsük itt a mai magyar önszemlélet kusza és egymásnak nagymértékben ellentmondó képzeteit. Nagy-magyar és kis-magyar út", megújított 'Hungária'-konceptió és a 'magunk portáján magunk urai'-magattartás háború előtti sovínizmusa, revizionizmus és Duna-konföderáció-tervek, kurucság és labancság újra kiéleződő ellentétei, 'kultúrfejlény'- és 'ös tehetség'-kultusz, 'sznobok és parasztok', nyugat-európai szolidaritás és 'turáni-szláv paraszttállam', liberális asszimilációs-politika és a 'társadalmi egyensúly helyreállítása', nyugati, keleti, és dunavölgyi hivatásesszmék, turanizmus és regionális elzárkózás, disszimiláció és 'törzsszűkös magyarság', történelmi osztályöntudat és társadalmi reform, nagybirtok-védelem és falukutatás, 'mély', 'hig' és 'jött'-magyarság, szellemi honvédelem és fajvédelmi politika: e jelszavak csak kiragadott töredékei annak a zűrzavarosan hullámozó vitának, amelyben az igaz magyarság megtartásáért folyó nehéz küzdelem eredményei már-már elmerülni látszanak. S mégis, az eszmék zűrzavara mélyen, úgy tetszik, önismeretünk mindenkor alapvető kérdéseit és jellemvonásait ismerhetjük fel ma is" — írta a magyar képző tanárainak véleményét is szélesebb összefüggésbe állítva számunkra Keresztury Dezső (165. old.).
- 408/ Lásd ehhez: Kodály Zoltánnak a "Magyarság a zenében" című írását a "Mi a magyar?" kötetben (379–418. old.).
- 409/ Prochaska tanár úr hivatalos álláspontot tükröző véleménye sok tekintetben eltér Székfi Gyula és Bibó István megítélésétől a magyar történelmi osztályok politikai reagálóképességét, realitáserősségét illetően.
- Székfi Gyula "A magyar jellem történetünkben" című írásában hosszas elemzését a következő konklúzióval zárta: "A háború után pedig jöttek a katasztrófák s nyomukban minden történeti feladatunkat felülmúló óriási kérdések, melyeket, hogy ez a vezető osztály nem oldhatott meg, az eddigiek után az is természetes. Most már benne vagyunk az új világkriszisben, amikor pedig orientáló képességünk semmitsem erősödött, amikor idegen hatásoknak könnyelműen teret engedve, vezető rétegeinknek még meglevő konzisztenciáját is felbomlással fenyegetik egész történetünkkel, tapasztalatainkkal és lényegünkkel ellentétes fogalmak. Az egész világ demokratizálódott, nem utolsó sorban azon népek, melyek a demokrácia ellenségeinek nevezik magukat. Minden nép összefogja erőit és szentimentalizmust megvetve, az II. Principét felülmúló realizmussal várja a krízis megoldását vagy kitörését, jól tudva, hogy minden emberére szüksége lesz mindkét esetben. Mi ezalatt dolgainkat ér-

zelgősen, gyűlölet, hála, szeretet politikátlanságával nézzük, vezető rétegünk pedig a még mindig tizenkilenc huszadnyi öntudatlan magyarnak nemzeti munkásságát oly módon akajja megindítani, hogy saját gondolkodására akarja nevelni. Az ősi jellem letéteményese, a nép igazi valósága iránt éppoly kevés érdek él, mint történeti és régi népi kultúránk egyesítése iránt, ami pedig a magyar jövőnek egyetlen szellemi alapja. De amíg az ősi erők egyetlen mai letéteményese, a szegény nép és mindazok akik nem felelősek az utolsó emberöltő hibáért, ki nem alakítják az új vezető osztályt, mely ismét történeti múltunk és jellemünk szerint fog cselekedni, addig nekünk, a szellem embereinek kell kötelességünket megtenni, még akkor is, ha végül bele is hullunk nyitott szemmel Kőlcsey, Vörösmarty, Arany sőtét kétségbeesésébe. A szellem legelső kötelessége pedig az őnismertet! — írta a "Mi a magyar?" kötet záró tanulmányában Szekfü Gyula. (555–556. old.; V. ö.: Uő: Forradalom után. Bp. 1983.)

Bibó István az "Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem" című tanulmányában egyenesen azt állítja, hogy "a magyar alkat, a magyar jelleg keresése... az utolsó évtizedekben ... hangsúlyozottan tragikus vonást is felvett: immár arról van szó nálunk, hogy a magyar történelem utolsó száz esztendejének sorozatos katasztrófáiért, a magyar politikai fejlődés egyenetlenségéért, a magyar társadalmi értékrend és szellemi fejlődés szívosán, újból meg újból kiütőző egészségételen vonásaiért a magyar alkat, a magyar jelleg valamiféle meghasonlást, megromlást tegyük felelőssé. Ahogyan Németh László felteszi a kérdést, meg kell találnunk, hogy 'hol vészett el a magyar a magyarban'. ...Milyen tapasztalatok alapján állíthatja valaki, hogy ez a közösség elvesztette önmagát? ...Különleges magyar jelenség... az, hogy ez az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindennekefelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelenné bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa... a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól ki-fejezték s jól megtalálták volna. Vezetőkben és a közösség egyes tagjaiban döntő pillanatokban végtelenen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek felismerésére irányuló normális ösztön... a magyar nemzet közösségben újból meg újból olyan módon vetődtek fel a döntő egész közösséget foglalkoztató és megosztó kérdések, hogy annak következtében a közösség terméketlen, sehoval sem vezető harcokba bonyolódott, és a valóságos feladatokkal, valóságos problémákkal szemben vakká lett" — írta Bibó István. (Válogatott tanulmányok II. köt., 571., 573–574. old.)

- 410/ A földrajz–magyar–német szakos Dr. Prochaska Ferenc r. tanár a magyar képzőben 1943–44-ben németet (kisebbségi németet is), történelmet, földrajzot tanított, míg a német nyelvű képzőben csak honvédelmi ismereteket. A magyar-történelem szakos Dr. Wagner Ferenc r. tanár a magyar képzőben szlovák nyelvet, míg a német képzőben magyar nyelvet tanított ekkoriban, s internátusi felügyelőként tevékenykedett. (A Budapest M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve az 1943–44. tanévről. Az intézet fennállásának 75. évében szerkesztette: Padányi-Frank Antal. Bp. 1944. 14–15. old.; továbbá: Évkönyv, 1943–44. 5. old.)

- 411/ BFL VIII. 130. a. l., az 1943. december 13-i jegyzőkönyvben.

- 412/ Legalábbis sem az Évkönyvben, sem a tanári értekezletek jegyzőkönyveiben nincs nyoma annak, hogy ilyen témájú vitát rendeztek volna. (Az idézetet lásd: BFL VIII. 132. a. 3.)

- 413/ Nem szabad túl szigorúknak lennünk a magyar képző tanárai fogalomhasználatát illetően, hiszen a korszak talán legnagyobb hatású kötetében, a "Mi a magyar?"-ban is hasonló nehézségekkel birkóztak az országosan ismert értelmiségi (tudós, művész, egyházi stb.) szerzők. Ahogy a kötet szerkesztője, Szekfü Gyula az Előszóban tényszerűen megállapította: "Tudományosan képzett olvasóinknak fel fog tűnni a nemzetfogalomra vonatkozó terminológia változatossága: népet, nemzetet egyes szerzők váltakozva emlegetnek, s nép, nemzet, nemzetiség, nacionalizmus, nemzet- és kultúrállam fogalmát egyáltalában nem definiálják. A hazai és külföldi erre vonatkozó irodalom áttanulmányozásából arra jutottunk, hogy mindezen fogalmak értelme rendkívül ingadozó és alig lehet két szerzőt találni, akinek nézetei azonosnak volnának..." (Mi a magyar? /Szerk.: Szekfü Gyula/ Bp. 1939. 12. old.)

1944. március 21-i 6044/ 1943–44. számú körlevelében Fraknóy József főigazgató maga is módosított valamelyest a tanév vezérgondolatával kapcsolatos terminológiáján, amikor az iskolákat arra szólította fel, hogy az évkönyvek belső borítóján közöljék "azoknak a gondolatoknak rövid kivonatát,

- amelyek egy-egy iskolaév központi nevelési vezérelve gyanánt szerepelnek. Ezidén a magyar öntudat fejlesztésének módjairól, lehet közlést tenni esetleg ilyen címen: A nemzeti öntudatra nevelés mint a nemzeti összetartás legerősebb gyökere." (BFL VIII. 130. a. 1. Kiemelés tölem — D. P.)
- Lásd ehhez: Csepeli György: Nemzet által homályosan. Bp. 1992. 11–128. old.; továbbá: Uő: Tudásunk a nemzetudatról. Társadalmi Szemle, 1992/4. sz.; Gordon W. Allport: Az előítélet. Bp. 1977. 173–624. old.; Kende Péter: Többség versus kisebbség mint szociálpszichológiai probléma. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Bp. 1995. 169–179. old.; Lázár Guy - Lendvay Judit - Örkény Antal - Szabó Ildikó, 1996.; Hunyady György, 1996. 41-175. old.
- 414/ Mocsáry Lajos: Nemzetiség. Pest 1858. 64–70. old.; V. ő.: Lipp Tamás: A sátán körzője. Liget könyvek, h. n., é. n., 53. old.; Mocsáry Lajos emlékkönyv 1826–1976. Születésének 150. évfordulójára. (Szerk.: Tóth Ede) Bp. 1979. 4–148. old.; Jászi Oszkár: Mocsáry Lajos és a Függetlenségi Párt. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás. (Vál., szerk.: Litván György és Varga F. János) 465–469. old.; Kosáry Domokos: Mocsáry Lajos. In: Uő: Nemzeti fejlődés, művelődés — európai politika. Bp. 1989. 93–98. old.
- 415/ "Bizonyos az is, hogy nagy erkölcsi bátorság szükséges egy nemzet részéről ahhoz az önvizsgálat-hoz, mely végül is kényszeríti, hogy vezető társadalmi rétegei szakítsanak az érdekek által kikényszerített illúziókkal, s az igény, tehát a katarzis készségének akaratát kapcsolják be a szemléletükbe és cselekedeteikbe... Szembenézni a téveszmékkel, szembeszállni az előítéletekkel, ostromozni a tunyaság és a kényelmes, érdekszülte illúziókat, megszabadítani magunkat és embertársainkat minden divatos, de az idő ellenőrzésén még át nem esett korezmétől, tisztán látni a kor szellemi zűrzavarában, egy társadalmi, gazdasági és kulturális sorsforduló számumjában megőrizni az értékeket, melyeket az európai műveltség értéknek megismert; mindehhez bátorság kell" — írta, ma is megiszívlendően Márai Sándor, később hozzátéve: "A néptanítók szellemi szintje, világnézeti függetlensége, pedagógiai szándéka egyértelmű a nemzet jövőjével." — Jó lenne, ha napjainkban sem feledkeznének meg erről a nemzet korifeusai... Az idézet forrása: Márai Sándor: Rópirat a nemzetnevelés ügyében. Pozsony 1993. 119–121. és 125. old. (Kiemelés tölem — D. P.); V. ő.: Mérszáros, 1992. 330–333. old.
- 416/ BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 417/ Uott, az 1944. január 26-i jegyzőkönyvben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 418/ Uott, az 1944. április 3-i jegyzőkönyvben.
- 419/ Évkönyv, 1943–44. 19. old.
- 420/ BFL VIII. 132. a. 3. az 1943. október 29-i jegyzőkönyvben.
- Az 1943. december 16-i tanári értekezleten Borsos Lajos rk. hitoktató "jelentette, hogy a szászrégeni képzőből jött tanulók teljesen átvették az intézetünkben uralkodó szellemet. Nem ők rongtatták meg a mi ifjúságunkat, hanem a mi növendékeink hatottak kedvezően rájuk." (Uott. Kiemelés tölem — D. P.)
- 421/ Tanulóink több mint fele (az I. félévben 44) az állam jóvoltából ingyenes internátusi ellátásban részesült. De többi növendékünk is jelentős ellátási kedvezményben részesült. Így az I. félévben 18 növendékünk csupán havi 30 P-t, 5 növendékünk havi 40 P-t fizetett és csupán 6 növendékünk fizetett 50 P ellátási díjat. A II. félévben 43 növendék volt ingyenes, 17 fizetett havi 30 P-t, 8 fizetett 40 P-t és csak 4 növendékünk fizetett havi 50 P-t. Az ingyenes és kedvezményes internátusi ellátásban részesülő tanulóink ebben a rövid tanévben is jelentős értékű, 13.080 P-t kitevő kedvezményt kaptak a magyar államtól" — olvashatjuk az évkönyvben, ahol azt is közölték, hogy ketten részesültek az évi 200 P-s Horthy-ösztöndíjban, s összesen 14-en voltak tandíjmentesek. A 73 tanuló közül — gyenge tanulmányi eredményük következtében — 15-en fizettek teljes 100 P-s tandíjat. (Évkönyv, 1943–44. 9–14. old.)
- 422/ MOL K 502-1937-44-1- 10./94 237/43./ (Kiemelés tölem — D. P.)
- 423/ A főigazgató 2396/1943–44. sz. levelét lásd: BFL VIII. 130. a. 1.
- 424/ Évkönyv, 1943–44. 7. old.: BFL VIII. 132. a. 3., az 1943. október 29-i jegyzőkönyvben
- 425/ Lásd a "Fordulat éve" c. fejezetben!
- 426/ Évkönyv, 1943–44. 3. old.; továbbá: BFL VIII. 132. a. 3., az 1943. december 16-i jegyzőkönyvben.
- 427/ 1944. február 23-án Bölcsészárk Árpád osztályfőnök a következőket írta erről: "Az első osztály elhelyezése utánmirel a legmostohább. A tanulók egymás nyakán ülnek és könyökkel egymás oldalában vájálnak. Fegyelmezettségüket és... bajtársias jó viszonyukat jellemzi, hogy surlódás emiatt

- nem fordult köztük elő. Kövérebb tanár az első pad és a tábla közt már csak igen körülményesen fordulhat meg." (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 428/ Uott. (Kiemelés tölem — D. P.)
- 429/ MOL K 502-1937-44-1-10. (94 237/43.)
- 430/ BFL VIII. 130. a. 1.
- 431/ Uott.
- 432/ Az 1931/32-ben Nagybecskesen "nyilvánossági joggal felruházott német magán tanítóképző-intézetként" megnyílt, koedukált intézményt a jugoszláviai németek Iskolaalapítványa hozta létre, Táuber József igazgatásával. Az intézet 1933/34-ben költözött Újverbászra, ahol a községtanács egy szép iskolaépületet bocsátott — minimális bérért 99 évre — az Iskolaalapítvány rendelkezésére. Az iskola igazgatását 1936. november 9-től Fiedler Konstantin vette át. Az 1940/41. tanévtől profiljukat bővítve egyéves óvónőképző tanfolyamokat nyitottak; mikor is a tanév közben, 1941. április 13-án honvédsapatok érkeztek Újverbászra. (Az Újverbázi Alapítványi Német Tanítóképző-Intézet és a vele kapcsolatos Gyermekmenedékházvezetőnői Tanfolyam évkönyve az 1941/42. tanévről /Közli: Fiedler Konstantin/ Iskolaafenntartó: A magyarországi német népcsoport iskolaalapítványa, Újvidék székhellyel, 3-5. old.; A továbbiakban: Újverbázi Évkönyv... évről.)
- 433/ Uott, 7. old.
- 434/ Az 1942-43. tanévről kiadott évkönyv szerint: "Az Iskolaalapítvány szabályzatát immár a magyar hatóság is jóváhagyta, mégpedig a m. kir. vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úrnak 1943 májusában kelt 8 830/1943. VII. ü.o. számú rendeletével. Az Iskolaalapítvány elnöke: Dr. Goldschmidt György, a magyarországi német népcsoport vezetőjének, Dr. Basch Ferencnek a helyettese. Az iskolaalapítvány gondnokai: Spreitzer József mérnök, országgyűlési képviselő, Dr. Schnitzer János, a Volksbund pénztárosa, Dr. Neun Henrik, körvezető és Schmidt József, a Volksbund országos tanügyi hivatalának vezetője." (4. old.)
- 435/ Az évkönyvben igen jól követhető ez a radikalizálódási folyamat. Szembetűnő például, hogy a 256. jegyzetben idézett 1942-43-as évkönyvben még "a bécsi egyezményre" hivatkozva a nevelés célját kettősen határozták meg, "nemzetiszocialista, öntudatosan német, de egyszersmind államhű jövőendő állampolgárokká és derék tanítókká" kívánták nevelni növendékeiket (10. old.); 1944-ben már csak nevelő munkájuk nemzetiszocialista jellegét hangsúlyozták. (8. old.)
- 436/ A birodalmi tanítóképzőkről a budai képző tanárának tapasztalatai révén próbálunk képet adni. Koltai István "A német akadémiai tanítóképzés"-ről írt munkájában azt hangsúlyozza, hogy "a népkö-zösségi ember megvalósítására az egész állam egy hatalmas nevelési intézménnyé alakult át. Ő a letéteményese a nevelés egységének, annak, hogy a múltban különféle célok szolgálatába állított erőket egy célra irányítsa, hogy a széthúzás helyett összetartásra, örök, többé szét nem bontható egységre nevelje a németiséget. Az állam mellett a párt (NSDAP) a másik jogosított nevelési intéző, mely tagozataival (SA, SS, Hitler-Jugend, Bund Deutscher Mädel...) és csatlakozó alakulataival... az államhoz hasonló művelődési eszményért küzd... A nevelés és politika a mai Németországban elvá-laszthatatlanok egymástól. A politika a nép felelősségteljes vezetését jelenti, tehát a neveléssel szo-zoros kapcsolatban van. A nevelés a politikát eredményessé teszi, a politika a nevelésnek célt, érte-lmet ad" — írta tapasztalatait összegezve Koltai István, majd rátért a tanítóképzés jellemzésére: "A je-len német tanítóképzés súlypontja a nevelésen van... mert nevelőszemélyiséget akarnak kialakítani, olyanokat, akikben a testi, jellembeli, szellemi és politikai képességek fokozottabban megvannak, mint azokban, akiket vezetni akarnak. A mai német tanító értéke lelki tulajdonságaiban van, és nem módszeres bravúroiban, szellemtelen mechanizmusában. A szakutadás, a tanítói ügyesség továbbra is fontos maradt, de a döntő a lelkiület, a meggyőződéses magatartás. ...A nevelés elsősége a tanítás felett nemcsak abban jut kifejezésre, hogy a tanulmány középpontjában a neveléstudomány áll, és hogy az egész kiképzést a nevelés gondolata hatja át. A nevelés tantárgyi szerepéből kilépett, és a hallgatóság életformájának legapróbb részletekig menő meghatározója lett.
- A főiskolák nevelőintézetek [a birodalomban a tanítóképzés akadémiaikon történt, szemben a közép-fokú magyarországi képzéssel, ahol az 1938. évi XIV. törvénnyel csak kilitásba helyezték az akadé-miai szintű képzést, de a háború a terv megvalósítását megakadályozta — D. P./, elsősorban a népi-politikai nevelés intézményei. Ez azért is szükséges, mert a néptanítóknak az a politikai feladat jutott, hogy a legutolsó faluba is elvigye a nemzetiszocializmust, és hogy hídát verjen az állam és a nép közé. Ennek... akkor tud eleget tenni, ha kellőképpen előkészül reá, ha ő maga is ismeri a nemzeti-

szocializmus mibenlétét és megvalósulásaiban átélté azt. A politikai nevelésnek ezért 2 útja van a főiskolán: a tanítás és az átélés. A tanítás, ill. felvilágosítás részben a főiskolai előadásokon, részben a főiskolán működő ifjúsági nemzetiszocialista szervezeteken keresztül történik. A főiskolán művelt tudományok alkalmassak a politikai-világnézeti nevelésre, mert politikailag meg vannak határozva. Nemcsak a kimondottan nemzetiszocialista világnézeti tárgyak (átörökléstan, fajismeret) és a múltból átvett és megerősített tárgyak (karakterológia, ifjúságtan, néprajz), hanem a neveléstudomány is. Alaptételei az új világnézetnek megfelelően átfarmóldottak, problémái új megvilágításba kerültek, kérdései kiegészültek, az értékek új jelentéstartalmat kaptak. A tudomány és a világnézet, a mai német felfogás szerint, nem választhatók el egymástól, s ez a nevelésben is kifejezésre jut..." — írta Kolta István a hasonlóságokat és különbségeket egyaránt felvillanva ismertetésében. (58. és 69. old.)

- 437/ A Volksbund 1944. április 23-i bonyhádi országos nagygyűlésén Veessenmayer követ jelenlétében Basch Ferenc bejelentette: "mint ahogyan egy népiségünk, csak egy világnézetünk is lehet: népcsoportunk rövidesen más arculatot kap" (Idézi: Tilkovszky, 1974. 155. old. Kiemelés tőlem — D. P.), ami valójában a nemzetiszocializmus kizárólagossá tétele programjának meghirdetése volt. Érződött ez a fordulat a Volksbund- intézmények hivatalos megnyilvánulásaiban is.

Jól példázza ezt a fordulatot egy 1944. áprilisi röplap, melyet a csendőrség központi nyomozó parancsnoksága küldött meg a miniszterelnökség II. osztályának. Ebben egyebek között az alábbiak állnak: "Bajtárs! Hívnék téged, taszítsd el magadtól azt az összekuszált gondolatot, melyet néked ellenfeled bead és ne folytasd már tovább azt a régi és rossz nem német életet. Hanem veszed életedet a német néphez, a jövőben tanul megismerni a német népet és folytasd német életedet becsületesen, nemzetiszocialista módon, a Führer nagy eszméje szerint. — Heil Hitler!" (MOL K 28-209-1944-C-21309.) V. ö.: 256., 307. és a 438. jegyzettel!

- 438/ Hitler a Mein Kampf-ban megfogalmazta, hogy mit is ért a világnézet (Weltanschauung) fogalmán. Póczik Szilveszter szerint "a náciizmus irracionális, metapolitikai utópia, világnézet, amely tévedhetetlen és támadhatatlan", ezért — Hitler szavaival: a "Weltanschauung proklamálja tévedhetetlenségét... egy világnézet sohasem hajlandó egy másikkal osztozni, s így arra sem lehet hajlandó, hogy a fennálló, általa elítélt helyzet fenntartásában közreműködjék, hanem kötelességének érzi ez ellen a helyzet ellen és az egész ellenséges eszmevilág ellen minden eszközzel küzdeni, azaz annak összeomlását előkészíteni...; a világnézet... parancsolóan követeli saját kizárólagos és maradéktalan elismertetését, valamint az egész politikai élet tökéletes átfarmóldását saját elvei szerint... illetéktelen nem tűrheti a korábbi rend képviselőit". (Idézi: Póczik Szilveszter: Fasizmusértelmezések. Bp. 1995. 17. old. Kiemelések tőlem — D. P.).

Hannah Arendt a totalitárius ideológiák természetét vizsgálva hangsúlyozta, hogy azok "azt állították magukról, hogy — eszméik belső logikájuk miatt — ismerik a teljes történelmi folyamat misztériumát (a múlt titkait, a jelen bonyodalmait és a jövő bizonytalanságait)"—majd hozzátette: "mindenfajta ideológikus gondolkodásban három sajátosan totalitárius elemet fedezhetünk fel. Először, az ideológiák, totális magyarázatigényükkel, hajlanak arra, hogy ne azt magyarázzák, ami van, hanem azt, ami ki-alakul, születik és elmúlik. Valamennyi esetben kizárólag a mozgás érdekli őket, vagyis a szokásos értelemben vett történelem. ...mindig a történelemmel foglalkoznak, még akkor is, ha — mint a rasszizmus esetében — látszólag természeti premisszákból indulnak ki. ... A totális magyarázat igénye... ígéri: a múlt teljes magyarázatát, a jelen teljes ismeretét és a jövő megbízható előrejelzését. Másodsor, ebben a minőségben az ideológiai gondolkodás függetlenné válik mindenfajta tapasztalattól, amelytől még akkor sem tanulhat semmi újat, ha olyasmiről van szó, ami éppen létrejött. ... A totalitárius mozgalom propagandája arra is szolgál, hogy a gondolkodást felszabadítsa a tapasztalat és a valóság alól; mindig is arra törekszik, hogy titkos jelentéssel ruházzon fel minden közérdekű, megfogható eseményt, és titkos szándékot gyanítson valamennyi nyilvános politikai cselekedet mögött. ...Harmadsor, mivel az ideológiáknak nem áll hatalmában átalakítani a valóságot, a gondolkodásnak ezt a tapasztalat alól történő felszabadítását sajátos bizonyítási módszerek segítségével végzik el. Az ideológiai gondolkodás abszolút logikai eljárásba rendezi a tényeket, s ennek során valamilyen axiómának elfogadott premisszából indulnak ki, és mindent ebből vezetnek le; vagyis olyan következetességgel járnak el, ami a valóságban sehol sem létezik. ... Az ideológiai érvelés... mozgása nem a tapasztalatból fakad, hanem önmagát gerjeszti, ... mert a tapasztalatból leszűrt és onnan elfogadott egyetlen tényezőt axiomatikus premisszává alakítja át, hogy ettől kezdve azután a további

érvelési folyamatot semmilyen újabb tapasztalat ne érinthesse meg... a tapasztalatok már nem avatkoznak be, és a gondolkodás nem is tanulhat a valóságból" — írta számunkra a nemzetiszocialista propaganda s iskoláztatás titkait is felvillantva H. Arendt. (A totalitarizmus gyökerei. Bp. 1992. 588. és 590–591. old.)

Jól példázza ezt a logikát Hitlernek a történelemtanítás reformjára vonatkozó elképzelése: "Éppen a történelem tanításánál kell az anyagot rövidre szabni. A fő érték a nagy fejlődési vonalak megismerésében rejlik. Minél jobban alkalmazkodunk ehhez a tanításnál, annál inkább remélhetjük, hogy az egyén tudása később előnyére is válik és a köz javát is szolgálja. Nem azért tanulunk történelmet, hogy megtörtént tényeket ismerjünk, hanem azért, hogy benne a jövő és saját népünk létének tanítómestereire találjunk. Ez a célunk. A történelemtanítás csak eszköz. A népi államnak kell arról is gondoskodnia, hogy végre olyan történelmet írjanak, melyben a faji kérdés uralkodó helyet foglal el" — szögezte le a Mein Kampf-ban a leendő vezér és kancellár. (Hitler Adolf: Harcom. II. kiadás Bp. 1937. 313–314. old.); V. ö.: a 307. és a 437. jegyzetekkel!

- 439/ A nyári munkaszolgálat ügyében szintén a birodalmi sémákhoz — s egyben bizonyos Volksbund-előírásokhoz — igazodtak az újverbászi képző vezetői. Ott ugyanis az 1937. évi közalkalmazotti törvény megkövetelte a tanároktól "a párt által támogatott állam akaratának végrehajtását" s azt, hogy álljanak készen arra, hogy "bármely pillanatban fenntartás nélkül védjék a nemzetiszocialista államot". A Führer iránti engedelmességre és hűségre tett eskü mellett — a későbbiekben — csak olyan férfi nyerhetett alkalmazást, aki szolgált az SA-ban, a Munkaszolgálat-ban vagy a Hitlerjugend kötelékében. (W. L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. A náci Németország története. Teleteacher, 1995. 153. old.)

A korábbi évektől eltérően, az 1942–43. év végén, az újabb tanévre jelentkező elsősöktől az ország bármely képzőjében szokásos iratok mellett a népcsoporthoz tartozást igazoló dokumentumot, Volksbund "tagsági díj-igazolást" és "a Volksbund helyi vezetőjének bizonylatát" kellett csatolni "a tanuló nyári szolgálatátételéről". Ezen túlmenően az első osztályba jelentkezőknek 1943 nyarán un. "ki-válogató táborozáson" kellett részt venniük, ahol a Volksbund országos ifjúsági vezetőségének több képviselője is részt vett a válogatásban. Sőt, Huber Mátyás, az országos ifjúsági vezető is "megszemlélte a kiválogató táborozási munkát 1943. szeptember 5-én." (Újverbászi Évkönyv, 1942–43. 8–10. és 46. old.)

- 440/ Lásd ehhez a 257. jegyzetet!

Háború lévén a katonaköteles korú férfiak ki voltak téve a mozgósítás veszélyének az állami szervek részéről a honvédséghez, a népcsoportvezetőség közvetítésével az SS-hez. Amde Basch Ferenc nemzetiségpolitikai megfontolásokból nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a magyarországi németeknek — vagy ahogy ők nevezték: a német népcsoportnak — politikailag megbízható (nemzetiszocialista), saját értelmisége legyen. Ezért, amíg tehetette, a maga hatáskörében mentesítette a tanárokat és a tanítóképzősöket az SS-be toborzástól, ill. az újverbászi tanítóképzés tanárok "polgári foglalkozásukban hagyását", felmentését kérte Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszterétől. Az 1944. februári 316/1944 Lscha számú levelében kérését a "M.N.Sz. iskoláinak igen nagy tanerő hiányával" indokolta, "amely már egyes iskolák működését és fennmaradását veszélyezteti, és német birodalmi tanerők alkalmazásának engedélyezése iránti kérelem előterjesztésére kényszerített" — írta a M.N.Sz. elnöke. (MOL K 28-216-1944-18 131.)

Ennek folytán — az évkönyvek tanúsága szerint — az 1943–44. tanév végéig meglehetősen kevesen vonultak be az újverbászi képzőből az SS-be, ami azért különös, mert egyébként, kiválékpénz az első sorozás alkalmával, éppen a Délvidékről vonultak be a legtöbben a Waffen SS-alakulatokba. A második akció során Basch Ferenc személyesen bűcsúztatta a Újverbásziról indulókat 1943 szeptemberében. (Tilkovszky, 1974. 142. old.) Az évkönyvek adatai szerint az 1940–41. tanévben végzett bácskai illetőségű 10 férfi tanító közül ketten (Újverbászi Évkönyv, 1941–42. 25. old.) az 1941–42-ben végzett 7 tanító közül ugyancsak ketten (1942–43. 35. old.), s az 1942–43-ban végzett 11 tanuló közül heten (1943–44. 32. old.); tehát a három év alatt összesen 11 végzett növendék vonult be az SS-be — s ketten a honvédséghez. Ez körülbelül fele a budai képzőből bevonultatottak számának, de azt nem tudni, hogy ezen túlmenően hány újverbászi tanuló távozott illegálisan az SS-be, csak azt, hogy előfordultak ilyen esetek. A korábban végzettek közül — az intézet tudomása szerint — a három év alatt ötven estek el az SS kötelékeiben harcolva. (A budai német képzőről nem áll hasonló adat a rendelkezésünkre.)

Az ilyen "részidős" — a harmadik, a legnagyobb tömegeket érintő sorozást megelőző — összevétel-seknek csak a Volksbund-vezetés szándékainak értékelése szempontjából lehet jelentősége. Jól mu-tatják e számok ugyanis, hogy miközben a Lendvai utcai vezetés sokat tett — s nem is eredmény-telenül —, hogy befolyása alá vonja a Fery Oszkár utcai állami képző tanulóit, mindvégig tisztában volt azzal, hogy ezek a fiúk DJ-tagságuk ellenére sem olyan megbízhatóak "a népcsoportvezetéség szempontjából", mint az újverbászi "saját" képző ideológiai szempontból homogén hatásoknak kitett, egyértelműen nemzetiszocialista közegben nevelkedett növendékei. Ezért fordulhatott elő, hogy "a népcsoportvezető" lehetősége szerint korlátozta az újverbásziak tényleges bevonulását az SS-be, megbízható "kádereket" kívánván tartalékolni a háború utáni időkre; a budai képző növendékeinek bevonulása elé — az első mozgósítás idején — nem gördített akadályokat. A háborús helyzet romlá-sával az ilyen megfontolások jelentősége a birodalmi vezető körök szempontjából rohamosan csök-kent: a második toborzó akció alkalmával — Basch Ferenc minden tiltakozása ellenére — már a SS-bund aktivistáinak, sőt alkalmazottainak jelentős részét is a frontra vitték, érzékeny károkat okozva ezzel a szervezetnek (Tilkovszky, 1974. 134–135. old.). A harmadik, immár kötelező mozgósí-tás során pedig — különösen, ha egyben az adott terület kiürítésével egyidejűleg történt — minden korábban besorozott, ill. megfelelő korú férfi tényleges bevonulatására törekedtek az erre illetékes SS-hatóságok. Valószínűleg ez történt Újverbáson is — hacsak egy gyors szovjet előrenyomulás vagy egy váratlan partizánakció révén időzavarba nem kerültek —, s így a képző megfelelő korú ta-nárai és 17. életévüket betöltött diákjai "a totális mozgósítás" révén a Waffen SS soraiban folytatták háborús pályafutásukat... Végeredményben így módon sokkal több katonát biztosíthattak a német ármádianak, mint a budai képző növendékei... (A bizonytalan megfogalmazás oka, hogy a rendelke-zésünkre álló forrásokból csak annyit sikerült kiderítenünk, hogy Újverbász 1944. október 8–25. kö-zött került szerb, ill. szovjet kézbe, de a pontos körülményekről halgatnak köteink: Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. Bp. 1975. 198. old.; Reszneki Zákó András: Őszi harcok 1944. Az 1944. évi magyarországi októberi katonai eseményekről és ezek előzményeiről. Bp. 1991. 88–91. old.; Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásá-ban és megszállásában 1941–1945. Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek népfelszabadító háborúja történetéhez. Budapest–Belgrád, 1986. 476–479. old.; Hans Friessner: Árulások, veszített csaták. Bp. 1992. 132–164. old.)

- 441/ "A Volksbund országos ifjúsági vezetője az igazgatóval egyetértően Barbatschi Károlyt, intézetünk zeneoktatóját bízta meg az NS-fiúotthon vezetésével, míg az NS-leányotthon vezetőjeként Gunesch Ilona gyakorlóiskolai tanítónő kapott megbízást" — olvashatjuk az 1943–44. évi évkönyv 41. oldalán.
- 442/ A "Nevelés és edzés" fejezetcím is arra utal, hogy a hitleri elképzeléseken alapuló nevelési rend-szerben kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a testi nevelésnek: "A népi állam nevelő munkásságát ne csak az abszolút tudás besúlykolására fordítsa hát, hanem elsősorban az egészséges test képzésé-re. Csak másodsorban következze a szellemi képességek fejlesztése; e téren is a jellemképzés, kü-lönösen az akaratérő, elhatározóképeség és a felelősségérzet kifejlesztése a legfontosabb és csak utoljára a tudományos kiképzés. ...a tudományosan kevésbé képzett, de testileg egészséges, hatá-rozott jellemű ember, telítve határozottsággal, akaraterővel, sokkal értékesebb a népközösség szá-mára, mint a szellemes nyápic" — írta a Mein Kampf-ban, kedvenc gondolatát kétszer is nyomatóko-sítva Hitler. (Harcom, 310. old. Kiemelés tőlem — D. P.)
- 443/ Ez esetben is a birodalmi modell érvényesült: 1936. december 1-jén ugyanis Hitler rendeletileg a Hitlerjugenddel nyilvánította az egyetlen legális ifjúsági szervezetnek: "... A Német Birodalom területén a német ifjúság egészét a Hitlerjugend keretein belül szervezik meg. A német ifjúság a családi és is-kolai nevelés mellett fizikai, szellemi és erkölcsi nevelésben fog részesülni... a Hitlerjugend által." (Idézi Shirer, 1995. 155. old.) Magyarországon — "a német népcsoporton belül" — a DJ tört ugyanre-a re szerepre (V.ö.: 324. jegyzettel!), ami természetesen nem találhatott megértésre a VKM-ben, amely a tankerületi főigazgató révén követelte az önálló iskolai önképzőkör és az ifjúsági sportkör megalakítását, a vonatkozó általánosan kötelező szabályok betartását. "A miniszteri döntés értelmé-ben tanulóink DJ-munkásságának ezen két kötelezően előírt ifjúsági egyesületen kívül kell lefolynia" — olvashatjuk az évkönyvben, ahol egyben azt is tudatják, hogy "a tanév rövidsége miatt" a miniszte-ri döntés végrehajtása elmaradt... (16. old.)

- 444/ A nemzetiszocialista nevelőotthon, a bajtársi körök és a nyári munkatáborok tevékenységét is a birodalmi példák nyomán alakították. Újverbáson. Koltai István — már idézett kötetében — beszámol arról, hogy a birodalomban "kötelezik a Tanítóképző Főiskola hallgatóit, hogy a főiskola sokoldalú életét ne csak a tudományos oldaláról ismerjék meg, hanem vegyenek részt a közös gyűléseken, ünnepségeken, tanulmányi kirándulásokon, táborozásokon. Különösen a táborozásokat emelik ki. ... Megkívánják továbbá, hogy a birodalmi teljesítményversenyeken, gyárszolgálatban, az aratási segélynyújtásban vagy határvidéki szolgálatban is ott legyen a tanítójelölt. Az új néptanítótól népkö-zösségre irányuló zárt személyiséget várnak, s azért a hallgatóságnak olyan életformáját alakították ki, amelyben az ilyen személyiség kibontakozhatik. Ez az életforma az ún. 'Kameradschaft'. ... A hallgatóság együttélése a bajtársi házakban az önfegyelműzésen, önkormányzaton épül és a 'Führer-Prinzip' jut benne kifejezésre. A szigorú, katonai jellegű fegyelem nem rájuk kényszerített, hanem az ifjak szabad elhatározásából született, amit a katonai sportokban való részvétel alakított ki minden külső beavatkozás nélkül /továbbította reflexió nélkül Koltai István vendéglátói állítását — D. P./.
- Az otthonokban a befogadóképességhez mérten, 40-60 hallgató lakik együtt. Vezetőik útján maguk gondoskodnak ellátásukról, maguk állítják össze házirendjüket. A vezérek szigorúan őrködnék, hogy a hallgatók munkájukat pontosan elvégezzék, hogy rendszeresen járjanak előadásokra, és hogy a 'Studentenschaft' megmozdulásaiban tevőlegesen részt vegyenek. De a vezetettek is figyelemmel kísérik a vezetőt. ... A Tanítóképző Főiskolákon a hallgatók tehát nemcsak megismerik a nemzetiszocialista világnézetet, elveket, nevelésmódokat és eszközöket a tanítás útján, hanem él-ményeiken, tapasztalataikon, egyéni közreműködésükön keresztül át is élik azokat. ... A politikai ne-velés és a hozzá kapcsolódó jellemalkotás mellett a tanítóképzésben a testi nevelés az első, ... a második helyet a tudományos kiképzés foglalja el — összegezte tapasztalatait — az NS-nevelőotthonok jelentőségét, funkcióját is megvilágítva — Koltai István. (Koltai, 1941. 70–71. old. Ki-emelés tőlem — D. P.)
- 445/ A tankerületi főigazgató a fiú NS-nevelőotthon létesítését "az 1944. március 7-én kelt L779-1/1943-44. számú rendeletével engedélyezte" — olvashatjuk az évkönyv 41. oldalán, annak magyará-zata nélkül, hogy a de facto szeptembertől működött nevelőotthon tevékenységét vajon miért csak az áprilisi tanévzárás előtt néhány héttel engedélyezték. Az ügy elhúzódsáról referál dr. Balogh Ányos tankerületi királyi főigazgató 1944. február 12-én 4 T-63/1943–44. sz. VKM-nek írt jelentése, melyben jelezte: "már a múlt évben megállapítottam, hogy a tanulóotthonok napirendje kifogásolható." (MOL K 502-1937-44-1-10. Újverbász 93 374/44.)
- 446/ A beszámoló szerint az NS-nevelőintézetek tevékenysége hasonlatossá vált a birodalmi politikai és ifjúsági vezetőképzőintézetekben (Hitler Adolf-iskolákban), azok internátusaiban folyó munkához. Lásd erről: Tóth B. Zoltán: A németországi politikai és ifjúsági vezetőképző-intézetek. Magyar Tanító-képző, LVII. évf. 1. sz. (1944. január) 3–15. old.
- A DJ-szervezetnek az iskolától valamelyest független NS-nevelőotthonokban való működése koránt-sem volt konfliktusoktól, negatív következményektől mentes. Erre utal az évkönyv, amikor a könyvtári munkáról szólván megállapítja: "Ami a gazdag tartalmú ifjúsági könyvtárunknak a tanulók részéről történt kihasználását illeti, az olvasókedvnek már az utolsó előtti iskolai évben észlelt alacsony állása a most lezárt évben látszólagos még fokozottabb mértékben ismétlődött. Míg az 1942/43. tanévben egy-egy fiútanulóra átlagosan még 5,25 olvasott könyvtári könyv esett..., addig az idei statisztikai számítás a fiúknál csak 4,22... átlagszámot eredményezett. ... A DJ-munkásság és mindkét NS-nevelőotthon... különleges nevelési módszerei a tanulókban a könyvtári könyveink alapján való ön-művelése tekintetében akadályt jelentenek, miután egyfelől szellemi és világnézeti kiirányításuk na-gyon is egyoldali, másfelől pedig alig marad idejük ahhoz, hogy kényelmesen és zavartalanul köny-veket is olvassanak." (16. old. Kiemelés tőlem — D. P.)
- 447/ Újverbázi Évkönyv, 1943–44. 42. old.
- 448/ Uott, 43. old.
- 449/ Uott, 16–17. old.
- 450/ 1943. november 19-én történt, hogy "Dr. Goldschmidt György népcsoportvezető-helyettes és egy-ben iskolaalapítványi elnök, továbbá Spreitzer József mérnök, bácskai területi vezető és a Volksbundnak még több magas tisztségviselője Dietrich v. Jagowval, a Német Birodalom budapesti követével s annak kíséretével együtt meglátogatta az intézetet és mindkét nevelőotthont" — áll az évkönyvben. (Uott, 5. old. Kiemelés tőlem — D. P.)

- 451/ Az 1940–41. évi és az 1941–42. évi évkönyvek még Újvidék "magyar megszállásáról" írtak (8. és 5. old.), majd a későbbiekben e vonatkozásban alkalmazkodtak a hivatalos magyar terminológiához.
- 452/ Ilyen viták voltak az ifjúsági egyesületek, az NS-nevelőthotok, a tankönyvek, a magyar nyelvtanítás s az övönői tanfolyam ügyeiben, ill. az államilag támogatott tanulói létszám s az évfolyamok száma ügyében. Lásd erről: Uott, 7., 8., 16. és 43. old., valamint: MOL K 502-1937-1944. 1-10. Szászrégen; valamint a 462. jegyzetben!
- 453/ "Ezáltal az iskola vezetősége számára lehetetlenné vált, hogy az összes tanulókat vásár- és ünnepnapokon de. 11 óra előtt valamilyen ünnepségre avagy otthon-munkásságra összehozza" — olvashatjuk az évkönyvben. (Uott, 9. old.)

454/ Uott, 9. old.

455/ Uott.

- 456/ A különös fordulatokban, eseményekben gazdag magyar történelem egy eddig meglehetősen kevésbé ismert, egyszerre tragikus és bizarr mozzanata volt az 1944. március 20-án az ország közoktatási intézményeiben — a VKM 821/1944. eln. sz. rendelete alapján — megrendezésre került Kossuth-émlékünnepségek esete (BFL VIII. 130. a. /a. a 6503/1943 —44. főigazgatói körlevélben).

Az ünnepségeket elrendelő miniszteri intézkedés a minisztertanács 1944. január 25-i határozatához kapcsolódott, mely szerint "tudomásul vették a tárcanélküli nemzetvédelmi propaganda miniszter úr" tervezetét "az 1944. évi Kossuth-megemlékezésekre vonatkozóan. A jegyzőkönyvhöz csatolt programtervezet szerint "az ünnepségek vezető gondolatai a következők lennének:

I. A függetlenség és szabadság gondolata.

II. A magyar ellenállás gondolata.

III. Az alkotmányosság, a jogegyenlőség és a népi politika gondolata.

Érzékeltetendő: a honvédség megerteremtése és dicsősége, valamint Kossuth nagyvonalú nemzetiségi és közép-európai koncepciója, továbbá a pánszláv veszéllyel szembeni állásfoglalása." A törvényhozás és a kormány feladatát összegezve a tervezet leszögezte:

1. Kívánatos lenne, hogy Kossuth halálának évfordulóján, 1944. március 20-án, az országgyűlés mindkét háza ünnepi emlékülést tartson.
2. Kívánatos lenne, hogy az ünnepi ülés után a két ház küldöttsége megjelenjen a Kerepesi temetőben, és ott koszorút helyezzen el Kossuth Lajos sírjára.
3. Kívánatos lenne, hogy a m. kir. kormány az országgyűlés két házának küldöttsége után ugyancsak megkoszorúzza a sírt.
4. Az évforduló napján a budapesti Deákterti evangélikus templomban Kossuth-émlékistentisztelést tartatik, amelyen kívánatos lenne, hogy a kormány hivatalosan képviseltesse magát." (Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. /Közreadta: Ádám Magda, Juhász Gyula és Kerekes Lajos/ Kossuth Könyvkiadó 1959. 442–443. old.) A tervezetben felsorolt "ünnepségek a német megszállás miatt nem kerültek megrendezésre"— tudósít Glatz Ferenc Hóman Bálintról írt tanulmányában. (Glatz, 1988. 327. old.) Mindazonáltal — a budai német és magyar nyelvű tanítóképzők s az újverbászi képző évkönyveinek tanúsága szerint — az említett VKM-rendelet valószínűleg nem került visszavonásra, hiszen akkor aligha fordulhatott volna elő, hogy az intézmények vezetői kötelességüknek érezzék a számadást az előírt megemlékezések abszolválásáról.

Az így előállt helyzet meglehetősen különös voltát érzékelteti, hogy a Népszava méltán híres 1941. karácsonyi számában (december 25-én) Bajcsy-Zsilinszky Endre "Kossuth és a magyar külpolitika" című cikkében a volt kormányzó-elnököt egyértelműen külpolitikai kontextusban ajánlotta a magyar közvélemény figyelmébe. "Elismerem, hogy az 1920-as évek elején, a forradalom után Széchenyi eszmévilága volt az a belső megerősödés, kiegyensúlyozódás, művelődési felépülés gondolata és szüksege, amelynek irányadónak kellett lenni. Fájdalom, inkább csak sokat beszéltünk Széchenyről, de igen keveset tettünk e hűsz év alatt az ő szellemében. Most azonban a magyar sors olyan fordulat elé érkezett, amikor haza kell hívunk hűszéves szellemi származékából Széchenyi István nemes és nagy ellenfelét, Kossuth Lajost. ... az ő szép, bölcs, hagyományt és korszellemet zseniálisan összeolvasztó alkotmányreformja, az ő nagy szociális reformja a jobbgátság eltörléséről és a magyar parasztság földtulajdonba helyezéséről, az ő messzeteintő nemzetiségi és a Duna-völgyi népeket összehátróítani kívánó európai politikája és mindennek fölött az ő életmentő nagy merészsége, hogy a

nemzet örök életéért, az ország függetlenségéért és integritásáért fegyverbe szólította a Szent István-i birodalom fiait, a lángeszű ihlet, mely megérezte, hogy bármennyire is bizonytalan a harc kimenetele, de nem hozhat végleges bukást egy nagylelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkel szemben is, egy évezredes nagy nemzeti küldetésért és az emberi szabadságért ... ez a Kossuth Lajos lassan-lassan újból betölti a magyar lelket ihlettel, elszántsággal, helytállással" — írta meglehetősen egyértelműen Bajcsy-Zsilinszky Endre.

A minisztertanács által elfogadott, valamivel kevésbé egyértelmű — gondoljunk "a pánszláv veszélyre" vonatkozó utalásra — határozat ellenére a németek s a németbarát kortársak, közöttük Hóman Bálint is a Bajcsy-Zsilinszky-féle intenciókat figyelembe véve értékelték a tervezett Kossuth-ünnepségek politikai "üzenetét". 1944 nyarán a német megszállás körülményeiről írt feljegyzésében az exminiszter-történész a következőket rögzítette: "Időközben a magyar társadalom széles rétegeiben igyekeztek felelős és felelőtlen közegek azt a biztos hitet mérlegelni, hogy csak hónapok kérdése a teljesen megvert és elgyengült német hatalom összeomlása, s így a mi utunk csak a minket minden körülmények közt megvédelmező angolszászok felé vezethet. ... Eddig még nincsenek pontos és összegyűjtött hiteles értesüléseim arról, mit és hogyan terveztek, de számos tünet, aminő például a sátorlajújhelyi és kassai kommunista foglyok lázadása és kitörése a börtönből, a kárpátaljai partizánok több kísérlete stb. valószínűvé teszi, hogy Kossuth Lajos halálának március 19-i (valójában 20-i — D. P.) és a magyarországi proletárdiktatúra március 21-i évfordulóján terveztek valami megmozdulást. A tervezett szabotázs nyomaira több gyárban rájöttek. A német csapatok e szerint — s német felfogás szerint — az utolsó percben, mint mondják, a 13. órában akadályozták meg azokat a súlyosabb eseményeket, melyek nyomán a magyar föld mindenestre vérbe borult volna, mert ez esetben nem lehetett volna kedves oláh, horvát,őt szomszédainkat visszatartani attól, hogy a német katonákkal együtt lépjenek magyar földre" — állította Hóman Bálint. (Közl.: Glatz, 1988. 320–321. old., V.ö.: Szabad György: Kossuth politikai pályája —ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Kossuth — Helikon Könyvkiadók, 1977.)

Igy állt elő a bizarr helyzet: a megszállást a Kossuth-ünnepségek megakadályozásához (is) időzítő német katonák esetenként — a 20-án, hétfőn, (21-én kedden?) az utolsó két tanítási órában megtartott — megemlékezések hangjait hallhatták kiszűrődni az ország iskoláiból, így a Fery Oszkár /Kiss János altábornagy/ utcai épületből is. ... (Évkönyv, 1943–44 3. old.) Az újbírbási tudósítás csak az előírásról szól — a történetekről hallgat.

457/ MOL K 28-216-1942-29165.

458/ Újbírbási Évkönyv, 1942–43. 48–50. old. és 1943–44. 43. old.

459/ Lux Gyula az 1941–42. és az 1942–43. tanév végén volt "képesítő vizsgálati elnök" Újbírbáson.

460/ MOL K 502-1937-44-1-10. Újbírbász 93 374/44. (Kiemelések tőlem — D. P.)

Lux Gyula álláspontját V. ö.: a 92. és 367. jegyzetekben foglaltakkal!

461/ A kultusz-kormányzat általában nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy kontrollálja a nemzetiségi tanító-képzőkben folyó magyar nyelvoktatást. E célból 1944. március 31-én Fekete József tanfelügyelő vizsgálta a Fery Oszkár utcai német tannyelvű képző munkáját. Véleményéről sajnos nem áll forrás rendelkezésünkre, de tudjuk, hogy a Lux Gyula vezette intézet ilyen irányú tevékenységét rendkívül pozitívan értékelté április 20-án Dr. Loczka Alajos tanügyi főtanácsos, a képesítő vizsga elnöke: "külön kiemelte azt a tényt, hogy a jelöltek mind a német, mind pedig a magyar nyelvben tökéletes jártasságot mutattak be". (Évkönyv, 1943–44. 9. old.)

Véleménye különösen fontos lehetett az őt delegáló v. Fraknóy József tankerületi királyi főigazgató-nak, aki 6044/1943-44. számú 1944. március 21-i körlevelében a következőket írta: "További eljárás és szigorú alkalmazkodás végett a következőkről értesítem Igazgató Urat...: A magyar nyelv védelme. — Az évekkel ezelőtt az erős nemzeti lelkiülettel és eszményi lelkesedéssel elkezdett harcot a magam részéről állandóan folytattam nyelvünk védelme ügyében. Legutóbb az 1942/43. tanév elején tartott igazgatói értekezleten a nyelvvédelmi táblákkal kapcsolatosan felhívtam a figyelmet a helyes magyarság meggyökereztetésére és az idegenszerűségek elkerülésére legcélravezetőbben alkalmazható nyelvvédelmi táblák használatára. Az év végi igazgatói megbeszélések során a nyelvhelyesség tanítása ismételten szóba került, mert ez a tevékenység nem lehet egyszeri feladat, hanem folytonos, állandó éberséget, figyelmet és körültekintést igénylő tevékenység, aminek tanításonk folyamán sohasem szabad elhanyagolnia, hanem még a nem szorosan vett nyelvi órákon kívül a természetudományi és mennyiségtani órákon is hatnia kell. Ezzel kapcsolatosan újból figyelemztetek...

minden tanárt, hogy a nyelvboltásokat, nyelvhelyesség elleni vétségeket minden alkalommal ki kell igazítani. Külön nyomtatékkal felhívom az Igazgató Úr figyelmét arra, hogy a VKM.56.700/1941. sz. rendelete értelmében az Évkönyvet kiadó iskolák nyelvvédő tevékenységükről ... az Évkönyvben tegyenek közzé rövid beszámolót." (BFL VIII. 130. a. 1.) Érthető okokból a német nyelvű képző Évkönyvéből hiányzik az említett beszámoló...

462/ MOL K 502-1937-44-1-10. Újverbasz 93 374/44.

Lux Gyula tanfelügyelői jelentése alapján Dr. Balogh Ányos — tankerületi királyi főigazgató, a viszszaosztott Bács-Bodrog vármegyei területekkel foglalkozó újívidéki II-fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség vezetője — 1944. február 12-én 4 T-63/1943-44. sz. "bizalmas" jelzésű felterjesztéssel fordult a VKM-hez. Ebben Lux Gyula véleményét osztva a következőket írta:

"1. A tanítóképző liceum nevelési és tanítási eredménye szempontjából aggályosnak tartom a nemzetiszocialista NS-tanulóotthonok szellemét és nevelési rendjét. ... inkább akadályozzák, mint elősegítik az iskolai nevelés és oktatás eredményeinek kibontakozását. ... Maga az a tény, hogy a tanulóotthonok vezetői az iskolák igazgatóitól függetlenek, lehetőséget nyújt arra, hogy a tanulóotthon a tanulók iskolai kötelezettségeit figyelembe nem véve túlterhelje a tanulókat és ... feladatát a nemzetiszocialista szellem mennél erőteljesebb kifejezésében lássa. Tisztelettel javaslom... méltóztasson érvényt szerezni az 54 123/1941. sz. rendelettel kiadott tanulóotthoni Rendtartás 2/4. bekezdésében foglaltaknak, és méltóztassék kötelezni az NS-tanulóotthonok vezetését, hogy... a Rendtartásban foglaltakhoz minden tekintetben — a napirend tekintetében is — szigorúan alkalmazkodjanak, és a napirendet jóváhagyás végett terjesszék fel hozzám.

2. ...aggályosnak tartom az említett tanítóképző intézet magyar nyelvű tanításának eredménytelenségét. ...A tanári kar tagjainak egy része nem tud magyarul, így a nevelési és tanítási gyakorlatok óráit ellátó két tanár sem. ...ez a körülmény súlyos hátrányt jelent a magyar nyelvi tanítás eredményesség szempontjából, de a gyakorlati tanítóképzés szempontjából is..."

A VKM 1944. III. hó 28-án válaszolt a felterjesztésre: "... további eljárás céljából értesítem a következőkről: 1. A Magyarországi Németek Szövetségének elnökét az un. nemzetiszocialista nevelőotthonok részletes napirendjének bemutatására felhívtam. ...2. A magyar nyelv tanítással kapcsolatban irányadó szempontul állapítom meg, hogy az intézetben képesítést csak azok a tanítók nyerhessenek, akik a német tanítási nyelvű népiskolákban a magyar nyelvnek — mint kötelező tantárgynak — sikeres oktatására képesek. Erről a képesítő vizsgálatok elnökét a Cím a jövőben a vizsgálatok előtt tájékoztassa. 3. Addig is ... a tanulmányi felügyelő által ajánlott magyar nyelvgyakorló órák bevezetését a magam részéről is támogatni kívánom... 4. Az intézet magyarul nem beszélő tanárainak a magyar nyelv elsajátítására irányuló törekvését az iskolalátogatások alkalmával a Cím tapintatosan és jóindulatú meggyőzés formájában állandóan szorgalmazza."

A fenti instrukciókra reagálva Fiedler Konstantin igazgató 1944. április 21-én a 1031/1943-44. sz. felterjesztésében az alábbiakat javasolta a tankerületi főigazgatónak: "1. Rendelje el a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr, hogy az újverbaszi alapítványi német tanítóképző intézet mindazon növendékei, akik nem magyar tannyelvű polgári iskolából avagy gimnáziumból vették fel az intézetbe, az 1944-45. tanév megkezdése előtt legalábbis egy hónappal korábban kötelesek az iskola székelyén tisztán csak abból a célból megjelenni, hogy ezen hónap alatt kisebb csoportokba osztva (5-6 tanuló egy csoportban), naponta délelőtt 3 tanítási órában magyarul jól tudó tanárok vezetésével állt magyar nyelvgyakorlatokat folytassanak.

2. Szólítsa fel a vallás és közoktatásügyi Miniszter Úr a Magyarországi Németek Szövetségének vezetését, hogy erre a célra állítsa az iskola rendelkezésére valamennyi erre alkalmas tanterjét, akik aztán kötelesek lesznek a felügyeletem alatt és az én utasításom szerint a magyar nyelvű nyelvgyakorlatokat vezetni. A tanév tartalma alatt ilyen nyelvgyakorlati tanfolyamok ... a tanulóknak és a tanároknak túl nagy elfoglaltsága s a magyar szakos és magyarul jól tudó tanároknak való hiány miatt nemigen volna keresztülvihető" — írta az igazgató.

Az újabb felterjesztés nyomán vita alakult ki a VKM VI. és VIII. 3. ügyosztályai között arról, hogy vajon a szünetben avagy a tanítási év során megoldandó-e a magyar nyelvoktatás színvonalának javítása, majd az 1944. évi képesítő vizsgálati elnök, dr. Petrőczy István jelentése alapján — mely szerint "a magyar nyelv eredményesebb tanítása érdekében pontos módszertani utasítást adott az intézet tanári testületének" —, egyelőre a kérdést levették a napirendről (szepember 18.), majd október

- 11-én az ügyet határidőig (1945. március 1-jéig) ad acta helyezték; hogy azután rövidesen a bevonuló szerb partizánok, ill. a szovjet csapatok tegyenek pontot az egész ügyre. (Uott.)
- 463/ Ifjabb dr. Lux Gyula és Lux Emil visszaemlékezése szerint, édesapjuk — kortársai többségéhez hasonlóan — csak részben érzékelte, hogy mit hoz, hozhat a közeljövő Magyarország s német nemzetiségű polgárai számára.
- 464/ Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Interjú egy filmsorozathoz. Bp. 1982.; Uő.: Zsákutca. Bp. 1985.
- 465/ Az 1944. év históriája. (Szerk.: Glatz Ferenc) História évkönyv. 1984. 5. old.
- Lásd ehhez pl.: Magyarország 1944-ben. (Szerk.: Orbán Sándor) Kossuth Könyvkiadó, 1984.; Magyarország 1944. I. köt., Német megszállás. (Szerk.: Vargyai Gyula és Almási János), II. köt. Üldöztetés — embermentés. (Szerk.: Szita Szabolcs), III. köt. Fejezetek az ellenállás történetéből. (Szerk.: M. Kiss Sándor) Bp. 1994.; Mementó. Magyarország 1944. Kossuth Könyvkiadó, 1975.; Ormos Mária: Nácizmus-fasizmus. Bp. 1987. 504–508. old.; Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Kossuth Könyvkiadó, 1978.; Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944. Bp. 1981.; Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Kossuth Könyvkiadó, 1966.; Vigh Károly: Ugrás a sötétbe. Bp. 1984.; "Szálasi naplója". A nyilas mozgalom a II. világháború idején. (Írta, összeállította: Karsai Elek) Kossuth Könyvkiadó, 1978.; Karsai Elek–Karsai László: A Szálasi-per. Reform, 1988.; Karsai László–Molnár Judit: Az Endre–Baky–Jaross per. Cserépfalvi, 1994.; Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16–1945. április 4. Kossuth Könyvkiadó, 1974.; Randolph L. Braham: A magyar holocaust. I–II. Bp. 1988.; Stark Tamás: Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után 1939–1955. Bp. 1995.; Holocaust, Magyarország 1944. (Szerk.: Ságvári Ágnes) Bp. 1994.; stb.
- 466/ BFL VIII. 132. a. 3.
- 467/ A fennmaradt írásbeli beszámolókat — melyek egy részét szóban is ismertették az értekezleten, s melyek igencsak különböző színvonalúak, — lásd a jegyzőkönyv mellékletében. (Uott.)
- 468/ Kuhár Miklós tanár úr beszámolójában megállapította, hogy a testnevelési osztálytermi órák "a mi intézetünkben is megvalósíthatók... bár nehezen, mert több tanterem egyúttal dolgozószobául szolgál és nem padokkal, hanem íróasztalokkal van ellátva". Lásd: uott.
- 469/ A levetekiképzéssel kapcsolatban lásd: a 313., 319., 321., 326. és a 331. jegyzeteket!
- 470/ BFL VIII. 132. a. 3. Az 1944. január 24. jegyzőkönyvben. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 471/ A főigazgató álláspontjának értelmezéséhez talán célszerű felidézni, hogy v. Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök is a következőket írta a Magyar Katona Újság 1944. január 1-jei számában: "A háború vége semmi esetre sem tőlünk függ, mint ahogy nem függött tőlünk annak idején a kezdete sem... Eppen olyan kevésbé függ tőlünk a béke elérése... Az ilyen nemzeti erőket felrölő békevágy által elpusztulnánk... ha bátran kitartunk, mindent megnyerhetünk..." — állította önmagát vagy olvasóit biztatva, ámitva a profi katonapolitikus. In.: Az 1944. év históriája. 7. old. A januári krónikában. (A krónikákat írták: Pók Attila, Sipos Péter, Szabó Róbert, Szöcs Gábor.)
- 472/ Fraknóy főigazgató még az 1944–45-ös tanévvel kapcsolatos instrukcióiban is igyekezett — a helyzet megkiváncsítgatni a katonai, politikai elvárások teljesítése mellett — az oktatás színvonalának megőrzésére ösztönözni kollégáit. Lásd pl. az 550/1944–45. sz. 1944. szeptember 22-i körlevelet! (BFL VIII. 130. a. 1.)
- 473/ Uherkovich professzor úr sajnos nem emlékezett az ügyre. A Kúria ítéletében olvasható becsületsértést akkor követhette el valaki (az 1914. évi XLI. tc. szerint), "ha a sértés feltűnően durva" volt, s "ha a törvény által alkotott testület, bizottság, vagy tagja, hatóság, közhivatalnok, törvényesen bevett vagy elismert vallásfelekezeti lelkesítő és a sértés hivatásuk gyakorlására vonatkozik". Ez esetben "a büntetés hat hónapig terjedő fogház" büntetés lehetett. Igazságügyi Zsebtörvénytár. Bp. 1936. 1296. old.
- 474/ BFL VIII. 132. a. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 475/ Uott. Lásd az április 3-i jegyzőkönyvben; Évkönyv, 1943–44. 7. old.
- 476/ BFL VIII. 130. a. 1/a.
- 477/ Lásd ehhez Évkönyv, 1943–44. 3. old.; BFL VIII. 132. a. 3. Az április 3-i jegyzőkönyvben. A magyar képzőben az előirt napon, március 20-án tartottak "kegyeletos megemlékezést Kossuth Lajos halálának 50. évfordulója alkalmából". A Budapesti M. Kir. Állami Liceum és Tanítóképző-Intézet

- Évkönyve az 1943–44. tanévről. Szerk.: Padányi-Frank A. Bp. 1944. 11. old. (a továbbiakban: Magyar Évkönyv)
- 478/ Kiszler József, Klock Ferenc visszaemlékezése alapján.
- Dr. Stupeckzy Emil 1996. december 19-i levelében a kötet első kiadását olvasván, pontosításként írta: "Nagyon jól emlékszem 1944. március 19-ére. ... Nem láttam semmiféle német járművet. Igaz, délután átmentem Pestre, s az ácsorgó villamosról láttuk a felvonuló homokszínű német járműveket." — Mindebből valószínűsíthető, hogy a német képző diákjai délután láthatták a képző épülete előtt a német harci járműveket.
- Annak érzékeltetésére, hogy az ország német megszállása még az egyértelműen németbarát politikusokból sem feltétlenül váltott ki lelkesedést, sőt megrendülést okozhatott, Hóman Bálint exminiszter E. Veessenmayerhez írt, 1944. március 27-i leveléből idézzük: "Mélyen megütközve azon a megaláztatáson, amelyet a magyar nemzetnek — mégpedig legszélesebb néprétegeiben érdemtelenül — tapasztalnia kellett, és aggódva hazám és honfitársaim sorsa felett, engedem meg magamnak, hogy rámutassak néhány körülményre, amelyet a szövetséges és baráti birodalom felelős vezetői és hatóságai ... soha sem volna szabad, hogy figyelmen kívül hagyjanak. Az a tény, hogy a német hadsereg ide bevonult, a magyarságot a lelke mélyéig megrendítette. Ugyanígy mélyen érintette a magyarokat az a tény is, hogy a német hatóságok, a magyar jog és alkotmány értelmében: jogtalanul hoztak konkrét intézkedéseket... Mind német, mind magyar részről törekedni kell, hogy Magyarország mielőbb megváltást nyerjen ebből a megalázott helyzetéből..." — írta, addigi politikája ellehetetlenülését érzékelve Hóman Bálint. (Világosság, 1994/2. sz. 70. old.; lásd ehhez: Glatz, 1988. 304–328. old.; Ormos, 1987. 506–507. old.)
- 479/ A 6434/1943–44. sz. körlevelet lásd: BFL VIII. 130. a. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 480/ A 7035/1943–44. sz. főigazgatói utasítást telefonon közölték az egyes intézményekkel 1944. március 31-én. (BFL VIII. 132. a. 3.)
- 481/ Hivatalos Közlöny, 52. évfolyam 7. sz. 129. old.
- 482/ BFL VIII. 132. a. 3. Az április 3-i jegyzőkönyvben.
- 483/ Hivatalos Közlöny, 52. évfolyam 8. sz. 154–155. old.
- 484/ BFL VIII. 130. a. 1.
- 485/ Évkönyv, 1943–44. 7–9. old. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- 486/ Lásd erről a VKM 8333/1944. sz. rendeletét "a tanítóképző intézet V. éves növendékeinek tanítói gyakorlatra bocsátása tárgyában". (Ez a rendelet is az 1939:II tc. 168. paragrafusában foglalt felhatalmazásra hivatkozott.) Hivatalos Közlöny, 52. évfolyam 4. sz. 81–82. old.
- 487/ Honvédelmi Törvény. Id. 433. old.
- 488/ Dr. Uherkovich Gábor, dr. Koltai Istvánné, ifj. dr. Lux Gyula, dr. Werger Márton, Rieder Antal, Beck János és mások visszaemlékezése szerint.
- 489/ M. Werger: Das Königl. Ungarische Staatl. Lyzeum für Deutsche Lehrerbildung in Budapest (1939–1944). 4 teil. Unsere Post, Stuttgart 34. Jg. No. 19. 16. 9. 1979. 4. s.
- 490/ Lásd uott. s a 488. jegyzetben felsoroltakat, valamint Évkönyv, 1943–44. 13. old.
- 491/ Magyar Évkönyv, 1943–44, 11. old.
- 492/ BFL VIII. 130. a. 26.
- 493/ MOL K 502-1934-44-1-10. (92 925/1944. Kiemelés tőlem — D. P.)
- 494/ Uott.
- 495/ Az átadási-átvételi jegyzőkönyvet, valamint a Lux Gyula nyugdíjaztatásával kapcsolatos dokumentumokat a Lux fivérek bocsátották rendelkezésünkre. Köszönet érte.
- 496/ Koltai István önéletrajztól özvegye bocsátotta rendelkezésünkre. Köszönet érte.
- 497/ A volt növendékek véleményét a kérésünkre, illetve Uherkovich professzor úr kérésére számunkra küldött leveléből idézzük. A leveleket fordították: Szókéné Németh Noémi, Szentváry-Lukács Erika III. éves hallgatók.
- 498/ A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve 1869–1969. 83. old.
- 499/ Az "igazgatóság székhelyéről" Uherkovich Gábor, a Lux fivérek s Koltai Istvánné visszaemlékezéséből, valamint a fentiekben már idézett 1944. október 14-i átadási-átvételi jegyzőkönyvből tudunk.
- 500/ Lásd erről a 9150/1944. sz. VKM-rendeletet s annak végrehajtási irányelveit. Hivatalos Közlöny, 52. évfolyam. 16. sz. 317–318. old.; továbbá 17. sz. 350–354. old.

- 501/ A Padányi-Frank elképzeléseit tartalmazó feljegyzést (1944. május 26.), valamint az arról szóló jelentést, hogy a képző mely intézményekben tanított október folyamán, lásd: BFL VIII 130. a. 1.
- 502/ Uherkovich Gábor 1993. december 28-i leveléből.
- 503/ Hivatalos Közlöny, 52. évfolyam. 21. sz. 418–419. old.
- 504/ Werger Márton a fentiekben már idézett cikksorozatából, a 4., ill. az 5. részből *Unsere Post Stuttgart* 34 Jg. No. 19. 16. 9. 1979.; továbbá No. 20. 30.9.1979.
- 505/ Kardeván Péter felvilágosítása — Miskolci Éva gyűjtéséből.
- 506/ A Budapesti Állami Liceum és Tanítóképző-Intézet Évkönyve az 1945–46. tanévről. Szerk.: Szabó Béla, Bp. 1946. 1. old.
- 507/ A harmadik SS-sorozat történetét Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon* című műve alapján ismertetjük (Kossuth Könyvkiadó, 1974. 145–177. old., az idézetekben a kiemelés tőlem — D. P.; lásd ehhez továbbá *Wilhelmstrasse...* 808. és 868. old.; Ránki György, 1978. 192–198. old.).
- 508/ A német ajkú magyar polgárok kiszolgáltatásából adódó lehetetlen helyzet érzékeltetésére dorogi német nyelvű mozgósítandóknak a belügyminiszterhez írt 1944. június 15-i tiltakozó leveléből idézünk: "...mi német nevünkkel is mindenkor magyarnak éreztük és vallottuk magunkat és a német nyelv mellett a magyart is ugyanolyan mértékben bírjuk és használjuk... Kijelentjük, hogy készek vagyunk a haza hívasára és ennek védelmére bármikor fegyvert fogni, de csak a magyar honvéddhadseregben, magyar és egyéb nyelvű nemzettestvéreinkkel együtt. Magyar hazánkhoz való hűséges ragaszkodásunkért nem vártunk soha elismerést, mivel ez a magatartás természetes kötelessége minden állampolgárnak, de égbekiáltó jogfosztásnak és méltánytalan büntetésnek kellene minősítenünk a magyar honvédségi és államkötelékből való kicsapátásunkat. Ennek még a gondolatára is tiltakozik és fellázad minden idegszálunk. ...Nekünk csak egy hazánk van: Magyarország, és csak egy államhatóságunk: a magyar felelős minisztérium... Mi nem ismerünk 'Mutterlandot', nekünk elég egy Vaterland is, de ehhez az Egyetlenhez — jó és balsorsban egyaránt minden idegszálunkkal ragaszkodunk, és el nem hagyjuk sem bűvös-csábos fuvalaszóra, sem erőszakra..." — írták a felháborodott dorogiai, de sajnálatosan a HM-ben 1944. július 27-én a következőt írták az úgydarabra: "A beadványban szereplők legnagyobb részét a helyi elbíráló bizottság németnek minősítette, s mint ilyeneknek sorozását már korábban elrendeltük. Besorozásuk esetén a németek részére rendelkezésre bocsátásra jönnek figyelembe." /sic!/ In: Harsányi János: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945.* Bp. 1966. 296–299. old.
- 509/ Székfi Gyula: *Forradalom után.* (Sajtó alá rendezte: Glatz Ferenc) Gondolat, 1983. 71. old.
- 510/ Tilkovszky, 1974. 172. old.
- 511/ Az ilyen megnyilatkozások kezeléséhez lásd: Glatz Ferenc: *A szóbeli források és kritikájuk.* In: Glatz, 1990. 134–146. old.
- 512/ Az 1994. június 3-i találkozó során a volt diákok részéről felszólaló Koszter József a következőket mondta a főiskolán rendezett jubileumi találkozón: "Köszönöm az öszinte, nem várt és nem remélt segítőkészséget, amelyet a főiskola vezetése a találkozó megszervezéséhez és főleg annak ünnepélyessé, emlékeztetéssé tételéhez nyújtott... Köszönöm a baráti gesztust, amellyel támogatták Uherkovich tanár úr kezdeményezését — hogy a tanítói oklevél megszerzésének 50. évfordulója alkalmával adható díszoklevelet — kettőnkön (Rieder és Koszter) — kívül azon társaim is megkaphassák, akiknek több évtizedes pedagógiai működése a külföldhöz kapcsolódik. Azon társainknak, akik ezt az oklevelet nem kaphatják meg, jubileumi emléklappal szeretnénk e napot emlékeztetéssé tenni..."
- 513/ Lásd erről: "A német nemzetiségi tanítóképzés kiemelkedő alakja, dr. Lux Gyula" című előadásomat. (Megjelenés alatt.)
- 514/ A Lux fivéréktől nyert felvilágosításból tudjuk, hogy nyugdíjba vonulásától, 1957-ben bekövetkezett haláláig Lux Gyula milyen tevékenységet folytatott.
- 515/ A találkozókra az alábbi években és helyeken került sor: 1954. Stuttgart, 1964. Aalen, 1969. Unterhof/Shm., 1974. Budapest, 1979. Sinsheim, 1982. Schlierbach, 1984. Beuerberg, 1986. Hochdorf, 1988. Crailsheim, 1990. Hemsbach, 1992. Rauenberg, 1994. Budapest.
- 516/ A volt növendékek hozzánk írt levelei is erről tanúskodnak.

M E L L É K L E T E K

Tünde Zimmermann

A német liceumbeli tanítás módszereiről és tankönyveiről

A német nyelvű tanítóképző liceum kezdettől fogva egyik legfontosabb feladatának tartotta az otthonról szűkös szókinccsel, a német nyelvet különféle tájszólásban beszélő tanulók német nyelvismeretének fejlesztését, tökéletesítését. A helyzetet és a feladatokat így összegezte Kardeván Jenő „A hazai német nyelvű tanítóképzés” című cikkében, mely 1941-ben a Magyar Tanítóképző című folyóiratban jelent meg Budapesten: „A hallgatók természetesen hoznak magukkal bizonyos fokú némettudást, de még a legkiválóbbaknál is nagy hézagok tapasztalhatók a nyelvhelyesség és szókinccs területén. A hallgatók legnagyobb részének a német beszéde nyelvtani szempontból nem tudatos és szókinccse csak a hétköznapi élet legelemibb területeire korlátozódik, így tehát a nyelvismeret kiépítését szolgáló órákra igen fontos feladat hárul.”¹

Beszédgyakorlatra, stílusgyakorlatra és a magyarról németre fordítás el-sajátíttatására heti nyolc óra állt rendelkezésre az intézményben. A nyelvtannal heti két órában foglalkoztak. Arra törekedtek, hogy a diákok elsősorban azt tanulják meg, ami a nyelvhasználat vagy a népiskola szempontjából szükséges”.²

Lux Gyula, aki több könyvében foglalkozott a nyelvtanítás metodikájával, ezt írta a grammatika tanításával kapcsolatban: „Ne a szabályból induljunk ki és erre alkalmazzuk a nyelvet, hanem induljunk ki a nyelvből és ebből vezessük le induktív úton a szabályt”³, és pedig a mondatra építve, mert így a tanulónak alkalma van megfigyelni az egyes szavak szerepét, rendeltetését. Mondatsorok tanulása (pl.: Ich gehe in den Garten, Du gehst in den Garten. Er geht... stb.) és bizonyos szavak csoportosítása mellett („...a tanulók maguk csoportosítják az igéket és maguk állapítják meg a személyragokat”) — nyelvtani játékokat is ajánlott.⁴

„...A nyelv nem olyan állandóan egyformán működő készség, mint például a fizikai vagy a kémiai energia, hanem egy, bár állandóan egy irányt követő, de mindig többé-kevésbé másként megnyilatkozó készség”⁵ — vallotta Lux Gyula. Ezért van szükség az állandó beszédgyakorlatra. Milyen témaköröket és lehetőségeket sorolt fel ennek érdekében? A beszédkészség kifejlődésének első feltételeként említi meg, hogy a tanítás nyelvének azonosnak kell lennie az idegen

nyelvvél. Ez a német nyelvű tanítóképző líceumban megvalósult. Továbbá ezeket ajánlotta példaképpen: folytassanak dialógusokat

- valamilyen kép vagy a táblára rajzolt vázlat alapján a nép életéről, kultúrájáról, történelméről, néprajzáról,
- képeslapok alapján,
- utazásról hozott emlékekről,
- filmek és hanglemezek segítségével,
- a tanulók életét érintő témákról (család, tanulmányok, órarend, szabadidő, közlekedés, társadalom stb.).

„Beszélni csak az tanul meg, akinek alkalma van sokat beszélni, aki sokszor végezhet beszédizommozgást, aki sokszor szerezhet hangbenyomásokat, minden nyelvtanulás legfontosabb elemeit”⁶ — hangsúlyozta. Főleg a hangok helyes megfigyelését tartotta döntő fontosságúnak a jó kiejtésre nézve. Ennek érdekében Lux, az induktív módszer képviselője, a következőket javasolta: „Arra kell tehát kezdetől fogva törekednünk, hogy a beszédgyakorlatokban előforduló hasonló hangzású hangokat egymás mellé helyezzük, hogy a különbségeket a tanulók maguk vegyék észre. Ilyenek pl. a németben: Eule-Eile, frei-freuen, Eiche-euch, heilen-heulen, Ehre-Ähre, Bär-Beere, nein-neun, reisen-reißen stb.”⁷ Fonetikai ismeretek ott elengedhetetlenek, ahol a hangok az anyanyelvtől lényegesen eltérnek. Ide sorolta Lux a nyílt német [a]-t, a ch-t és az ng-t, a szóvégi zöngétlen explozívákat (g, b, d-ből [k] [p] [t] lesz), valamint az aszpirációt, de nem említette a szóvégi -er, -en, -el szótagok kiejtési módját. A fonetikus átírást csak egyes szótagok esetében ajánlotta, és nem követelte meg, hogy a tanulók maguk is alkalmazzák a fonetikus írást. Szavait összefoglalva: a helyes német kiejtés titka a jó példa és a gyakorlás.

Nyelvismeretünk csak akkor válik teljessé, ha a szavak etimológiájával is tisztában vagyunk (pl.: Buchstabe = ...az ősgermánok bükkpálcikára rótt betűkből olvasták a jövőndőt /Buch-stab/).⁸ — mondta Lux Gyula.

A beszédkézség fejlesztése nem jelentette az írástanítást (tollbamondás, fogalmazás, pályázatok, olvasás) elhanyagolását.

Hogy milyen volt az írásmód, arra utal a német nyelvű tanítóképző líceum 1940. november 29-i jegyzőkönyve: „Kántor Antal óraadó tanár jelenti, hogy a tanulókat átképezte a zsinórirásra.”⁹

De térjünk ki részletesebben az írott szóval kapcsolatos módszertani tudnivalókra! Mivel a német szavak többségét nem úgy kell írni, mint ahogy azokat halljuk, többeknek nehézséget okozott a helyesírás. Ezen nehézségek feloldására Lux Gyula az alábbi eljárást ajánlotta: „Kezdő fokon olyan gyakorlatokat kell végezni, amelyeknél a fül a fő szerv, tehát tollbamondás útján kell íratni, amiből következik, hogy csak olyan szavakat írassunk, amelyek úgy íratnak, mint ahogy hangzanak (Gleichschreibung). Azután jön a következő lépés, amikor a tanuló a szavak származása és értelme szerint következtetve tanulja meg a helyesírást (umlaut, főnév, többes szám stb.). Végül jön a harmadik fok, amikor a szem a legbiz-

tosabb, a legfontosabb szerv és a másolás a legfontosabb gyakorlat. Ezt akkor kell alkalmazni, amikor olyan szók írását tanuljuk, amelyeknek más a betűalakjuk, mint a hangalakjuk (Andersschreibung).¹⁰

Az iskolai írásbeli gyakorlatok másik két fajtája volt egy tárgyalt olvasmányok emlékeztetőből való leírása és az önálló fogalmazvány. Az utóbbi alatt Lux valamilyen tárgynak vagy személynek a leírását, egy elbeszélést, egy levél megfogalmazását vagy egy kép leírását értette. Házi írásbeli gyakorlatnak tekinthetők a Németnyelvű Tanítóképző-Líceum igazgatósága által évről évre meghirdetett táj- és népkutatási tevékenységre serkentő pályázatok.

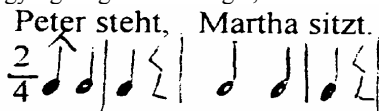
Az írott szó gyakorlási lehetőségeként meg kell még említeni az olvasást. Lux Gyula felsőfokon a következő módszertani eljárást javasolja: „A tanulók többnyire rendelkeznek már annyi ismerettel, hogy a felolvasott szöveg tartalmát németül el tudják mondani... Ha valamilyen kifejezést nem értenek, azt más szavakkal, szinonim szöveggel igyekezünk megértetni. A fordításhoz csak akkor nyúlunk, ha azt vesszük észre, hogy a szöveg sok nehézséget okoz... Ilyenkor előbb az ismeretlen szavakat szedjük ki, s csak azután kezdjük az olvasást. Az így fel dolgozott olvasmányt a tanulók odahaza még egyszer lefordítják, az ismeretlen szavakat beírják szójegyzékükbe, és vagy az olvasott rész tartalmát írják le, vagy feladott kérdésekre felelnek. Végül pedig fennhangon értelmesen elolvassák az olvasmányt.”¹¹

Az olvasmányt úgy kell megválasztani, hogy annak anyaga alkalmas legyen nyelvtani és írásbeli gyakorlatokra, valamint az irodalom ismertetésére és a beszéd gyakorlására.

Lux Gyula fent idézett művét még mint a Polgáriszkolai Tanárképző Főiskola gyakorlóiskolájának igazgatója írta, de feltehető, hogy a német nyelvű tanítóképző líceum igazgatójaként és tanáraként hasonló módszertani elvek vezették.

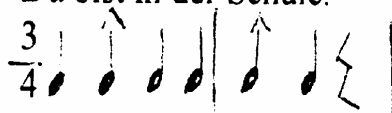
Ugyanezt lehet Dr. Kosáry Jánosról, a líceum egy másik tanáráról feltételezni, akinek hagyatékában egy kézzel írott jegyzetben a német kisebbségi iskolák I. osztályában folyó írás-olvasás tanítás módjáról olvashatunk. Ő a ritmika és a hangsúly fontosságára utalt, és segítségként a ceruzával való kopogást ajánlotta olvasás közben. Pontosabban: „A ceruzakopogást úgy végezzük, hogy a szótagolandó szöveget beiktatjuk 2/4, illetve 3/4 ütembe (ha szükséges 4/4 vagy más összetett ütembe) és erősebben kopogtatunk ott, ahová hangsúly kerül.

Ahol pedig a metrikai egység még nem ért véget, ott szünetet tartunk, pl.:

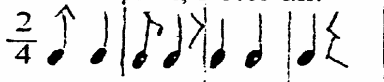
Német szövegeknél gyakran lesz szükség ütemelőzöre (Auftakt). Pl.:

Du bist in der Schule.

Különösen hasznos szolgálatokat fog tenni ez a mód a helyes, magyaros ritmuskialakításánál. Pl.:

János eszik, Péter áll.

Vagyis az ejtésnek megfelelően kopogunk, a röviden ejtendő hangra rövidebb kopogás jut, viszont az ütem végén megfelelő szünetet tartunk.¹²

Említésre méltó az intonációra vonatkozó megjegyzése is: „Két mondatképlet lehet formailag teljesen azonos és mégis tökéletesen más értelmet kaphat dinamikai (hangerőbeli) elemek alkalmazása révén. Vegyük ezt a mondatot: Hätte ich Geld. Ha felkiáltójelet teszünk utána, fogyó hangerősségi sort kapunk (V), ha viszont kérdőjelet függesztünk utána, akkor a hangerő egyre fokozódik (V). Ha énekelem pénzem volna! (V) Vajon csakugyan volna-e pénzem? (V).¹³

A dinamikára tehát tekintettel kell lenni az olvasás oktatásakor. És mivel a jövődöbeli tanítónak németül és magyarul egyaránt jól kellett tudniuk, célserű volt a fenti összehasonlítás.

Számos olyan hallgató is tanult a líceumban, akinek a német mellett a magyar nyelvvel is gondjai voltak. Az ő számukra az 1941. szeptember 13-i tanári értekezlet jegyzőkönyve szerint „magyar társalgási órákat”¹⁴ terveztek be.

A szakkifejezéseket mindkét nyelven meg kellett tanulniuk a diákoknak, mivel abból indultak ki, hogy a jövődöbeli tanítónak a népiskolákban német és magyar nyelven kell majd tanítaniuk.

A német nyelvű tanítóképző líceum tanterve jórészt megegyezett a magyar tanítóképzőével. Kardeván Jenő szerint csak egy-két tárgy óraszámában volt eltérés.

A német líceum tankönyvei részben Németországból származtak, részben németre fordított magyar tankönyvek voltak. Akadtak azonban kivételek. Az 1943. június 9-i értekezlet jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „Az engedélyezett külföldi tankönyvek egy része... nem kapható, úgyhogy tanulóink kénytelenek jegyzetből tanulni, ami azonban nincs megengedve. Két tantárgyból, a honvédelmi ismeretekből és a gazdaságtanból, miután németül tudó tanárunk nincs, magyar tankönyvet használunk.”¹⁵ Számos tankönyv szerzője a német nyelvű tanítóképző líceum tanára volt, az 1939. szeptember 4-i alakuló értekezleten elhangzottakhoz híven („Mivel a sajátos feladat sajátos módszert követel a taní-

tásban, minden tanár törekedjék arra, hogy megtalálja a helyes utat és módot.”¹⁶⁾ végezték feladatukat.

Lehetőségem volt néhány tankönyvet közelebbről megismerni. Az elkövetkezendőkben ezekről lesz szó.

Lux Gyula: Német nyelvkönyv (Deutsches Sprachbuch) a tanító- és tanítónőképző intézetek I. osztálya számára, Bp. (évszám nélkül).

Az első oldalon ez szerepel: „Ich glaube an einen Gott,
Ich glaube an ein Vaterland,
Ich glaube an eine ewige göttliche Gerechtigkeit,
Ich glaube an die Auferstehung Ungarns
Amen.”¹⁷

A fedőlap hátoldalán pedig három térkép látható: fent a XVIII. századbeli Magyarországé, középen a Trianon utánié és lent a Trianon előttié. Hozzá ez a szöveg: „múlt”, „jelen”, „jövő”.

Az első lecke mindjárt a diákok jövődöbeli foglalkozására utal, mivel így kezdődik: „Ich will Lehrer (Lehrerin) werden. Ich werde Kinder lehren...” (4.o.) — Utóbbi ma inkább így mondanánk: Ich werde Kinder unterrichten.¹⁸

A könyv 22 leckéje máshol is foglalkozik pedagógiai, de a mindennapi életből vett témákkal is. A gyereknevelés terén kap tanácsokat a tanítóképzős diák a nyelvtan tanulása és az alábbi szövegek olvasása közben:

— Chr. G. Salzmann: Was muß ein Erzieher lernen? (Töredék az „Ameisenbüchlein”-ből.)

— Chr. G. Salzmann: Mittel, Kinder gegen sich mißtrauisch zu machen. (A „Krebsbüchlein”-ből, szójegyzékkel.)

— Heinrich Pestalozzi: „Der Abend vor einem Festtage im Hause einer rechtschaffenen Mutter. (Rövidítve a „Lienhard und Gertrud”-ből.)

A német írók és költők közül J. W. Goethe, G. E. Lessing, J. P. Hebel, Otto Schmeil, J. G. Herder, Wilhelm Busch és Heinrich Heine műveit (az utóbbit F. Mendelssohn által megzenésítve) kell megemlíteni.

Számos közmondás is található a könyvben, így például: „Wer den Kreuzer nicht ehrt, ist den Gulden nicht wert.” (67.o.)¹⁹ Ezt a könyvet az 1938–39-es tanévben Müller József használta.

Lux Gyula: Német nyelvkönyv (Deutsches Sprachbuch) a tanító- és tanítónőképző intézetek II. osztálya számára, Bp. (évszám nélkül).

A borítólapon, valamint az első oldalon itt is megtalálható a már említett „hitvallás”, és ebben a tankönyvben is találkozunk közmondásokkal (pl.: „Müßiggang ist aller Laster Anfang” — 16. old.)²⁰ és a nevelést érintő olvasmányokkal (pl.: Fr. W. Foerster „Jugendlehre”-jéből: „Selbsterkenntnis”, mely a jövődöbeli pedagógust „tükörbenézésre” ösztönzi.)

Mondókák, rejtvények, népdalok és a német irodalom híres remekművei mellett (pl. H. Heine: Die Lorelei; J. W. Goethe: Erlkönig; Brüder Grimm:

Dornröschen; G. August: Abenteuer des Barons von Münchhausen; L. Uhland: An das Vaterland) tartalmaz ez a kötet magyar vonatkozású német szövegeket is (pl. E. Schwab: Die ungarische Puszta; J. N. Vogl: Auf einer Ungarheide). A kötetet kiegészíti egy nyelvtani gyakorlókönyv és egy szójegyzék.

Hasonló a felépítése a többi három tankönyvnek (III.–V. oszt.) is, melyekkel itt nem foglalkozunk részletesen. Mind az öt a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum igazgatójának munkája, ezért bemutatásukat fontosnak ítéltük, jóllehet csak a magyar nyelvű képzés keretében folyt kötelező német nyelvtanítás tankönyvei voltak.

Az alábbiakban a Németnyelvű Tanítóképző-Líceum számára írt könyvek közül szeretnénk néhányat bemutatni.

Lux Gyula: Deutsches Lesebuch für die II. Klasse des königl. ung. staatl. Lyzeums für deutsche Lehrerbildung (1941-ben engedélyezve), Budapest.

Többek között Droste-Hülshoff, Liliencron, Eichendorff, Lenau, Hebbel, Möricke, Uhland, Grillparzer, Goethe, Schiller, Kleist, Chamisso, Rückert, Rilke válogatott alkotásait sorakoztatta itt fel Lux Gyula. De nemcsak a diákok irodalmi látókörét akarta bővíteni, az országismeretet gyarapító szövegekkel is ellátta gyűjteményét. Így például Németországról van szó a következő prózai alkotásokban: „Von deutscher Art”; „Vom Wesen des deutschen Geistes”; „Das deutsche Land”; „Aachen, der vornehmste Wallfahrtsort der ungarischen Pilger” (magyar vonatkozással); „Der Schwarzwald von oben”; „Die Wartburg”; „Wie Straßburg verloren ging”; „München”; „Hamburg”.

A líceum tanári testületének értekezletein elhangzott kíváncsagsággal megfelelően számos írás ismerteti meg a hallgatókat Magyarországgal, valamint annak olyan vidékeivel, ahol német származású lakosság él. Ezek közé tartozik: „Die magyarische Volksseele”; „Die Gründung der Ungarischen Akademie”; „Kunstdenkmäler in der Zips”; „Volkssagen aus der Baranya”; „Der Neusiedler See”; „Bildungstrieb des siebenbürgisch-sächsischen Bauern”. Ide sorolandó Petőfi németre fordított verse, „A füstbe ment terv” („Gescheiterter Vorsatz”) is (12. old.)

A váltakozva gót és latin betűkkel nyomtatott „Német olvasókönyvből” nem hiányzik a nevelő tényező sem. E. M. Arndton keresztül azt a kérdést fejtegeti a könyv szerkesztője, hogy „Was will diese Zeit von der Jugend?”, majd megállapítja: „Schwer ist die Zeit und wird jeden Tag schwerer”, mintha sejtette volna, milyen fordulatokat hoz majd a háború. Arndt végezetül leszögezi: „Jetzt aber wird es schlimmer geschehen denn je vorher; denn die so hoch stehen, fallen tiefer.” (99–100. old.)²¹

Erkölcsei támaszként egész közmondásgyűjteménnyel szolgál Lux, témák szerint csoportosítva. (Pl.: „Freundschaft und Treue. Den Freund erkennt man in der Not. — Gleich und gleich gesellt sich gern. — Untreue schlägt den eigenen Herrn. — Treue ist ein seltener Gast, halt ihn fest, wenn du ihn hast. — Jeder

Vogel hat sein Nest lieb. — Eigener Herd ist Goldes wert.” (23. old.)²² A tankönyv utolsó részében Lux Gyula a különféle versformák és versfajták rövid magyarázatát adja.

Lux Gyula: Deutsches Lesebuch für die IV. Klasse des Lyzeums für deutsche Lehrerbildung (1944-ben engedélyezve), Budapest.

Ez a kötet több mint kétszáz oldalon foglalkozik a német és a magyar irodalom gyögzszemeivel (pl.: Goethe: „Der König in Thula”; Schiller: „Der Taucher”; Schiller: „Das Lied von der Glocke” — Kölcsey: Hymnus /Himnusz/; Vörösmarty: Mahnruf /Szózat/ — mindkettő németül), versekkel magyarországi német tájszólásban, híres költők, filozófusok és politikusok szavaival (pl.: Nietzsche: „Also sprach Zarathustra”; B. v. Pukánszky: „Graf Stephan Széchenyi im deutsch-ungarischen Schrifttum”; Moltke: „Nur in der eigenen Kraft ruht das Schicksal der Nation”; „Goethes Bekenntnis zur Nation”), nevelő tendenciájú szövegekkel (pl.: Paul de Lagarde: „Deutsche Erziehung”; Hans Stahlmann: „Deutsche Treue”) és a nyelvvel kapcsolatos értekezésekkel (pl.: Goethe: „Unsere Sprache”; Fichte: „Die formende Kraft der Sprache”; W. v. Humboldt: „Innere Kraft der Sprache”).

Különösen két szövegből árad a kor lehelete: Stahlmannra és Moltkéra gondolok. Mindkettejük cikkét fentebb említettem. Hans Stahlmann a németek hűségét dicsőíti, amely szerinte a reformáció óta a németek legértékesebb erényei közé sorolandó. A „hűség” szó meghatározásánál egyértelműen a Hitler iránti hűség mellett foglal állást: „Dem heutigen Geschlecht ist Treue vor allem das Grundverhältnis zwischen Führer und Gefolgschaft wie einst in germanischer Frühzeit, das Band zwischen dem Führer und seinem Volk und die Verpflichtung des Soldaten auf die Fahne.” (176. old.)²³ Helmut von Moltke pedig a háború szükségességét bizonygatja: „Der ewige Friede ist ein Traum und nicht einmal ein schöner, der Krieg aber ein Glied in Gottes Weltordnung.” (174. old.)²⁴ Továbbá: „Hoffentlich werden die Kriege bei fortschreitender Gesittung auch wirklich immer seltener in Anwendung kommen, aber ganz darauf verzichten kann kein Staat.” (175. old.)²⁵ Itt látni, milyen hatóereje lehet egy tankönyvnek. A diákok kezdtek a hitlerista szövegség találkozásán részt venni és önként a frontra mentek.

A gyűjtemény az elesettekre is emlékezik:

„Habt Ruh und Frieden! — Wir alle gedenken euer.
Tragt kühn den Lorbeer! — Wir alle gedenken euer.
Schwebt uns zu Häupten! — Wir alle gedenken euer.
Seid unser Beispiel! — Wir alle gedenken euer.”

(J. Weinheber: Den Gefallenen, 171. old.)²⁶

Mintha a könyv szerkesztője figyelmeztetni akarná ezzel az olvasókat, hogy a háborúnak nagy ára van.

Lux Gyula történelemkönyvet is írt. Itt a német tanítóképző I. és II. osztálya számára írt könyveket szeretném bemutatni, melyeknek címe „Weltgeschichte”. Az elsőéves történelemkönyv 1940-ben jelent meg, a másodéveseknek írtat 1941-ben engedélyezték.

Az elsőéves „Világtörténelem” a kőkorszakkal kezdődik és a felvilágosult abszolútizmus idejével zárul, de tartalmaz magyar vonatkozású történelmi eseményeket is, így pl.: „Die ungarische Landnahme” (40. old.), „Die Entstehung des ungarischen Königtums” (46. old.), „Ungarn zur Zeit des Investitursturmes” (50. old.), „Ungarn zur Zeit der Kreuzzüge” (59. old.), „Ungarn im 13. und 14. Jahrhundert” (70. old.), „Ungarn im 15. Jahrhundert. Die Türkengefahr” (81. old.), „Ungarn zur Zeit der Reformation” (95. old.), „Die Gegenreformation in Ungarn” (104. old.), „Ungarn zur Zeit des unbeschränkten Absolutismus” (112. old.), „Franz Rákóczi Freiheitskampf” (119. old.), „Ungarn und die österreichischen Provinzen zur Zeit des aufgeklärten Absolutismus” (127. old.).

A magyarországi német kisebbséget különösen érintő fejezetek a következők: „Geschichte der Deutschen in Ungarn im Mittelalter” (74. old.); „Deutsche Siedlungen in Ungarn nach der Vertreibung der Türken” (115. old.).²⁷

A könyv végén harminc kérdés szerepel, melyekkel a könyv írója visszakérdezi a leírtakat.

A másodéves „Világtörténelem” az 1789 és 1941 közötti történelmi eseményekkel foglalkozik. Számos fejezet utal ismét a magyar viszonyokra: „Ungarn und Österreich gegen Napoleon” (18. old.), „Ungarn nach den napoleonischen Kriegen. Reformreichstag” (28. old.), „Die Februarrevolution und der ungarische Freiheitskampf” (39. old.), „Die Willkürherrschaft und der Ausgleich in Ungarn” (51. old.), „Die Auflösung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie” (75. old.), „Das Trianoner Diktat” (78. old.), „Die innere Entwicklung in den ersten Jahren nach dem Weltkrieg in Ungarn, Deutschland, der Türkei und Italien” (80. old.), „Ungarns gegenwärtige Lage” (90. old.).²⁸

Mindkét könyvben találkozunk olyan adalékokkal, amelyek kiemelten magyar vonatkozásúak. Az elsőéves könyvben dicséri a magyarság kitartó fáradozását a földművelés terén István király óta: „Diesen Boden hatte das Ungarn aus einer Wildnis in menschliche Wohnstätte verwandelt, durch Fleiß und den Willen des ungarischen Volkes ist hier ungarischer Kulturboden und ungarischer Volksboden geworden, denn in diesem Gebiet wohnten überall Ungarn. (116. old.)²⁹

A kor szellemével magyarázható a másik jellemző részlet, amely a magyar revíziós célok teljesüléséhez, a második bécsi döntés aláírásához kapcsolódik a másodéves könyv 92. oldalán: „...etwa 2,500.000 Menschen sind wieder zurückgekehrt. In unvergeßlicher Dankbarkeit denkt das ungarische Volk an die Leiter der Achsenmächte, an Adolf Hitler und an Benito Mussolini, die es ermöglichten, daß Ungarn ohne Blutvergießen einen Teil seines geraubten Landes zurückbekommen konnte.”³⁰

A német nyelvű tanítóképző liceumban kötelező volt a III. osztályban egy kimondottan a magyar történelemmel foglalkozó tankönyv német nyelven, melyet Mesterházy Jenő írt. Címe: „Geschichte der ungarischen Nation von der vorgeschichtlichen Zeit bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts, für die III. Klasse der deutschen Lehrerbildungsanstalten, Budapest 1944.”

Ez a könyv is kitér a német kisebbséget érintő történelmi tényekre, így pl.: „Siedlungsgeschichte des Deutschthums in Ungarn. Deutsche Siedlungen im Mittelalter” (32–37. old.); „Deutsche Siedlungen in Ungarn nach der Vertreibung der Türken” (111–115. old.).³¹

Utóbbi témával Lux Gyula is foglalkozott (1. f.), és meg kell említeni, hogy érthetetlen módon több sor mindkét könyvben szóról szóra azonos ezen fejezetek belül. A különbség abban áll, hogy Mesterházy részletesebben foglalkozik a témával. Nála is megtaláljuk az értekezleti jegyzőkönyvben (1939. 10. 05.) leírt nemzeti névelőideálnak megfelelő képet: „Die zweite große deutsche Siedlungswelle, die vor etwa 200 Jahren herkam und dieses Land sich zum Vaterland erwählte, hatte sich bald in die ungarische Lebensgemeinschaft eingelebt und wurde ebenso wie die erste Siedlungswelle ein wichtiger Bestandteil des ungarischen wirtschaftlichen und kulturellen Lebens. Für das ungarländische Deutschthum ist der ungarische Raum der Schicksalsraum geworden, wo beide Völker für das Wohl des gemeinsamen Vaterlandes gearbeitet und gekämpft haben. Die ruhmreiche gemeinsame Vergangenheit ist die Grundlage zu einer noch ruhmreicheren gemeinsamen Zukunft.” (115. old.)³²

A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Liceum tanára, dr. Uherkovich Gábor a növény- és az állattan tanításához készített tankönyveket. Tőle származik az 1941-ben német nyelven megjelent „Növénytan” („Pflanzenkunde für Lyzeen”) és a német nyelvű liceumok számára írt „Állattan” („Tierkunde für Lyzeen”) 1943-ból. Dicsőretre méltó, hogy már akkor súlyt helyezett a természetvédelem fontosságára: „Heutzutage sehen wir es für eine wichtige Pflicht an, je mehr aus der ehemaligen Naturschönheit unseres Vaterlandes zu retten und aufzubewahren, sowohl für die Gegenwart, als auch für die kommenden Generationen... Dem Lehrer fällt hierbei eine äußerst wichtige Rolle zu!”³³

Végezetül, de nem utolsósorban megjegyzendő, hogy Bölcsházy Árpád, dr. Lux Gyula és dr. Uherkovich Gábor 1942-ben közösen kiadták az „Iskolai szakkifejezések magyar–német szótárát”-t, a szerkesztő Lux Gyula volt.

Összességében megállapítható, hogy amíg Lux Gyula a megfelelően kiválasztott olvasmányon keresztül akart hatni az ifjúságra, Kosáry János az élményszerű anyagközlésre fektette a súlyt. A két pedagógus szavait idézem. „Akkor, amikor egy nemzet jövőjének a kialakításáról, a jövő nemzedék lelkivilágának irányításáról és befolyásáról, lelki tartalommal való megtöltéséről van szó, nem érdekeltlen, hogy milyen lelki táplálékot adunk az ifjú nemzedéknek. Minden pedagógust, aki az ifjú nemzedék lelki irányításával van megbízva, súlyos lelki-

ismereti kritika kell hogy vezessen, amikor olvasmányt ad a tanulóknak, vagy olvasmányt tárgyal velük. Hogy azonban ezen emelkedett szempont szerint cselekedhessék, ahhoz szükséges, hogy tisztában legyen a céllal, amit el kell érnie, és tisztában kell lennie a viszonyokkal, amelyekből kiindul”³⁴ — írta Lux Gyula.

A Kosáry János által követelt élményszerű anyagközlést olyan tanító tudja megvalósítani, aki elsősorban „művész”. De mivel „...nem minden tanító rendelkezik kellő tanítási művészettel... a tankönyveket olyan embereknek kell megírniok, akikben megvan a szükséges művészeti érzék...”³⁵ — olvassuk Kosáry János kéziratos hagyatékában. „Jobb jövő csak tökéletes iskolán keresztül lehetséges”³⁶ — írta 1937. január 29-én egy levelében.

Zárszóként megemlítendő, hogy 1991 óta folyik német nyelvű tanító/nőképzés a Budapesti Tanítóképző Főiskolán. A diákok két lehetőség között választhatnak:

- 1.) német mint idegen nyelv az általános iskola alsó tagozatán,
- 2.) nemzetiségi képzés — utóbbiak foglalkoznak majd a magyarországi német kisebbség gyermekei német nyelvű oktatásával több óra keretében (német, környezetismeret, ének, testnevelés).

Számunkra, oktatók számára — az elődökhöz képest — változott a feladat, a tanulók nem csupán az otthonról hozott ismeretekkel rendelkeznek Ma építhetünk a középiskolák, nyelvtanfolyamok tudatos nyelvismereti és külföldi képzésére. De az „elődök” megnyilvánulásain és metodikai tapasztalatain érdemes elgondolkodni, hogy mi az, amit megfontolandónak vagy követendőnek tekinthetünk.

Jegyzetek

1. Kardeván Jenő: A hazai német nyelv tanítóképzés története. Magyar Tanítóképző, Bp. 1941. dec. 325. old.
2. Uott, 326. old.
3. Lux Gyula: Modern nyelvoktatás. Bp. 1932. 105. old.
4. Uott, 65. old.
5. Lux Gyula: A nyelv. (Nyelvélektani tanulmány.) Bp. é. n. 10. old.
6. Lux Gyula: Modern nyelvoktatás. 93–94. old.
7. Uott, 67–68. old.
8. Uott, 79–80. old.
9. Jegyzőkönyv, 1940. nov. 29. 3. old. (BFL VIII. 132. a. 3.)
10. Lux Gyula: A helyesírás tanulása. Bp. 1924. 5. old.
11. Lux Gyula: A német nyelvtanítás módszere. Bp. 1923. 79–80. old.
12. Kosáry János hagyatékából: Az írás-olvasás tanításának módja német kisebbségi iskolák I. osztályában. (Kézirat 7. old.) Pest Megyei Levéltár.
13. Uott, 8. old.
14. Jegyzőkönyv, 1941. szept. 13. 3. old. (BFL VIII. 132. a. 3.)
15. Uott, 1943. jún. 9. 4. old.
16. Uott, 1939. szept. 4. 3. old.
17. Pap-Váry Elemérné „Magyar Hiszekegy”-e:
„Hiszek egy Istenben,
Hiszek egy Hazában,
Hiszek egy isteni, örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában.”

18. „Tanító/nő akarok lenni. Gyerekeket fogok tanítani.”
19. „Ki a fillért nem becsüli, a forintot nem érdemli.”
20. „Minden kezdett nehéz.”
21. „Mit várunk ma az ifjúságtól? — Nehéz időket élünk, és minden nap nehezebb lesz.” — „Most azonban rosszabbra fog fordulni, mint valaha, mert akik nagyon magasan állnak, nagyon mélyre fognak süllyedni.”
22. „Barátság és hűség. A barátot veszélyben lehet megismerni. Hasonló a hasonlóval szívesen van együtt.
A hűtlenség legyőzi saját urát. A hűség ritka vendég, becsüld meg, ha rátaláltál. Minden madár szereti a saját fészket. Saját tűzhely aranyat ér.”
23. A „mai nemzedék számára a hűséget elsősorban a vezér (=Führer) és követői közötti alapviszony jelenti, úgy, mint hajdanán, a germán időkben, a vezér és népe közötti köteléket a katonának a zászló iránti elkötelezettség.”
24. „Az örök béke álom, és még csak nem is szép álom, de a háború Isten világrendjének része.”
25. „Remélhetőleg a jövőben egyre nagyobb civilizáltság mellett egyre kevesebb háborúra lesz szükség, de teljes mértékben egy állam sem mondhat le róla.”
26. A „Nyugodjatok békében! — Megemlékezőnk rólatok.
Merészen viseljétek a babérlevelet! — Megemlékezőnk rólatok.
Lebegjétek fejükhöz! — Megemlékezőnk rólatok.
Legyetek példaképünk! — Megemlékezőnk rólatok.”
27. Honfoglalás. A Magyar Királyság alapítása. Magyarország az invazitúraharc korában. Magyarország a keresztény háborúk idején. Magyarország a 13. és 14. században. Magyarország a 15. században; a török veszély. Magyarország a reformáció korában.
Ellenreformáció Magyarországon. Magyarország az abszolutizmus idején. Rákóczi Ferenc szabadságharca. Magyarország és az örökös tartományok a felvilágosult abszolutizmus korában. A magyarországi németiség a középkorban. Német települések Magyarországon a török kiűzése után.
28. Magyarország és Ausztria Napóleon ellen. Magyarország a napóleoni háborúk után. Reformországgyűlés. A februári forradalom és a magyar szabadságharc. Az önkényuralom és a kiegyezés Magyarországon. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. A trianoni diktátum. Belpolitikai fejlemények és a világháború utáni években Magyarországon, Németországban, Törökországban és Olaszországban. Magyarország jelenkori helyzete.
29. „Ezt a talajt a magyarság a vadonból alakította át ember által lakható vidékké. A magyar nép szorgalma és akarata által alakult itt ki a megmunkált magyar talaj, a magyar nép talaja, mert ezen a területen mindenütt magyarok laktak.”
30. „...mintegy 2 500 000 ember tért vissza. Felejthetetlen hálával gondol a magyar nép a tengelyhatalmak vezetőire, Adolf Hitlerre és Benito Mussolinire, akik lehetővé tették, hogy Magyarország elrabolt területeinek egy részét vérontás nélkül visszakaphassa.”
31. A németek betelepülése Magyarországra. Német települések a középkorban. Német települések a török kiűzése után.
32. „A második nagy telepítési hullám, amely mintegy 200 évvel ezelőtt idejött és ezt az országot választotta hazájának, hamarosan a magyar életközösség részévé vált, és ugyanúgy, mint az első telepítési hullám, ez is a magyar gazdasági és kulturális élet jelentős alkotórészévé lett. A magyar területek a magyarországi németiség sorstársává váltak, ahol mindkét nép a közös haza jólétéért dolgozott és harcolt. A dicsőséges közös múlt a még dicsőségesebb közös jövő alapja.”
33. Uherkovich Gábor: Tierkunde für Lyzeen. Bp. 1943. 162. old. — „Ma komoly kötelességünknek tartjuk, hogy hazánk egykori természeti szépségét mentsük és megtartsuk, de nemcsak a jelen, hanem a jövőendő nemzedékek számára is... A tanárra ebben különösen fontos szerep vár.”
34. Lux Gyula: A modernnyelvi olvasmány és a „Kulturkunde” kérdése. Bp. 1929. 1. old.
35. Kosáry János kézirata /letét/. Pest Megyei Levéltár. Bp., oldalszám nélkül.
36. Ugyanott, oldalszám nélkül.

Prof. Dr. Uherkovich Gábor

A Németnyelvű Tanítóképző-Líceumban folyó táj- és népkutató munkáról

A budai tanítóképző fennállása óta az ország egyik legkiválóbb pedagógiai műhelyeként volt ismert. Nemcsak általában szerencsésen kiválasztott igazgatói, hanem legalább ilyen mértékben mindenkori kiváló tanárai tették azzá.

Amikor 1939-ben megalakult a budai tanítóképző intézet épületében — kezdetben óraadó tanárokkal, majd 1940-től zömmel rendes tanárokkal — a Németnyelvű Tanítóképző-Líceum, már maga a „hely szelleme”, de kiváló, előzőleg a budai tanítóképzőben tanárként működő igazgatója, Lux Gyula dr. és részben a tanítóképzővel közös tanári kara is megszabták, hogy ez az új intézmény az említett értékes és nemes pedagógiai hagyományokhoz igazítsa munkáját.

E sorok írója — 1926 és 1931 között a budai tanítóképző növendéke (és önképzőköri elnöke stb.), majd 1940–1944 között a Németnyelvű Tanítóképző-Líceum és 1945–1948 között a budai tanítóképző tanára — hosszú időn át közvetlenül bepillantatható ezen intézmények életébe, mintegy a pedagógiai „front” mindkét oldaláról. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a közbülső időben, majd utána mindmáig érdeklődéssel követte a budai tanítóképző, majd főiskola sorsát, túlzás nélkül mondhatjuk, hogy 1926 és 1996 között — azaz 70 éven, tehát a budai tanítóképző és főiskola fennállásának több mint felén át — közvetlen vagy közvetett tapasztalatai, élményei voltak az említett két intézményről.

Ehhez az is hozzátartozik, hogy a két intézmény volt növendékeivel, azaz egykori diáktársaimmal, illetve volt diákjaimmal 1948 után is élő kapcsolataim voltak és vannak (találkozók, arany- és gyémántdiploma átvétele stb.); így egyértelmű, hogy nagyon részletdúsan láthatom mindkét intézmény sorsának, struktúrájának hosszú időn keresztüli alakulását.

Az előbb elmondottak indokolják, hogy mielőtt a fejezet címében jelzett témára rátérnék, szeretném a fentiekből következő egy-két élménymemet megosztani az olvasóval.

Az elsőként említendő ilyen élményem: a német tanítóképző liceumba többnyire egészen kis sváb falvacskákból jöttek a diákjaink. Meglehetősen bumfordi, sokszor gyenge tárgyi tudással felszerelkezett paraszt- és iparosgyerekek. De ezek a tanulók spongya módjára szívták magukba a tudást, a tárgyi ismereteket éppúgy, mint a gondolkodás- és viselkedésformákat, és néhány év alatt tudásban, értelmes viselkedésben, mérlegelőképességben so-

kat gyarapodtak, ami számunkra, tanáraik számára munkánk legörömtelibb visszajelzése volt. Pedagógiai munkásságom egyik legszebb időszakának tartom az intézményben töltött négy esztendőt. Hangulatilag ez a négy esztendő azokhoz az évekhez kapcsolódik, amelyeket magam mint diák a budai képzőben töltöttem, egészen kiváló tanárok szellemi irányítása alatt.

A másik élményem szomorúságot és derűt, reménységet egyaránt hordoz magában. 1945 tavaszán, amikor Budapest és különösen Buda félig romokban hevert, a budai tanítóképző épületében — amit az ostromban 150-nél több tűzérsegi és aknatalálat ért — tanárok, diákok közösen végeztük nemcsak a törmelékek, emberi és állati tetemek eltakarítását, hanem az épület első szükségtatarozását is, így hamarosan lehetővé vált napi néhány tanóra megtartása. A közeli MOM-gyár (akkor még Süss-gyár) munkásaival kötött — később úgy mondtuk volna — "szocialista szerződés" alapján az üzem munkásai hozták azután rendbe a központi fűtést (mi, tanárok viszont különféle tanfolyamok tartását vállaltuk az üzem számára), s így már 1945/46 telén, de különösen a következő évtől fűteni tudtuk az addigra már foltozott falazatú és üvegezett ablakú épületet. Egykori német líceumbeli alsó évfolyamos diákjaink közül többen a budai tanítóképzőben folytatták és fejezték be tanulmányaikat; sem a diákok, sem a tanárok nem fogadták őket ellenérzéssel. Az a fantasztikus tenniakarás, amivel — testileg leromolva, de nagyon erős lélekkel — iskolánk épületének helyreállításán dolgoztunk, hosszú évekig ható töltetet adott nekem és — gondolom — mindannyiunknak.

A harmadik élményem, pontosabban élménysorozat: a német tanítóképző líceumban végzettek közül néhányan Magyarországon lettek tanítók, de a háborús események során nyugatra sodródtak és a kitelepítettek közül többen, valamelyik Németországban léptek a tanítói pályára. Utóbbiak, de azok is, akik más munkakörökbe kerültek Nyugat-Németországban, már az ötvenes években kapcsolatba léptek egymással és találkozókat szerveztek. Ezek a találkozók a hatvanas évektől rendszerezettebbekké, majd sűrűbbekké váltak, és azokon azután, amikor a kiutazás már lehetővé vált, magam is rendszeresen részt vettem. A két-három napos találkozók — alkalmanként az ország más-más részén megrendezve — az összetartozás érzése ápolásának felejthetetlenül kedves, szép alkalmak voltak. A "régi hazával" való érzelmi és szellemi kapcsolat mozzanatai is jelentkeztek bennük. A 25 éves, majd az 50 éves találkozót a budai képzőben és Budapesten tartották, s azon az arra jogosultak az aranydiplomájukat is megkapták.

A személyesebb, de nézetem szerint általánosabb érvényű információtartalommal is rendelkező impressziók felidézése után szeretnék a fejezet címében szereplő tárgyra térni.

Az intézmény igazgatójával egyetértésben bekapcsoltam német líceumbeli növendékeinket a táj- és népkutató munkába, amely a Teleki Pál alapította Országos Táj- és Népkutató Intézet hatására ekkor már kezdett a középiskolai és a felsőoktatásban is gyökeret verni. Miután nevezett intézet kurzusán jogosítványt nyertem az ilyen munka iskolai vezetésére, és miután később ezen intézet további kurzusain már előadásokat is tartottam egyes témakörökből, elég felkészültnek éreztem magam arra, hogy tanítványaimat a táj- és népkutató munkára ösztökéljem, tevékenységüket irányítsam.

A munka keretében voltak a növendékeink számára kötelező feladatok, mint településük dűlőneveinek gyűjtése, a névadások esetleges megfejtése és a neveknek egy saját készítésű térképbe való berajzolása. De ilyen kötelező feladat volt az is, hogy minden növendékünk elkészítette — régi egyházi anyakönyvekben való búvárkodással is — a családfáját, leszármazási tábláját, amennyire csak az időben vissza tudott menni. Ugyancsak kötelező feladat volt a tanulók számára településük jellemző háztípusainak tanulmányozása, ezen típusok alaprajzának elkészítése, valamint a település egésze településtípusának elemzése, térképen való rögzítése.

Az Országos Táj- és Népkutató Intézet által a közép- és szakiskolák részére kiírt első országos pályázatra, 1941-ben intézményünk 10 növendéke összesen 15 pályamunkát adott be különböző témakörökből. Ezen az országos versenyen az igen előkelő harmadik díjat nyerte el iskolánk.

Ez a pályázati kiírás azután arra ösztökélte iskolánkat, hogy magunk is rendszeresen pályázatokat írjunk ki 1941–42-től meghatározott témakörökből.

A pályázati témakörök kapcsolódtak az iskola természetrajzi, földrajzi és részben történelmi, nyelvészeti anyagához. A pályamunkák elkészítéséhez növendékeink elsősorban metodikai segítséget kaptak. Ilyen pályázat volt pl. népi növény- és állatnevek gyűjtése, amelynél a tudományos név megfelelőjeként használt népi nevet a fonetikus ábécével kellett megadni. De ennél a témánál az egyes növényfajokhoz, illetve állatfajokhoz esetlegesen kapcsolódó babonákat és szokásokat is gyűjteni kellett.

A szokások és babonák gyűjtése más témakörökben is pályázati kiírás tárgyat képezte, pl. a Holdra, a Napra, a csillagokra vonatkoztatva, továbbá különböző ünnepekhez kapcsolódva.

A népi gyógyászatban használatos növényekről és általában a népi gyógyítási szokásokról szóló ismeretek gyűjtése is pályázati kiírás témája volt.

A szellemi kultúra népi értékei közül az egyes települések énekelt népdal-kincsének gyűjtése volt egy jelentősebb pályázati kiírás témája. A szöveg fonetikus ábécével való bemutatása, továbbá a szabatos lekottázás fontos eleme

volt a téma feldolgozásának. Úgy gondoltuk, hogy az ország különböző német nyelvű településeiről származó növendékeink gyűjtőtevékenysége révén apránként jelentős összegyűjtött anyaghoz juthat még a nemzetiségi néprajz tudománya is.

Növendékeinknek mint leendő tanítóknak a figyelmét az egyik pályázati kiírással arra irányítottuk, hogy hogyan és mivel játszanak a gyerekek a falujukban. Ez komplex munkát igényelt, hiszen a játékokhoz kapcsolódó dalok feldolgozását éppúgy feltételezte, mint maguknak a játékoknak a bemutatását vagy tárgyi begyűjtését.

A tárgyi néprajz területével kapcsolatos pályázati kiírások egyike a falusi családok saját készítésű használati tárgyaira vonatkozott. Ehhez tudnunk kell, hogy akkoriban még igen sok család maga állította elő a szelvényben használatos fapapucsot, a klumpát, a kötött papucsot, a pacs kert, de a mezőgazdasági szerszámok egy részét is, pl. a fagereblyét, a faboronákat stb. Az így készült tárgyak gyűjtését is szorgalmaztuk, és a tervek szerint idővel jelentősebb néprajzi iskolagyűjtemény kerekedett volna ki ezekből a saját készítésű népi használati tárgyakból.

A kiírt pályázatok mindig eredményesek voltak. Tanári irányítással, de lényegében mégiscsak szorgalmas és leleményes egyéni munka eredményeként általában igen színvonalas pályamunkák születtek. (Ezeket díjaztuk is, az akkoriban jelentősnek mondható 20 pengős I. díjjal és a 10 pengős II. díjjal.) A pályamunkák elkészítése — a téma feldolgozásán túl — alkalmat adott egy-egy tudományos terület szaknyelvének, fogalmi rendszerének elsajátítására, ráirányította a növendékek figyelmét a népi kultúra különböző értékeire és ezen értékek megőrzésének fontosságára is. Az ilyen munka és a munka eredményeinek bemutatása az adott szakterület metodikájába is bepillantást nyújtott növendékeinknek. A nemzetiségi identitás ápolása értelmes eszközének is szántuk ezt a folyamatos táj- és népkutató tevékenységet intézményünkben.

A benyújtott pályamunkákat gondosan őriztük, de amikor 1944 nyarán ki kellett üríteni az iskola épületét kórház céljaira, többszöri átköltöztetés következett, így ezt az anyagot már nem lehetett pontosan nyomon követni (aki nyomon követhette volna, maga is bevonult katonának). Az épület, ahova feltételezhetően került az anyag, maga is elpusztult. Így azután már csak az intézmény nyomtatásban megjelent évkönyvei és egy többrészes tanulmány Werger Márton dr., az intézmény egykori tanára tollából (megjelent az NSZK-beli Unsere Post folyóiratban) őrzik annak a színes és eredményes táj- és népkutató munkának az emlékét, ami a Németnyelvű Tanítóképző-Líceumban 1940 és 1944 között folyt. Ezekben az évkönyvekben név szerint

is megtalálható, hogy mely növendékek milyen témakörökből nyújtottak be pályázatot, és hogy milyen eredményt értek el. Az ily módon mégiscsak megörökített adatok az egyetlen bizonyosságai — az egyéni emlékezeten kívül — az egykori tanárt és az egykori diákot egy célratörő műhelymunkában összefoรัสztó tevékenységnek. De remélhető, hogy ez a közös munka az onnét kikerülő tanítók munkájában — szellemi utórezgésként — is továbbélt.

Hogy mennyire korszerűen, sőt olykor úttörő jelleggel próbálták az intézmény tanárai közül többen is pedagógiai munkájukat végezni, arra saját szakterületemről további néhány rövid példát szeretnék felhozni.

A természetrajzi (biológiai) órák jelentős hányadát — természetesen a terep egyes részeinek gondos tanulmányozása után a szabadban, mégpedig a közeli Sashegyen és a természetes parkerdővé szelídült Németvölgyi úti temetőben tartottam. A szabadban tartandó természetrajzórák alapelemeit magam is egykori tanáromtól, a budai tanítóképzőben működött Jaloveczky Pétertől, egyik felejthetetlenül kedves mesteremtől vettem át, és korszerűen továbbfejlesztettem. Az ökológiai környezetbe és a konkrét cönológiai viszonyokba beágyazva tudtam így az egyes élőlényeket bemutatni, megbeszélni. És egy kései visszajelzés sok-sok év múltán a módszer helyességéről: amikor egy Bajorországban tanítóként működő volt tanítványunk több kollégája előtt hasonló felfogásban tartott egy bemutató növénytani órát a szabadban, kollégái nem győzték dicsérni annak korszerűségét. Az egykori tanítvány megjegyezte, hogy ezt ő jó két évtizede így tanulta egykori iskolájában, Budapesten.

A természetvédelem fogalma és szükségessége napjainkban egyre nyilvánvalóbbá válik és a közérdeklődés homlokterébe kerül. A 40-es években a természetvédelem — korántsem a "madarak és fák napjára" szűkítve — fontos általános érvényű szempontja volt sokoldalú formában a német nyelvű liceum biológiaoktatásának, ahogy ez a megjelent évkönyvek rövid beszámolóiból is egyértelműen kiderül.

De más tantárgyak köréből is hozhatnánk a korszerű szak módszertani pedagógiai megközelítésekre példákat az iskola munkájából.

Mindezek a törekvések nem realizálódhattak volna, ha nincs az intézménynek olyan kiváló igazgatója, mint Lux Gyula dr. Ő nem "örökölt" kész tanári garnitúrát, mint a legtöbb igazgató, hanem rövid idő alatt magának kellett mind az állandó, mind az időszakos vagy óraadó minőségben dolgozó tanerőket összeválogatnia. Hogy milyen kitűnő érzékkel tette ezt, azt — túl a tantestület harmonikus munkáján — az is igazolja, hogy az intézmény egykori tanerői közül később többen egyetemi, főiskolai vagy zeneakadémiai taná-

rok lettek, illetve akadémiai tagság, tudományok doktora s más tudományos fokozatok birtokosaként tudományáguk nemzetközileg ismert művelői.

Lux Gyula dr., maga is kitűnő tájnyelvi és településtörténeti kutató, igen jó emberismerő, a pedagógiában is kezdeményező szellemiségű és munkatársai jó kezdeményezéseit messzemenően támogató személyiség volt. Úgy gondolom, mindenki, aki ismerte őt, igaz nagyrabecsüléssel gondol vissza működésére és személyére. A magyar kormánynak azt a józan nemzetiségi politikáját, amely a hazai nemzetiségeknek az identitásuk teljes megtartását kívánta biztosítani, ugyanakkor elvárta az államhoz való hűséget, tehát ezt a feltételrendszert ő mindenkor a legjobb szándékkal és legjobb tudásával szolgálta. Örülök, hogy idős koromra ennek a pozitív vonásokban gazdag személyiségnek az egykori fiatal munkatárs, sőt még előbbre gondolva, az egykori tanítvány hálás szeretetével állíthatok emléket. Egykori, őt becsülő munkatársai közül már csak kevesen lehetnek életben, de biztosra veszem, hogy mind ők, mind pedig az egykori tanítványok mind osztoznak velem a hálás és nagyrabecsülő emlékezésben.

Uherkovich professzor úr és felesége a jubileumi találkozón az egykori tanítványok és a szerző társaságában 1994 júniusában.

Az intézeti és országos táj-és népkutató pályázatokról, valamint eredményeiről

Az intézmény táj- és népkutató munkaközössége — az évkönyvek tanúsága szerint — először az 1939/40-es tanév végén írt ki táj- és népkutatói kérdésekre pályázatot. Erre nyolc pályamű érkezett, de sem a pályatételekről, sem a pályázókról, sem a dolgozatokról nincs több említés.

A következő tanévben, 1941 februárjában, az Országos Táj- és Népkutató Intézet meghirdette az első táj- és népkutató pályázatot és versenyt az ország középiskolás tanulói számára. Ez a pályázati kiírás azon tervszerű munka része volt, mellyel a Tájkutató Intézet a középiskolák önképzőköreit aktívan be akarta kapcsolni a nemzetismereti munkába.

A pályázaton — mint egyéni pályázók — indulhattak a középiskolai táj- és népkutató munkaközösségek tagjai; maguk a munkaközösségek pedig tagjaik beküldött dolgozataival csapatversenyszerűen vehettek részt a pályázaton. A dolgozatoknak egyéni gyűjtésen, kutatáson kellett alapulniuk, egyébként a táj- és népkutatás (néprajz, szociográfia, tájktatás, helytörténet stb.) bármely területével foglalkozhattak. Tehát konkrét pályatételek nem voltak. A pályamunkák beküldési határidejéig (1941. október 15.) 131 pályamunka érkezett be. Ebből egyénileg 3 nyert díjat, 19 jutalomban részesült, 38 pályamunka pedig dicséretet kapott.

Erre a pályázatra a liceumból 11-en 15 pályaművet küldtek be. Az eredmény: 2 dolgozat jutalmat, 7 dicséretet kapott, a közösségi versenyben pedig III. díjat nyert a táj- és népkutató csoport.

1941 végén az intézmény is meghirdetett egy saját — jeligés — népkutatói pályázatot. Erre 6 pályamű érkezett. Az első díjat Koszter József Volkslieder (Népdalok) című dolgozata kapta. Második díjas lett Schneider József Volkslieder aus Elek (Eleki népdalok) című munkájával. A harmadik díjat megosztva kapta Szakmáry Gyula Die Abergalauben aus Süttö (Süttői babonák és hiedelmek), valamint Lieb József Mein Heimatsdorf (Szülőfalum) című dolgozatával.

Még az 1941/42-es tanévben az intézet igazgatósága a munkaközösség tagjai részére újabb pályázatot hirdetett. A jeligés munkák leadási határideje 1942. október 30. volt. A pályatételek, melyek közül szabadon lehetett választani (egy-egy tanuló akár többet is feldolgozhatott közülük), a következők voltak:

1. Mivel és hogyan játszik a gyermek falumban? (Rajzok és az eredeti népi játékszerek mellékelendők.)

2. Hiedelmek, szokások és babonák falumban a Nappal, a Holddal és a csillagokkal kapcsolatban.
3. Ünnepekkel és bizonyos napokkal kapcsolatos népszokások és babonák falumban.

A pályázati kiírás része volt, hogy a pályamunkákban az eredeti népi kifejezéseket, szólásokat nyelvjárási alakban is fel kell tüntetni. Erre a pályázatra 2 pályamű érkezett. Első díjat kapott Bambach Márton *Wie und womit spielen die Kinder in Elek?* (Hogyan és mivel játszanak a gyerekek Eleken?), második díjat pedig Klock Ferenc *Bräuche und Volksglauben in Mór in Verbindung mit Festen und besonderen Daten* (Szokások és néphit Mórról) című dolgozatával.

A második országos pályázatot 1942-ben már a Tájéktató Intézet jogutódja, az Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya hirdette meg. Erre 79 pályamunka érkezett be, de nincs utalás arra, hogy volt-e közöttük dolgozat, amelyet a liceumból küldtek volna.

Az 1942/43-as tanévben az alábbi tételeket írta ki az intézeti táj- és népkutató munkaközösség vezetősége:

1. Egy földművesegylet keletkezése, története és élete.
2. Népies gyógyszerek és gyógymódok.
3. Falum meséi.

Megkötések: az illető faluban használatos eredeti elnevezéseket tájnyelven is meg kell adni. A harmadik tétel tájnyelven dolgozandó fel, de a kevésbé érthető szavakat és kifejezéseket magyarázó jegyzetekkel kell kísérni.

A pályázatra 4 tanuló küldött be dolgozatot. Eredmények: Az első díjat Kiszler József kapta *Volkstümliche Heilmittel und Heilmethoden aus Cikó* (Népies gyógyszerek és gyógymódok Cikóról) című pályázatával; dícséretben és pénzjutalomban részesült Kellner Henrik *Die Entstehung und das Leben einer Dreschmaschinen-Genossenschaft aus Hegyeshalom* (A hegyeshalmi cséplőgép-szövetkezet keletkezése és élete), valamint Gruidl Ernő *Milchgenossenschaft in Sankt-Johann* (A mosonszentjánosi tejszövetkezet) című dolgozatáért.

A harmadik országos középiskolai táj- és népkutató pályázatára 27 pályaművet küldött a liceum munkaközössége. A pályamunkák jegyzéke:

1. Szakmáry Gyula: Süttői babonák és hiedelmek
2. Koszter József: Várdombi német népdalok
3. Beck János: Nagymányoki parasztházak
4. Rieder Antal: Vértessomlói parasztházak
5. Pucslí Jakab: Bonyhádvarasdi parasztházak
6. Mayer Ferenc: Móri népies állatnevek
7. Klock Ferenc: Szokások és néphit Mórról
8. Klock Ferenc: Móri mondák
9. Apolczér Ferenc: Népies gyógymódok Mórról

10. Bambach Márton: Hogyan és mivel játszanak a gyerekek Eleken?
11. Brandt Miksa: Eleki népies állatnevek
12. Seeberger György: Eleki népies állatnevek
13. Gögös Pál: A mosonszentjánosi Szórady-malom keletkezése
14. Gruidl Emő: A mosonszentjánosi tejszövetkezet
15. Kellner Henrik: A hegyeshelmi cséplőgép-szövetkezet keletkezése és élete
16. Kleiner R.: Mosonszentjános története
17. Kiszler József: Népies gyógyszerek és gyógymódok Cikóról
18. Kiszler József: Cikói népies növénynevek
19. Pálhegyi Róbert: Népies növénynevek Rajkáról
20. Pucslí Jakab–Patton Antal: Bonyhádvarasd dűlőnevei
21. Huber János: Kecskéd dűlőnevei
22. Huber János: Kecskéd településtérképe
23. Wirth Lajos: Mór dűlőnevei
24. Varga Ferenc: Torbágy dűlőnevei
25. Buchmüller Márton: Palotabozsok dűlőnevei
26. Botás József: Elek dűlőnevei
27. Schwarz Pál: Möcsény településtérképe

Az országos pályázatra beküldött 27 pályamunka közül Dr. Donáth Péter főiskolai tanár és Orosz Judit hallgatótársam segítségével az alábbiakat találtam meg a Néprajzi Múzeum adattárában:

<u>Szerző</u>	<u>A mű címe</u>	<u>Jelzet és száma</u>
Bambach Márton	Hogyan és mivel játszanak a gyerekek Eleken?	EA 3255
Beck János	Nagymányoki parasztházak	EA 3252
Brandt Miksa	Eleki népies állatnevek	EA 3259
Huber János	Kecskéd településtérképe	EA 3268
Kiszler József	Népies gyógyszerek és gyógymódok Cikóról	EA 3262
Kiszler József	Cikói népies növénynevek	EA 3263
Klock Ferenc	Szokások és néphit Mórról	EA 3256
Klock Ferenc	Móri mondák	EA 3257
Kosztér József	Várdombi német népdalok	EA 3251
Mayer Ferenc	Móri népies állatnevek	EA 3258
Pálhegyi Róbert	Népies növénynevek Rajkáról	EA 3264
Pucslí Jakab	Bonyhádvarasdi parasztházak	EA 3254
Riedel Antal	Vértessomlói parasztházak	EA 3253
Seeberger György	Eleki népies állatnevek	EA 3260
Szakmár Gyula	Süttöi babonák és hiedelmek	EA 3250

A pályázat eredményeiről az Államtudományi Intézet 137/1944. sz. alatt értesítette az intézet igazgatóságát. Ez alapján a beküldött pályázatok közül Bambach Márton: Hogyan és mivel játszanak a gyerekek Eleken?, valamint Klock Ferenc: Szokások és néphit Mórról című dolgozata jutalomban; Apolczer Ferenc: Népies gyógymódok Mórról, Kiszler József: Népies gyógyszerek és gyógymódok Cikóról és Kosztér József: Várdombi német népdalok című dolgozata pedig dicséretben részesült.

A díjazott pályamunkák közül négy volt fellelhető az adattárban. Az alábbiakban rövid ismertetést közlök ezekről, mely tartalmazza az elbírálás alapját képező értékelés mellett egyéni véleményemet is.

Bambach Márton: Hogyan és mivel játszanak a gyerekek Eleken?

A pályámú 24 oldalas, külön melléklete nincs, de a szövegben 18 saját kezűleg készített rajz segíti a játékok pontos értelmezését.

Értékelése: "Az énekes játékok kivételével faluja teljes játékkincsét gyűjtötte össze. A játékleírások pontosak és világosak, ábrákkal illusztráltja őket, a szakkifejezéseket idézőjelben, fonetikusan közli. Különösen dicséretes, hogy a játékok funkcióira is mindig figyelemmel van: hány éves, milyen nemű gyermekek játsszák, gyakran kerül elő vagy csak ritkán; a csoportosítás is az évszakok szerint történt. Érdekes lett volna esetenként megállapítani a játék eredetét: régen is játszották-e, honnan tanulták stb. Jutalmazásra érdemes"

Tartalma: Ahogy az az értékelésből is kiderül, a szerző fő csoportosítási szempontja az évszakok változásán alapult. Ezen belül tesz különbséget életkorok és nemek szerint. Ezt ő maga is leírja a bevezetőben. A cseccsemőkor első játékaitól egészen a 10--11 éves korúak játékáig részletes ismertetést ad azokról, amelyek a faluban szokásosak és elterjedtek. Elsőként a tavaszi játékokról ír, melyek leginkább csoportjátékok (pl.: "Örző, vigyázz almát lopnak!"; csűrözés), de páros ("kocsis és ló") és egyéni játékok (kari-kázás, szélkerék készítése) is van köztük. Külön említi a nagyobb fiúk játékait (pl.: "krajcárjáték") és azt, hogy a nagyobb lántok mivel foglalkoznak tavasszal (háztartási munkák, saját kiskert művelése; játék: "iskola" — ezt mi leginkább ugróiskola néven ismerjük). Nyárra kevesebb játék van: a lányok főleg babáznak, míg a fiúk kis kunyhókat építenek (zöld ágából, fűből, levelekből), ahol fürdőzés után játszanak, ezenkívül saját készítésű puskákkal és nyilakkal béka- és verébvadászatot rendeznek. A kicsik pedig homokvárat építenek, amiket aztán maguk le is rombolnak. Közös játékok: bújócska (ipi-apacs), fogócska, valamint sütőtőkből ún. "leányijesztő" készítése. Ősről a kicsik (3--7 évesekig) "cica" játékait, a nagyobbak játékait különböző eszközökkel (botokkal és golyókkal, labdákkal) és a lányok játékait (ezek is inkább labdajátékok) említi. A téli játékok az időjárás miatt főként szobai társasjátékok (dominó, kártya, malom, sakk, Ki nevet a végén?, "Kutyák és a nyúl"), de a fiúk játékait külön is leírja (kóc- és krumplipuska készítése, ill. a szabadtéri játékok: hoki, "hosszú csúszka", hógolyózás.)

A játékok elnevezéseinek magyarra fordítását eléggé megnehezíti, hogy a szerző azokat tájnyelv és fonetikus írásmóddal adja meg. A szabályok megfogalmazásában azonban pontos és egyértelmű. Néprajzilag is igen jelentős munkának tartom, de pedagógusszemmel nézve is nagyon értékes, sok jó ötletet lehet belőle meríteni.

Klock Ferenc: Szokások és néphit Mórról

A dolgozat 7 oldalas és nincs hozzá melléklet.

Értékelése: "Az esztendő jeles napjaival és az ünnepkörökkel foglalkozik. Jeles napjai különösen sok anyagot tárnak fel. Népszokással kapcsolatos leírásai közül kiemelkedik a fogadott és fő ünnepek népi hagyományainak bemutatása. Komoly teljesítmény. (Nyelvi és helyesírási szempontból sokat várható.) Jutalmat érdemel."

Tartalom: Rögtön a mű elején megállapítja, hogy a legtöbb szokás, hiedelem, paraszti törvény bizonyos napokhoz, dátumokhoz kapcsolódik. Ezután leírja január 1-jétől december 31-éig az év főbb eseményeit, az azokhoz kapcsolódó vallásos és népszokásokat, időjárás- és terményjósoló mondásokat, az aratáshoz kapcsolódó szokásokat, valamint néhány babonás szokást is. Az év főbb eseményei:

- Újév
- Január első vasárnapja
- Háromkirályok
- Farsang
- Nagyhét és húsvét
- Aratás (június 29 után)
- Mindenszentek ünnepe
- Márton napi mulatság
- Szt. Barbara ünnepe (dec. 4.)
- Luca napja
- Karácsony
- Bor megáldása János napján
- Aprószentek
- Szilveszter

A dolgozat felépítésében nagyon tetszett ez az ún. "jeles napokra" alapozás. Ezenkívül az, hogy a főbb eseményeken túl olyan dátumokat is megjelöl, melyekhez valamilyen babona vagy mondás kapcsolódik.

Kiszler József: Népies gyógyszerek és gyógymódok Cikóról

Ez egy rövidebb pályázat, mindössze 6 oldalas és melléklete sincs.

Értékelése: "Az első részben a faluban ismert gyógynövényeket és használatukat írja le, a másodikban ráolvasásokat közöl a cselekmények leírásával. Kíváncsú a jövőben, pontos meghatározás alapján, lehetőleg a növények latin nevét is feltüntetni, mert a népi, esetleg irodalmi név nem jelent pontos adatot. Felhasználásuknál különbséget kell tenni főzet és forrázat között, mert a kettő nem egy. Itt s a ráolvasások leírásakor meg kell említeni, milyen mértékben élnek ezekkel, a növényeket mikor, hogyan szedik és tárolják, kik a fenntartói a szokásoknak, és mit tart felőlük s tudományuk hasznáról a nép."

A munka egyébként némi hiányok ellenére is dicséretes. Dicséret."

Tartalom: "A mű két részből áll. Az első címe: Gyógymódok és növények. Ebben először is arról ír, hogy a babona, a hit és a csodák mennyire összefonódnak a néphitben. Ezután felsorol 18 gyógynövényt és az azokból készített gyógyhatású szerek előállításának és felhasználásának módját (mely betegségeknél, hogyan és milyen formában van a szer: kiszáritva, teaként, főzetként, kenőcsként, por alakban). A második rész címe: Alkalmazási módok/ráolvasások. Ebben a következő "gyógymódokat" írja le:

- láz elleni
- láz, fagyás és sorvadás/tüdővész elleni
- orrbánc elleni
- fejfájás elleni (itt kettőt is említ)
- tyúkszem elleni
- bélféreg elleni

Koszter József: Várdombi német népdalok

A dolgozat 38 oldalból és az azokon lévő 38 kottából áll.

Értékelése: "Szülőfalujának, a Sárközzel határos német település legkeletibb községének dalaiból gyűjtött össze egy betlehemes játékot és 35 népdalt. A lejegyzés dallamrésze kielégítő, ritmusa kevésbé. (Az ütemvonalak sok helyütt hiányoznak, a jelzés nem elég gondos; különösen a szünetek jelzése nem megfelelő; gyakran pontozott negyed áll félkotta helyett és viszont stb.) A dallamok többsége újabb típusú, ún. tercen végződő, maga alá tercelést kívánó dallam. A gyűjtemény értéke, hogy egyelőre máshonnan nem ismeretes anyagot tett hozzáférhetővé. Dicséretre ajánlom."

Tartalom: "A pályamű lényegében csak a népdalok ismertetésével foglalkozik, azaz szinte csak kottákból áll. Azonban a szerző írt egy rövid bevezetőt is, melyben bemutatja szülőfaluját (alapítása a XVIII. sz-ban, a svábok betelepülésekor; népszokások, népdalok eredete; a falu fekvése, földrajzi helyzete; a település jellemzője: tipikus "egyutcás"; a falusiak fő tevékenysége, valamint szabadidejük eltöltése) és a legszebb népszokást: a betlehemeszt (szereplői és előadásának módja). Ezután következnek először a betlehemes, majd a népdalok kottái, alattuk a szövegekkel.

Az 1943/44-es tanévben a líceum újabb pályázatot hirdetett, mely már nem jeligével, hanem névvel és címmel volt beadandó. Beadási határidőként 1944. december 1-jét jelölték meg. Az alábbi tételek közül lehetett választani:

1. Meine Familie (Családom)
2. Volkstümliche Heilmittel und Heilmethoden in meinem Dorfe (Népies gyógymódok falumban)
3. Das Wirtschaftsleben meines Dorfes (Das soziale Gliederung und die Wirtschaftsformen des Dorfes) /Falum gazdasági élete (A falu szociális szerkezete és gazdasági formái)/

Az erre a pályázatra érkezett dolgozatokról nem találtunk adatokat.

Révmutató

- Agárdi Péter 179, 183
 Allport, Gordon W. 232
 Almási János 241
 Antall József 188
 Antonescu, Ion 225
 Apolczer Ferenc 264, 265
 Arany János 228, 231
 Arendt, Hannah 177, 208, 235
 Aristoteles 228
 Arndt, Ernst Moritz 251
 Arnold Ágoston 152
 August, G....250
 Ács Zoltán 176
 Ádám Magda 239
 Babits Mihály 228
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 25, 27, 141, 179, 195, 222, 239
 Baka András 178
 Baky László 241
 Balla Pál 109
 Balogh Ányos 238, 240
 Balogh Margit 178
 Balogh Sándor 176, 210
 Bambach Márton 166, 264-266
 Bangha Béla 179
 Barbatschi Károly 154, 232
 Barta Gábor 178
 Bartha Károly 218
 Basch Ferenc 28, 34, 35, 38, 39, 43, 57, 62, 64, 73, 105, 149, 198, 204, 206, 208, 212, 225, 234, 235, 236
 Bán D. András 187
 Bánffy Dezső 188
 Bárczy István 191
 Bárdos Lajos 211
 Bárdossy László 91, 105, 106, 216
 Bártfay Gusztáv 126, 224
 Beck János 163, 166, 169, 204, 216, 225, 243, 264, 265
 Beke Margit 202
 Bellér Béla 9, 11, 179, 185, 187, 190, 193, 194
 Benda Kálmán 11, 12, 74, 176, 212, 213, 215
 Berend T. Iván 185, 186, 231, 241
 Bethlen István gr. 17, 18, 19, 21, 23, 24, 36, 179, 187, 189, 190
 Beyer Ede 23
 Bély Alajos 105, 107
 Bibó István 186, 199, 200, 217, 231, 232
 Bihari Péter 228
 Bleyer Jakab 15, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 187, 195
 Boda István 120
 Bohle, Ernest Wilhelm 32
 Bokor Péter 241
 Bollókné Panyik Ilona 9, 176, 192
 Borsányi György 178, 179
 Borsos Lajos 117, 166, 233
 Botás József 265
 Bölcsházy Árpád 42, 46, 58, 74, 93, 161, 166, 171, 233, 254
 Bölöny József 216
 Brüning, Heinrich 23
 Braham, Randolph L. 241
 Brandli István 74
 Brandt Miksa 264, 265
 Brenner, Wilhelm 121
 Bretter Zoltán 178
 Briand, Aristide 186
 Brunovszky Rezső 22, 23
 Buchmüller Márton 265
 Budaváry László 137, 229, 230
 Busch, Wilhelm 250
 Chamberlain, Austen 186
 Chamisso, Adalbert von 251
 Cholnoky Győző 197, 211
 Ciano, Galeazzo 59
 Curtius, Julius 23, 24
 Csada Imre 138
 Csatai Lajos 171, 172, 173
 Csatári Bálint 188
 Csáky István gr. 35, 39, 55, 60, 198, 205
 Csepeli György 232,
 Cserny József 229
 Csikós Ella 177
 Csorba László 195, 228
 Damjanich János 191
 Darányi Ignác 189
 Darányi Kálmán 29, 31, 32, 189, 196
 Deák Ágnes 178
 Dénes Iván Zoltán 181, 217
 Diószegi István 178, 187
 Diószegi László 187
 Dobos Gyula 221

- Dobossy László 178
 Domokos Lászlóné 120
 Droste-Hülshoff, Anette von 251
 Eckhardt Tibor 27, 36
 Eichendorff, Joseph Karl Benedikt von 251
 Endre László 222, 241
 Enyedi György 178
 Eötvös József br. 50, 178, 181, 191
 Erényi Tibor 179, 204, 205
 Erdmannsdorff, Otto von 35, 205
 Erkel Ferenc 191
 Farkas Aranka 188
 Farkas Domokos 176
 Farkas Mária 13
 Fata Márta 195
 Fáy István 51, 52
 Fehér Ferenc 177, 217
 Feitl István 179
 Fejős Zoltán 187
 Fejtő Ferenc 200
 Fekete József 240
 Felkai László 178, 179
 Fényes Elek 230
 Fibi Antal 165
 Fichte, Johann Gottlieb 252
 Fiedler Konstantin 134, 151, 152, 153, 154, 202, 214, 233, 234, 241
 Foerster, Friedrich Wilhelm 93, 250
 Forrai R. Katalin 178
 Fóti János 185
 Földes Ferenc 183
 Földes György 179
 Fraknóy József 79, 83, 93, 107, 111, 118, 120, 135, 143, 158, 162, 164, 201, 215, 217, 221, 228, 232, 240, 242
 Frank Tibor 178
 Frick, Wilhelm 47
 Friessner, Hans 237
 Fritz László 43, 109, 201, 220
 Fromm, Erich 217
 Furet, Francois 177
 Galántai József 178, 185
 Galló Pál 211
 Garai László 224
 Garamvölgyi Ervin 42, 46, 138
 Gausz Adalbert 152
 Gárdonyi Zoltán 12, 74, 94, 96, 99, 163, 166, 171, 216, 226
 Gereben Ágnes 178
 Gergely András 181
 Gergely József 167
 Gergely Jenő 178, 179, 180, 184, 187, 202
 Gerő András 177, 181, 185
 Glatz Ferenc 158, 176, 177, 178, 179, 181, 184, 185, 188, 189, 193, 209, 239, 240, 241, 243, 244
 Goebbels, Joseph Paul 201, 205
 Goethe, Johann Wolfgang 250, 251, 252
 Goldschmidt György 28, 43, 149, 234, 238
 Gömbös Gyula 25, 26, 29, 195
 Gőgös Pál 264
 Gratz Gusztáv 19, 26, 27, 32, 34, 186, 187, 195, 196, 197, 198
 Greiffenberg, Hans von 149
 Grillparzer, Franz 251
 Grimm testvérek 250
 Gruidl Ernő 264, 265
 Gunes Ilona 237
 Gunst Péter 177, 222
 Gyarmati György 196
 Gyurjács András 138
 Hahner Péter 177
 Hajdu Tibor 178, 180
 Halasy-Nagy József 207
 Haller István 183, 185
 Hanák Péter 176, 177, 178, 227, 230
 Haraszty Á. 217
 Harsányi Iván 187
 Harsányi János 244
 Hebbel, Christian Friedrich 251
 Hebel, Johann Peter 250
 Hegedűs T. András 178
 Heine, Heinrich 250
 Helfrich Ferenc 152
 Herder, Johann Gottfried 250
 Hess, Rudolf 25, 30, 197
 Hewel, Walter 224
 Hilscher Rezső 211
 Himmler, Heinrich 63, 106, 213
 Hitler, Adolf 25, 26, 28, 46, 56, 59, 75, 87, 128, 196, 201, 204, 207, 208, 213, 214, 217, 219, 224, 225, 235, 236, 237, 252, 253, 256
 Horthy István 221
 Horthy Miklós 36, 46, 47, 56, 59, 128, 139, 198, 201, 204, 213, 224, 225, 227, 237
 Horthy Miklósné 77
 Horváth L. B. 209, 212
 Horváth Pál 178

- Horváth Zoltán 37, 197
Hóman Bálint 26, 29, 37, 38, 52, 64, 91, 106,
124, 179, 187, 207, 208, 209, 210, 212, 216,
219, 239, 240, 243
Hubay Kálmán 54
Huber János 166, 265
Huber Mátyás 107, 148, 149, 214, 219, 236
Humboldt, Wilhelm von 252
Hunyady György 178, 230, 233
Huszár Károly 180
Huszár Tibor 179, 186, 217
Huszka János 70, 201
Husztai József 188, 189, 190
Hübler József 165
Hüttl Ármin 42
Ignotus Pál 199, 200
Illyés Gyula 230
Imrédy Béla 32, 33, 34, 35, 36, 38, 179, 196,
198
Imre Sándor 19, 120, 135, 179, 180, 181, 182,
223
Isbert, O. A. 195
Izsák Lajos 180
Jagow, Dietrich von 84, 149, 215, 238
Jaloveczky Péter 261
Jaross Andor 172, 241
Jarovinskij, Alexandr 187
Jáki László 176, 223
Jászi Oszkár 178, 232
Jemnitz János 178
Joó Tibor 141, 223
Jordán Krisztina 225
József (Antal János) fhg. nádor 191
Juhász Gyula 179, 195, 198, 201, 205, 206, 223,
224, 239
Juhász Nagy Sándor 178,
Kaposi Márton 177
Karácsony Sándor 211, 213
Kardeván Jenő 31, 51, 58, 68, 76, 80, 87, 94, 96,
166, 171, 185, 193, 196, 203, 216, 246, 249,
255
Kardeván Károly 203
Kardeván Péter 243
Kardos József 176, 179, 197
Kardos Krisztina 178
Karsai Elek 179, 194, 241
Karsai László 179, 184, 241
Katus László 178
Kádár László 211
Kállay Miklós 91, 101, 108, 110, 111, 126, 208,
216, 224
Kántor Antal 138, 247
Kánya Kálmán 23, 26, 28, 29, 196
Károli Gáspár 223
Károlyi Mihály gr. 178
Kelemen Elemér 10, 13, 176, 178, 179, 188,
193, 209, 210, 223
Kelemen József 42, 46, 74
Kellner Henrik 264, 265
Kemény G. Gábor 178
Kende János 178
Kende Péter 224, 232
Kerekes Lajos 196, 239
Keresztes-Fischer Ferenc 26, 218, 219
Keresztury Dezső 231
Kerényi György 211
Király István 12, 135, 226
Kishonti Barna 138
Kiss Árpád 207, 211, 213
Kiss Gy Csaba 176, 178
Kiss János 229, 240
Kiszler József 113, 146, 216, 220, 242, 264,
265, 267
Klebensberg Éva 188
Klebensberg Jakab gr. 188
Klebensberg Kuno gr. 19, 20, 21, 179, 181, 187,
188, 189, 190, 191, 192
Klein, Bruno 63
Kleiner, Rudolf 265
Kleist, Henrich von 169, 251
Klem Antal 165
Klock Ferenc 212, 215, 216, 220, 242, 264, 265,
266
Kmettykó Lajos 117
Kocsis András 187
Kodály Zoltán 231
Kolta László 221
Koltai István 12, 90, 117, 119, 123, 124, 135,
163, 166, 168, 170, 171, 216, 222, 223, 224,
225, 234, 237, 238, 243
Koltai Istvánné özv. 216, 243
Kornis Gyula 36, 179, 181, 182, 183, 187, 188,
189, 190, 193, 195, 201
Kosáry Domokos 177, 178, 179, 186, 195, 233
Kosáry János 12, 31, 42, 199, 221, 248, 254,
255, 256
Kossuth Lajos 150, 161, 239, 240, 242

- Kosztér József 165, 216, 220, 244, 263, 264, 265, 268,
 Kovács József 185
 Kovács Alajos 25, 184, 185, 193, 194, 211
 Kovács Endre 178
 Kovács Péter 178
 Kovrig Béla 202
 Kozma Miklós 29, 30, 47
 Kozma Tamás 178
 Kósa Kálmán 50, 51, 52, 109, 129, 201, 212, 222
 Kósa László 211
 Kölcsény Ferenc 231, 252
 König K. 166
 Köpeczi Béla 178
 Kőte Sándor 179
 König Antal 43
 Krausz Tamás 176, 177, 187
 Kuczoray Dezső 150
 Kuhár Miklós 117, 135, 171, 242
 Kun Béla 178
 Kun Miklós 177
 Kussbach Ferenc dr. 27
 Lackó Mihály 181
 Lackó Miklós 179, 181, 199, 226, 227, 228, 241
 Ladányi Andor 179, 184
 Lagarde, Paul de 252
 Lakos János 188
 Lang Alfréd 166
 Lanstyák István 187
 Lángfy Mihály 74, 79, 81, 86, 94, 96, 115, 119, 158, 163, 171, 216, 221, 225
 Lázár Guy 178, 230, 233
 Leber Lajos 49
 Lederer Emma 177
 Lenau, Nikolaus 251
 Lendvai L. Ferenc 228
 Lendvay Judit 178, 230, 233
 Lessing, Gotthold Ephraim 250
 Lékai László 179
 Lieb József 166, 263
 Liliencron Detlev von 251
 Lipp Tamás 232
 Litván György 177, 178, 196, 232
 L. Nagy Zsuzsa 179, 185
 Lotzka Alajos 43, 165, 166, 240
 Luczenbacher János 230
 Lux Emil 223, 241, 244
 Lux Gyula 12, 13, 14, 16, 22, 23, 30, 31, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 58, 62, 63, 66, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 107, 111, 113, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 140, 142, 143, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 166, 168, 169, 173, 174, 175, 185, 194, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 212, 214, 215, 216, 217, 221, 223, 224, 225, 226, 229, 240, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 261, 262
 Lux Gyula ifj. 241, 243, 244
 Macartney, Carlile Aylmer 198, 235
 Mackensen, Hans Georg 27, 28, 29, 32
 Magyary Zoltán 211
 Mann Miklós 178
 Marx, Karl 181
 Mayer Ferenc 264, 265
 Mályusz Elemér 195
 Márai Sándor 142, 230, 231, 233
 Medgyesi Istvánné 13
 Mendelssohn, Felix 250
 Mesterházy Jenő 150, 167, 253, 254
 Mészáros Árpád 185
 Mészáros István 176, 188, 199, 209, 223, 233
 Mikó Imre 205, 206, 218
 Milei György 179
 Miskolczi Éva 203, 243
 Miskolczy Gyula 177
 M. Kiss Sándor 241
 Mocsáry Lajos 141, 232, 233
 Molnár Judit 241
 Moltke, Helmut von 252
 Mónus Illés 179
 Möricke, Eduard 251
 Mucsi Ferenc 178
 Munkácsy Mihály 191
 Mussolini, Benito 59, 190, 207, 253, 256
 Müller József 255
 Nagy Frigyes 149
 Nagy Péter Tibor 176, 178, 179, 183, 188, 194, 210, 213, 223
 Nagyszentpéteri Géza 174
 Napoleon, Bonaparte 202, 253, 256
 Nemes Dénes 178
 Neun Henrik 234
 Neurath, Konstantin 28, 30, 196

Németh András 176, 188, 192
 Németh István 187
 Németh László 200, 230, 232
 Niederhauser Emil 176, 177, 178
 Niedermann István 42, 45, 58
 Nietzsche, Friedrich 175, 252
 N. Szegvári Katalin 183
 Olay Ferenc 194
 Orbán Sándor 241
 Ormos Mária 177, 185, 195, 208, 241, 243
 Orosz Judit 265
 Osvald György 109
 Ottlik László 204
 Örkény Antal 178, 230, 233
 Padányi-Frank Antal 41, 42, 79, 83, 87, 91, 92,
 127, 134, 135, 136, 140, 142, 143, 144, 167,
 170, 198, 199, 201, 207, 215, 216, 224, 228,
 232, 242, 243
 Padányi Máriusz 198
 Paikert Géza 29
 Palotás Emil 187
 Pamlényi Ervin 195
 Pap-Váry Elemérné 255
 Pataki Ferenc 178
 Pataky Tibor 28, 29, 32, 52, 109, 126
 Patton András 166, 265
 Pálhegyi Róbert 265
 Pándi Lajos 186
 Perczel Béla 221
 Pestalozzi, Johann Heinrich 250
 Petőfi Sándor 137, 191, 251
 Petrák Katalin 179
 Petróczy István 241
 Pintér László 35, 38, 49, 202
 Post Ádám 166
 Póczik Szilveszter 235
 Pók Attila 196, 242
 Pölöskei Ferenc 179, 180, 184
 Pribersky, Andreas 178
 Pritz Pál 194, 195, 196, 198
 Prochaska Ferenc 42, 46, 135, 139, 231, 232
 Prohászka Lajos 223, 227
 Prohászka Ottokár 179, 180
 Prónay György 20
 Pucsi Jakab 166, 264, 265
 Pukánszky Béla 122, 176, 188, 252
 Ranschburg Jenő 178
 Ravasz István 244
 Ravasz László 229
 Rákóczi Ferenc 253, 256
 Ránki György 1180, 195, 241, 243
 Reszneki Zákó András 237
 Ribbentrop, Joachim von 32, 35, 36, 39, 55, 59,
 224
 Rieder Antal 171, 156, 163, 166, 169, 203, 204,
 212, 216, 217, 220, 225, 243, 244, 264, 265
 Riegler Rezső 43
 Rilke, Reiner Maria 251
 Ring Éva 231
 Romsics Ignác 179, 187, 194, 198,
 Rónai András 186
 Rosenberg, Alfred 82, 149, 214
 Roth, Arnold 63
 Röhrig János 165
 Rückert, Friedrich 251
 Salamon Konrád 179
 Saly Dezső 201, 205, 208
 Salzmann, Christian Gotthilf 250
 Ságvári Ágnes 242
 Sándor András 167
 Sárközi István 176, 188
 Schiller, Friedrich 251, 252
 Schmeil, Otto 250
 Schmidt Henrik 26
 Schmidt József 61, 74, 148, 149, 200, 208, 234
 Schneider József 151, 165, 263
 Schnitzer János 61, 234
 Schulek Frigyes 45
 Schumf István 166
 Schwab, Gustav E. 250
 Schwarz Pál 166, 265
 Seeberger György 264, 265
 Semmelweis Ignác 191
 Serédi Jusztinián 24, 202
 Setényi János 188
 Shirer, William L. 208, 218, 236, 237
 Siklós András 178
 Simon Gyula 176
 Sipos Péter 179, 196, 198, 222, 223, 242, 244
 Solymossy Ulászló 158, 221
 Somogyi József 208
 Soós István 195
 Spira György 181
 Spreitzer József 234, 238
 Stahlmann, Hans 252
 Stark Tamás 242
 Steier Lajos 177
 Steuer György 194

- Stier Miklós 188
 Stieve, Friedrich 30
 Stupeckzy Emil 198, 222, 229, 242
 Szabad György 240
 Szabolcs Ottó 176, 179, 210
 Szabó Béla 243
 Szabó Dezső 179
 Szabó Ildikó 179, 230, 232
 Szabó István 211
 Szabó Miklós 178, 179, 188, 190, 227, 228
 Szabó Péter 223
 Szabó Róbert 242
 Szakmáry Gyula 165, 264, 265
 Szalatsy Richard 139
 Szaniszló József 201
 Szarka László 178
 Szász Zoltán 178
 Szegedy-Maszák Aladár 195
 Szekfű Gyula 141, 173, 177, 179, 180, 181, 193, 223, 231, 232, 244
 Szent István 49, 50, 58, 76, 193, 206
 Szentmiklóssy Andor 206
 Szentváry-Lukács Erika 219, 221, 223, 243
 Széchenyi István gr. 50, 61, 76, 180, 181, 187, 192, 239
 Székely János 15
 Széll József 30
 Szigeti Helga 221
 Szilber Sebestyén 166
 Szinai Miklós 198
 Szinyei Merse Jenő 91, 108, 109, 124, 126, 127, 216, 224, 236
 Szirmai Rezső 198, 208
 Szita Szabolcs 241
 Szokolay Leó 120
 Szombathelyi Ferenc 242
 Szöcs Gábor 242
 Szőkéné Németh Noémi 204, 243
 Sztójay Döme 39, 56, 171, 206, 213
 Sztranyavszky Sándor 36
 Szűcs Jenő 178
 Szűcs László 196, 198
 Tamási Péter 178
 Tanay Antal 136, 139
 Tauber József 233
 Tálasy István 211
 Teleki Éva 241
 Teleki Mihály gr. 51, 52
 Teleki Pál gr. 37, 38, 39, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 66, 76, 102, 175, 179, 197, 198, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 221, 259
 Terbócz Miklós 167
 Tertullianus, Quintius Septimus Florens 176
 Thim József 177
 Tildy Zoltán 36
 Tilkovszky Loránt 9, 11, 13, 179, 180, 185, 187, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 214, 215, 218, 219, 221, 224, 225, 235, 236, 237, 243, 244
 Tisza István gr. 189, 190
 T. Kiss Tamás 188, 209, 224
 T. Molnár Gizella 188
 Tóth B. Zoltán 238
 Tóth Ede 232
 Tóth Ervin 115
 Tökéczki László 179, 188, 190
 Trefort Ágoston 178
 Tremmel Ferenc 165
 Tremmel György 166
 Tringel Judit 13
 Trockij, Lev 177
 Tscheik Ernő 12, 42
 Uherkovich Gábor 12, 13, 51, 58, 59, 68, 69, 81, 86, 92, 95, 96, 135, 150, 163, 165, 166, 168, 170, 171, 216, 217, 225, 242, 243, 244, 254, 256, 257, 262
 Uhland, Ludwig 250, 251
 Ullein-Reviczky Antal 205
 Vadász Sándor 177
 Vahot Imre 230
 Vajna Viktor 218
 Valuch Tibor 177
 Varga Ferenc 166, 265
 Varga F. János 232
 Vargyai Gyula 241
 Vass Gyuláné Salánky Irma 117
 Vágó Pál 54
 Várszegi Asztrik 188
 Veessenmayer, Edmund 172, 235, 238
 Vida István 186, 217
 Vinnai Győző 187
 Víg Károly 179, 241
 Vogl, Johann Nepomuk 250
 Vörös Károly 178
 Vörösmarty Mihály 231, 252

Wagner Ferenc (István)	42, 135, 139, 226, 232	Wieser István	152
Weidlein János	61	Wirth Lajos	265
Weinheber, Joseph	252	Wurmb Elemér	167
Wenusz Pál	165	Ybl Miklós	45
Werger Márton	51, 58, 68, 74, 79, 80, 86, 119, 166, 171, 203, 204, 215, 223, 243, 260	Zibolen Endre	178, 179
Wessel, Horst	149	Zielbauer József János	165, 169

Consultant's opinion about Donáth Péter's work "School and policy. To the history of the state German minority teacher training in Hungary, 1919-1944."

It is an excellent piece of work! Its topic is absolutely missing from the special literature of minorities and pedagogical history, which the author knows and uses extremely well in the general exposure of the problem, and in the treatment of some questions of details as well.

He relies on the decrees of public education of minorities, statistics, the most important documentary publications, and collections of period press documents, such as the files of the Prime Minister's national department from the Hungarian National Archives and the Ministry of Education and Religion.

He brings to the surface completely unknown, fairly valuable materials from the Budapest Archives, carefully exploits the annals of the German-language Teacher Training College, and also utilises some remembrances he collected from old teachers and students.

It can be clearly seen from the author's discussion that after Trianon the need for nation-wide German teacher training came up in difficult and contradictory circumstances. The summer courses, introduced for the teachers of minority public schools, only put off the definitive solution to the question in a critical period. The Volksdeutsche agitation was becoming more and more pro-Nazi, having been supported by Hitler's Nazi Germans. They exploited these mistakes successfully (which was typical of that age) and made it extremely hard to put forward the issue of Hungarian nationalistic spirit in German teacher training in Hungary.

Teleki Pál's opinion unfolds in its full significance concerning the national political tasks in national education, but the Ministers of Religion and education Hóman Bálint's and Szinyei-Merse's attitudes of principle and practical measures are also worth considering.

The author of this paper, written in narrative documentary style, describes:

- how the problem of primary teacher training cropped up in the German "folkprogram" of "Volksdeutsche Kameradschaft" in 1938, and later in spring 1939 in the debates on the partly approved constitution of Volksbund established in previous autumn

- how at general outcry concerning German primary teacher training was raised by an agreement between minorities in August 1940 in Vienna. As for this document teacher training obviously was expected to train teachers in the spirit of national-socialism, Nazism

— how the representatives of Nazi Germany wanted to prevent Hungarian people from sabotaging the German requirements by introducing a new "more perfect" agreement among minorities

— in the end how all the above mentioned remained unsettled as a consequence of Hitlerist plans — approved by Horthy — concerning the resettlement of German minorities living in Hungary.

The description of how difficult it was to shape the mental aspect of the German teacher training in these circumstances especially after 1941, when Hungary became an ally of Germany during World War II, is really convincing. Opposing the expansion of Volkstumsgedanke some students had very disappointing views and actions concerning the efforts to retain Heimatsgedanke, but there was a lot of ignorance in Hungarian nationalists, too, who were inclined to see pangermanism in German teacher training. The youth branch of the Volksbund, the Deutsche Jugend, strongly influenced the students of German teacher training college, and a great number of them escaped and joined the SS. At the same time the author makes a very good observation, when he mentions that Basch, "the leader of the group of people", exempted the teacher trainees of Volksbund from real military service, although he expected the young to apply as volunteers. (This did not occur at the forced recruitment in 1944.)

The author deals with the records of headmaster, staff and methodology meetings, reports, accounts and the disciplinary hearing records with unbiased objectivity and the right amount of criticism, which gives a picture of the mentality of the German teacher training college.

The way he compares the mentality and operation of the teacher training college in Buda to the teacher training colleges in Szászrégen and Újverbász, directly influenced by Volksbund, is very instructive. Having greater numbers and fully national socialist spirit, these colleges did not think it was worth for the leaders of "group of people" and the central press sharply attacking the teacher training college in Buda, led by assimilatives, "Magyarons". In the end it is to the author's credit that he pays attention to the fact that the institution never had suitable premises and its day-to-day existence was extremely hard.

To sum up: Donáth Péter's work is exceptionally good and we should be happy to see it in print.

There are some minor remarks that I will mention to the author personally for practical reasons.

Prof. Dr. Loránt Tilkovszky
Institute of History
of the Hungarian Academy of Sciences

Lektorengutachten über die Arbeit von

Péter Donáth:

***"Schule und Politik. Zur Geschichte der staatlichen
Lehrerbildung der deutschen Nationalität in Ungarn.
1919–1944"***

*(Vorgeschichte und Geschichte des Königlich Ungarischen
deutschsprachigen Lehrbildungslyzeums)*

Eine ausgezeichnete Arbeit! Die Behandlung dieses Themas ist ausgesprochen selten in der nationalitäten- und pädagogikgeschichtlichen Fachliteratur in Ungarn, in der sich der Autor sehr gut auskennt und sie bei der allgemeinen Darlegung der Thematik auch heranzieht, aber auch bei der Untersuchung der einzelnen Fragenkomplexe. Er stützt sich auf die seinerzeitigen Verordnungen über die Nationalitätenvolksbildung, auf Statistiken, auf die wichtigsten Aktenpublikationen und Sammlungen zeitgenössischer Pressedokumente sowie auf die im Ungarischen Staatsarchiv verwahrten Akten der Nationalitätenabteilung des Ministerpräsidiums und des Ministeriums für Religions- und Unterrichtswesen, er fördert vollkommen unbekanntes, sehr wichtiges Material aus dem Budapester Hauptstädtischen Archiv zutage, werter die Jahrbücher des deutschsprachigen Lehrbildungslyzeums aus und sammelt auch Erinnerungen von ehemaligen Lehrern und Schülern desselben.

Aus den Darlegungen des Autors wird deutlich, wie schwer und widersprüchlich sich die Frage der Notwendigkeit einer deutschen Lehrerbildung in Ungarn nach dem Friedensvertrag von Trianon stellte. Die für die Lehrer der Nationalitätenvolksschulen später eingerichteten Sommerkurse verschoben die sachliche Lösung der Frage auf eine Zeit, in der die mit solchen Versäumnissen erfolgreich operierende, zunehmend nazifizierte volksdeutsche Agitation — unterstützt von Hitlerdeutschland — die Durchsetzung einer (die Zeichen der Zeit natürlich an sich tragenden) patriotischen Geisteshaltung in der deutschen Lehrerbildung in Ungarn bereits erschwerte. In der Arbeit entfaltet sich in ihrer vollständigen Bedeutung Pál Telekis Auffassung von den nationalitätenpolitischen Aufgaben in der Erziehung der Nation, doch nicht weniger lehrreich sind die prinzipiellen Stellungnahmen

und praktischen Maßnahmen der Minister für Religions- und Unterrichtswesen, Bálint Hóman und Szinnyei-Merse.

Welche Rolle die Lehrerbildung im "Volksprogramm" der Volksdeutschen Kameradschaft vom Jahre 1938, dann in den Diskussionen nach der im Herbst erfolgten Gründung des Volksbundes um die geplanten und im Frühjahr 1939 nur mit großen Einschränkungen genehmigten Statuten spielte; den Erdrutsch, den das Wiener deutsche Volksgruppenabkommen vom August 1940 auslöste, das jetzt bereits offen nationalsozialistisch ausgerichtete Schulen und eine entsprechende Lehrerbildung erwartete; wie durch ein geplantes, "vollkommenes" Abkommen die Sabotierung der deutschen Forderungen unmöglich gemacht werden könnte; wie schließlich alles im Hinblick auf die — von Horthy freudig aufgenommenen — Pläne Hitlers einer Aussiedlung der Ungarndeutschen in der Schwebe blieb: dies alles zeigt die Arbeit des Autors sehr gut mit ihrer dokumentativen erzählenden Methode.

Besonders überzeugend ist die Darstellung der Schwierigkeiten, die sich dem geistigen Antlitz der deutschen Lehrerbildung unter solchen Umständen boten, vor allem, nachdem auch Ungarn im Jahre 1941 an der Seite Deutschlands am Weltkrieg teilnahm. Auf wieviele verdrießliche Erscheinungen die Anstrengungen zur Erhaltung des Heimatgedankens bei dem Vordringen des Volkstumsgedankens stoßen mußten — aber auch auf wieviel Unverständnis von Seiten der ungarischen Nationalisten, die dazu neigten, in der deutschen Lehrerbildung Pangermanismus zu sehen. Die Jugendorganisation des Volksbundes, die Deutsche Jugend, zog die Studierenden an den deutschen Lehrerbildungsanstalten in ihren Bann, viele ergriffen die Flucht und traten in die Reihen der SS ein. Es ist vom Autor gut beobachtet, daß der "Volksgruppenführer" Basch, der zwar erwartete, daß sich die jungen Leute freiwillig meldeten, die Mitglieder des Volksbundes an den Lehrerbildungsanstalten vor der Rekrutierung bewahrte. (Bei den Zwangsaushebungen im Jahre 1944 konnte er das nicht mehr tun.)

Unvoreingenommen und zugleich mit der nötigen Kritik befaßt sich der Autor mit den Schilderungen, Berichten und Darlegungen prinzipieller methodologischer Konferenzen des Lehrkörpers und der Direktion, die ein Bild des geistigen Profils der deutschen Lehrerbildung vermitteln und mit geradezu sensationellen Protokollen von Disziplinarvorfällen. Sehr lehrreich ist ein Vergleich des Geistes und der Tätigkeit der Budaer deutschen Lehrerbildung mit den unter unmittelbarem Einfluß des Volksbundes

stehenden Lehrerbildungsanstalten in Szászrégen und Újverbász, die viel größer und von uneingeschränkt nationalsozialistischer Geisteshaltung waren, weshalb es sich für die "Volksgruppenführung" und die zentrale Presse des Volksbundes nicht lohnte, die von Assimilanten, "Magyaronen" geleitete staatliche deutsche Lehrerbildung in Buda scharf anzugreifen.

Schließlich ist es noch ein großes Verdienst des Autors, daß er der Frage der in der Tat bis zum Schluß ungelösten geeigneten Unterbringung und den schwierigen Arbeitsbedingungen der Institution die ihr zukommende Aufmerksamkeit widmet.

Zusammenfassend kann man sagen, Péter Donáths Arbeit ist eine vorbildliche, hervorragende Leistung, ein erfreulicher Gewinn.

Einige kleinere Bemerkungen werde ich dem Autor aus praktischen Gründen direkt zur Kenntnis bringen.

Prof. Dr. Loránt Tilkovszky
Geschichtswissenschaftliches Institut
der Ungarischen Akademie
der Wissenschaften

M. KIR. ÁLLAMI
NÉMETNYELVŰ TANÍTÓKÉPZŐ-LICEUM

É V K Ö N Y V E

AZ 1943-44. ISKOLAI ÉVRŐL,
AZ INTÉZET ÖTÖDIK ISKOLAI ÉVÉRŐL.

KÖZZETETTE
Dr. LUX GYULA
tanügyi főtanácsos,
tanítóképző-int. igazgató.

JAHRESBERICHT

DES KÖNIGL. UNG. STAATL. LYZEUMS FÜR DEUTSCHE
LEHRERBILDUNG IN BUDAPEST

FÜR DAS SCHULJAHR 1943-44.
FÜNFTE SCHULJAHR.

VERÖFFENTLICHT VON
Dr. JULIUS LUX
Oberst f. d. Schulwesen,
Direktor des Lyzeums.

Kiadja az intézet igazgatója: Budapest, XII., Fery Oszkár-utca 40.
Telefon: 351-339